

Улуғбек ҲАМДАМ

РУҲНИ УЙҒОТГУВЧИ СЎЗ

Илмий ва
публицистик
мақолалар,
тақризлар,
суҳбатлар

83.3(54)

Ў 24

Улуғбек ҲАМДАМ

РУҲНИ УЙҒОТГУВЧИ СЎЗ

(Илмий ва публицистик мақолалар,
тақризлар, суҳбатлар)

Gulshoda
Otajonova

2005.2017.

Тошкент
«Turon zamin ziyo»
2017

УЎК 821.512.133

КБК 83.3(5Ў)

Ҳ 24

Ҳамдам, Улуғбек

Рухни уйғотувчи сўз [Матн]: илмий ва публицистик мақолалар, тақризлар, суҳбатлар / У.Ҳамдам. — Тошкент: Tugon zamin ziyo. 2017. — 404 б.

ISBN 978-9943-4831-0-1

Мазкур тўпламдан ёзувчи ва адабиётшунос олим У.Ҳамдам (Улуғбек Ҳамдамов)нинг кейинги йиллар мобайнида Республикамизнинг қатор га-зета ва журналларида, илмий анжуман тўпламларида чоп этган мақола-лари, суҳбатлари, муайян асарларга ёзган сўзбошилари, тақризлари ва публицистикаси ўрин олган. Мундарижадаги ҳар бир мақола ва суҳбат-ларнинг мавзу кўлами ғоят ранг-баранг бўлиб, улар ўзбек ва жаҳон ада-биёти, адабиётшунослик ва таржимашуносликнинг талай масалаларини қамраб олади. Тўплам адабиётшунослар, филолог мутахассислар, тил ва адабиёт соҳасида таълим олувчи талабалар ҳамда адабиёт муаммолари-га қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

УЎК 821.512.133

КБК 83.3(5Ў)

Муҳаррир:

Наим КАРИМОВ, филология фанлари доктори, профессор

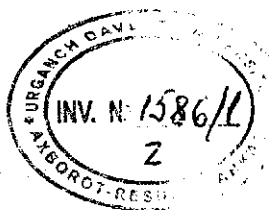
Тақризчилар:

Шомирза ТУРДИМОВ, филология фанлари доктори

Баҳодир КАРИМОВ, филология фанлари доктори

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети Илмий кенгашининг 2017 йил 26 январь 6-сонли мажлиси қарорига биноан нашрга тавсия этилди.

ISBN 978-9943-4831-0-1

© У.Ҳамдам.

© «Tugon zamin ziyo»,
Тошкент, 2017 й.

I БЎЛИМ: ИСТИҚЛОЛ ВА БАДИЙ ТАФАККУРДАГИ ЭВРИЛИШЛАР

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ МАНЗАРАЛАРИ (ёки эркин бадий тафаккурнинг жаҳонга юз тутиши)

1586/1

Жамиятдаги биронта соҳа инсон ва миллат қиёфасини адабиёт-чалик тўлақонли кўрсата олмайди. Алоҳида инсоннинг ва, умуман, бутун бошли халқнинг кучу қудратидан тортиб бир қарашда кўзга унчалик ташланмайдиган заиф жиҳатларигача, руҳий-маънавий аслигини, бутун-кемтигини - ҳамма-ҳаммасини ўз бағрида қойилмақом этиб жо қилгулик олам бу – адабиёт бўлади. Адабиёт шундай борлиқки, унга қараган киши (миллат) гўё кўзгуга боқиб ўз ҳолини кўради. Адабиёт – тараққиётнинг сирли ва машаққатли йўлида турфа ҳолларга тушган миллатнинг (ёки алоҳида инсоннинг) бир-бирига ўхшаш ва ўхшамас кайфиятига эътибор қилади. Бинобарин, орадан кўп вақтлар ўтса-да, ўтмиш адабиётига сайру саёҳат қилган келажак авлод вакили ўз салафларининг бошидан ва кўнглидан кечирганларини нафақат билиб олади, балки юрак-юракдан ҳис ҳам қилади. Демак, адабиёт ўтмиш, бугун ва келажак аро қўйилган мустаҳкам кўприк, "робитаи оламиёндур".

Ўзбекистон ҳукумати яқин йиллар ичида тилимиз ва адабиёти-мизни ривожлантиришга қаратилган иккита ўта муҳим қарор қабул қилди. Биринчиси, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси фаолиятини яхшилаш билан боғлиқ қарор бўлиб, бунинг натижасида Ўзбекистон биринчи президентининг "Адабиётга эътибор - маънавиятга, келажакка эътибор" (2009) рисоласи чоп этилди, "Ижод" фонди ташкил этилди. Иккинчиси, шубҳасиз, "Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети"нинг (2016) ташкил этилишидир.

Биз катта ва жиддий адабиётни соғиниб яшаётган эдик. Лекин у ўз-ўзидан рўйбга чиқадиган орзу эмаслигини ўтган қатор йиллар исботлаб берди. Бу ўринда энг муҳим иш – руҳий-маънавий сафарбарлик экани аён бўлди. Шу маънода "Адабиётга эътибор - маънавиятга, келажакка эътибор" рисоласи мазкур сафарбарликка даъват бўлиб янгради. Аммо мазкур даъват ҳар бир ижодкорнинг ўз қал-

бида ҳам жарангламоғи керакки, кутилаётган натижа ҳосил бўлсин! Энди шу юртнинг, ўзбегимнинг ижод аҳли ўз зиммаларига Тарих томонидан юклатилган шарафли Вазифани теран англаган, имконлар ҳадисини чуқур ҳис қилган ҳолда қалам тебратишлари жоиз бўлади.

Бугун дунё янгиланишлар, ўзгаришлар кайфияти билан яшамокда. Бинобарин, бугунги инсон кечаги инсон эмас. Албатта, у инсонлик либосини ечиб ташлаб, тамомила ўзга қиёфага киргани йўқ. Ҳали ҳам одам ўғли бешта сезги аъзоси орқали дунёни кўради, тушунади, ҳис қилади. Ҳали ҳам у яхшилиқдан кечагидек қувониб, ёмонликдан кечагидек қайғуга чўмади. Бундан қатъи назар, унинг дунёқараши ва дунёга муносабатида кўп, ҳа, жуда кўп жиҳатлар эврилишга юз тутди. Шу эврилишлар жаҳон адабиётида у ёки бу мазмун ва шаклда акс этди, этмокда. Яъни у дунёни бадиий-эстетик қабул қилиш сатҳига жиддий дахл қилди. Жумладан, мустақил Ўзбекистоннинг ҳар бир аъзоси тафаккурида ҳам азим ўзгаришлар содир бўлди. Улуғ ўзбек шоири Абдулҳамид Чўлпон XX аср муқаддимасида “Бир хил, бир хил, бир хил... кўнгил янгилик қидирадир” деб куйиниб ёзган, янгилик дейишга арзигулик катта ва бой адабиётнинг тамал тошини маслақдошу сафдошлари - Бехбудий, Ҳамза, Фитрат, Қодирийлар билан биргаликда қўйиб ҳам берган эди. Қарангки, адабиёт оламида бугун ана шундай янгиланишларга яна эҳтиёж сезилмокда. Чунки олам ва одам ўзгаришдан бир зум бўлсин, тингани йўқ. Зеро, ўз замонаси билан ёнма ён қадам ташлаб, унинг уриб турган ўқ томирига ташҳис бармоғини қўйган кўйи дардни аниқлаб берган адабиёт ва санъатгина яшашга ҳақли.

Адабиёт миллатнинг маънавий-руҳий майдон бирлигини таъмин этувчи кучдир. Ҳар қандай даврда адабиётга бўлган давлат даражасидаги эътиборни мен, аввало, ана ўша улуғ Бирлик сари ташланган энг қутлуғ одимлардан бири ўлароқ қабул қиламан. Шу боис, адабиёт учун адо этилган хизмат, адабиёт йўлида тўкилган пешона тери ҳеч қачон изсиз кетмайди, деб ишонаман. Ушбу хизмат алоҳида-алоҳида шахслар томонидан ҳам, бутун бошли миллат миқёсида ҳам амалга оширилиши мумкин. Лекин иккинчисининг таъсир кўламию пировард натижаси бемисл қамровлидир. Ҳар икки ҳолатда ҳам маънавий ҳосил юртга тегишли бўлади-да. Бугун биз йирик ўлчамлар билангина баҳоланадиган хизматнинг гувоҳи бўлиб турибмиз. Йирик хизматларнинг натижаси ҳам ўзига яраша чўнг бўлишини эътиборда тутсак, адабиётимизнинг эртаси учун қувончимиз икки ҳисса ортади.

Ўзбекистон спорти ўн йиллардан бери мамлакатимиз шухратини оламга дoston айлаб, унинг гурур байроғини баланд кўтариб келмокда. Адабиёт ҳам спортдан сира кам бўлмаган ана шундай

яловдир, аслида. Ҳукумат даражасидаги адабиёт қайғуси эртага ҳеч шубҳасиз миллатимизнинг ифтихор байроғини яна қўлларимизга тутказгай ва бу ялов жисмоний кучимизнинггина эмас, балки ақл, тафаккур ва руҳимиз қудратининг рамзи бўлгай, деб умидланамиз. Мана шу маънода ўзбек адабиётидан муносиб асарларни хорижий тилларга таржима қилиш ва интернет воситасида дунёга етказиш ҳақидаги тезис ҳар бир истеъдодли ёзувчи, шоир ва драматургнинг ижод йўлида янги-янги истиқболлар очилишини мумкин қилиб қўймоқда. Гарчи шеърлари жаҳон тилларига ўгирилишга юз бор арзигулик бўлса ҳам, шоир ўз пайтида алам билан ёзган эди: "Икки дарё оралиғида Қолиб кетди менинг овозим" (А. Орипов). Энди дунё тараққиётнинг шундай бир палласига кирдики, икки дарё оралиғидаги масофани икки кутб орасигача кенгайтириш мумкин. Фақат ана шу кенг майдонга яраша истеъдоду салоҳиятга эга бўлмоқ қолди энди.

Тарих бу - миллатнинг бошидан ўтгазган воқеалар силсиласи бўлса, адабиёт унинг кўнгилдан кечирганларидир. Тарих учун ана шу воқеликнинг сиёсий-ижтимоий қирраси муҳим саналса, адабиёт учун эса айни реалликнинг руҳий-маънавий тарафи аҳамиятли. Дунёга келдинг, кайфиятингни баён этиб кет, дейди Нодира. Кайфият агар миллат тақдирига алоқадор бўлса, демак, бу ўз навбатида миллат тарихи ҳамдир. Тарих бўлгандаям энг ёрқин бўёқлар билан чизиладиган тарих! Кўриниб турибдики, ҳар қанақасига айлантриб қарамайлик, адабиётга хизмат бу - миллатга хизмат, адабиёт қайғуси бу - миллат қайғуси бўлиб чиқаверар экан.

Бугун адабиёт оламида синтезлашиш, жанрлар чегарасини ошиб ўтиш, турли хил экспериментлар қилиш жараёни шиддат билан давом этмоқда. Бинобарин, янгиланишга бўлган эҳтиёж ва иштиёқ бадий, эстетик, фалсафий, илмий дунёқарашимизнинг ҳамма жабҳаларини қамраб олди. Биз яшаётган даврнинг бадий адабиётга бевосита алоқадор биринчи белгиси шуки, у мафкуравий тазйиқ ўтказишдан йироқ. Бинобарин, Истиқлол даври ўзбек адабиёти бадий-эстетик тафаккур эркинлиги маҳсули бўлиб, у наср, назм, драматургия, адабиётшунослик соҳаларида ўзининг илк медалларини берди. Медалларнинг ширин ва нордонлиги масаласига қуйида тўхталамиз.

НАСР. Ўзбек адабиёти кўп замондан бери Шарқнинг ҳар жиҳатдан бой бадий мероси заминида ривож топиб келган. XX аср тонготаридан эътиборан эса у ўзининг тадрижий йўлида ана шу миллий адабий мерос билан бир қаторда жаҳон бадий тафаккурининг сара намуналарини жадал ўзлаштирди ва мазкур синтез негизида ўзининг янги бир даврига қадам қўйди. Натижада, адабиётимизнинг

минг йиллик азим дарахтининг навқирон навдаларида янги куртаклар ниш уриб чиқди: романчилик йўналишига асос солиниши, мазмун ва шакл нуқтаи назаридан тамомила янги ўзбек шеърятининг яратилиши, драматургиянинг бунёд этилиши сўзимиз исботидир. Лекин минг афсуски, жуда катта жаҳоний умид ва потенциал билан бошланган ана шундай хайрли ишлар етмиш йил мобайнида Шўро даври мафкураси билан тизгинланиб, муайян қолиплару русумларга солинди, адабиёт ва санъат ўз ҳолига қўйилмади: унга кичик бир туйнук орқали дунёга қараш ва шу ердан кўрилганнигина ифода этиш изни берилди. Ниҳоят, 1991 йилда юртимиз мустақиллик саодатига мушарраф бўлди: онг ва қалбларимиз ҳукмрон мафкура тушовларисиз нафас олмаққа тутинди. Шу маънода бадиий тафаккур оламимиздаги чинакам эркинлик Истиқлол даври билан боғлиқ десак, ҳавойи гапни эмас, балки мавжуд ҳақиқатни айтган бўламиз. Шундай қилиб, эркин тафаккур мевалари сифатида турли жанрлардаги бадиий асарлар ҳам бирин-кетин ёзила бошланди. Алқисса, Истиқлол даври ўзбек насри ўзининг мазмуний ва шаклий мундарижасига кўра ана ўша озод тафаккур маҳсулидир.

Бошқа бир жиҳати эса, унда Саид Аҳмад, Пиримкул Қодиров, Асқад Мухтор, Одил Ёкубов, Шукур Холмирзаев, Аҳмад Аъзам каби марҳум, Эркин Аъзам, Хуршид Дўстмуҳаммад, Нормурод Норқобитов сингари бугун бадиий салоҳияти айни қаймоқ боғлаган олтмиш ва етмишнинг нари-берисидаги забардаст адиблар билан бир қаторда Шойим Бўтаев, Назар Эшонкул, Саломат Вафо, Наби Жалолиддин, Собир Ўнар, Исажон Султон, Лукмон Бўрихон, Зулфия Қуролбой, Қўчқор Норқобит, Исмоил Шомурод каби элликни қоралаган, яна йигирмадан энди ҳатлаб ўтган мустақиллик тенгдошларидан ҳисобланмиш Муяссар Тилавова, Биби Робия, булардан сал каттароқ Нурилла Чори, Жасур Кенгбоев каби ўнлаб носирларни кўз олдимга келтирар эканман, бугун биратўла тўрт адабий авлоднинг дунёқараши, кайфияти ва бадиий тафаккури маҳсули бўлмиш наср билан танишиш имкони борлигини мамнуният билан қайд этгим келади. Яна бир гап шуки, ҳар бир ёзувчининг ўз дунёқараши, оламини бадиий-эстетик қабул қилиш ва уни ўқувчига тақдим этишда ўзига хослик бор. Бу нарсa мумтоз адабиётимиздан бошлаб бўй кўрсатиб келади. Чунончи, Навоий, Бобур, Машраб ва Огаҳий ижодида шаклан ўхшаш нуқталар кўп бўлгани билан мазмунан уларнинг ҳар бири оламини ўзгача, ўзича кўради. Дунёқарашдаги бундай ўзгачалик XX асрга келганда ижодкорнинг у ёки бу жанрга кўпроқ мурожаат қилишигача олиб келди. Ўзгариб бораётган оламини тушуниб-тушунтириб бериш учун Қодирий, Чўлпон, Ойбек ва Қаҳҳор салобатли роман жанрига

қўл уришди. Қодирий тарихий, Чўлпон ва Қаҳҳор замонавий, Ойбек, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров ҳам тарихий, ҳам замонавий мавзуларда ижод қилишди. Бериққоқ келиб, Ўткир Ҳошимов, Мурод Муҳаммад Дўст роман, Шукур Холмирзаев, Ўлмас Умарбеков, Олим Отахонлар ҳикоя, Тоҳир Малик эса детектив қисса жанрида муваффақиятга эришди. XX аср адоғида олам яна азим эврилишларга юз тутди. Адабиёт уни акс эттирмоққа бел боғлади. Замонавий ўзбек насри ушбу катта ишни кичик жанрдан, яъни ҳикоядан бошлади. У рамз йўлини танлади. Хуршид Дўстмуҳаммад, Назар Эшонқул, Раҳимжон Раҳмат, Исажон Султон каби қатор ёзувчиларнинг ҳикоялари ана шундай ҳикоялар бўлиб дунёга келди. Буларнинг ҳаммаси адабиётимиз манзарасини ғоят ранг-барангликка олиб чиқди.

Истиқлол даври насри ҳам мазмунан, ҳам шаклан янгиланиб борапти. Жуда қизиқ бир жиҳатга эътиборингизни қаратмоқчиман: ўтган асрда бадиий-эстетик тафаккурдаги сўнгги янгиланишлар XX юзйилликнинг 60-70-йилларида назм бағрида кечган бўлса, XXI асрга келиб бу иш айнан наср кенгликларида амалга ошириляпти. Яъни ўзбек насри дунёни бадиий-эстетик қабул қилиб, уни бадиий асарларга айлантириш бобида, ниҳоят, ўзбек назмини қувиб етди. Ҳозирги замон ўзбек насрида бири иккинчисидан кескин ажралиб турадиган услубга эга ёзувчиларимизнинг сафи кенгайиб бораётгани кишини қувонтиради. Бунинг сабаби – адибларимиз кечаги кундан фарқ қилиб, дунёни, воқеликни бир хил рангда эмас, балки борича: турфа-турфа кўраётирлар ва ўз ижодий кредосидан келиб чиқиб акс эттираётирларки, натижада, ўзбек насри ҳозирданоқ ҳар жиҳатдан хилма хил кўринишга эга бўлиб борапти. Замонавий насрий асарлар орасида тамомила анъанавий йўлларда (реализм) ёзилганлари ҳам, теран рамзий тафаккур маҳсули (символизм) сифатида тақдим этилганлари ҳам, янгиланаётган бадиий тафаккур меваси (модернизм, постмодернизм, неореализм) ўлароқ сунилганлари ҳам мавжуд. Айни шу хусус нафақат бугунги ўзбек насрининг, балки, умуман Истиқлол даври ўзбек адабиётининг асосий характерли хусусияти бўлиши билан бирга, унинг улкан ютуғи ва имконияти сифатида ҳам баҳоланишга муносиб.

Истиқлол даври ўзбек насрининг яна бир муҳим жиҳати – унда мазмун тадрижини кўриш мумкин. Куни-кеча ўзбек адабиётининг тематикаси, асосан, ўзбекнинг ўз дарди (нари борса, Империянинг муаммолари) билан боғлиқ эди. Бу ҳол, айниқса, насримизда яққол кўзга ташланарди. (Назмда 20-, 60- ва 70-йиллар авлоди шеърлятида оламий миқёсда тафаккур юритишга мойиллик бўлганлигини қайд этиш даркор). Ҳозирги замон ўзбек насрини эътибор билан ўқилса,

шунга амин бўлиш мумкинки, бугун ўзбек ёзувчисини нафақат ўз миллатининг дарди, айти дамда, шарқу ғарбдан, шимолу жанубдан иборат кенг дунёнинг авзойи, кайфияти, муаммою ташвишлари ҳам қизиқтиради. Чунки дунёнинг ўзи аллақачон яхлит экопсихологик майдонга айланиб улгурганки, ижодкорнинг ҳассос қалби атрофни кўриб-сезиб-тинглаб, унинг бош хусусиятларини ботинда қайд этиб бормоқда. Инчунин, замонамизнинг илғор назарли ижодкорики бор, жаҳоний кенгликларда фикрлашга мойил. Мойилгина эмас, ўрни келганда, мажбур ва ҳатто маҳкумдир. Ўзбекнинг ўз дарди фақат унинг ўз дарди эмаслиги, у, - индивидиум ва социум сифатида, - поёнсиз оламнинг бир парчаси бўлгани каби, ўзига тегишли бўлган дарднинг дунёга дахлдорлиги, айти пайтда, олам дарди ўзбекнинг ҳам дарди эканлиги сўнгги йиллар ҳикояларида баралла акс этмоқда. Мавриди келди - айтай, кейинги қарийб йигирма йиллик адабий хирмонимизни кўтарганимизда, сарҳисоблар шуни кўрсатаётирки, ўзбек насри, айтиқса, кичик жанр - ҳикоялар мисолида ўзининг жуда катта янги-ланиш палласига кириб улгурди. Ҳа, бугун ҳеч иккиланмай такрор-лаймиз: замонавий насримиз ўзбек ва жаҳон адабиётидаги асосий йўналишлару ўзгаришлар ҳадисини ўзида мужассам эта олди. Аҳмад Аъзамнинг "Гул кўтариб кетаётган эркак", Эркин Аъзамнинг "Ступка", Хуршид Дўстмуҳаммаднинг "Қичқирик", Назар Эшонкулнинг "Қултой", Раҳимжон Раҳматнинг "Адашвой", Абдуқаюм Йўлдошнинг "Пуанкаре", Исажон Султоннинг "Сувдаги коса" каби бир-бирига ўхшамайдиган ҳикоялари юқорида андак пафос билан айтган мулоҳазаларимизнинг вазмин исботларидир. Демак, "Тилла балиқча" (А. Ориповнинг шу номли шеъри қаҳрамони) аллақачон ўзининг торгина ҳовузчасидан чиқиб, улкан дарёлар томонга сузиб боряпти экан. Ўз навбатида, ушбу дарёлар денгизларга, денгизлар эса баҳрларга тутшиб кетгуси, дея ишонамиз. Кўринадики, жўғрофий англамда Ўзбекистон тупроқларида катта денгизлару уммонларга етаклайдиган дарёларнинг мавжуд эмаслиги юртимиз фарзандларининг жаҳоний миқёсларда фикр юритиб, тафаккур уммонларига қўшилиб яшашларига, ана ўша катта сувларда бемалол қулоч ташлаб сузишларига асло монелик қилмас экан. Шу маънода, бир вақтлар ўзбек ижодкори ўз овозининг икки дарё оралиғида қолиб кетганидан ўкиниб ёзган бўлса, бугун ижод майдони наинки ўша дарёлар оралиғида, балки икки кутбнинг тубига қадар кенгайган ва ўлкамизда майин шабода янглиғ эсиб турган ижодий эркинлик экинлари адабиётимиз довуғини яқин келажақда, албатта, оламга ёяди, дея умид билдириб қоламиз.

Лекин, теранроқ назар ташланса, насримизнинг кучоғи етмаётган мавзулар ҳам бор. У ҳам бўлса, бугун юртимизда жуда катта, ай-

тиш жоизки, оламшумул ўзгаришлар бўлди, бўлаётир. Бу ўзгаришлар ўз-ўзидан содир этилаётгани йўқ. Уларнинг ортида замондош инсон ва унинг қисмати ётибди. Аммо мазкур қисматлар ўзбек насадида ўзининг бутун бўй-басти, кучли зиддиятлари билан тўла-тўқис акс этмади ҳали. Тўғри, бу мавзуда икки-уч асар ёзилди, лекин улар миллат тарихида улкан бурилиш ясаган давр мазмун-моҳиятини ҳар томонлама очиб бериш учун етарли эмас. Йўқ, мен бу ерда “хайбаракаллачи”, “хушомадгўй”, “мафкурабоз” адабиёт ҳақида гапирма-япман. Асло! Ижтимоий-сиёсий-психологик эврилишлар қўнидаги замондошларимиз образларини ҳаққоний эпизодларда кўргим, уларни тушунгим, ҳис қилгим келади. Даврнинг бадиий полотнолари яратилса дейман. Янги жамият кутаётган замондош инсоннинг ўй-кечинмалари, ютуқ ва йўқотишлари романлар саҳифаларидан жой олса, келажак авлод учун ўлмас бадиий хотира бўлиши шубҳасиз. Чунки бугун ўзбек халқи, ўзбекистонликлар бошидан кечираётган ўзгаришлар тарихий аҳамиятга молик ўзгаришлардир. Улар тарихга бадиий саҳналар орқали ҳам муҳрланмоғи лозим. Ахир, бошдан кечгани юракдан ҳам кечади-ку! Ана ўша бошдан ва юракдан кечганларни борича ёзайлик дейман. “Зув” этиб замонлар ўтиб кетади. Эртага бу ўтган замонлар кайфиятини айнан бадиий адабиётгина ўз бағрида ҳалол сақлаб қолишга қодир. Воқеаларни қайд этиб борадиган тарих эса фан сифатида фактлар, далиллар, ҳужжатлар билан иш юритади. Инсон қисмати ва кўнгли эса адабиётнинг иши. Демак, адабиёт ўз зиммасига тушган, тушаётган тарихий миссияни баҳол қудрат адо этмоғи керак бўлади.

НАЗМ. Истиқлол даврида шеърият ягона ғоядан, ғояпарастиликдан анча узоқлашди. Бунгача ғоя ўзбек совет поэзиясининг (бутун адабиёту санъатда бўлгани каби) бош аъмоли эди. Истиқлол даврида эса шеърият ҳукмрон ғоядан – ягона етакчи мафкурадан ҳоли равишда ранг-барангликка юз бурди. Бунинг натижасида шеър (шоир) ўз нигоҳини ташқаридаги муаммолардан олиб, ичкарига – ботинга қаратди ва ўзбек поэзияси янги бир ўзанны, устини чангу тупроқ қоплаётган ўзанны қайта кашф этди. Демак, XX аср аввалидан бошлаб, яъни қарийб юз йил деганда илк бор шоир ўзига ўзи тегишли бўлмоқда, илк бор у ўзи хоҳлаганча кўнгил розини тўкиб солиш ҳақида эга чиқмоқда ва амалда ўз ҳуқуқидан истифода этмоқда эди. М.Юсуф, А.Маҳкам, Э.Шукур, Б.Рўзимухаммад, А.Қутбиддин, Р.Раҳмат, Фахриёр, С.Ашур, В.Файзулло, А.Саид, Р.Мусурмон, З.Мирзо, Ҳ.Аҳмедова, Х.Рустамова, Г.Бегим каби шоирлар ижодидаги ранг-баранглик айнан ўша ҳуқуқларнинг мевасидир. Б.Рўзимухаммад шеърларини ўқиб кўринг. Уларда фуқарони бирон бир буюк ишга даъват

қиладиган ҳеч қанақа оташин чақирқ йўқ, ҳатто пичоққа илингулик бирон ижтимоий ғоянинг ўзи ҳам кўзга ярқ этиб ташланмайди. Лекин бу шеърят барибир биз ҳақимизда, инсон ҳақида, унинг тубсиз кўнглининг адоқсиз сиру синоати ҳақида. Ёки Зебо Мирзо битикларини олинг. Айниқса, унинг 2005 йилда чоп этилган «Нур кукунлари» деб номланган мўъжазгина китобини мутолаа қилинг: ҳижрон, ҳижрон ва яна фақат ҳижронни куйлайди бу шеърлар. Гарчи ҳижрон туйғуси умуминсоний бўлса ҳам, Шўро даврида бошдан-оёқ ҳижрон мадҳ этилган шеърлардан таркиб топган тўплам, аввало, дунё юзини кўрмас эди. Мабодо, бахтли (у пайтлар бахтсиз!) тасодиф туфайли кўриб қолса, партия йиғилиши ёки бошқа шунга ўхшаш бирон бошқа мажлисда шоирни сентименталлик балчиғидан олиб жамиятнинг порлоқ келажagini кўролмайдиган худбинлик ботқоғига тиқишган бўларди. Ўқувчилар ва ҳатто адабий танқидчилар орасида ҳалигача шундай фикрлайдиганлар мавжуд ва улар аҳён-аҳёнда бадиий асарларни ўтмишнинг ана шундай мафкуравий кўзойнаги орқали таҳлилу тадқиқ этиб, ҳукмнамо хулосаларини чиқараётган бўлса-да, шукрлар бўлсинким, ўз кўнглидаги ғоят интим кечинмаларни тўкиб солгани учун, «йиғлоқилик» қилгани учун шоирни ҳеч ким ҳибсга олаётгани, жазолаётгани йўқ. Айни пайтда, истиқлол даври шеърляти фақат кўнглининг интим кечинмаларини куйлаш билан чегараланиб қолгани ҳам йўқ. А.Орипов, М.Юсуф, Т.Маҳмуд, С.Саййид, И.Мирзо каби ўнлаб шоирлар ижодида она-Ватан, ўтиб кетган улўф бобокалонлар, миллий гурур, урф-одат мадҳи ўзбекнинг ҳеч кимдан кам эмаслиги мавзулари анча баланд пардаларда тараннум этилди, этилмоқда. У.Азим, М.Абдулҳаким, С.Ҳаким каби шоирлар шеърларида фалсафий идрок етакчилик қилди, қилмоқда. Одил Икром, Нодира Афоқова, Машъал Хушвақт, Дилором Эргашева, Гавҳар Ибодуллаева, Раҳимжон Раҳмат, Мунаввара Қурбонбоева, Алишер Назар, Шодмонкул Салом, Одил оға, Гулноз Мўминова, Шаҳодат Имомназарова, Нодир Жонузоқ, Муаззам Иброҳимова, Бобур Элмурод, Дилбар Ражабова, Муслима Комилжон қизи, Самариддин Саййидзод, Беҳзод Фазлиддин, Санобар Меҳмонова, Гўзал Рўзиева, Меҳриноз Аббосова, Дилрабо Норқулова, Давлат Карим, Муслимбек Мусалламов, Зебо Нур каби шоирлар эса ўз битикларида янги давр ва унинг вакиллари - замондошларимиз кайфиятини манзур йўл ва оҳангларда ифода қилишнинг уддасидан чиқмоқдалар. Айтиш жоизки, кейинги йилларда зиддиятли давримизнинг жонли сувратлари айнан мазкур шоирлар ижодида ўз бўйи бастини намойиш этмоқда.

Истиқлол даври назми борасида сўз юритганда кейинги икки ўн йиллик мобайнида тобора ўз мухлислари меҳрини қозониб бораёт-

ган модернистик шеърят устида ҳам тўхталмак жоиз. Чунки XX аср аввалидан бери шеъриятимиз асосан бармоқ вазнида ҳамда қисман арузда ўзини намоён этиб келган эди. 70-80- ва айниқса, 90- ва 2000-йилларда анъанавий поэзиядан ҳам ифода усулига кўра, ҳам мазмун-моҳиятига кўра етарлича фарқланиб турувчи шеърый йўналиш шаклланиб ва ўз ўрнига эга бўлиб улгурди. Аслида, бундай шеърлар ўша Чўлпонда, кейинроқ Асқад Мухтор, Рауф Парфилар ижодида ҳам мавжуд эди. Бироқ шаклланган йўналиш сифатида у 90- ва 2000-йилларда ўзини кўрсатди. Бу борада Т.Али, Б.Рўзимухаммад, М.Ғаффор, А.Саид, Ғафрийёр, Ш.Субҳон, Д.Ражаб, Г.Бегим изланишлари эътиборга молик.

Энди Истиқлол даври ўзбек шеъриятини, аввало, мазмун-моҳиятига кўра, сўнгра эса ифода усулига кўра фарқлашга уриниб кўрамиз. Албатта, шеърятда санъатнинг бошқа ҳар қандай турида бўлгани каби мазмун-моҳият ўша-ўшадир, минг йилликдир, азалийдир... Лекин тан олишимиз керак, ҳар бир давр ўз табиатига, феъл-атворига ва мақсадига кўра ўша минг йиллик моҳиятни таснифлаб чиқади. Дейлик, Навоий замонида аҳамияти жиҳатидан биринчи даражада турган маълум бир мавзу кунимизда иккинчи ёки ҳатто ўнинчи поғонага тушиб қолиши ҳам мумкин ёки аксинча. Шунинг учун ҳам бугунги ўзбек шеърияти мавзуларининг ишланиш кўлами ва даражасига қараб таснифласак, тахминан қуйидагича манзара кўз олдимизда намоён бўлади:

- интим шеърлар;
- Ватан ва унинг мустақиллиги ҳақидаги шеърлар;
- мадҳия-бағишлов шеърлар;
- ухровий мазмундаги шеърлар, (бунинг ичига дунёнинг ўткинчилигига, умрнинг бебақолиги, банда ва худо ўртасидаги муносабатлар, Яратганга илтижо, охират ва унинг қайғуси, ҳаж таассуротлари акс этган ҳамда шу мазмундаги бошқа тасаввуфона шеърлар киради);
- тарихий мазмундаги шеърлар, (бунга ўтмишда ўтган буюк бобокалонлар сиймолари ва хизматлари, тарихий ва муқаддас жойлар, удумлар, шаҳарлар акс этган шеърлар киради);
- панд-насихат шеърлар;
- ўлим мавзuidaги шеърлар;
- бошқа ҳар хил мавзудаги шеърлар...

Албатта, бундай тасниф ғоят шартли бўлиб, мавзу рўйхатини мантиқ доирасида кенгайтириш, торайтириш, баъзиларининг ўрнини алмаштириш ҳам мумкин. Лекин бу давр шеъриятида деярли барча мавзуларга шоир ўта субъективлик билан ёндашганидек умумийликдан кўз юмиб бўлмайди.

Истиқлол даври шеърияти ифода усулига кўра ҳам турли-тумандир. Фикримизча, шулардан асосийлари бештадир:

1. Анъанавий бармоқ –
2. Халқона оҳанг –
3. Аруз –
4. Модернистик ифода усули –
5. Синкретик (қоришиқ) ифода усули...

Албатта, бундай таснифлашнинг қаеридадир баҳссталаб ўринлари, мулоҳазали жойлари бўлиши мумкин. Лекин, муҳими, мазкур мўъжазгина тадқиқотимиз шуни кўрсатмоқдаки, Истиқлол даври ўзбек шеърияти бу - ёмгирдан сўнг потраб ўсиб чиққан кўзиқорин эмас, аксинча, асрлар давомида тинимсиз ўзгариб-янгилашиб келаётган ўлмас жараённинг қонуний бир узви бўлиб, ўзида жуда катта ва кўпдан-кўп тажрибаларни жамлаган ғоят мураккаб ва бебаҳо санъатимизнинг бир бўлагидир. У шуниси билан ўзидан аввалги барча даврларга ҳам ўхшайди, ҳам ўхшамайди. Ўхшаш жиҳати – ўша даврлар шеъриятдан ўсиб чиққан, бинобарин, уларнинг энг яшовчан унсурларини ўзига мерос қилиб олган. Фарқли жиҳати – дунёга кенг очилган жамиятнинг, хусусан, унинг бир аъзоси ҳисобланмиш шоирнинг озод тафаккурини ўзида акс эттиради. Шунинг учун у турфа моҳиятга эга. XX аср аввалидан ибтидо олган янги ўзбек шеърияти ҳам яқранг эмас эди, бироқ, барибир, у умумий яхлит ғояга қайси бир жиҳатлари билан бўйин сунади. Бугунги шеър кечаги ижтимоий-сиёсий, мафкуравий битиклардан фарқ қилиб, бу - субъект нидоси, кўнгил изхоридир. Унинг кучли ва ожиз томонлари шу ерда мужассам.

Лекин мана шундай жиддий, залворли шеърият билан бир қаторда енгил-елпи адабиёт (шиғир) ҳам пайдо бўлиб, кунимизга келиб, кўпчилик шеърият мухлисларининг уйлари ва юракларига кириб борди. Чинакам адабиёт миллат маънавиятини бойитишга хизмат қилса, енгил-елпи адабиёт, аксинча, асрлар мобайнида томчи-томчи йиғилган ана ўша маънавий бойликни челақлаб тўкилишига сабаб бўлиши мумкин. Албатта, адабиёт ранг-баранг бўлмоғи керак. Чунки ўқувчилар адабий дидининг ўзи турфа рангда. Лекин хилма-хиллик дегани орада савиясиз асарларга ҳам рухсат бор, дегани эмас. Баъзан танқиддан тубан адабиёт ҳақида лом-мим демаган маъқул деб биламиз. Бундай тутимимиз шигир битувчи "шаир"ларнинг бе-маза қовуннинг уругидек кўпайиб кетишига сабаб бўлмоқда. Тўғри, биз ҳозир бозор итисодиёти шароитида яшайпмиз. Унинг темирдек қаттиқ ўз қонун-қоидалари бор. Ўша қонун-қоидаларга кўра нашриётлар ҳам иқтисодий жиҳатдан фойда берадиган китобларни чоп этишга ҳаракат қилишади. Бу икки карра икки – тўрт, дегандек тушу-

нарли манзара. Лекин маънавий фойда ҳақида ким ўйлайди? Маънавий зарар устида-чи?.. Ҳа, тан олиш керакки, бугун чинакам адабиёт жиддий иқтисодий ҳимояга, тарғибу ташвиққа муҳтож. Лекин у ҳеч қачон қарздор бўлиб қолмайди: ҳақиқий адабиёт миллатни ёт мафкурадан, бегона ғоялардан, оммавий маданиятнинг ҳалокатли унсурларидан ҳимоя қилишга қодир маънавий иммунитетни пайдо қиладиган, шакллантирадиган ва мустаҳкамлайдиган кучлардан, унинг энг муҳимларидан биридир. Шу маънода, то халқ бор экан, адабиёт унинг ҳақиқий миллий бойлиги бўлиб қолаверади.

ДРАМАТУРГИЯ. Бу соҳада ҳам ҳукуратимизнинг қатор қарорлари эълон қилинди. Бухоро, Фарғона каби шаҳарларимизда янги театр бинолари фойдаланишга топширилди, бошқа кўпгина жойларда эса мавжуд бинолар қайта таъмирдан чиқарилди. Бинобарин, моддий-маънавий эътибор натижасида Мустақиллик даври ўзбек миллий драматургияси ҳам ҳар жиҳатдан янгиланишларга юз тутди. Республикамизда фаолият юритаётган 40 га яқин давлат ва нодавлат театрлари сахнасида йилига 100 дан ортиқ тарихий ва замонавий мавзулардаги пьесалар қўйилмоқда. Албатта, уларнинг савияси ҳар хил. Шунга қарамасдан, юқоридаги мавжуд фактнинг ўзиёқ театр оламидаги бадиий-эстетик изланишларнинг кўлами ва салмоғидан дарак беради. Истиқлол йилларида Беҳбудий, Ҳамза, Фитрат, Қодирий, Чўлпон, Ҳожи Муин, Абдулла Бадрий каби XX аср тонготарида драматургия тамал тошини қўйган қатор адибларнинг талай асарлари қайта чоп этилиб, сахнага олиб чиқилди. Бу даврда яратилган тарихий шахслар, саркардалар, улуғ алломалар, шоирлар, давлат арбоблари ҳақидаги ўнлаб пьесалар (Э. Самандарнинг "Жалолоiddин Мағуберди", А. Ориповнинг "Соҳибқирон", Шукур Холмирзаевнинг "Қора камар", Ўткир Ҳошимовнинг "Қатағон" У. Азимнинг "Алпомишнинг қайтиши", "Кундузсиз кечалар", Х. Давроннинг "Бобуршоҳ", Й. Муқимовнинг "Мангу машъал", Й. Муқимов ва Ҳ. Расулнинг "Муқаддас Тахтизар", У. Қўчқорнинг "Расулulloҳ котиби", Т. Мирзонинг "Амир Темур", К. Авазнинг "Оғаҳий", Ш. Ризаевнинг "Искандар", Зулхумор Солиеванинг "Увайсий" ва ҳ.к.) ўтмишни билишга, миллий ўзликни англашга қаратилганлиги билан эътиборга молик. Замонавий мавзуларда яратилган пьесалар эса тематик хилма-хилликка эга. Ижтимоий-сиёсий, маиший, ишқий, фалсафий руҳдаги ва, айниқса, замонамизда долзарб ҳисобланган коррупция, гиёҳвандлик, одам савдоси каби мавзулардаги пьесалар ("Хотирам синиқлари", "Рухлар исёни", "Эзгулик", "Танҳо қайиқ", "Бурч", "Заминдан олис кетма", "Чимилдиқ") бугунги томошабинни бефарқ қолдирмади. Муваффақиятли сахна асарларида Ўзбекистонда мустақиллик йилларида

амалга оширилган ва оширилаётган улкан ишларнинг, ўзгаришларнинг мазмун-моҳиятини қамраб олишга қаратилган ҳаракатларни қўллаб-қувватлаган ҳолда, айрим пьесаларга хос бўлган қатор камчиликларни ҳам таъкидлаб ўтмоқ жоиз. Хўш, улар нималарда кўринади? Авваламбор, мавзу моҳиятига чуқур кириб боролмасликда, ҳаёт материалини юзаки талқин этишда, санъаткорлик маҳоратининг етишмаслигида, воқеа-ҳодисаларга теран фалсафий нигоҳ билан қарай олмасликда, деб айтган бўлардим. Кўпинча, пьесада кўтариб чиқиладиган муаммо хусусийлик даражасида қолиб, ижтимоий моҳият касб этмайди. Бу эса аксарият ҳолларда драматург ва режиссёр тандемида каттакон бўшлиқ борлигини кўрсатади. Пьеса ёзаётган қаламкашлар аксарият ҳолларда ўзларини бу ишга ноқобил эканликларини фош этиб қўйишмоқда. Режиссурада ҳам ҳол шунга яқин: муносиб асарлар танлаб олинмайди, мабодо, бахтли тасодиф билан танлаб қолинса, уларнинг талқини замонавий талаб ва даражага жавоб бермайди. Тақдим этиладиган асарларнинг талайида ҳақиқий ҳаётдан, одамлар тақдиридан йироқлик, ясамалик, зўракилик, бачканалик бўртиб кўринади. Лекин бундай камчиликлардан қатъи назар, театр соҳаси бир жойда депсиниб қолмаётгани кишини қувонтиради. Кейинги йилларда, айниқса, ёш драматург ва ёш режиссёрлар томонидан тақдим этиладиган қатор спектакллар бу соҳанинг келажагига умид уйғотади кишида.

Гап драматургия соҳасидаги муаммоларга бориб тақалар экан, анчадан бери камина бир адабиётшунос сифатида ўйлатиб келадиган масалага тўхталиб ўтишни лозим топдим. У ҳам бўлса, Ҳамза ва унинг драматургия соҳасидаги ўрни масаласидир. Мен бу масала ҳақида оғзаки равишда кўпгина йирик адабиётшунос олимларимиз билан фикрлашганман. Хуллас, масалани қисқа ва лўнда баён қиламан: Мирмуҳсин Шермуҳамедов ("Бефарзанд Очилдибой", 1914 йил), Ҳамза ("Янги саодат ёҳуд Миллий роман", 1915)лар роман тажрибасига илк марта қўл ургани ҳолда, биз Қодирийни ўзбек романчилигининг асосчиси, деб атаيمиз. Чунки Мирмуҳсин ва Ҳамза роман жанрига Қодирийдан олдин мурожаат қилишган бўлса-да, уларнинг ҳаракатлари бир тажриба, уриниш даражасида қолган эди. Қодирий эса "бир ҳамла"да "Ўткан кунлар" (1924) билан роман жанрининг рисоладаги талабларига жавоб бергучи йирик насрий асар яратган эди. Шунинг учун ҳам Қодирий ўзбек романчилигининг асосчиси дейилади. Ёҳуд Навоийдан олдин Лутфий, Атоий, Саккокийлар туркий тилда ашъор битгани билан улуг хизматлари туфайли айнан Алишер Навоийни ўзбек адабиёти ва адабий тилининг асосчиси деймиз. Энди адабиётшунослик илмининг худди шу баҳолаш

мезонини драматургия соҳасига кўчирайлик. У ҳолда қаршимизда қуйидагича манзара қад ростлайди: гарчанд Бехбудий "Падаркуш" (1911) номли 2,5 бетлик пьесаси билан ўзбек адабиётида пьеса ёзиб беришни бошлаган бўлса-да, драматургиянинг бутун талабларига жавоб бера оладиган пьесаларни Ҳамза ("Заҳарли ҳаёт" (1916), "Майсаранинг иши" (1926), "Паранжи сирларидан бир лавҳа ёки Яллачилар иши" (1927)) ёзди. Шундай экан, Қодирий ўзбек романчилиги асосчиси деган номга қанчалик сазовор ва ҳақли бўлса, Ҳамза ҳам ўзбек драматургияси асосчиси деган унвонга шунчалар ҳақдор ва муносиб бўлиб кўринади. Албатта, ушбу масала юзасидан мавжуд фактларни турли йўсинда таҳлилу талқин этиб, қарама-қарши хулосаларни ўртага ташлаш мумкин. Аммо адабиёт илмининг баҳолаш критериялари ҳамма учун бир хил бўлиши адолатдан эканлигидан келиб чиқиладиган бўлса, Қодирийга раво кўрилган адолат Ҳамзага келганда таврини ўзгартирмаслиги лозим. Албатта, бу жиддий масаланинг бошқа нозик жиҳатлари ҳам бўлиши мумкин. Мен буни истисно қилмайман. Шунинг учун ҳам соҳа билимдонлари ушбу баҳсталаб масала бўйича асосли, илмий мушоҳадаларини ўртага ташлашса, адабиётшунослик ва драматургия кесишган нуқтадаги битта муаммога ойдинлик киритилган бўларди. Нима бўлганда ҳам ҳали драматургиямизнинг ҳам амалий, ҳам назарий саҳнасида амалга оширилиши, ҳал этилиши керак жуда кўп ишлар олдимизда турибди.

АДАБИЁТШУНОСЛИК. Мустақиллик йилларида ўзбек адабиётшунос олимлари талай залворли ишларни амалга оширди. Чунончи, Ҳ.Болтабоев ва М.Маҳмудовнинг "Адабий-эстетик тафаккур тарихи", Д.Қуронов, З.Мамажонов, М.Шералиеваларнинг "Адабиётшунослик луғати", Д.Қуронов ва Б.Раҳмоновнинг "Ғарб адабий-танқидий тафаккури тарихи очерклари", У.Жўрақуловнинг "Назарий поэтика масалалари" китоблари адабий-эстетик тафаккур тарихи, адабиётшунослик ва унинг айрим долзарб қирралари ҳақида керакли маълумот ва тушунчаларни беради. Н.Каримовнинг "XX аср адабиёти манзаралари", У.Норматовнинг "Қодирий мўъжизаси", И.Ғафуровнинг "Ҳаё - халоскор", С.Мирвалиевнинг "Ўзбек адиблари", Б.Назаров, А.Расулов, Ш.Аҳмедова ва Қ.Қаҳрамоновларнинг "Ўзбек адабий танқиди тарихи", Ҳ.Каримовнинг "Истиқлол даври адабиёти", Қ.Йўлдошнинг "Ёниқ сўз", "Бадиий таҳлил асослари", Н.Раҳимжоновнинг "Мустақиллик даври шеърляти", Д.Тўраевнинг "Рангин тасвирлар жилоси", М.Холбековнинг "XX аср модерн адабиёти", Б.Каримнинг "Руҳият алифбоси", У.Саидовнинг "Шарқ ва Ғарб: маданиятлар туташган манзил-

лар" сингари китоблари жаҳон ва ўзбек адабиёти масалаларини тадқиқ этади. Йигирмадан ортиқ олиму ижодкорларнинг "Истиқлол. Адабиёт. Танқид" деб номланган жамоавий тўплами XX аср ва замонавий ўзбек адабиёти ҳамда танқиди муаммоларига бағишланди. Н.Комиловнинг "Тасаввуф", "Тафаккур карвонлари", Ҳ.Ҳомидийнинг "Тасаввуф алломалари", И.Ҳаққулнинг "Тақдир ва тафаккур", Ш.Сирожиддиновнинг "Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари", "Алишер Навоий", А.Аъзамнинг "Аруз", З.Мирзаеванинг "Ўзбек адабиётининг Америкада ўрганилиши" каби китоблари, яна А.Ҳайитметов, С.Ғаниева, Б.Қосимов, Б.Тўхлиев, В.Раҳмонов, Н.Раҳмонов, Й.Солижонов, С.Мели, Д.Салоҳий, И.Ёқубов, А.Эркинов, Э.Очил, Н.Жумахўжа, Н.Жабборов, Б.Ражабова, Қ.Эргашев, К.Муллахўжаева, О.Давлатов, О.Жўрабоев, С.Тўлаганова, М.Кўчқарова, Д.Юсуповаларнинг адабиётимиз тарихи, мумтоз, жадид ва ҳозирги замон адабиёти билан боғлиқ тадқиқий мақолалари, дарсликлари, Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, К.Имомов, А.Мусакулов, М.Жўраев, Ш.Турдимов, Ж.Эшонқуловнинг фольклоршуносликнинг, Ш.Ризаевнинг "Жадид драмаси" каби драматургиянинг долзарб масалаларига қаратилган китоблари алоҳида эътиборга лойиқ. Буларнинг бари ўзбек адабиётшунослиги олдида турган асосий, фундаментал тадқиқотлар учун ўзига хос "Кириш"лар ҳисобланади. Ютуқ-камчилигидан қатъи назар, 2014 йилда "Бобур" энциклопедияси, 2016 йилда эса "Алишер Навоий" қомусий луғатининг яратилиши маънавий-адабий ва илмий ҳаётимизнинг улкан янгиллиги, байрами бўлди, десак муболага бўлмайд.

Истиқлол даврида бадий публицистика бобида ҳам талай ишлар амалга оширилди. Бадий публицистиканинг ранг-баранг мундарижаси ана шу ишлар салмоғини кўрсатади. Бу хилма-хиллик янгиланган давр мазмун моҳиятини сўз санъати воситасида англаш ва ҳис қилиш билан боғлиқ. "Сўз латофати" (Э.Воҳидов), "Эрталабки хаёллар" (Э.Аъзам), "Ижод – кўнгил мунавварлиги" (Х.Дўстмуҳаммад), "Тил номуси" (А.Аъзам), "Мендан менгача" (Н.Эшонқул), "Адабиётдан чиқиш" (Р.Раҳмат) каби тўпламлар; "Озод Шарафиддинов замондошлар хотирасида", "Бегали Қосимов замондошлари хотирасида", "То қуёш сочгайки нур" (Э.Воҳидов ҳаёти ва ижоди замондошлари нигоҳида), "Профессор Ғаффор Мўминов дилдошлари хотирасида", "Шукур Холмирзаев замондошлари хотирасида", "Матёқуб Қўшжонов замондошлари хотирасида", "Домлалар" (О.Шарафиддинов), "Абдуғафур Расулов замондошлари хотирасида", "Рўзи Чориевнинг сўнги васияти" (Нодир Норматов) каби қатор хотира китоб-

лар яратилди. Бундай асарлар давр, инсон ва бадий адабиёт муносабатларидаги нозик қирраларни теранроқ кўриш ва тушунишга кўмак беради.

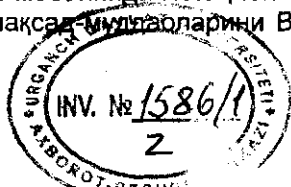
Адабиёт – миллатнинг кўнгли. Шунинг учун ҳам унга шеър, ҳикоя, роман ё пьеса номи билан ҳар қандай «кюк»ни юклаб бўлмайди. Адабиёт у ёки бу юмуш билан банд бўлган халқнинг ўй-хаёллари, орзу-умидлари, армон ва хўрсиниқларининг улкан, яхлит рухий-маънавий олам - архетипга урилиб, атрофга сочилган акс садоси! Шунга кўра, ҳар қандай миллатнинг исталган давр адабиётини кўлга олиб, ҳижжалаб ўрганиб чиқиш дегани, ўша миллатнинг маълум даврда бошидан, демакки, юрагидан кечирганлари билан танишиш, деганидир. Бироқ бунинг битта шарти бор: шу халқ ва шу даврга мансуб шоир (ёки ҳар қандай бошқа санъаткор) ўз қисмати билан, дунёқарашию олган таълим-тарбияси, яшаш тарзи билан шу халққа ва шу халқ яратган давр кайфиятига мансуб бўлмоғи зарур! Яъни Г.Фрейтагнинг "Ҳар кимнинг қалбида ўз халқининг жажоки қиёфаси яшайди" деган фикрига қўшилмоғимиз учун ўша ҳар ким ҳақиқатан ҳам ўз халқига яқин бўлмоғи, яқин яшамоғи шарт! Йўқса, шиша қаср ичига кириб олиб, бутун умрини осойишта ўтказётган одамнинг қалбидаги халқ қиёфаси кишида шубҳа уйғотади.

Хуллас, мазкур камтарона тадқиқот ишимизда Истиқлол даври ўзбек адабиёти ва адабиётшунослигига умумий бир назар ташладик, холос. Унинг бизнинг назаримиз тушмаган, ҳатто айтиш мумкинки, ўзимиз англаб, ўзгага англатишга қурбимиз етмаган яна кўпдан кўп қирралари борлигига, улар ҳам алоҳида тадқиқу таҳлил этилишга муносиблигига шубҳа қилмаймиз. Муҳими, бу давр бадий адабиёти ҳамда адабиёт илми янги, замонавий йўллар қидирмоқда. Қаердадир уни топса, қаердадир тараддудланмоқда ва шу йўсин ўзлигини намоён қилиб бормоқда.

2016 йил

ИСТИҚЛОЛ АДАБИЁТИ – ОЗОД ТАФАККУР АДАБИЁТИ

Ўзбекистон мустақил бўлгандан бери орадан икки ўн йилликдан мўлроқ вақт ўтди. Бир авлод туғилиб, вояга еттулик фурсат бу. Демак, Истиқлол даврида дунёга келган фарзандларимиз ҳозир балоғатга етиб, авлод бўлиб шаклланди, сафга турди. Айни дамда, катта авлодлар ҳам бу вақт мобайнида Истиқлол мафкурасини ўқиб-англаб, ўз дунёқарашию мақсад-миллатларини Ватанимиз манфаатларига

ростлаб, белни маҳкам боғлаган кўйи хизмат қилмоқдалар. Зеро, икки ўн йилдан мўлроқ давр ичида юртимизда амалга оширилган, оширилаётган ислохотлар ҳар бир фуқаронинг турмуш ва онгида улкан ўзгаришларни содир этгани кўз юмиб бўлмас ҳақиқатдир. Ҳаётимизнинг ҳамма соҳаларида жадал суръатларда бораётган модернизация жараёнларини олинг. Жамиятни демократлаштириш, иқтисодни эркинлаштириш каби илдизли ислохотлар салмоғини, жамият аъзолари онгу қалбига таъсири кўлами ва теранлигини тасаввур этинг. Ёки она тилимизга ўша мураккаб 1989 йилда Давлат тили мақоми берилиши билан миллий ўзликни англаш сари дадил қадам қўйилганинию қишлоқ хўжалиги соҳасида ер ислохоти сиёсати натижасидаги азим ўзгаришларни иссиқ танангизга тафаккур айлаб кўринг. Бу жараёнларнинг барчаси Мустақилликнинг илк кунларидан то ҳозирга қадар – бир кун бўлсин, тўхтагани йўқ. Бинобарин, бугун юртимизда истиқомат қилаётган ҳар бир кишининг онгида Истиқлол мафкурасидан кучлироқ, таъсирлироқ, кўламлироқ ва аҳамиятлироқ ўзга бир мафкура йўқ. Ана шу омилларнинг барчаси бирлашиб эса, ижодкор бадий тафаккурида ҳам жиддий эврилишларни содир этиб улгурди. *Ўзгаришларнинг моҳияти шундаки, ижодкор тафаккури миллат менталитетига ёт мафкура асоратидан озод бўлди.* Айни дамда, у бир томондан, собиқ Иттифоқ замонида таъқиқланган Қуръон, Инжил, Таврот, Забур каби муқаддас китобларни, муаззам Шарқ дурдоналарини, бошқа томондан, Ғарб ва умуман, бутун дунё фалсафаси ва адабиётининг ноёб битикларини ўқиб ўзлаштирди, ўзлаштирмоқда. Қолаверса, мавзу танлаш ва ифода қилиш эркинлигини ҳис этди. Натижада, Истиқлол даври ижодкорлари Мустақиллик берган улугъ неъмат – озод тафаккур меvasи ҳисобланмиш асарларини ёза бошладилар. Бу асарларнинг асосийлари, албатта, анъанадан узилган ғуддалар эмас, аксинча, ўша силсиланинг давоми ўлароқ дунёга келдилар, келмоқдалар. Шу билан бирга, эркин бадий тафаккур маҳсули сифатида ўзини (олам ичра олам, яъни бир бутун тизим ўлароқ) намоён қилаётгани кишини беҳад қувонтиради. *Бугун юртимиз ижодкори ўз нуқтаи назарини, қадим Шарқ адабиётида бўлгани каби, олами суғро – мукаррам Инсонга, унинг қалбига қаратган. Ҳамда ботиндаги мураккаб жараёнларни баёнчилик йўли билангина эмас (чунки бундай усул бор, бўлади ва бу ғоят табиийдир), айни пайтда, умуминсоний ва умумзамоний мезонларга суянган ҳолда Мажоз воситасида ҳам қоғозга туширмоқдалар, санъатга айлантирмоқдалар.* Муҳими ҳам шу, аслида! Чунки адабиёт ўз табиатида кўра, масалан, тарих предметидан ажралиб туради. Тарих – давлатлар ва жамиятлар фаолият

тининг, асосан, ташқаридан кўриниши солномаси бўлса, адабиёт кўпроқ ана шу давлатлар ва жамиятлар фуқароси – Инсон фаолиятининг ичкаридан олинган сувратларидир. Шу маънода улар ўзаро бир-бирларидан қувват олганларидек, ўрни келганда, бир-бирларини тўлдирадилар ҳам. Бугунги Истиқлол даври ўзбек адабиётининг умумий манзаралари нафақат оддий ўқувчини, балки соҳанинг энг талабчан мутахассисининг ҳам дилини равшан торттира олади. Чунки у ғоят хилма-хил ва умидбахшдир. Хилма-хиллиги – адабиётдаги турфа йўналишларнинг ўзаро бағрикенгликка асосланган уйғунликда яшаши бўлса, умидбахшлиги – ана шу ранг-барангликни вужудга келтирган ижодкорнинг озод тафаккури билан белгиланади.

Бироқ йўналишлар ҳақида гап кетганда, масаланинг назарий жиҳатига оид бир гапни алоҳида таъкидлаб қўйишга эҳтиёж туяди, киши. У ҳам бўлса, адабиёт, айрим авангард оқимлар даъво қилаётганидек, бошқотирма ўйинлардангина иборат эмас. Тўғри, унда ўйинлик хусусияти бор, лекин "ўйин" адабиётнинг ўнлаб сифатларидан биттаси, холос. Чинакам адабиёт ҳамиша одамлар билан бирга бўлади, уларнинг қувончу ташвишини тараннум этади ва шу тарзда уларга елкадош, тақдирдош, дилдош бўлади, бўлиши керак. Яъни адабиёт эрмак эмас асло! Шу маънода, менинг қаноатимча, ҳаёт ҳақиқатига таянган реализм бу – адабиётнинг Шоҳ Кўчасига ўхшайди. Қолган барча йўналишлару "изм"лар, агар таъбир жоиз эса, мана шу Шоҳ Кўчага туташган тақдирдагина юзига қон югуриши, яъни аҳамият касб этиши мумкин. Йўқса, уларнинг томирларида қон ивиб, алал оқибат ҳалокатга юз тутгуси. Демак, реализм замин бўлса, қолган барча йўналишлар шу тупроқ бағридан ўсиб, кўкка бўй чўзгучи турли-туман, катта-кичик дарахтлардир.

Кеча - шўролар замонида адабиётда шакл мазмун(ғоя)га қурбон қилинаёзган эди. Модернизмда эса, кўпинча, бунинг тескарисига дуч келамиз: шакл кетидан қувилиб, мазмун бой берилади (ёки шунчалар чуқур беркитиладики, натижада, муаллифнинг ўзи ҳам қайта ўқиганда ўз асари моҳиятига етиб боровмаслиги мумкин). Аслида, ҳар иккови ўртасидаги заргарона мутаносиблик ҳамда бунинг оқибатида келиб чиқадиган бузилмас мувозанат бадий асарнинг яроқлилиги ва завқ ила ўқишлилигини таъмин этади. Бундай асарларга даврлар ва улардаги ўзгаришлар жуда кам таъсир қилади. Мумтоз адабиёт намуналарини олинг, улар бир даврга эмас, ҳамма даврларга хизмат қилади. Истиқлол даври ижодкори ҳам худди шундай асарлар ёзиш имкониятига эга бўлиб турибди, дея яхши ният қилгим келади менинг: чунки озод тафаккур алалоқибат ўз мевасини мутлақо беражақдир!

Шу маънода мен бугун юртимизда ёзувчига ижтимоий буюртма бериляпти деб билмайман, аксинча, бадий тафаккур эркинлиги бор деб ишонаман ва буни чинакам ижод учун бирламчи шароит деб ҳисоблайман. Худди шу эркин ижод иқлими негизида Мустақиллик даври ўзбек адабиётининг талай намуналари яратилди, яратилмоқда. Лекин улар қандай асарлар, мазмун-моҳиятию шаклу шамоили нимадан иборат, қайси булоқлардан сув ичиб, қайси ўзанларга қараб оқяпти? – буларнинг барини чуқур ва кенг таҳлиллар асосида тушуниб олмоғимиз зарур бўлади. Ахир, ўтган қарийб йигирма йиллик адабиётимиздаги мазмуний ва шаклий изланишларга сарҳисобнигоҳини ташлаб олмоғимиз керак. Бугун энг муҳими, адабиёт ҳақида, унинг муаммолари, тадрижи, қонуниятлари тўғрисида, кечаги ва бугунги манзараси, эртаси борасида олимлар дилидаги ўй-фикрларини бемалол изҳор айламоқда экан, мана шу эркинликнинг ўзи тенгсиз бир неъмат эканлигини чуқур тушунмоғимиз, унинг қадрига етмоғимиз керак, деб ўйлайман. Чунки ижодкор ва олим учун ўз фикрини эркин баён этишдан, асарларининг эса ўқилишидан ортиқ бахт йўқ бу дунёда. Тафаккурдаги озодлик бу - чинакам мустақиллик дегани. Улуғ ўзбек адабиёти ва бу адабиёт ҳақидаги илм ҳам айнан мана шундай иқлимдагина ўсиб-унади, камол топади.

Бироқ эркин тафаккур дегани хаёлга нима келса, шунинг барига эшикни очиб қўйиш дегани эмас. Эркинлик – масъулият, у, соҳамиз табиати ва мантиғидан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, авваламбор, миллатимиз ва адабиётимиз манфаатларига хизмат. Турли мафкуравий курашлар жадал кечаётган бугунги зиддиятли дунёда чегарадаги аскар каби хушёр турмоқ, миллат руҳияти, анъаналари, урф-одатлари ва мақсад-муддаоларини ичдан емирадиган оқим ва уларнинг ғайриинсоний ғояларига қарши ўз миллий менталитетимиз ва қадриятларимизни ҳар томонлама қўриб-асрайдиган ҳамда қўллаб-қучайтирадиган тамойиллар ҳақида кўпроқ қайғурмоқ – давр талабигина эмас, виждон амри ҳам. Худди шу маънода, вилоятлардаги адабий учрашувлардан бирида адабиёт ихлосманди айтган мана бу гап менинг ёдимдан сира чиқмайди: *“Навоийнинг этагидан маҳкам ушламаса, ўзини модернистман деяётганларнинг барчасини замонлар шамоли чирпирак қилиб учуриб юборади”*. Ҳақрост! Зеро, бадий тафаккурдаги эркинлик дегани бу – собиқ Иттифоқ давридаги соцреализм тушовларидан ва умуман, шу янглиғ бошқа қолиплардан, енгил-еппи “изм”ларга ўткинчи маҳлиёлик касалидан мустақил дегани, асло мумтоз Шарқ ва миллий адабиётимиз ҳамда уларнинг жонбахш анъаналаридан, хусусан, Навоийю Бобур,

Машрабу Огаҳий, Қодирийю Чўлпонлардан мерос қолган ҳаётбахш адабиётдан мустақил дегани эмас! Рисолада "...ёзувчиларимиз ўз истеъдоди билан одамларнинг онги ва дунёқараши, маданий савиясини юксалтириш, халқ қалбининг куйчиси бўлишдек оғир ва мураккаб, улуғ бир вазифани зиммасига олган экан, аввало, эл-юрт олдидаги фарзандлик бурчини, гражданлик позицияси ва масъулиятини чуқур сезиши, англаши ҳал қилувчи аҳамиятга эга" дейиладики, бу сўзлар замиридаги маъноларни, ўзини ижодкорман деган ҳар бир шоир, ёзувчи ва драматург жиддий тарзда мушоҳада қилиб кўриши, улардан тегишли хулосалар чиқариши барчамизнинг муштарак мақсадимизга мувофиқдир. Зеро, чинакам истеъдодлар яратган адабиёт бу – миллат кўнгли ва бадий тафаккурининг тарихи бўлиб ёдларга муҳрланади, китобларга дарж этилиб, авлоддан авлодга ўтиб яшайди.

Биз миллат сифатида кўнгил тарихимизнинг юксак ва боқий бўлишини хоҳлаймиз.

2013 йил

ЗАМОН ВА БУГУНГИ ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИ

Ҳеч бир муболағасиз айтиш жоизки, бугун биз бақувват ўзбек шеъриятига эгамиз. Бу шеърият кечаги асрда ҳам кучли эди. Чунки шеърият шарқда адабиётнинг асосий жанри бўлиб келганлиги учун ҳам унинг илдизлари бағоят теран жойлашган. Шунинг учун ҳам шеърият халқ дардини, шоир дардини айтишнинг асосий усули бўлиб келган. Камида XX асрга қадар. Бугун эса наср унинг ёнига етиб келди. Энди шеърият майдонда ёлғиз эмас.

Аммо бугунги ўзбек шеърияти кечаги шеърият эмас. У ўзининг кўпгина, хусусан, шаклий-мазмуний мундарижасига кўра ўзгарди. Шу билан бирга, таъкидлаш ўринлики, бугунги шеърият кечаги шеъриятдан узилиб қолган алоҳида ҳодиса ҳам эмас. Улар ўртасида ворисийлик, узвийлик ҳамон давом этиб келаётир. Бугунги ўзбек шеърияти кечаги ўзбек шеъриятининг энг яхши анъаналарини давом эттиргани ҳолда жаҳон адабиёти булоқларидан ҳам сув ичяпти. Кеча дунёга соцреализм туйниги орқали қараган бўлса, бугун унинг тафаккури эркин. Айни мана шу тафаккур эркинлиги ҳозирги замон ўзбек поэзиясини - янгиланган ўзбек шеъриятини вужудга келтираётган бош омилдир. Шунга кўра, ҳар томонлама бой шеъриятимизга назар ташлаб, унинг бағрида барча яшовчан тамойилларнинг изини кўраман: реализм, неореализм ва қатор авангард адабий оқим-

ларнинг ҳаётбахш йўлларида яратилаётган бугунги ўзбек шеърияти шоир тафаккурининг ягона мафкуравий исканжадан холи эканлигидан, бошқача айтганда, чинакам эркинлигидан далолат. Яна, шоирнинг қайси йўналишда қалам тебратиши эмас, қандай истеъдод билан ёзаётганлиги ҳамда азалий муҳораба - ззгулик ва ёвузлик жангида олдингисининг ёнида тура билишининг муҳимлиги тобора кўпроқ аён бўлиб бораётир.

Бугун дунёни бадиий-эстетик қабул қилиш бобида асосан иккита кучнинг мусобақасини кузатиш мумкин. У ҳам бўлса, анъанавий ва модерн оқимлари ўртасидаги мусобақа. (Бундай мусобақа ҳаммиша бўлган аспид ва у яқин тарихимизда "анъана ва новаторлик" деб аталган) 2012 йил феврал ойларидан эътиборан Россиянинг "Литературная газета"сида постмодернизм ҳақида қизгин баҳс кетяпти. Унда бир хил олимлар "постмодернизм Россияда ўз ўрнини топмади", деса, бошқа бирлари "йўқ, ҳали бундай дейишга жуда эрта, жамиятда хаос бор экан, постмодерн бор бўлаверади", деган фикрни илгари суришди. Худди шунга ўхшаш мунозара ўзбек адабиёти илми майдонида ҳам юз бериб турибди. Бир томон "модернизм деган унсур нафақат ўзбек адабиётига, балки умуман шарқ адабиётига, шарқнинг тафаккур тарзига ёт, у Европадан сунъий равишда келтирилган усул" деса, бошқа бировлари "у жамиятнинг яшаш тарзи, кайфияти", демоқда. Майли, баҳс-мунозара ўз йўлига, аммо шеъриятнинг ўзгариб-янгилиниб бораётгани факт. Ундан кўз юмиб бўлмайди. Кейинги 20-25 йил мобайнида жамиятда юз берган ўзгаришлар замонавий ўзбек шеърияти қиёфасини белгилаб бераётгани бор гап. Ташқаридан "келтирилган" оқимларнинг таъсири аллақачон ўзини яшаб бўлди. Ҳаёт! Мана, нима - барча янгиланишларнинг манбаи! Ҳаётимизда кечаётган азим ўзгаришлар туфайли нафақат шеърият, балки бутун бошли адабиётимиз у ёки бу мафкурага хизмат қилишдан тийилиб, ўзининг азалий ўзанига тушиб боряпти. Натижада, адабиёт инсонга яқин келиб, унинг дардини куйлай бошлади. Бошқача айтганда, шоир кўнгилни шеърга солишга киришди. Буларнинг ҳаммаси яхши. Фақат кутилмаганда масаланинг бошқа томони келиб чиқди. Шоир ҳаддан ташқари ўз олами билан банд бўлиб, атрофни, жамиятни бир қадар "унутди". Шоир учун ўз субъектив оламигина бирламчи ҳақиқатга айланди. Бу эса шеърият майдонининг тораишига олиб келган ўнлаб сабаблардан бири ҳисобланади. Бошқа ёқдан эса шаклга қаттиқ меҳр боғлаган шоир адабиётни ўйинга айлантириш пайига тушди. "Ҳақиқий адабиёт, чинакам шеър бу юксак санъатдир", деган шиор остида ижод қилувчилар сони кўпайиб бормоқда. Бу ҳам маълум маънода шеъриятнинг зиёли-ижодкорлар, мутахассислар

ва торроқ қизиқувчилар доирасидагина ўқилишига олиб келди. Бугун Турсун Али, Баҳром Рўзимуҳаммад, Фахриёр, Муҳаммад Ғаффор, Ғўзал Бегим каби ўзбек шоирлари (дунёқарашлари, истеъдодлари ва услубларидаги жиддий фарқларга қарамай) қайсидир маънода шу умумий йўналишнинг кўзга кўринган вакилларидир.

Ўзбек шеъриятида анъанавий йўналиш ҳали ҳамон ташаббусни ўз қўлида тутиб келаётганини таъкидлаш керак. Чунки бу йўналиш халқ руҳи билан, унинг қизиқиш ва ўйлари билан чамбарчас боғланиб кетган. Шунга кўра, бу йўналиш вакилларининг шеърлари бир неча минг нусхада чоп этилиб, тезда тарқаб кетади. Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Ҳалима Худойбердиева, Усмон Азим, Муҳаммад Юсуф, Маҳмуд Тоир, Фарида Афрўз, Сирожиддин Саййид, Иқбол Мирзопар бугун эл энг кўп суйиб ўқийдиган шоирларимиздир. Ҳалима Аҳмедова, Раҳимжон Раҳмат, Зебо Мирзаева, Хосият Рустамовалар яратаётган рамзий шеърият эса янгиланган ўзбек шеъриятида алоҳида саҳифаларни ташкил этади.

Шеъриятнинг бағрида ўйинлик хусусиятидан ташқари меҳнат, яъни фойдалилик ва сигиниш хусусияти ҳам мавжуд. Чунки асар бир ўйин завқи ила яратилгани ва худди шундай завқ билан ўқилганидан ташқари у яна меҳнат билан бино этилади ва ўқувчига маънавий фойда улашади. Қолаверса, чинакам бадий асар инсон қисматини ўзига ҳам этган юракдан илтижо янглиғ отилиб чиқади ва ўқувчига ҳам шундай таъсир этади. Дин ман қилинган собиқ шўро замониде адабиёт қайсидир маънода жамият кишиларининг диний эҳтиёжларига жавоб берганини эсланг-а! Демак, чинакам шеър ва умуман, ҳақиқий адабиёту санъат ана шу уч хусуснинг бағрида туғилади, вояга етади. Уларнинг қайсидир бири кемтик бўлиб яратилган шеър ҳам санъат ҳисобланиши мумкин. Лекин даражот маъносида уч сифатни бирданига ўзида жо қилган шеърдан кейинда туради. Кўпинча, янги санъат, жумладан, модерн адабиёт асосан ўйинга зеб беради, натижада, қолган иккиси эътибордан пинҳон қолади. Анъанавий адабиёт эса асосан, санъатнинг меҳнат (фойдалилик, яъни бадий асарни ўқиган ўқувчи ўзи учун ҳаётда керак бўладиган ниманидир ўзлаштиради) томонига диққат қаратади ва бу ерда ҳам санъатнинг икки сифати маълум маънода "унутилади". Натижада, на унисиде ва бунисиде Фитрат айтмоқчи, "суякларни титратувчи" кучни сезмай қоламиз. Ҳамма сифат бирданига иштирок этган шеърият эса бизни бир зум нафас олишдан тўхтатади, ўз ҳаётимиздан, унинг адоқсиз муаммоларидан нигоҳимизни узиб, шоирнинг дардига тикамиз ва шу ҳолда ўзга ўлчамлар бағрида қайтадан туғиламиз, руҳан покланамиз (катарсис), дунёга боланики янглиғ соф назар билан боқа бошлаймиз.

Шукурки, шундай шеъриятимиз бор. Лекин “уни дунё яхши била-
дими?” деган савол қўядиган бўлсак, жавоби аниқ: йўқ. Хўш, бунинг
сабаби нимада? Авваламбор, таржимада деган бўлардим. Мен рас-
сом ва бастакорга бир масалада ҳавас қиламан: уларни таржима қи-
лишнинг ҳолати йўқ, кишининг кўзи ва қўлига соғ бўлса, бас, санъат
асарининг эшиги унинг учун ҳамиша очiqдир. Сўз билан ишлайдиган
ижодкорлар эса таржима қилинмагунча эшиги ва деразаси бўлмаган
қасрдек ёпиқлиқ бўлиб қолаверади. Қасрнинг ичига олиб кирадиган
киши бу таржимон. Таржимон элни элга, дилни дилга боғлайди. Икки
тилни билган одам иккита одам, дейилади муқаддас ўғитларда. Асар-
лари бошқа тилга муваффақиятли таржима бўлган шоир ўша элнинг
ҳам шоирига айланади. Масалан, таржиманинг шарофати билан
Пушкин, Лермонтов, Есенинлар айни пайтда ўзбек шоирларидир.
Таржима тўфайли биз бир-биримизни туғишган жигаримиздек яқин-
дан биламиз. Бундай билиш ер юзидаги ҳамма одам аслида бир хил
одам эканлигидек катта ҳақиқатни қалбимизга сингдиради. Бу эса
бугунги нотинч замонлар учун жуда-жуда муҳим. Аммо таржима ҳам
таржимадан фарқ қилади. Эркин Воҳидов бир шеърда таржима тў-
файли қуёш ойга айланиб қолди дейди. Мен айтаманки, таржимон
зўр бўлса, ой қуёшга ҳам айланиши мумкин. Аммо бу иккала йўл ҳам
аслан нотўғри деб ўйлайман. Фикри ожизимча, таржимадан кейин
қуёшнинг қуёш бўлиб, ойнинг эса ой мақомида қолиши энг мақбули,
адолатга уйғундир. Чунки шоир аслиятда қандай бўлса, таржимада
ҳам шундай жаранглаши керак. Масалан, XX аср бошида ўзбек шо-
ири Усмон Носир рус шоири Лермонтовнинг “Демон” поэмасини тар-
жима қилган. Ўзбек ва рус тилларини мукамал билган, шеър завқи
баланд мутахассислар ҳалигача “асл нусха қайси бириники?” деган
саволни беришади. Яъни Лермонтов “Демон”ни гўё ўзбекча ёзган.
Таржима мана шундай бўлиши керак. Бугун рус шоирлари орасида
ҳам, ўзбек шоирлари орасида ҳам таржима этилишга муносиблари
етарлича топилади. Яхши таржиманинг аҳамияти шу даражадаки,
ҳалигача Навоийнинг ҳақиқий таржимони топилмагани учун ҳам улў
шоирнинг шеърляти дунё учун номаълумлигича қоляпти. Ҳа, Наво-
ий ўз таржимони кутяпти. Тахминан 500 йилдан бери. Дунё билган
Навоий ҳақиқий Навоийнинг сояси, холос. Худди шу гапни кўплаб
ўзбек шоирлари учун ҳам айтиш мумкин ва зарур.

Замонавий техника имконларидан фойдаланиб, шахсий ташаб-
бус орқали дунёга чиқишга, танилишга ҳаракат қилаётган шоирлар
бор. Аммо таржима ҳақида гап кетганда, аввало, ўз элида зўр шоир
деб тан олинган, ҳар бир миллатнинг ўзлигини акс эттирган катта
ижодкорларини танлаб олмоқ тўғрироқ бўлади, деб ўйлайман. Ҳа,

яхши шеър, яхши шоир таржима этилиши зарур. Чунки бир-бирларининг шоирларини яхши тушунган, ҳис қилган миллатлар бир-бирларини чинакамига яхши кўриб қолади. Муҳими ҳам шу. Зеро, адабиётнинг зиммасига бундан ортиқ яна қандай масъулият юклаш мумкин?

Хуллас, асосий масалага қайтиб айтадиган бўлсак, бугунги ўзбек шеърини (умуман, адабиёти) бу эркин бадиий тафаккур меваси бўлиб, унда ҳаётимизнинг барча рангларини камалак жилоси янглиғ қалблардаги товланишларини кўриш, ҳис қилиш мумкин. Аслида, бадиий тафаккурдаги бундай эркинликка осонликча эришилгани йўқ. Асло! Келинг, шу масалага ҳам бир эътибор бериб ўтсак. Чунки, кўпинча, биз бадиий тафаккур йўлини жамиятнинг тарихий ривожланиш босқичларига, тарихий формацияларга, сиёсий ижтимоий маданий руҳий ҳолатига қатъий боғлиқ ҳолда тушунишга уринамиз. Бу ҳаммага тушунарли, аммо ғайриилмий қарашларга олиб келишини қайд этиш керак. Чунки бадиий тафаккур юқорида саналганларнинг негизида ўз ҳаракат йўналишини ўзгартириб тургани билан улар билан баб-баравар ҳаракат қилмайди. Чунончи, ўтган асарнинг 60- ва айниқса, 70-йилларида нафақат ўзбек, балки бутун собиқ Иттифок поэзиясида тамомила янги кайфият пайдо бўлган, шеърининг шайирида ҳам шунга монанд ўзгаришлар юз берган эди. Ваҳоланки, жамиятнинг сиёсий ижтимоий ҳаёти мазмуни ҳамон ўша-ўша эди. Хўш, бу нимадан далолат? Бадиий тафаккурдаги улкан ўзгаришлардан эмасми! Ёки бўлмаса, шўролар империяси парчаланиб, ундаги жамики Республикалардаги ҳаётнинг сиёсий-ижтимоий-психологик жиҳатдан бағоят ўзгариб кетган дастлабки даврларни эсга олинг. Ўшанда адабиёт ўз таврини бирданига ва бутунлай ўзгартириб юборолмади-ку! Хўш, нега? Чунки бунга ҳам сабаб бадиий тафаккур ва унинг ўзигагина хос бўлган табиатидир. Яъни адабиётдаги чинакам ўзгаришларни истак ва буйруқ билан бошқариб бўлмайди. Уни ўзгартирадиган куч бу яна ҳаёт ва уни ижодкор руҳ томонидан идрок этилишидир. Бу эса вақт талаб қилади. Жараён қачон ўз маромига етиб боради, фақат шундагина бадиий тафаккурда ҳақиқий эврилишлар юз беради. Бадиий тафаккурдаги ўзгаришлар эса бу адабиётнинг янгилиниши демак. Янгилиниш даври етилдими, унга ҳеч ким ҳеч қачон таъсир кўрсатолмайди. Зеро, бундай ҳодисалар халқ руҳидаги янгиришлар билан бевосита боғлиқдир. Хулоса қиладиган бўлсак, бугун биз ана шундай янгилиниш фаслига қадам қўйганмиз. Бунинг меваларини адабиётимизнинг ҳамма тур ва жанрларида кўряпмиз. Фақат узоқни кўролмайдиганлар ёки кўришни истамайдиганларгина адабиётимиздаги янгилинишларнинг илдизини, масалан, Ғарб модернизми ё постмодернизмига олиб бориб боғламоқчи

бўлади. Булар беҳуда уринишлар! Аслида, Ҳаёт деб аталмиш бир манба борки, у ҳар қандай "изм"ларни парча парча қилиб, қулини кўкка совуради-да, устидан янгисини барпо этади. Ўзбек шеърияти ўз тараққиёт йўлида дунёдан нималарнидир ижодий ўзлаштиришга уринган бўлса бордир (ҳамкорлик, ўзаро ўрганишга табиий жараён деб қараш керак), лекин моҳият эътибори билан бугун янгиланаётган ўзбек шеърияти сув ичаётган асл манба - булоқ бу ҳаётнинг ўзи, дея баралла айтгим келади! Чинакам истеъдодли шоир ҳам ёзаётган шеъри оҳангини қалбига қулоқ тутиб, ўша ердан топади, аслида. Қалб эса даврдаги ўзгаришларни ўта нозиклик билан илғаб олади. Давр ўзгараётган бўлса, демак, билингки, эртами-кечми адабиётда ҳам янгиланиш муқаррардир. Буни қаердандир "импорт" қилиш мутлақо шарт эмас. шунинг учун ҳам улуғлар улуғи Гёте "Назария қуруқдир, дўстим, Лекин яшар ҳаёт дарахти", дейди. Мен, айниқса, ёш шоир дўстларимга қарата, қуруб қолган назарияларга эмас, ҳаётга суянинг ва яратинг, дея такрор-такрор айтгим келади.

2012 йил

II БЎЛИМ: ДАВР, АДАБИЁТ ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК

ЯНГИ ЎЗБЕК АДАБИЁТШУНОСЛИГИ МУАММОЛАРИ

Мамлакатимизда XX асрнинг сўнгги ўн-ўн беш йили мобайнида юз берган оламшумул сиёсий-тарихий ва ижтимоий-маънавий эври-лишлар ўзбек адабиётшунослигининг мазмун-мундарижасида ҳам ана шундай улкан ўзгаришларнинг муқаррарлигини аниқ қилиб қўйди. Чунки муайян ҳукмдор мафкура туйнугидан туриб дунёга қараш, уни тушуниш ва тушунтириш натижасида ҳосил бўлган адабиёт илмининг бир қанча жиддий масалалар юзасидан нуқтаи назари бу вақтга келиб тамоман яроқсиз ҳолга келиб қолди. Бошқача айтганда, янги замон, янги жамият ва янги қадриятларнинг ташкил топиши ўлкадаги ҳар бир соҳада бўлганидек, адабиётшунослик илми олдига ҳам бир талай фундаментал муаммоларнинг ечимини тақозо қила бошлади. Бинобарин, ўзбек олимларининг олдида янги адабиётшунослик илми асосларини қайта кўриб чиқиш ва мустаҳкамлашдек ғоят масъулиятли вазифа пайдо бўлди.

Аввало, янги замонавий ўзбек адабиётшунослиги қандай бўлиши керак ва у қайси йўлдан боради? – деган саволга чуқур асосли илмий жавоб топиш керак бўлади. Эскиси-чи? Ундан фойдаланиш мумкинми? Ёки пешонасига “даври ўтди” деган тамғани босиб, воз кечилади-ми? Унда янгисини қаердан олиш мумкин? Илғор Европа, Америка ва Россия адабиётшунослигининг ютуқларини шундайлигича ўзбек адабиёти илмига кўчириб қўйиш ўзини қанчалик оқлайди? Ахир маданият ва адабиётда нусха кўчириш тамойилининг нечоғли қалтислиги ҳақида (мамлакатларининг ва имконларининг нақадар улкан эканлигига қарамай,) рус олимларининг ўзлари ҳам бонг уришяпти-ку! “Бошқасига ўхшаб қолган маданият кераксизлиги туфайли йўқолиб кетади”,¹ деб ёзади Т.Григорьева. Шунга ўхшаш фикрни Б. Реизов илгари суради: “Миллий адабиётлар бир-бирига ўхшамаганликлари туфайли ҳам баробар яшайдилар”.² Замондошимиз, улкан рус адабиётшунос оли-

¹ Григорьева Т.П. Дао ва Логос. (Маданиятлар учрашуви). М.:1992.С.39, 127.

² Б.Г. Реизов. Вопросы методологии литературоведения.М.:1966.С.183.

ми Е.Хализов бўлса, масаланинг ҳар икки қиррасига эътибор қиладди: "Янги замоннинг халқаро адабий алоқалар соҳасидаги энг улкан ҳодисалардан бири ғарбий европа тажрибасининг бошқа регионларга (шарқий европа ва ноевропа мамлакатларию халқларига) бўлган интенсив таъсири масаласидир. Ушбу европалашиш ёки ғарблашиш деб аталган оламшумул маданий феномен турли-туман нуқтаи назардан туриб талқин қилинмоқда, баҳоланмоқда. Бу эса битмас-туганмас баҳс-мунозараларга сабаб бўлмоқда.

Замондош олимлар европалашишнинг ноевропа маданияти ва адабиёти учун ҳам салбий, негатив, ҳам позитив томонларига диққат қаратишмоқда".¹

(Юқорида гап маданият ва бадиий адабиёт ҳақида бораётган бўлса-да, уни ҳеч иккиланмасдан адабиётшунослик илмига нисбатан ҳам қўллаш мумкин.)

Шуларни ҳисобга олсак, "Наҳотки, адабиётшунослигимизда ўз йўлимиз йўқ?" деган савол туғилади. Шарқ дунёқараши, диний, ҳудудий ва миллий қадриятларга суянган ўзимизнинг адабий-танқидий тафаккуримиз наҳотки коримизга ярамаса? Агар ҳаммасини четдан – рус, немис, инглиз, француз, испан ва америка сингари илғор мамлакатларнинг адабиётшунослигидан "қарз" олиб туришда давом этаверсак, оқибати нима бўлади? "Қарз" олинган андозалар миллий руҳда ёзилган бадиият намуналарини ҳар доим ҳам бекаму кўст синчилаб, тушунтириб беролармикан? Шарқона, ўзбекона асарлар характерини, уларнинг нозик табиатини аъло даражада очиб, кашф этолармикан?.. Мана шуларни ўйлаганда, кўнгилдан беихтиёр ўзимизникини яратиш истаги ўтиб қолади. Аслида, ичкарида бунинг ҳам энг тўғри йўл эмаслигини тушуниб турамиз. Хўш, нега? Чунки маданий-маънавий, сиёсий-иқтисодий жиҳатдан ўзининг биқик дунёсида қолиш дегани пировардида ҳалокатга юз тутишдир. Шарқни қайтадан кашф қиламизми, Ғарбдан ўрганишда давом этамизми, ҳамма гап ана шу ҳаракатларимизнинг меъёрида: нимани, қаерда ва қандай ўрганишимиз, уни қандай мақсадларда илмга тадбиқ этишимиз эртанги адабиётшунослигимизнинг бўйбастини белгилаб беришига шубҳа қилмайман. Мана шу маънода улуғ Шарқнинг мисқоллаб йиғилган, лекин тарих саҳифаларида чанг босиб ётган хазинасини – бадиий эстетик қарашларини илмий муомалага тортиш ҳақиқатан бугуннинг долзарб муаммоларидан ҳисобланади. Бу ҳаракат бизнинг Ғарб адабий-танқидий фикрини ўрганишимизга монёълик қилмайди. Асло!

¹ Хализов Е. Теории литературы. М.: Высшая школа. 1999.

Буларнинг ҳаммаси эса бошдан оёқ муаммо. Муаммо бўлганда-ям, бир ҳамла билан ечиб бўлмайдиган, аксинча, узоқ изланишларни, заҳмат ва меҳнатни, жасорат ва фидойиликни талаб қилади. Албатта, кейинги пайтларда бу ҳақда нафақат гапирилмоқда, балки салмоқли илмий тадқиқотлар амалга оширилмоқда ҳам ("Шарқ мумтоз поэтикаси" Т.; Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2006. Нашрга тайёрловчи проф. Ҳ. Болтабоев).

Сўнгги вақтлардаги айрим чиқишларда янги ўзбек адабиётшунослиги қайси йўлдан бориши кераклиги тўғрисида турли-туман қарашлар ўртага ташланмоқда. Баъзи олимларнинг умумий дунёқараши заминида ғарб-адабий-танқидий фикрларини асос қилиб олишга мойиллик сезилса (Проф. У. Норматов. Ижод сеҳри. Т.; Шарқ матбаа нашриёти. 2007., проф. А.Расулов. Бадиийлик безавол янгилик. Т.; Шарқ матбаа нашриёти. 2007., Қ.Йўлдошев. Ёниқ сўз. Т.; Янги аср авлоди. 2006., С.Содиқ. Ижоднинг ўттиз йили. Т., Шарқ матбаа нашриёти. 2002. ва бошқ.), бошқалар шарқ мумтоз поэтикасига ҳам суянишни ёқлаб чиқмоқдалар (У. Жўрақулов, Ўз. АС. 2008. 4 янв. №1, Н.Рамазонов. Ўз. АС. 2008. 11 янв. №2). Албатта, юқорида номлари тилга олинган олимлар Ғарбни Шарқдан ажратиб қарашмайди. Асло. Фақат уларнинг бадиий асарни текшириш методларида баъзан Ғарбча кайфият устун бўлса, баъзан Шарқнинг мезонларига меҳри билиниб туради. Гап шу ерда, холос. Zero, ҳар икки қарашнинг ҳаётбахш кучини эътироф этган ҳолда, таъкидлаб айтиш жоизки, янги, замонавий адабиётшуносликнинг бағри кенг бўлмоғи лозим. Шу маънодаки, Ғарбдир-Шарқдир, оқдир-қорадир, қаерда ва ким бўлиб яшашидан қатъи назар, инсон барибир инсон. Дунёнинг тўрт бурчагида яшаётган одам боласининг ёруғ олам билан алоқа қилиш воситаси бешта сезги аъзосидир. Бу дегани шуки, одамлар қаерда яшамасин, уларни бир-бирига яқин айлайдиган муштарак тушунчалар тўлиб тошиб ётибди. Айни чоғда улар турли-туман иқлим, маданият ва ҳаёт шароитларида яшагани боис дунёни тушуниш ва тушунтиришда ўзига хос тафовутнинг бўлиши ҳам ғоят табиий. Назаримда, бадиий асарни тавсифу таҳлил қилишга қаратилган замонавий адабиётшунослигимизнинг поэтик ўлчовлари, мезонлари ана шу содда ҳақиқатнинг мустаҳкам устунларига таянмоғи зарур. Бошқача айтганда, янги адабиётшуносликнинг битта томири Ғарб адабий-эстетик тафаккури тажрибасидан сув ичса, бошқаси Шарқнинг мумтоз поэтикаси булоғидан баҳра олиши шарт! Албатта, бу гаплар, илм учун янгилик эмас. Ўзбек адабиётшунослигининг қандай бўлиши кераклиги XX аср аввалидан бери у ёки бу даражада ўрганиб келинаётган муаммо. Ўтган асрнинг 90-йилларидан кейинги эврилишлари боис

эса муаммонинг долзарблик қирраси яна-да ўткирлашди. Бори - шу. Чунки бугунги инсонни ўраб турган дунё буқаламундек турланиб кетди. Бинобарин, замонавий илм ўз даврига муносиб бўлмоғи, шу даврнинг ўзак моҳиятини, унинг яшаш, ўзлигини намоён этиш қонуниятларини очиб бермоғи зарур. Йўқса, у илм бўлмайди. Бас, шундай экан, ўзгариб, турланиб бораётган оламнинг қаршисида туриб янги, замонавий адабиётшунослик илмининг бугуни ва эртаси ҳақида гапириш айти муддао. Чунки биргина адабиётшунослик тарихига бир қур назар ташлашнинг ўзиёқ айтиб турибдики, илм дунёнинг ўзгариши билан бир маромда қадам ташлаган, янгиланиб борган. Асло бир жойда тўхтаб қолмаган. Жамият ҳаётидаги ҳар қандай ўзгариш алал оқибат уни тушуниб ва тушунтириб бераётган устқуртма соҳалари тизимидаги новаторликларни тақозо этган. Демак, янгилик яшаш тарзимизнинг ажралмас бир қисми экан, ундан чўчимас эканмиз, ҳўш, замонавий ўзбек адабиётшунослиги қайси йўлдан – кимнинг ортидан боради? Бу борада юқорида таъкидлаганимиздек, ижтимоий-тарихий жиҳатдан илғорроқ мартабаларда турган, биз етиб келган тарихий паллани нисбатан олдинроқ босиб ўтган халқларнинг тажрибасига бағримизни очишимиз тўғри эмасми? Ахир, ҳатто рус адабиётшунослиги маълум маънода немис, француз, америка каби илғор адабиётшуносликка суяниб келади-ку. Ихтиро қилинган нарсани қайтадан кашф қилишга умр ва кучни сарфлаш исрофгарчилик бўлмайдими? Тўғри, ўзга халқларнинг ўз қадриятлари, дунёқараши ва ментеалитетлари бор. Баъзан улар дунёга бошқача ракурсдан туриб қараши, уни ўзига хос тарзда баҳолаши мумкин. Шундай вақтда Шарқ, хусусан, ўзбек адабиётшунослигининг улуг ўғитларига, унинг яшовчан, ўлмас мезонларига суяниш жоиз. Ҳар икки ўлчов ҳам иш бермаган чоғда, албатта, ўзлигимиз ва дунё кесишган нуқтада туриб янгисини яратишимиз даркор бўлади. Ўйлашимча, чинакам замонавий адабиётшунослик ана шу тоғларга суяниб, даврни, замондош инсоннинг кайфиятини теран ҳис қилган ҳолда ўз йўналишини белгилаб олиши керак. Чунки йўлнинг бошидаги хато қимматга тушиши ҳеч кимга сир эмас. Йўл тўғри танлансин, тўғри йўлдаги хатолар бутунлай янглиш йўналишга тушиб олиш қаршисида жудаям кичкина бўлиб туюлади. Мисол учун муайян бир халқнинг ўзак қадриятларига ёт андозани муайянлаштириш ва у билан бадий асарни баҳолашга уриниш алал оқибат миллат руҳиятида хаосни туғдириши муқаррар. Шунинг учун ҳам мос тушиш-тушмаслигидан, ишга яраш-ярамаслигидан қатъи назар, бегона тушунча ва терминларни ўлчов ва мезон сифатида адабиётшуносликка тиқиштираверишлик охир-оқибатда миллатнинг руҳий-маънавий пойдеворини қимирлатиб қўйиши би-

лан баробар. “Европалаштиришнинг энг оғир оқибатларидан бири шуки, у миллий бирликни йўқ қилади, халқнинг бир бутун миллий вужудини парчалаб ташлайди”, деб ёзади Н. Трубецкой.¹ Бир нарасага эътибор бериш лозимки, европалаштиришдан ташқари дунёда яна шундай кўпдан кўп маданий истилолар мавжуд бўлиб, уларниям ёддан чиқармаслик зарур бўлади. Қолаверса, эволюцион жиҳатдан куйироқдан жой олган ҳар қандай миллат ривожланган бошқа ҳар қандай миллатнинг яшаш ва тафаккур тарзидан тортиб, турмушда ишлатадиган энг оддий буюмигача тақлид қилади. Бундан кўз юлмайди. Лекин тақлид пировардида ўша миллатнинг ўзлигини йўқотиб қўйишига олиб келмаслиги керак. Ҳамма гап шу ерда.

Демак, ҳар қандай миллатнинг ўзигагина хос бўлган хусусиятларининг ўлчови баъзан шу халқнинг адабиётшунослигида специфик ёндошувларни, махсус мезонларни тақозо қиладики, бундан воз кечиб, уни менсимай, ҳаммасини бир хил андоза билан ўлчаб, баҳосини беришга интилиш энг камида шу халқнинг, унинг адабиётининг зарарига хизмат қилар экан. Хўш, нега? Чунки урф-одати, қадриятлари, руҳий олами, дунёқараши билан ўзгалардан ажралиб турмайдиган камроқ сонли халқнинг ҳолига вой: у миллат сифатида тарих сахнасидан тушиб қолади: унинг вужуди яшайди, лекин ўзлиги, маънавий-руҳий дунёси бўлмайди – кўпсонли халқнинг бағрига кириб-сингиб кетади, ассимиляция бўлади. Ахир, оламнинг бетакрорлиги, гўзаллиги ундаги хилма-хиллик ва ўзига хослик билан белгиланади-ку! Ҳаммасини айналаштириш, ўхшаш андозалар билан баҳолаш тузатиб бўлмас натижаларга олиб келиши кундек равшан. Айни дамда ўзликни қўриш ва севиш бора-бора илмдаги шовинизмга, ўзгага эргашиш, ўзгadan ўрганиш эса илмдаги космополитизмга айланмаслиги лозим. Бир пайтнинг ўзида ҳам шовинизмнинг ва космополитизмнинг тўрига тушиб қолмаслиқнинг йўлини қилиш мумкин эмасдек туюлади. Аслида-чи? Аслида, бундан ўзга йўлимизнинг ўзи йўқ. Олтин ўрталик! Ҳамма гап ана шу ўрталикни сақлай билишда. Ўзликни, миллатнинг маънавий қиёфасини сақлаган ҳолда юксак ва илғор дунёқарашга эга бўлиш салоҳиятини намоён қила олишда! Инсоният маданиятини симфоник характерга эга, деб билади Ю.Д. Колпинский. Ушбу фикрга таянган Е. Хализев ёзади: “Оркестрнинг тўлақонли янграши учун ҳар бир миллий маданият чекига ўзининг бутун хусусиятларини ақс эттирувчи муайян чолғу асбоби ролини ўташ вазифаси тушади”.²

¹ Трубецкой Н.С. Тарих. Маданият. Тил. М.: 1964. С.89, 129.

² Хализев Е. Теория литературы. М.: Высшая школа.1999.

Бугунги ўзбек адабиётшунослиги ана шу ғоят нозик, шу билан бирга, ҳалқимизнинг бадиий-эстетик қадриятларини муносиб баҳолай олишга қодир йўлдан боради, дея умид қиламиз. Зеро, бунга асосимиз бор: Чунки олимларимиз бир томондан, Шарқ мумтоз поэтикасининг тарихию асосларини тадқиқ этиб бораётган (Н.Комилов, И.Ҳаққулов, Ҳ.Болтабоев, Н.Жумахўжа, Н.Жаббор каби олимлар) бўлса, бошқа ёқдан ғарб ва рус адабий-танқидий тафаккури мева-ларини илмий истеъмолга тортиш сари (Проф. Д.Қуронов. Ғарб адабий-танқидий тафаккури тарихидан очерклар. Тошкент: Фан. 2007., яна профессорлар. Н.Каримов, У.Норматов, Б.Назаров, А.Расулов ҳамда С.Мели сингари олимлар) амалий ишларни юзага чиқараётирлар. Янги, замонавий ўзбек адабиётшунослигининг йўли ана шу ҳаракатларнинг муваффақиятли синтезида эканига шубҳа йўқ.

2008 йил

XX АСР ЯНГИ ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИДА ИДЕАЛ МУАММОСИ

Шеърятдаги идеал масаласи жуда мураккаб, кўп қиррали. У ҳамма даврлар учун муҳим ҳисобланиб келган. Фақат ўз қиёфасини ўзгартириб-турланиб турганлиги боис идеални ҳар доим ҳам сувнинг юзасида учратиш мумкин эмас. Аслида-чи? Аслида, у гоҳ идеал-қаҳрамон, гоҳ эса идеал-ғоя – мафкура сифатида яшаган, яшайди. Идеал масаласига нафақат кунимизда, балки қадимда ҳам жиддий эътибор қилинганини эътироф этиш жоиз. «Мифологик афсоналар генезисининг қадимий илдизлари оила, уруғ, қабила эътиқодларига бориб боғланади. Хусусан, афсоналар асосини ибтидоий инсон ҳаёти, номаълум ҳодисаларга жавоб топишга уриниш, эътиқодий тушунча, тасаввурлар яратишга, шунингдек, момақалдироқ, чақмоқ, бўрон, зилзила, сел каби ғайриоддий кўринган ҳодисаларга қарши кураша оладиган **ғайритабиий паҳлавонларни** (таъкид бизники – У.Ҳ.) излаш, аждодлар руҳига сажда қилиш, нотабиий кучга сиғиниш, илоҳий қудратга ишонч, ҳимматига топиниш кабилар ташкил этган», деб ёзади проф. Комил Имомов «Мифологик афсоналар»¹ деб номланган мақоласида. Демак, ўша ибтидоий жамоа одамлари ҳам ҳаётда юз берган чигал муаммоларни ечишда ўзларига маънан куч берувчи идеал қаҳрамонларга – **ғайритабиий паҳлавонларга** ботиний эҳтиёж туйган.

¹ Тил ва адабиёт журнали. Тошкент, 2008. №6

Идеал тимсолий-ҳиссий шаклда акс эттирилгандагина унинг ба-
дий талқини тўғрисида гап бориши мумкин. Ижтимоий, маънавий,
эстетик идеалларнинг бадий идеалга айлантириш учун санъаткор
анча-мунча йўлни босиб ўтган бўлиши керак. Энг катта шоирла-
римиз ижодида ҳам баъзан бадий қиёмига етмай шеърга кўчган
ижтимоий, гуманистик мазмундаги идеалларга дуч келиш мумкин.
Истиқлол, озодлик, юрт қайғуси билан боғлиқ ижтимоий сиё-
сий-идеалларнинг анчайин яланғоч ифодасини кўпроқ XX аср ав-
валидаги шеърятимизда кузатса бўлади. Демак, ҳар қандай идеал
шоир томонидан эстетик анланган бўлиб, бадий жиҳатдан камолга
етгандагина чинакам санъат ҳодисасига айланар экан. Қандай иде-
аллардан маънавий куч олганига қараб шоир яшаган давр залво-
рини чамалаш мумкин бўлганидек, шу идеалларнинг қай даражада
бадий талқин топганидан келиб чиққан ҳолда унинг санъаткорлик
маҳорати баҳоланади. Бу жиҳатдан Чўлпоннинг "Бинафша", "Кўнгил"
каби шеърлари эътиборли.

Гегель, Чернишевский, Соловьёвларнинг қарашларида идеал-
нинг куйидаги жиҳатлари алоҳида қайд этилади:

- а) ақл соҳасида – ҳақиқат;
- б) ахлоқ соҳасида – эзгулик;
- в) эстетика соҳасида – эзгулик.

Шу ўринда "ақл соҳасида – ҳақиқат" дейилган тезисни бироз
таҳрир қилиб, "этикод бобида – ҳақиқат", ёки янаям жўялироғи, "ду-
нёқараш соҳасида – ҳақиқат" десак, мақсадга мувофиқ қиёфа касб
этулик. Чунки "дунёқараш" "ақл"га нисбатан умумийроқ мазмундаги
категория бўлгани боис кенгроқ майдонни ўз тасарруфига олабила-
ди. Бас, шундай экан, унинг ичига ижтимоий идеаллар – одил шох,
адолатли жамият, ҳалолу пок инсон, садоқатли дўст каби қатор ту-
шунчалар кириб кетади.

XX аср инсоният учун ширин келди, деёлмаймиз. Биргина мам-
лакатимиз мисолида мушоҳада қиламиз: аср аввалидаги қашшоқ-
лик, маърифатсизлик, кетма-кет юз берган инқилобларнинг таъси-
ри, хонликлар – совет давлати – "босмачилар" учлиги ўртасидаги
урушлар, ниҳоят, шўроларнинг ҳукмронлиги, улар ўтказган қатор
сиёсий-иқтисодий тадбирлар (коллективлаштириш, индустрлашти-
риш, режалаштириш ва ҳоказолар), иккинчи жаҳон уруши, шахсга
сиғиниш ва унинг оқибатлари, Сталиннинг ўлими ва сиёсий илиқлик
шабадаларининг эсиши, қайта куриш, ниҳоят, Истиқлол...

Бу, демакки, XX аср инсони ўз ҳаёт йўлида умид ва умидсизлик
деган иккита кутб ўртасида жони ҳалак яшади. Натижада, у худди
ибтидоий жамоа одами аждоди каби ҳаётдан идеаллар қидирди.

Гоҳо идеалларда ўз орзу-армонларини мужассам кўрди, гоҳо рўёбга чиқмаган истакларини санъат ва адабиётдаги қаҳрамонлар зиммасига юклаб таскин топишга уринди.

Юзйиллик ибтидосида миллатнинг тафаккур гуллари маърифат-сизликни юртнинг энг оғриқ нуқталаридан бири деб билдилар. Улар ҳаёт ва истеъдодларини элни ўқимишли қилишга бағишладилар, маблағларини сарфладилар. Оқибат - адабиётда маърифатли киши образи пайдо бўлди. Авлоний, Сўфизода, Ибрат, Ҳамза, Фитрат, Чўлпон каби қатор шоирларнинг ижодида шу ғоя қайта-қайта ишланди. Чунончи, Фитрат «Ўгут» шеърида ёзади:

Оғир йигит, гўзал, нурли кўзингда,

Бу миллатнинг саодатин, бахтин ўқудим.

Ўйлашингда, туришингда ҳамда ўзунгда

Бу юрт учун қутулишнинг борлигин кўрдим.¹

Озодлик, Истиқлол, янги давлат қуриш каби ғоялар эса Чўлпон ва Фитрат шеърларида идеал-ғоя даражасида тараннум этилди. Вақти бўлдики, улар ҳаётдан нимаики рўшнолик кутган бўлса, ҳаммасини шу ғоя билан боғладилар. Чунончи, Чўлпон бир шеърида

Ол байрогингни, қалбинг уйғонсин,

Қуллик, асорат – барчаси ёнсин,

Қур янги давлат, ёвлар ўртансин,

Ўсиб Туркистон, қаддин кўтарсин!² –

деб ёзса, Фитрат

Онам, сени қутқармоққа жонми керакдир?

Номусми, виждон била имонми керакдир?³ –

дея нола чекди "Юрт қайғуси" шеърида.

Идеал узоқдаги маёқ каби шоирни ўзига чорлаб туради. У кўпинча ана шу маёқдан кўнгилга тушган илиқлик таъсирида ҳаракат қилади. Санъаткор куйлаётган юксак қадриятлар зимнида идеалнинг ҳаракати ётади. Фақат бу ҳол ҳамма вақт ҳам кўзга ташланавермайди. Улуғ мутасаввиф Мавлоно Румий: «Инсонни боғ ҳаёли боққа, тоғ ҳаёли тоққа бошлайди»,⁴ деб айтади. Ўша ҳаёл бу ўринда ғоядир, идеалдир. Албатта, ғоя ҳар доим идеалга тенг эмас ва бундай бўлиши шарт ҳам эмас. Баъзан улар тенглашиб-бирлашиб кетади. Шунда ғоя-идеал пайдо бўлади. Бу нарса Чўлпоннинг озодлик йў-

¹ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. Тошкент: Маънавият, 2000 Б.41.

² Абдуҳамид Чўлпон. Гўзал Туркистон. Тошкент: Маънавият. 1997. Б.16.

³ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. Тошкент: Маънавият, 2000 Б.31.

⁴ Жалолоддин Румий. Ичиндаги ичиндадир. Тошкент: Янги аср авлоди. 2003.Б.150.

лида ёзилган шеърларида ўзини яққол намоён этган. Биргина «Бинафша» шеърининг таҳлили юқоридаги иддаомизни исбот қилиши мумкиндек туюлади:

*Бинафша, сенмисан, бинафша, сенми –
Кўчада оқчага сотилган?*

*Бинафша, менманми, бинафша, менми –
Севгингга, қайғингга тугилган?*

Бинафша, нимага бир озроқ очилмай,

Бир эркин кулмасдан узилдинг,

Бинафша, нимага ҳидларинг сочилмай,

*Ерларга эгилдинг, чўзилдинг?*¹

Бир қарашда сўз фақат бинафша – бир чечак ҳақида кетаётган-дек. Тўғри, шеърнинг юзадаги – биринчи қатламидаги маъно айнан озроқ очилмай узилиб, кўчада сотилган гул тўғрисида. Лекин шоирнинг асл муроди шугинани тасвирлашдан иборат эмас. Балки гул билан боғлиқ ғояни рамз ҳолига келтириб, асл – ички муддаони айтишдир. Ички муддао бу – эркисиз, хор-зор бўлиб кўчаларда қолган инсон ҳолининг баёни. Бинафшага мурожаат қилаётган шоирнинг кўнгил кўзи бенаво юрт кишининг оқчага сотилган гул каби аччиқ қисматида. Қолаверса, шу дардни бутун борлиғида ҳис қилиб куюётган шоирнинг ўз тақдирида ҳам. “Бинафша, йиғлама, бинафша, кел бери, Қайғингни қайғимга қўшгил”.² Демак, шоирнинг-да қисмати бинафшаникига монанд. Ахир, “қайғингни қайғимга қўшгил” хитоби бежиз айтилмаяпти. Чунки шоир шу гулни, гул тимсолидаги юрт кишининг чексиз муҳаббат билан севади. Шу туйғу туфайли бинафшанинг бошига келган ҳар кўргулик шоирнинг қайғусидир. “Бинафша, сенинг-чун кўкрагим эрк ери, Бу ердан кўкларга учгил!”³ Мана, ниҳоят, шоирнинг асл муддаоси ошкор бўлди – шоирнинг кўкраги чечак учун – тутқун юрт кишиси учун эрк майдони, у бу ердан кўкларга парвоз этиши мумкин. Кўринадики, гап айланиб келиб яна Чўлпон шеърятини ҳаракатлантирувчи бош ғоя-идеал – озодлик, эркинлик мавзусига тақалмоқда.

Одатда, фоже ҳодисалар изсиз кетмай, одамлар онги ва қалбида муносабат пайдо қилади. Идеаллар тахминан ана шу тарзда дунё юзини кўради. Яъни инсон жамиятда, мамлакатда ва дунёда юз бераётган зўравонликка, ёвузликка, қабоҳатга, зулмга қарши курашга бел боғлайди. Баъзан курашдан ҳеч қандай наф чикмаса ҳам, ба-

¹ Абдуҳамид Чўлпон. Гўзал Туркистон. Тошкент: Маънавият. 1997. Б 55.

² Ўша асар. Ўша бет.

³ Ўша асар. Ўша бет.

рибир, унинг юрагидаги исён олови сўнмайди. Аксинча, муносабат ўзининг навбатдаги — иккинчи умрини яшай бошлайди: инсон аччиқ-аччиқ орзу қилади. Одамзод тарихига бир қур тафаккур нигоҳини ташлабоқ гувоҳи бўламизки, у ёки бу мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги бурилишлар нуқтасида юрт қаҳрамонлари зиммасига жуда азим юклар ортилган бўлади. Айниқса, миллатнинг қўли етмай турган асрий орзу-армонлар қонидан бунёд этилган қаҳрамонларнинг ўрни—аҳамияти беқиёс. Ўзбек эпоси — «Алпомиш» дostonининг бош қаҳрамони — Алпомиш тахминан ана шундай идеал қаҳрамондир. Бу ўринда идеал қаҳрамон — ҳар томондан тўқис, бекаму кўст образ эмас. (Эсланг, инсон сифатида Алпомишнинг ялқовлик, фикр-сизлик каби бир мунча камчиликлари ҳам бўлган). Балки миллат ёки унинг алоҳида вакили — шоир яратган асардаги бош ғоя — орзу, армон билан тўйинган идеяни ўзида мужассамлаштирган идеалдир. Демак, идеал ҳаёт сўқмоқларида, унинг буҳронли — зиддиятли майдонларида адашиб - улоқиб қолганлар учун йўлчи юлдуздек гап. Идеал шоирнинг ижодий йўлини маълум маънода белгилаб беради. Бинобарин, қайсики давр шоирининг мероси дилга ўт ташласа, билинги, шу ижодкор ўз замонасининг идеалларига ошно бўлган, унга ўз асарлари ёрдамида интиланган ҳисобланади. Шеъриятдаги идеал жамиятнинг бурилиш асноларида ўзини яққолроқ намоён этади. Шу нуқтаи назардан қаралганда, XX аср янги ўзбек шеъриятида 20-30 - йиллар даври алоҳида ўрин тутди. Бу шеърият Фитрат, Чўлпон каби улкан шоирлар номи билан боғлиқ бўлиб, юртнинг аввал чор, сўнгра шўролар томонидан босиб олинишига қарши кайфият билан сўғорилган. Шоир шеърларига сингдирган ғоя — идеал ҳам асосан, озодлик, истиқлол деган сўзларни ифодалайди. Фитратнинг яна "Юрт қайғуси", "Беҳбудийнинг сағанасин изладим", "Шарқ", "Ўқитғувчилар юртига", Чўлпоннинг "Бузилгон ўлкага", "Ёруғ юлдузга", "Кураш", "Кишан", "Кўнгил" каби ўнлаб шеърлари зимнида ана шу руҳ ҳукмрон.

Мумтоз адабиётимизда марказий ўринлардан бирини эгаллаб келган диний идеал XX аср янги ўзбек шеъриятида бир мунча орқага чекиниб, (бу нарса большевикларнинг атеистик сиёсати билан боғлиқ жараён) ўрнини дунё ва жамиятни тубдан ўзгартиришга қаратилган ғоялар тўлдирди.

*Тингла, шоир!
Тарих — кенг бир уфқ.
Чақмоқлар чақнади,
Тўлқинлар ўйнади,*

То шу чоққача.

Фақат бу кунги чақнаш, бу кунги –

Тўлқин ҳеч кўрилмаган.

Бу эрк тўлқини.

Ҳаёт: иш, меҳнат!

Бу инқилоб – озод иш инқилоби.

Узоққа боқ!

Юзларча,

Мингларча,

Юз мингларча нозик шоир нималар куйлади?

Сен унут!’

Юзмингларча “нозик шоир”ларникидан тамомила ўзга йўлни танлаётган шоирни бошқариб, йўналтириб турган куч – даҳрийлик ва инқилоб этагини тутган шўролар даври эди. Чунки 30-йилларга келиб, Совет ҳокимияти оёққа туриб олди. Ижоддаги эркинлик ўтмишга айланди. Адабиёт юқоридан туриб бошқарила бошлади. Натижада, тоталитар қадриятлар ижодкорнинг маънавий оламига тиқиштирилди. Шоир иккиланиб қолди. У инсон ва ижодкор сифатида бурун меҳр боғлаган ўз идеалларидан воз кечишга, ҳукмрон партия чизиб – дастуруламал қилиб қўлига тутқазган ғояларга – партияга, ғоят мавҳум эшитиладиган умумхалқ манфаатларига, социализм пойдеворини мустаҳкамлашга, ишчи-деҳқонлар синфига сидқидилдан хизмат қилишга йўналтирилди. (Бу ҳаракатда олдин мажбурият, кейин эса ихтиёрийлик бор эди.) Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Миртемир, Зулфия каби истеъдод эгаларининг ижодларида пайдо бўлган талай замонасоз шеърлар шу кайфият билан сўғорилган. 30-йиллар сўнгида тарих саҳнасига фашизм балоси чиқди. 1941-1945 йиллар оралиғида эса шоир ўз элига, юртига жўр бўлиб, урушни, қотилликни, ёвузликни қоралади. Ҳамид Олимжоннинг “Қўлингга қурол ол”, Ғафур Ғуломнинг “Сен етим эмасан”, “Соғиниш”, Ойбекнинг “Она сўзи”, “Хайрлашув” каби шеърлари урушга нафрат ва тинчликни ёқлаш руҳида ёзилган.

Луғатларда идеал сўзи французча бўлиб, юнонча «идея» калимасидан келиб чиққани ёзилади. «Идеал (юн. idea – тимсол, ғоя, тушунча) – бирор нарса, воқеа ва ҳодисанинг олий намунаси, камолоти; айрим шахс, шахслар гуруҳи, табақа ва жамият интилувчи олий мақсад. Ижтимоий-сиёсий идеал – мукаммал ижтимоий тузум; ахлоқий идеал – баркамол инсон сифатлари, инсоний муносабат-

¹ Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. Тошкент. 1975. Б. 35

лар; эстетик идеал – ҳар тарафлама камолга етган гўзал кўриниш, хислат, тавсиф”¹ деб таъриф берилган энциклопедияда. Француз ва немис олимларидан Дидро, Руссо, Вольтер, Гегель, Кант, Баумгартен, рус танқидчиларидан Белинский, Чернишевский, Соловьёвлар идеал муаммосини чуқур ўрганганлар. Санъатдаги идеал тушунчасининг бугун истеъмолдаги қиёфаси кўп жиҳатдан ана шу мутафаккирларнинг меҳнатлари ҳосиласи.

Вл.Соловьёв, П.Флоренский, Н.Лосский, Н.Федоров, И.Ильин, Н.Бердяев каби файласуфлар идеални турмушнинг олий ва илоҳий ибтидоси, деб қарашган. Уларча, санъат – идеалнинг образли тажассуми. Шундан келиб чиқадиган бўлса, идеал бу – воқеликка санъаткор (шоир) бадий муносабатининг образли ҳосиласидир. Бадий асар – Кропоткин таъбири бўйича – «шахсий сажияга эга бўлиб, муаллиф ҳар қанча уринмасин, унинг симпатияси ўз ижодида акс этади ва у ўз таъбиға мос келган нарсаларни идеаллаштиради».² Дарҳақиқат, олимнинг теран мулоҳазаларида жон бор. Шоир ўз майл ва интилишларидан келиб чиқиб, йўналиш, мавзу танлайди. Шунга қарамай, бир шоирга тегишли бўлган у ёки бу мазмундаги идеал бир вақтнинг ўзида бутун бошли миллатга хос бўлиши ҳам мумкин. Устига устак, шоир яна чин санъаткор бўлса, унинг шеърларининг доврўғи оламларни тутати: буни Чўлпон, Абдулла Орипов каби шоирлар ижодлари мисолида тарих исбот қилди.

40-йилларга келиб эса идеалнинг ана ўша шоирга тегишли томони "эриб" кетди. Тўғрироғи, у партиявийлик, халқчиллик, синфийлик каби ғоявий тамойиллар бағрига кириб йўқ бўлди. Иккинчи жаҳон уруши йилларида шоирларимиз ижодида уруш ва тинчлик мавзуси кучайди. Шоирнинг диққат маркази ёв билан маънан олишишга қаратилди, зафар қозониш унинг асосий муддаосига айланди. Лекин барибир, Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон сингари ижодкорларнинг бир неча яхши шеърларини эътиборга олмаса, шоирнинг уруш билан боғлиқ кечинмалари чинакам бадий талқин даражасига кўтарилди, дея олмаймиз. Эҳтимол, буни маълум маънода шоирнинг бевосида жанг майдонларида бўлиб, даҳшатли уруш манзараларини ўз кўзи билан кўрмаганлиги билан тушунтириш мумкиндир. Чунки ўзи шохиди бўлмаган воқеа-ҳодисаларнинг шоир шахсида персонификация бўлиши бирмунча мушкул иш. Ҳар қалай, уруш

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти. 2002. Б. 76.

² Кропоткин П. Русская литература. Идеал и действительность. Курс лекций. – М., 2003. – С.247.

ва тинчлик муаммоси янги ўзбек шеъриятида идеал даражасида тараннум этилмагани ҳақиқатга яқин. Нима бўлгандаям, Чўлпон, Фитрат янглиғ ўтлиғ шоирларимизнинг нигоҳи тикилган улўғ идеаллардан кейин шоир маълум бир вақт катта ғоясиз қолиб, тараддудланган, излангандек таассурот қолдиради. Социалистик ғоянинг чинакам бадиий идеалга айланиши эса дастлабки йилларда тўлиғ қузатилмайди. Гарчанд Ғ.Ғуломнинг "Соғиниш" шеърисида акс этган "Асалдан ажраган мумдай сарғариб, Ини йўқ аридек тўзғиганим йўқ. Улўғ эътиқодда ўламан қариб, Аббодир ленинча падарий ҳуқуқ", деган мисраларда ленинча ғоянинг эътиқод даражасида қуйланаётгани кўриниб турса ҳам, барибир, Бехбудий, Қодирий, Фитрат, Чўлпон каби Истиқлол фидойилари ўз ҳаётини тиккан ўлмас ғояларнинг ёди хотиралардан ҳали тамомила ўчмаган эди. Шунинг учун бу вақтни маълум маънода шоирларимизнинг депсинган, иккиланган, изланган даври десак бўлади.

Урушдан сўнгиги бир неча ва 50-йиллар мобайнида номдор шоирларимиз ижодини партия, Ленин, социализм, умумхалқ манфаатлари каби мавзулар белгилади, демак, шу ғоялар шоирларимиз томонидан ғоя-идеал даражасида тараннум этилди ҳам.

Янгиланган идеалнинг туғилиши Сталин ўлимидан кейинги вақтга — илиқлик даврига тўғри келади. Нега янгиланган? Чунки бу даврга қадар ижодкор идеали совет ҳукумати ва компартия томонидан қатъий қилиб белгилаб берилар эди. Илиқлик шабадаси кўкрагига теккан шоир, ниҳоят, ўзини бир мунча эркин ҳис қила бошлади.

Натижада, 60-йиллар шеърларида комил инсон ва унинг хислатлари пайдо бўлади. Шукрулло, Саида Зуннунова сингари шоирларимиз асарларида чин инсон мавзуси бот-бот ишланди. Яна хокисор, камтар кишиларнинг образлари, уларга хос фазилатларни қуйлаш ҳоллари учрай бошлади. Э.Воҳидовнинг «Камтарлик ҳақида», А.Ориповнинг "Номаълум одам" каби шеърлари шулар қаторига киради.

Бундай шеърларнинг ёзилиши табиий эди. Инқилоблар ва урушларнинг заҳмлари анча узоқда қолган, мамлакатда тинчлик, оёйишталик ҳукм сураётган, маънавий ҳаётда эса турғунликдан энди бош кўтарилган бир палла эдики, шоирларимиз ўз нигоҳларини инсон ботинига қаратиб, уни ҳар жиҳатдан поклашдек эзгу ният билан ёндилар.

Ўтмишнинг назмий довларига назар ташлар эканмиз, аён бўладики, ҳар бир давр инсоннинг ўз идеалини шакллантиради. Янгиланган сиёсий-ижтимоий, маънавий-психологик муҳитда яқунланган муайян идеал ўрнида бошқа бир идеал етишиб чиқади. Йўқ,

у тамомила ЯНГИ бўлмайди. Ижтимоӣ-сиёсий муҳитнинг табиатига қараб, бир у ёки бу идеал вақти-вақти билан актуал мавқе касб этиши мумкин. Шунда биз уни янги деб қарай бошлаймиз. Демак, жамият ҳам, инсон ҳам ўз ҳаёти давомида тинимсиз равишда идеалларга интилиб яшайди. Аини пайтда юртда сиёсий-тарихий эврилишлар юз берган паллаларда жамиятдаги устувор маънавий қадриятларга путур етиши, ҳатто улар бир муддат тарих саҳнасидан туширилиши, йўқотилиши мумкин. Орадан ҳеч қанча фурсат ўтмай, жамият яна ўз идеал қаҳрамонларига эҳтиёж туяди. Эҳтиёж ўз навбатида бошқа – унутилган идеалларни майдонга чиқаради. Шунда идеал-қаҳрамон гўё ҳалоскор вазифасини ўтайди. Ҳоҳ эпосда бўлсин, ҳоҳ поэзияда, – инсониятнинг бадий-эстетик оламида буюк роль ўйнаган йирик асарки бор, – барчасида ҳамма замонлар учун муҳим саналган мавзулар – ҳаётнинг маъниси, эзгулик, гўзаллик, адолатпарварлик каби-лар бадий асарнинг бош қаҳрамони – идеал образлар зиммасига юклатилиб келинган. Биргина ўзбек шеърятти мисолида айтадиган бўлсак, Навоий, Бобур, Машраб, Оғахийдан тортиб, то 70-йилларнинг фаол шоирларгача – барча-барчасида асосий бадий ғоялар шоир-санъаткорнинг идеаллари орқали, уларга сингдирилган ҳолда талқин этилган.

Адолат, ҳақиқат ва эрк учун кураш 70-йиллар авлоди шоирлари ижодининг асосий кредосига айлангани маълум. Улар инсон ва жамиятни мукамал кўришни истадилар ва бутун истеъдодлари билан ўз идеаллари томон интилдилар. "Ўлдир, ичингдаги хоинни ўлдир!"¹ дея ҳайқиради тоза инсонни кўришни орзу қилган шоир. Юртнинг эрксизлигидан "Армоним улуғдир... кўзёшим улкан, ўлсам, жасадимга юртим тўлажак. Сўнги зуредимни заҳарлар қуллар, сўнги чечакларим айнаиб сўлажак. Эй беклар, заҳар ич - ўзбегинг қолиб, ўзгага бўйсундинг, ўлганинг шулдир. Шунданми, бошидан теридан қолип, саксовул сингари майишган будун..."² дея яна куяди бу авлод шоири.

Идеалнинг фалсафий-эстетик асослари Гегель, Кант, Белинский, Чернишевский каби олимларнинг ишларида тадқиқ этилган, дедик. В.С.Соловьев ҳам идеалнинг учта қиррасини таъкидлайди: гўзаллик, эзгулик ва ҳақиқат. Сираси, шеърятдаги идеалда ҳам ана шу қирраларнинг барчаси иштирок этади. Фақат санъатда ҳамма нарса сиқик, маълум қонун-қоидаларга бўйсундирилган, шартли равишда акс эттирилган бўлади. В.С.Соловьев санъатнинг ўзига хос

¹ Раҳмон Ш. Сайланма. Тошкент. Шарқ. 1997. Б. 287.

² Ўша манба. 1997. Б. 329.

хусусиятларини, воситаларини қабул қилган ҳолда, муҳими, санъат «Инсониятнинг умумий мақсад муддаосига бўйсунса бўлди», дейди. «Умуҳаҳмиятга эга бўлган идеалгина чинакам инсоний идеал бўлиши мумкин, у ўзида ҳамма нарсани жо қилмоғи ва ўзи билан ҳаммани бирлаштиришга қодир бўлмоғи лозим»,¹ деб ёзади олим. Албатта, санъатдаги (шеъриятдаги) идеал ҳамма вақт ҳам файласуф истагандек мукаммал бўлавермайди. Баъзан шоирнинг лирик қаҳрамони унинг ботиний оламида яшаётган идеал – қаҳрамон билан тўла-тўқис мос тушмаслиги мумкин. Лекин шунда ҳам ҳақиқий шоир ўз йўлидан чекинмайди. Унинг ҳар бир асари ана ўша идеал томон бир қадам яқинлашиш бўлаверади. «Ижоднинг идеал томон тинимсиз интилиш эканлигидан келиб чиқсак, чинакам санъаткор учун ҳар бир асари идеалга яқинлашишнинг бир босқичи (тасаввуф мақомлари каби) бўлиши лозимлиги аён бўлади»,² – деб ёзади проф. Д.Қуროнов. Кўринадики, идеалга интилиш етукликка, мукамалликка интилишдир. Ўз навбатида, шоир ижодидаги энг залворли шеърлар идеал сари улоққан узун зинанинг поялари бўлиб хизмат қилади. Шоир – субъект ва воқелик – объект муносабатларидаги зиддият кўпинча идеалнинг вужудга келишига сабаб бўлади. Агар санъаткор – субъект воқелик – объектдан мамнун бўлса, бирининг кутгани иккинчисининг равишига уйғун жарангласа, идеал қаҳрамонга эҳтиёж қолмайди. Демак, идеалда мавжуд нарса эмас, балки бўлиши исталаётган нарса акс этади. Бинобарин, идеалнинг беҳисоб кўриниши бўлиши мумкин. Жумладан, XX аср янги ўзбек шеъриятида озодлик, истиқлол, маърифатпарварлик, янги жамият қуриш, партия, социалистик гоё, тинчлик, адолатпарварлик, ҳақиқатғўйлик, ўзликни қидириш, комил инсон, муҳаббат каби ўнлаб мавзулар билан боғлиқ идеалларнинг турли-туман бадиий-эстетик кўринишларига дуч келамиз.

Ниҳоят, 90-йилларга келиб, империянинг қулаши жамиятда тамомила ўзгача кайфиятни пайдо қилди. Чунки мамлакатнинг истиқлолга эришуви билан XX аср шоирлари фикру ёдини банд этиб, гоҳ ошкор, гоҳ пинҳон яшаб келган асрий орзу-армон ушалган эди. Лекин шоир яна тараддудда қолди. Нега? Чунки унинг тафаккур эшиклари оламга очилди ва шоир истар-истамас модернизм, постмодернизм каби “беғона дунё” оқимларининг “тушуниксиз” ҳавосидан нафас ола бошлади. Натижада, шеърят ўзини бир муддат идеалсиз – елкансиз кема-

¹ Соловьев В.С. Литертурная критика. – М., 1990. С 344

² Қуროнов Д. “Адабиёт надир” ёки Чўлпоннинг мангу саволи. Тошкент, 2006. Б. 36.

дек ҳис қилди. Ташқаридан қараганда, шу ҳолида шоир ҳам, унинг шеъри ҳам майдалашиб кетгандек таассурот қолдиради. Буни катта истеъдодларнинг йўқлиги билан изоҳлашга уриниш асоссиз, деб ўйлайман. Ҳамма гап ўзгариб кетган ижтимоий-маънавий муҳитдаги инсоннинг кайфияти ва бу кайфиятни максимал даражада акс эттираётганини даъво қилаётган постмодернизмнинг аччиқ моҳиятида бўлиб кўринади. Умуман, мазкур масала алоҳида мақола мавзуси бўлгани боис юқорида мухтасар айтилганлар билан чекланамиз.

2009 йил

XX АСР ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИДА ПОЭТИК ОБРАЗ ВА УНИНГ ТАДРИЖИ

Бадий адабиётда образнинг тутган ўрни жуда муҳим ҳисобланади. Образга юкланган миссиясига қараб, санъат асарининг салмоғини чамалаш мумкин. Шоир ижод йўлида маълум бир юқори даражаларга эришгандан сўнг, у дунёни шунчаки эмоционал – эмпирик тарзда қабул қилиш билан қаноатланмайди, балки асосий бадий ғояларини образнинг зиммасига юклай бошлайди. Шунга кўра ҳар қандай шоирнинг шеърий меросини сувдан кўтариб кўрганимизда, элақда гўзал поэтик санъатлардан ҳам олдин кўзга «ярқ» этиб ташланадиган элемент бу образдир. Сирасини айтганда, яратган образларнинг салмоғи, характери ва яна шунинг каби кўплаб хусусиятларини чамалаш асносида ижодкорнинг дунёни бадий – эстетик идрок қилиш табиатини тушуниш мумкин. Ушбу хусусиятларини баҳолаш натижасида эса шоирнинг адабиётдаги ўрни, ижодининг моҳияти, янгилиги ва ўзига хослиги тўғрисида сўз юритилади.

Образ жуда кенг тушунча. У олам – объектив борлиқ билан ижодкор – субъектив борлиқнинг ўзаро «тўқнашуви»дан пайдо бўлади. Образ – бу воқелиқдан кўчирилган калка – нусха эмас. Унда ижодкорнинг индивидуал ёндашуви акс этади. Агар мана шу ёндашув бўлмаганда эди, бадий адабиётдаги образ тушунчаси ўзининг кўп қатламли моҳиятини йўқотган бўларди. Чунки айнан образга юкланган индивидуаллик алал оқибат унинг жозибасини оширади, яъни образни турли-туман нуқтаи назардан туриб баҳолаш, талқин этиш имконини беради.

Образ – бу ижодкор бадий-эстетик қувватининг қаймоғи. Образ шундай кучга эгаки, унга вақтнинг, расм-русумнинг таъсири деярли сезилмайди. Бошқача айтганда, замонлар, дунёқарашлар ва қадри-

ятлар ўзгариб бораверади. Лекин чинакам поэтик образ кенг маънода ана шу зврилишларга бўйин бермайди. Бошқача айтганда, чинакам санъат даражасида акс эттирилган образларнинг умри узоқ бўлади. Ёрқин, жонли ва оригинал образлар ўз яратувчисини ҳам замонлар тўфонидан эсон-омон олиб чиқавериши мумкин. Адабиёт тарихига бир қур назар ташлашнинг ўзида кўз олдимизда қанчадан-қанча ана шундай образлар шодаси намоён бўлади: Мавлоно Румийнинг «Маънавийи Маснавийи»ида акс этган нақл, ривоят ва ҳикматлардаги турли-туман мажозий – рамзий образларни оламизми, ёки Навоийнинг «Лайли Мажнун»ини эспаймизми, ёки Бобур ва Машраб ғазалиётида «манаман» дея акс этиб турган ёрқин лирик «мен»ни хотирлаймизми, ҳаммасида улкан бадиий юкни елкасида кўтариб юрган поэтик образларга рўбарў келамиз. Умуман, шу ўринда жаҳон адабиёти тарихига ҳаёлан экскурсия қилсак ҳам бўлар экан: Сервантеснинг Дон Кихоти, Лермонтовнинг Печорини, Достоевскийнинг Князь Мишкини, Толстойнинг Каренинаси, Жек Лондоннинг Мартин Идени, Қодирийнинг Отабеги ҳам насрдаги энг порлоқ образлар қаторида бизнинг бадиий-эстетик оламимизга тўлқинлан-тириб туради. Энди XX аср ўзбек назмига келсак: Чўлпон шеъриятининг бошидан охирига қадар узилмай ўтадиган битта оловли йўл – юрт озодлиги йўлидан юриб келгучи образни эслайлик. Ушбу образга ўтган асрнинг энг вазмин юки – Истиқлол дарди, давр дарди юкланган эди. Демак, шеърият Чўлпон яратган ёрқин образлар мисолида ўз даврининг оғирини кўтариб келди. Кейинроққа назар ташлаймиз: Ойбекнинг «Наъматак»¹ шеъридаги наъматак образини ёки А.Ориповнинг «Тилла балиқча»сидаги² балиқча образларининг социал моҳиятини кузатиб кўрайлик. Наъматак – тоғнинг чўнг елкасидаги асрий тошнинг бағрини ёриб чиққан ўсимлик – феруза осмоннинг қўйнида ҳилпираб турган бир тул гиёҳ – образнинг гарданига шоир Ойбек ортган бадиий юкнинг салмоғи ўқувчининг эстетик дунёсига олам-олам завқ бағишлайди. Албатта, шеърда кўплаб хил маъно қатламлари мавжуд. Лекин шулардан бири ва ғоят-очиқ ойдин кўриниб тургани – наъматак бу – инсон образи. Ушбу инсон ўз даврининг машаққатлари ва тазйиқларига қарамай, дунёга бир даста оппоқ гул тутиб тура олган гўзал ва ҳассос қалбли шоирнинг образи. А.Ориповнинг «Тилла балиқча» шеърида ҳам бутун умри торгина ҳовузда ўтган ва дунёни шу биқик сувадангина иборат, деб биладиган

¹ Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. Тошкент: Фан. 1975. Б. 21.

² Орипов А. Танланган асарлар. Тошкент: F.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 2000. Б. 75.

балиқча образи бор. Аввало, шоир бадиий адабиётдаги санъатлар воситасида ўз даврининг рўйи рост айтиш мушкул бўлган дардини тўкиб солганини қайд этиш даркор. Саккиз қаторли мўъжаз шеърда бир эмас, иккита образ яратилган. Биринчиси – тилла балиқчанинг ўзи. У тор ва ифлос ҳовуздан, яъни ўз маҳдуд дунёсидан ташқари чиқмаган, ёруғ оламни шундангина иборатлигига ишониб ўтиб кетаётган аянчли инсон образи. Иккинчиси – ҳовуз, яъни муайян муҳитнинг, даврининг, маконнинг рамзий образи. Кўринадики, юқоридаги «Наъмат» шеърда ҳам, мазкур «Тилла балиқча»да ҳам шоирлар ўз даври ва унинг аъзоси бўлмиш инсон учрашган жойда кўнгилда пайдо бўлган, узоқ йилларга чўзилган, занг босган чўнг Дардни образлар зиммасига юклаган.

Образнинг кучи, жозибаси яна шундаки, у шоир ифодаламакчи бўлган фикр, ҳис-туйғу ва кечинмани маъно жиҳатидан товлантириб беради. Яъни ўз кайфиятини, айниқса, рамзий образ орқали акс эттирган шоир шу нарсага эришадиги, энди уни ҳар ўқувчи ўзига таниш манзараларда тушунади. У яратган образлар мухлислар қалбида янгидан инкишоф этилади. Шу маънода ҳар бир ўқувчининг юрагида ўз «Гўзал»и, (Чўлпон), ўз «Наъмат»и (Ойбек) ва ўз «Тилла балиқча»си яшайди. Демак, шоир образ орқали фикрлай бошлаганда фикрини охиригача айтмайди. Чунки бу ишни ўқувчининг ўзи бажаради. Шу тарзда санъатнинг, шеъриятнинг эстетик таъсир майдони кенгайиб боради.

60-йиллар охири ва 70-йилларга келиб давр яна ўзгаришга юз бурди. Чунки Сталин вафотидан сўнг мамлакатда кўз очган илиқлик кайфияти секин-аста ўз мевасини бера бошлаганди. Натижада, поэтик образнинг зиммасига юкланадиган бадиий юк ҳам янгиланди. Дастлаб рус адабиётида ниш урган эркин тафаккурнинг куртаклари ўзбек шоирларининг шеърларида ҳам кўрина бошлади. Шоир ўз эътиборини социалистик қурилишларнинг дабдабасидан олиб, кўнгилга қаратди, ўзини ўзи тафтиш эта бошлади. Инсоннинг бахти ва бахтсизлиги ҳақида ўйлади. Р.Парфи, А.Орипов, Э.Воҳидов каби шоирларнинг шеърларидаги энг яшовчан образлар (масалан, Р. Парфида «Бир қушча деразам ёнида» шеърдаги қушча образи)¹ ана шу зайлда дунёга келди. 70-йилларнинг ўрталаридан бошлаб эса тагин бир янги авлод шеъриятида ўзгача поэтик образлар кезиб қолди: бу ердаги лирик қаҳрамонлар жамиятни ва инсонни тузатишга астойдил бел боғлаган адолатпарвар, ватанпарварлар образлари

¹ Парфи Р. Сабр дарахти. Тошкент: Ғ.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1986. Б. 34.

бўлиб майдонга чиқдилар. Бу ҳолни Ш. Раҳмон, Х. Даврон, У. Азим каби шоирларнинг шеърлари мисолида кузатиш мумкин.

*Жоним-жигаримсан,
Сен-да одамсан,
Лоақал кўзингда бир ёш кўрсайдим,
Лоақал қовушиб қолган қўлингда
Ёларга аталган бир тош кўрсайдим.¹
(Ш.Раҳмон)*

Шеърнинг 1983 йилда, яъни юртимиз ҳали истиқлолга эришмаган бир тарихий паллада ёзилганини эсласак, масаланинг моҳияти те-ранроқ англашилади. Шеърда ватан учун куйиб ёнаётган образ мав-жуд. Бу образ миллатпарвар, ватанпарвар, озодлик йўлида жонини беришга тайёр қаҳрамон бўлиб гавдаланади.

*Бўлиниб боряпман минг бир бўлакка,
Хотирам йўқликка қоришиб кетди.
Селдай оқиб кетди кўксимдан юрак,
Фақат хаёл тошдай қотди бошимда.*

*Чинорнинг тагида бўлиниб ётибман,
Шунда бир сўз баргдай лабимга қўнар:
«Ватан» дейман, такрор айтамен «Ватан»...
Бирлаша бошлайди юрак, ақл, тан...²
(У.Азим).*

Ҳаёт сўқмоқларида бўлиниб бораётган инсонни тиклашга, унинг парчаларини қайта бирлаштиришга қодир ягона куч – шоир назари-да – Ватандир. Мана шу тарзда У.Азим, Х.Даврон ва Ш.Раҳмонлар шеъриятида Ватан бир улкан поэтик образ сифатида бўй кўрсатади. Бу образ шеърга кўчиб яшайди ва такомиллашади.

Ҳар бир тарихий давр ўзининг муаммолари билан яшайди. Бун-дай яшаш давр кайфиятини белгилайди ҳамда айни кайфиятни ўзида мужассам этади, уни акс эттиради. Демак, шеъриятдаги об-разлар ҳам ўз-ўзидан шу давр кайфиятининг ўзига хос моделлари сифатида дунёга келади. Биз поэтик образ моҳиятига кириб борар эканмиз, ўз-ўзидан мазкур образни яратган давр кайфияти билан

¹ Раҳмон Ш. Сайланма. Тошкент: Шарқ. 1995. Б. 116.

² Азим У. Сайланма. Тошкент: Шарқ. 1995. Б. 215.

ҳам танишиб борамиз. Яна ҳар бир давр муайян поэтик образнинг табиатидан ўзига яқин ва таниш бўлган нималарнидир топиб олади. Бу эса образнинг умрбоқийлигини таъмин этадиган омиллардан саналади. Кўринадики, образ бу - умумлашма макет. У шундай бир трамплинки, у ердан ўқувчи ўз имконига – маънавий эстетик тайёргарлигига қараб, истаган томонига учиб кетиши мумкин. (Албатта, образнинг моҳияти ва табиати берган имкон доирасида).

Шеърятда (умуман, санъат соҳасида) яратилган образлар моҳиятини тадқиқ этиш шоир (санъаткор)нинг воқелик билан муносабатига ойдинлик киритади. В.Хализев образнинг икки хилини ажратади: англам феномени сифатидаги образ ва тасаввурнинг ҳиссий (кўриш ва эшитиш воситасида) гавдаланиши орқали ҳосил бўлувчи образ.¹ А.Потебня эса «Фикр ва тил» номли тадқиқотида образни «тасаввурнинг қайта ишланиши»² деб атайди. В.Хализев айна «образ»ни санъат назарияси учун энг ўринли эканини қайд этади. Албатта, образ турли хил бўлади: унинг илмий-иллюстратив, фактик ва бадий кўринишлари ҳақида кўп ёзилган. Шулардан бадий образ айрим ҳолларда ўйлаб топилган бўлиши ҳам мумкин. Унинг айнан ўхшаши – эквиваленти реал ҳаётда бўлиши шарт эмас. Аммо бу - бадий образ ҳаётдан тамоман узилган бўлиши мумкин, дегани эмас. Ҳар қанча ўйлаб топилган бўлмасин, ўзининг моҳият-эътибори билан кишилиқ турмушининг, унинг кўнглининг қайси бир ҳолатларини инъикоси сифатида дунёга келгани боис, бундай образлар ҳам ҳаёт билан чамбарчас боғланган саналади. Ҳатто бадий образнинг моҳияти романтик бўлса ҳам, барибир, у инсониятнинг ҳаёл ва орзуларини акс эттирганига кўра реал заминга эга ҳисобланади.

Кейинги вақтларда образ тушунчасида муайян ўзгаришлар юз бергани тўғрисида ёзилапти. Чунончи, семиотика фанининг асосий тушунчаси – белги айрим ўринларда образга тенг маънода қўллана бошлангани ҳақида илмий қарашлари илгари сурилмоқда. Лекин чуқурроқ мушоҳада этилса, белги образ зиммасига юкланган вазифани тўла-тўқис бажара олмаслиги аён бўлади. «Белги образ деган анъанавий тушунчани бекор қилмади, лекин унга ўзга – янаям кенг маъно контекстини бағишлади»,³ деб ёзади Е.Хализев. Ушбу назарий фикрни инкор қилмаган ҳолда, айтиш жоизки, белги образга элтувчи йўлдаги кўрсаткич ишораларидир. Образ ана шундай белгиларнинг муайян мақсад сари йўналтирилган тизимига тенг. Бу дегани

¹ Хализев В. Теория литературы. Москва.1999. С. 91.

² Потебня А. Теоретическая поэтика. Москва. 1990. С. 32.

³ Хализев В. Теория литературы. Москва.1999. С. 92.

шуки, белги ҳар доим ҳам образга тенг эмас. Айрим ҳоллардагина муайян белги образ даражасига чиқиши мумкин. Аслида, образ белгига нисбатан анча кенг ва салмоқли тушунча. Мана шунинг учун ҳам шоир яратган образлар мазмун-моҳиятини текшириш орқали унинг бутун ижоди моҳиятини англаш мумкин бўлади. Унинг ижодида белгилар жуда кўп учраши мумкин, бироқ ҳақиқий образларнинг бутун бошли галереясига дуч келиш қийинроқ масала. Кўринадики, XX аср ўзбек шеърляти тонготарида миллат, юрт озодлиги учун, унинг маърифатли бўлиши учун жонини ҳам тикишга тайёр қаҳрамон образи мавжуд эди (Чўлпон, Фитрат шеърларида). Кейин эса бу образ истар-истамас улкан империянинг соц. қурилишларига тортилиб кетди (У.Носир, Ҳ.Олимжон, Ғайратий, Ғ.Ғулом ва Ойбек шеърлятида). Иккинчи жаҳон уруши йилларида бўлса, у «қўлингга қурол ол» мурожаатига амал қилиб, фашистларга қарши курашга сафарбар этилди. Урушдан кейин ва то 60-йилларнинг ўрталарига қадар эса шеърлятдаги образ гўё нафас олмай қўйди. Унинг бор-йўқлиги билинмай қолди. Чунки таъкидланганидек, ҳар бир давр образга муайян ғоявий, бадиий, эстетик ва маънавий юк юклайди. Шундан келиб чиқадиган бўлса, урушдан кейинги 15-20 йиллик муддат мамлакатимизнинг сиёсий-иқтисодий тарихига тикланиш деган ном остида кирган бўлса ҳам, маънавий ҳаётимизда чинакам турғунлик даври бўлди. Бу эса адабиётга ўз таъсирини ўтказмай қўймади. Чунки образ муаллиф ва ташқи дунё ўртасидаги ўзига хос алоқа воситасидир. Образ объектив борлиқ ва шоир – субъект ўртасида барпо этилган энг ишончли кўприк. Ҳассос ўқувчи бу кўприк орқали бир вақтнинг ўзида ҳам шоирнинг бадиий эстетик оламига, ҳам у яшаган даврнинг ғоявий-маънавий сарҳадларига саёҳат қилиши мумкин. Шундай экан, образ бу – объект – реал борлиқ билан субъект – муаллиф учрашган лаҳзада ўртада пайдо бўлган жамики мулоқотларнинг онг ва қалбдаги сувратларига тенг. Бундай образ ҳар бир ижодкор учун унинг ўзигагина тегишли мулоқот саналади.

Поэтик образ ўз-ўзича яшамайди. У бадиий ғоя ва кўпдан кўп бадиий деталлар билан биргаликда муайян узилмас ҳалқани ташкил этади. Айни чоғда, таъкидлаб айтиш жоизки, баъзи ҳолларда бадиий образ маълум бир шеърни тутиб турган бадиий компонентларнинг зухуроти – ягона суврати тарзида ҳам намоён бўлиши мумкин.

Шоир поэтик образ орқали тушунча, фикр ва қарашлар макетини яратиши мумкин. Бундай макет ўзининг ички мазмунига кўра универсал бўлади. Шу маънодаки, у ўқувчининг дунёқараши, адабий тайёргарлиги, мақсади ва бошқасига қараб туриб турли-туман талқинлар эшигини очиб бораверади. Бас, шундай экан, ишонч билан айтиш

мумкин: ижодкорлар бадий образ орқали фикрлай бошлаши унинг чинакам санъат оламига қадам қўйганидан далолат беради.

Демак, 60-йилларнинг ўрталаригача давом этган маънавий турғунликдан сўнг ўзбек шеъриятида янги саҳифа очилди. Чунки бу ишни янгиланган поэтик тафаккурнинг меваси – янги образ адо этган эди. 60- ва 70-йилларнинг аввалида шеърият майдонига кириб келган поэтик образ аввалгилардан яққол ажралиб турарди. У ўз ватанини, ўз она тилини, ўз мунис халқини, унинг қадриятларини жон дилидан севишини айтишдан чўчимайдиган қаҳрамон эди. У ўз нигоҳини улкан империянинг соц.қурилишларидан, дабдабасидан олиб, ўзининг ва ёнидаги инсоннинг кўнглига қаратганди. Кўнгилни куйлади, унинг дардларини тараннум этишни шеъриятнинг бош омоли деб билди. 70- ва 80-йилларда эса шеъриятда яна бир образ пайдо бўлди. У мурасасиз чиқди. Унинг адолатпарварлиги ва ватанпарварлиги 60-йиллар авлодиникидан ўтиб тушди. Уларнинг уринишлари ижтимоий дардни ўзининг, шоирнинг дардига айлантирган Чўлпоннинг чирпанишларини ёдга соларди. Яъни бу авлодда ҳам худди Чўлпону Фитратда бўлгани каби шоирлик ва фуқаролик бурчлари бирлашиб, айналашиб кетди. Натижада шеъриятда жанговар, адолатпарвар, ватанпарвар, элпарвар қаҳрамоннинг поэтик образи дунёга келди. Бу нарса маълум маънода ижтимоий публицистикани, яланғоч ғояпарастликни ҳам юзага чиқарди.

90-йилларга келиб, яъни юртимиз истиқлолга муяссар бўлгандан кейин эса шеърият зиммасидаги айрим ижтимоий буюртмалардан холос бўлиб, назмнинг азалий тамойилларига юз бурди. Демак, ҳар қандай давр шеъриятини олиб ўрганиб чиқсак, шу нарсанинг шоҳиди бўламизки, унинг ўзига хос услуби, ифода йўсини, оҳанги, ғоялари тағзаминида ўз даврининг сиёсий-тарихий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-руҳоний эврилишлари ётади. Бу эврилишлар шоир ижодида бетакрор поэтик образларда акс эттирилсагина шеърнинг замонлар синовидан ўтишига умид қилинади.

БАДИЙЛИК МЕЗОНЛАРИНИНГ УМУРЗОҚЛИГИ

Ўлчов ҳаётнинг ўзида мужассам. Зеро, у тирикликнинг шартли ҳисобланади. Чунончи, ҳар сонияда беминнат симираётганимиз ҳавонинг таркибида кислород, азот, карбонат ангидрид каби моддалар мавжуд бўлиб, бирининг ҳиссаси бошқасининг эвазига бир фоизгина бўлсин, ўзгарса, ер юзидаги ҳаётга қирон келишини химия фани бот-бот уқтиради. Агар қиёсنى бадий адабиёт соҳасига кўчирадиган бўлсак, айтиш жоизки, ҳар қандай юксак бадииятнинг ҳам ўзига яраша ботиний мутаносиблиги мавжуд. Бундай мутаносиблиги бўлмаган адабий асар ўзига йўл топиб кетолмайди. Демак, мунаққиднинг ўрганиш ҳадафи ҳисобланмиш шеър ёки ҳикоя ўз табиатида кўра заргарона мезонлар асосида яратилар экан-да.

Сўнгги вақтларда ўзбек танқидчилигида баъзан бадий асарга баҳо бериш ишида постмодернизм кайфиятига кўр-кўрона тақлид сезилади. Постмодернизмда яхлит ва устивор ҳақиқат парчаланиб кетади-да, ўрнида ҳамманинг ўз ҳақиқати, ўз қараши пайдо бўлади. Бадий асарни баҳолашда бу ҳол маълум маънода қўл келиши мумкин. Лекин уни яккаю ягона дастуруламал қилиб, ҳамма нарсада ва ҳар жойда нуқул шахсий “ҳақиқат”ни ҳимоя қилишга одатланиш объектив реалликка раҳна солиши турган гап. Дарҳақиқат, яратилган бадий асарнинг ҳақиқий баҳосини бериш оғир юмуш. Қаерда субъективлиги қаерда объектив нуқтаи назар кўпроқ эканлигини англаш, идрок қилиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келадиган иш эмас. Баённомада “Бундай вазифани ўз зиммасига оладиган кишилар, менинг назаримда жуда оғир ва мушкул ишни ўз зиммасига олган бўлади. Нега деганда инсоннинг ҳиссиётлари, унинг чексиз руҳий оламини тасвирлаб берадиган, не-не буюк донишмандлар ҳам ожиз қолган бу ҳаётнинг азалий ва абадий савдоларини акс эттирадиган ижод соҳасида қандайдир мезон ва меъёрлар механизмини ишлаб чиқишининг ўзи қийин нарса” дея алоҳида уқтирилиши бежиз эмас.

Яқинда ЎзФА нинг “Тил ва адабиёт” институтида кечган илмий диссертациялар муҳокамаси асносида бир шеър устида қизгин баҳс-мунозара бўлиб ўтди. Шеърнинг “ранг-рўйи”дан, бадий санъатлари табиатидан қандай маъно англатиши шундоқ кўриниб турганига қарамай, ёш тадқиқотчи ўз талқинини зўр бериб ҳимоя қилишда давом этди. Бўлажак олимга “Ахир шеърда сиз айтаётган мазмун йўқ. Аксинча, унда қўлланган ташбеҳлар ҳам сиз кўрсатаётган томоннинг тамомила тескарисига ишора қилиб турибди. “Шеърни ҳар хил талқин қилиш дегани қўнглингиз нимани тусаса, ўшани айтаверасиз, дегани эмас, ахир”, деб ҳам кўрилди. Лекин диссертантнинг

берган жавоби тахминан қуйидагича жаранглади: "У сизнинг ҳақиқатингиз эди. Буниси эса меники".

Кўриниб турганидек, ижод дунёсидаги мезон ва меъёрлардан бе-хабарлик ана шундай - куракда турмайдиган муноқашаю тортишув-ларга сабаб бўлар экан.

Энди дўппини олиб қўйиб ўйлаб кўрайлик: наҳотки, фикрий эркинлик дегани бебошлик бўлса? Наҳотки, бизнинг етиб келган жойимиз шу бўлса – ўз билимсизлигимизни сохта ва саёз плюра-лизм этаги билан ёпишга уринсак? Шахсан мен муайян бадий асар ҳақида юзта одамнинг юз хил фикр билдиришини ҳар доим ҳам ўзи-ни оқлайдиган тутум, жудаям ижобий ҳол дея баҳолай олмайман. (Бедилнинг бир тўртлик борасида қирқта одамнинг қирқ хил фикри-дан кейин қирқ биринчисини изҳор айлагани билан боғлиқ ривоятни унутмаганим мени фикрлашдан тўхтатгани йўқ.)

Сираси, битта асар ҳақида ҳамманинг ўз қараши борлиги ғоят табиий. Чунки ҳар ким ҳар хил ота-онадан туғилади. Бу – биоло-гик фактор. Ва ўша ҳар ким ҳар хил моддий ва ахборот шароитида вояга етади. Бу – ижтимоий фактор. Учинчи фактор бу – ҳар бир инсоннинг руҳий-маънавий ўзаги ва тарбияси билан боғлиқ. Мана шуларнинг барчаси бирлашиб инсонни шакллантиради. Адабиёт-ни ҳар кимнинг турфа хил тушуниши, аввало, ана шу сабабларга боғлиқ. Лекин бу дегани у ёки бу бадий асарни қўлига олган киши ақлу ҳушига нима келса, шуни айтиш ҳуқуқига эга дегани эмас-да. Асло. Чунки ҳар қандай шеър исталганча маъжозий бўлишига қара-май, яратилиш асносида бир мунча конкрет маънони ифодалашга қаратилган бўлади. Яъни унинг қурилишидан тортиб, шу иншоотда иштирок этаётган ҳар битта сўз, бадий санъатлар - ҳамма-ҳамма-си қайсидир томонга ишора қилиб туради. Худди бегона юртга ё шаҳарга бориб қолганингизда сизга йўл кўрсатиб турган белгилар каби. Ҳеч қайси ўқувчининг, бирламчи, ана шу белгиларни алмашти-ришга, иккиламчи, ўзигагина маъқул ишоратларни шарҳлаб ўтишга ҳақи йўқ. Маълум асар ҳақида ҳар ўқувчининг фикри ҳар хил бўлиши мумкин. Буни қабул қиламиз. Фақат битта шарт бор: бадий асар боғдан келса, ўқувчининг фикри тоғдан келмасин. Ўқувчининг ўзига хос бўлган фикри агар асар кўрсатиб турган йўналишдан тамомила бошқа тарафга қараб турган бўлса, демакки, бу қараш ўзича яхши, оригинал бўлишига қарамай, ноўрин ҳисобланади. Исталган асар ҳақидаги бизнинг қарашимиз шу асарнинг мазмун-моҳияти ва уму-мий кайфияти билан ҳамоҳанг бўлиши шарт. Бундай бўлмаган ҳар қандай фикрни мен таҳлил этилаётган бадий асарга алоқаси йўқ, деб биламан. Айни чоғда таъкидлаб айтишни истардимки, юқорида-

ги фикр бадий асарга турли томондан ёндашиш ва анализ қилиш эркинлигини мутлақо инкор этмайди.

Бадий асарни баҳолаш учун эзгу истакнинг ўзи етарли эмас. Баҳоловчидан истеъдод, ҳақўйлик ва эҳтиёжга айланган некбин ни-
ятдан ташқари жуда катта билим, билим ва яна билим талаб этила-
ди. Йўқса, ҳар ким ўз дунёқарашидан келиб чиқиб амалга оширган
шарҳини ўша асарнинг мазмун-моҳияти билан бир, дея нотўғри та-
саввурга берилиши мумкин. Билим бўлса-чи, ёлғон тасаввурлар че-
кинади-да, у ёки бу бадий асарнинг асл мантигига уйғун тасаввур-
лар пайдо қилинади. Чунки шаҳар бедарвоза бўлмаганидек, бадий
адабиётнинг ҳам, уни ўрганувчи фан - адабиётшуносликнинг ҳам
ўзига яраша тошу тарозиси мавжуд. Ҳар қандай ижодкорнинг ижо-
дий эркинлиги аслида, ана шу тошу тарози ила ўлчанади. Ижоддаги
ҳаддини билмаган эркинлик, аввало, шу ижоднинг ўзини барбод қи-
лади. Яъни қўлига қалам тутган ижодкорки бор, ижоднинг яшовчан
принципларига риоя этади. Акс ҳолда, у яратган нарса ҳар нарса
бўлиши мумкин, лекин асло бадий асар деб аталмайди. Эҳтимол,
ушбу фикрлар бугун “модернча” фикрлашга қаттиқ бел боғлаган ай-
рим замондош ҳамкасбларимиз учун андак консервативроқ бўлиб
туялса ажабмас. Лекин на илож, бадий адабиётнинг ҳам, адабиёт-
шуносликнинг ҳам асрлар мобайнида шаклланган, замонлар сино-
видан ўтган барҳаёт мезонлари борки, улар билан ҳисоблашмаслик,
юмшоқ қилиб айтганда, ижод табиатини менсимаслик билан баро-
бар.

Дейлик, бир жозиб шеър ёки салмоқли роман дунё юзини кўрди.
Хўш, уни қайси мезонларга асосланиб баҳоласак тўғрироқ бўлади?
Назаримда, бу борада постмодернизм руҳини чала ўзлаштириб, му-
носабат билдиришга иштиёқманд “субъективчи”лардан фарқ қилиб,
мумтоз адабиётшуносликнинг оғир-вазмин ўз нуқтаи назари борли-
гини ва бу қараш қарийб неча юз йиллардан бери сайқал топиб ке-
лаётганини айтиш жоиз. Хуллас, адабиётшунослик илми айтадики,
бадий асарни кўтариб турган устун - бу унинг бадиияти. Бадиият-
нинг бўлса, ўз асослари, мезонлари бор. Булар мазмун ва шакл бир-
лиги, тасвирдаги меъёр ва ҳаққонийлик, ижодий дард самимияти,
муаллифнинг тасвир этилаётган воқеликка эстетик баҳоси, образ
яратишда бетакрорлик, пафос, шартлилик, тил бадиияти¹ ва ҳоказо.
Мезонларнинг асосий қисмлари ўртасидаги заргарона уйғунлик кўп
ҳолларда бадий асарнинг ўқишли чиқишини таъминлайди. “Бадий

¹ Бу ҳақда қаранг: Б.Саримсоқов. Бадиийлик асослари ва мезонлари. Тошкент. 2004.

асар ҳеч қандай ўлчовни тан олмайди, у табиатдан берилган илҳом асосидагина бунёд этилади, қолгани бекор”, дейишлик, менимча, илмдан узоқдаги чойхона гаплардир. Моҳиятни кўра билгувчи нигоҳ учун илҳом деганимизнинг ҳам ўзининг сажияси, сўзга илашиб чиққулик қирралари борки, бундан бўйин товлаш, умуман, илмдан юз ўгириш дегани бўлади.

Замон шиддат билан эврилишда давом этмоқда. Ҳатто адабиётнинг ўзида оқимлар, йўналишлар қисқа фурсатлар ичида ўзгариб бормоқда. Буларнинг ҳаммаси аввалбоши, техника, сўнг ахборот асрининг табиати, тезлиги натижасида турли кўйларга тушиб чиқаётган замондош инсоннинг турланаётган кайфияти билан боғлиқ жараёнлардир. Кайфиятлар ўзгардимиз, демак, инсонни тутиб турган ўзак қадриятларга муносабатда ҳам тусланишлар юз бера бошлайди. Лекин шундаям чинакам бадииятни баҳоловчи умрузоқ эстетик принциплар яшайверади. Мавриди келди - айтай: бундайин принциплар бадиий асар деб аталган бино қаддини тик тутиб турган муаззам устунларким, уларсиз асардаги ободлик вайронага айлангуси.

Содир бўлаётган оламшумул ўзгаришлар табиатини, равишини, натижаларини таҳлилу тавсиф этувчи куч ҳам, буни ўқувчи қаршиси-га беминнат қўйиб, унга танлаш имконлари уфқини кенгайтиргувчи заҳматкаш дўст ҳам ижодкор! Бу ерда ижодкор мансуб бўлган жамиятнинг ютуғи шундаки, ҳақиқий ёзувчи ё шоир ҳеч қачон ёвузликнинг ёнида туриб эзгуликка тош отмайди, йўқ! Аксинча, у ҳамisha умуминсоний маънавиятни ёқлаб чиқиши баробарида ўз миллатининг ўзак қадриятларини ҳам ҳимоя қилгувчидир! Чинакам ижодкор ўқувчига эстетик таъсир этиш орқали жамиятни, дунёни поклаш ва маънан юксалтириш сари ҳаракатланиб боради. Мана шулар ҳақида ўйлаганда Баённомада акс этган қуйидаги фикрларнинг салмоғини теранроқ англай борасан киши: ХХI аср интеллектуал салоҳият, тафаккур ва маънавият асри сифатида инсоният олдида янги-янги уфқлар очиш билан бирга, биз илгари кўрмаган, дуч келмаган кескин муаммоларни ҳам келтириб чиқармоқда. Бугунги мураккаб ва таҳликали замонда ёзувчининг башариятни эртанги кунини ўйлаб, одамларни эзгуликка, инсоф-диёнат, меҳр-оқибат ва бағрикенгликка даъват этишга қаратилган ҳароратли сўзи ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда”.

Демак, ёзувчининг, шоирнинг, драматургнинг қиладиган иши ҳали кўп. Ҳаёт давом этар экан, уларнинг меҳнатларига ниҳоя ҳам йўқ. Чунки ёзилиш- ёзилмаслигидан қатъи назар, ҳар биримизнинг кўнглимиз ўзимиз учун энг катта адабиётдир! Биз ҳар доим ана шу адабиёт билан бирга, ҳамнафасмиз. Туну кун ўша адабиётни мутолаа

қилишдан бош кўтармаймиз, аслида. Адабиётни тарғибу тавсиф этиш, аслида, кўнглимизга қулоқ тутишга даъват ҳисобланади. Энди китоб шаклидаги адабиётга ошно бўлиш эса ўзганинг кўнглига ҳам эътибор қилиш, демак.

Адабиёт миллатнинг орзу-умидларини ўзида мужассам айлайди. Орзу-умидлари, ҳою ҳаваслари мўл-кўл бўлган халқнинг адабиёти ҳам шунга яраша бўлади. Яна бир гап: адабиёт ана ўша орзу-умидларнинг бошқа тарафини ҳам акс эттиради. Яъни армонни! Катта миллатнинг катта адабиёти бўлади. Катта адабиётнинг эса орзуси ҳам, армони ҳам чўнг бўлади. Ушалмаган орзудан тўраган армонни адабиёт деб аталмиш "майдон"га "сурғун" қилиб турғувчи миллат рухий-маънавий жиҳатдан соғлом бўлади. Бутун бошли XX юзйиллик психоанализи тарихидан адабиётга дахлдор энг улкан кашфиёт ана шу! Кўринадики, катта адабиёт руҳни даъволаш орқали миллатнинг соғлиғини ҳам тиклай борар экан. Шу маънода адабиёт ҳақидаги бугунги ғамхўрликни мен миллат ва унинг келажаги томон қўйилган энг жонбахш одимлардан бири, деб қабул қилдим.

Яна мурожаатдаги мазкур фикрни алоҳида таъкидлаб кўрсатишни истардим: "Истеъдод, истеъдод ва яна бир бор истеъдод соҳибларини топиш, тарбиялаш ва уларнинг меҳнатини муносиб қадрлаш энг асосий вазифамизга айланиши зарур". Дарҳақиқат, фақат истеъдодгина адабиёт ва санъатда ўз юзю сўзига эга бўлиши, миллатнинг дардини кўтариб чиқиши, уни енгиллатишга, аритишга муносиб ҳиссасини қўшиши мумкин. Бу соҳада битта истеъдодли ижодкорнинг ўрни ва аҳамияти юзлаб оддий даражадаги қаламкашникидан баланд туради, энг муҳими, баланд туришини англамоғимиз зарур! Яна шу нарсани ёдда тутмоғимиз жоизки, истеъдод авайлаб асралишга, парваришга, ғамхўрликка муҳтож. Истеъдодсиз кишиларнинг ўзига йўл топиши, йўл очиши, пўрим мавқеларга эга чиқиши бирмунча осон кечади. Чунки у фақат шу йўл билангина эътиборга тушиши мумкинлигини яхши билади, бутун куч-қувватини, умрини шу ишга сафарбар этади. Истеъдод эса ўз табиатига кўра чинакам ижод билан андармон бўлиб, ташқи дунёга нисбатан ўзи эгаллаб турган позиция ҳақида унутади. Натижада, яхши ижод намуналарини бериши баробарида жамиятдаги ижтимоий мавқеига кўра эътибордан четроқда қолиши мумкин. Шу маънода истеъдодларни топиш ва уларнинг меҳнатини сидқидилдан қадрлаш тўғрисидаги фикр-мулоҳазалар адабиётимиз ҳақидаги кейинги йигирма йил мобайнида амалга оширилажак энг улкан ғамхўрлик бўлур эди, дея баралла айтгиси келади кишининг.

III БЎЛИМ:

ҚОДИРИЙ ВА ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ

ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕК НАСРИДА ҚОДИРИЙ АНЪАНАЛАРИ

XX асар тонготарида Беҳбудий мафкура, Фитрат илм, Ҳамза драматургия, Чўлпон шеъриятнинг янгиланишида энг кўп ва ҳўб хизмат қилишган бўлса, янги ўзбек насрининг ибтидосида Қодирий тутган ўрин ҳам ана шундай олиймақом мавқедадир. Адибнинг мана бу сўзлари унинг насрдаги инқилобий ҳиссасига дебоча бўлган: "Модомики, биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, ҳар бир йўсунда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, рўманчилик ва ҳикоячиликларда ҳам янгаришга, халқимизни шу замоннинг "Тоҳир Зухра"лари, "Чор дарвеш"лари, "Фарҳод-Ширин" ва "Баҳромгўр"лари билан таништиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз". Пировард натижада эса улугъ ёзувчи ўз сўзининг устидан чиқди, юқорида номлари саналган асарлар қаторида тилга олинадиган замонасининг дурдонасини яратди. Буларнинг аввалгиси "Ўткан кунлар" ва "Меҳробдан чаён" романлари бўлса, кейингиси қатор ҳикояларидир.

XX асрнинг илк чораги ана шундай эврилишлар палласи эди. Мана, энди XXI асрнинг биринчи чорагидан туриб ортга тафаккур нигоҳини ташласак, вақт ўтгани сайин юқоридаги улугълар амалга оширган ишнинг салмоғи ортгандан ортиб бораётганлигининг гувоҳи бўламиз. Инчунин, нақл қилинганидек, тоғнинг бутун бўй-басти ундан узоқлашилгандагина аниқроқ кўринар экан.

Қодирий ва унинг асарлари ўз бошидан яхши-ёмон кунларни ўтказди. Бунга тарих шоҳид. Шунга қарамай, Қодирий насрда қолдирган из ҳар доим у ёки бу кўринишда "жон сақлади". Ҳатто Қодирийнинг ўзи қатл этилиб, асарлари ман қилинган замонларда ҳам унинг мероси анъана сифатида яшади. Ўзбек ва умумтуркий адабиётда шу чоққача ёзилган ўнлаб романлар номини санасангиз, уларнинг қат-қатларида, айниқса, лирик тасвирлар бобида Қодирийнинг "Ўткан кунлар" ва "Меҳробдан чаён" романларидан олинган ижодий таъсирлар изини хатосиз илғайсиз. Албатта, бу тақлид эмас, балки анъанани давом

эттириш, унга эргашиш, ундан ижодий ўзлаштиришдир. Ёки тарихий роман жанридаги анъанани эслайлик. Бу йўналиш ибтидосиданоқ Қодирий асарлари билан боғлиқ. Ойбек, Миркарим Осим, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Муҳаммад Али, Асад Дилмурод, Ғулом Каримий каби ёзувчиларимизнинг тарихий мавзулардаги изланишларида Қодирийнинг ҳар икки йирик романи тажрибалари қўл келган, деб бемалол айтиш мумкин. "Ўткан кунлар"дан тахминан ўн йиллар кейин ёзилган "Кеча ва кундуз", ўтган асрнинг турли чоғларида битилган "Сароб", "Навоий", "Муқаддас", "Уч илдиз", "Икки эшик ораси", "Севгим, севгилим" каби қатор асарларда Қодирий романлари таъсиридан кўз юмиб бўлмайди. Шу маънода Ўлмас Умарбеков, Ўткир Ҳошимов, Тоҳир Малик, Хайриддин Султонов, Исажон Султон каби турли авлодларга мансуб ёзувчиларнинг ижодида айнан Қодирий анъаналарининг ҳаётбахш давомини кўрамиз. Ўлмас Умарбеков асарларининг қаҳрамонлари ёрқинлиги, хушрўй бичимга эгалиги, бошқалардан ҳар жиҳатдан ажралиб туриши, ёрқин бўёқларда чизилган портретларининг эса қолиши, Ўткир Ҳошимов асарлари фабуласининг қизиқарлилиги, зиддиятларга бойлиги, қаҳрамонлари ҳаётининг кутилмаганда кескин бурилиб, ўрни келганда, фожеаларга эврилиб кетиши, Хайриддин Султонов услубининг майинлиги, қаҳрамонлари характерининг миллий руҳ билан суғорилгани, улар дунёқарашидаги ўзбекона залвор, Исажон Султон асарларидаги миллий колорит Қодирий анъаналарининг ҳали-ҳамон яшаб келаётганини исбот қилади.

Масалан, Тоҳир Малик асарларига келсак, бу ерда улугъ ёзувчи анъаналарининг яна-да изчил, янада кучли бир тарзда давом қилаётганининг гувоҳи бўламиз. Чунончи, унинг машҳур "Шайтанат" деган тўрт китобдан иборат қиссасини олиб кўрайлик. Қиссанинг Зайнаб исмли персонажи ўз ҳаётини Қодирий романлари қаҳрамонлариникига солиштириб яшай бошлайди.

"Ўткан кунлар" ва "Меҳробдан чаён" романларининг таъсири шунчаларки, Тоҳир Малик асари қаҳрамонлари ихтиёрий-ихтиёрсиз равишда уларни ёдга олади, уларга талпинади. Бу эса Қодирий асарлари қаҳрамонларининг миллат руҳиятига таъсири салкам идеал мақомида бўлганидан далолат. Бошқача айтганда, Отабек, Кумуш, Анвар, Раъно, Юсуфбек ҳожи каби қатор образлар ўзбек миллатининг кўпгина вакиллари учун ўзига хос идеал қаҳрамонларга айланиб улгурган эдики, улар ўз ҳаётларидан роман қаҳрамонлариникига уйқашлик қидириб яшашга интилганлар.

Хайриддин Султонов ижоди ҳам қайси бир жиҳатлари билан Қодирий асарлари анъаналаридан озиқланган. "Хайриддин Султонов Абдулла Қодирий, Бобур, Ҳофиз Кўйкий, Қурбонжон Додхоҳ ҳақида

жозибадор бадийй этюдлар яратди", деб ёзади таниқли адабиётшунос И.Ғафуров.¹ Яъни ижодкорки, бирон салаф ҳаёти ва асарларига мурожаат қилдими, демак, бу ерда ўзига хос ботиний яқинлик кузатилади, демак, ё уларнинг шахсиятларида ва ёхуд улар баланд кўтарган ғоя ва идеалларда яшайди мазкур унсият. Баъзан эса ёзувчи асарларининг тили бирламчи аҳамият касб этадики, уни бадийй ижоднинг ўзаги, деб ўқитишади. Чунончи, таниқли ёзувчи Луқмон Бўрихон "Энг аввало, қаламкаш битигининг тили ширадор, жозибали, ифодаси равон, ўқишли, тасвири тиниқ ва жонли, деталларга, бадийй унсурларга бой бўлиши керак. Ижодкор қандай оқим ёхуд йўналишга дахлдор бўлишидан қатъи назар, менимча, бу талаб барчага баробар. Илгари сурилаётган фикр, ғоя иккиламчи, ҳатто учинчи масаладир", деб ёзди. Шу фикрларини давом эттириб, Қодирий асарлари кучи асосан типдаги жозибасида, деб билади у: "Ғап адабиёт ҳақида, сўз санъати ҳақида бораркан, устоз Абдулла Қодирий ижодининг аҳамиятини бугун ҳар қачонгидан ҳам теранроқ англаймиз. Унинг қай бир асарини олиб қарамайлик, тил ҳодисасига, сўз санъатига дуч келамиз. Ва бундан олам-олам завқ-шавққа чулғанамиз. Тиниқлик, равонлик, ширадорлик ва жозоба Қодирий асарларини қайта ва қайта ўқишга ундайди". Кўриниб турганидек, ёзувчининг ушбу қараши куйироқда биз илгари сурадиган (яъники, асар мазмуни бирламчи деган) қараш билан жиддий тарзда баҳсга киришади. Биз бу ўринда ёзувчи билан муноқашага киришиб ўтирмай, масала билан боғлиқ ҳамма гапларимизни мавриди билан баён этамиз. Адабиётшунос И.Ғафуров эса "Хайриддин Султонов ўз ҳикоя ва қиссаларида китобхонга қатъий ва кескин ечим, хулосалар бермайди. Унинг асарларида нур ва соялар жуда юмшоқ, жуда ҳам майин рақсга тушадилар...", дейди ёзувчининг "Умр эса ўтмоқда" китобига ёзган сўнгсўзида. Менинг кузатишимча, ҳар икки ёзувчи (Қодирий ва Султонов) асарларида зухур этган тиниқлик, ширадорлик, равонлик, жозоба, юмшоқлик, майинлик, қаҳрамонлар табиатидаги андишалилик ва ҳоказо сифатларнинг замирида улкан бир қудрат яширин. Худди сокин сувнинг остидаги шиддат кучи янглиғ. Магар шу қудрат бўлмас экан, Қодирий Қодирий, Султонов Султонов бўлолмас, уларни ҳеч қандай жозибали тил ҳам, майинлик ҳам ўртамиёналик васфидан қутқариб қололмас эди.

Ёзувчи ҳикояда² Қодирий сиймосининг ботиний қудратидан сўз очаяпти, унинг зоҳирий сокинлиги замирида ботиний шиддат, руҳий қудрат

¹ Султонов Х. Умр эса ўтмоқда. Т.: Ёш гвардия, 1988. Б. 70.

² Султонов Х. Раъно гулининг суви. "Умр эса ўтмоқда" тўпламида. Т.: Ёш гвардия, 1988. Б. 239.

яширин эди, демоқда. Зеро, бадий асар ўқиб ўқилганда ва у ҳар қандай таҳлилларга тугилганда, авваламбор, мана шу жиҳатга эътибор қилмоқ лозим бўлади. Чунки асарнинг кучи ва сеҳри шу ерда бор бўлса - бор, йўқ бўлса, унга ҳеч қандай ташқи эффектлар ёрдам беролмайди: на бежирим тил ва на бошқа шаклий ўйинлар. Ҳикоя қаҳрамонларидан бири рассом Манн шундай дейди: "Мен кайфият бандаси эдим. Негадир бирдан ғаш тортиб, дилгирлик юрагимни кемира бошлади. Ижозат сўраб, Қодирийнинг ҳузурига кирдим. У одатдагидек, сандал узра мук тушиб ишламоқда эди. Кулимсираб: "Келинг", деди-да, имо билан ўтиришга жой кўрсатиб, қоғоздан кўз узмай, ёзишда давом этди. Унинг айна пайтдаги ҳолатини кузатиб ўтириш ғоят мароқли эди. Куюқ, пайваста қошлари мардона чимирилган, маҳкам қимтилган лаблари бурчида ботиний шиддат... Эҳтимол, адибнинг худди мана шу вазиятини тасвирга олмоқ керакдир? Лаҳзанинг умри... Буюк лаҳза абадияти... Зиммангдаги мушкулот кўп оғир, биродар!" (252-бет).

У Қодирий сийратини сувратда акс эттириш учун неча фурсат ёзувчи ҳузурига келади, уйда яшайди, изланади, ўйланади, ўша биргина қиёфани - улуғ адиб қудрати акс этган лаҳзани топмоққа уринади-ю чизганларидан кўнгли тўлмайди. Лекин, энг муҳими, мўлжални тўғри олади: Қодирийнинг ташқи кўриниши ортидаги ички қудратни ҳис қилади, қидиради, кўради, илғайди, эскизларига кўчиради. Шунга ўхшаб, ҳақиқий адабиётшунос олим ҳам бадий матн жинкўчаларида адашиб-улоқиб кетишдан сақланиб, яширин маъно - бош моҳиятни қидириб топмоғи шарт. Буларни айтишимдан мурод шуки, Х.Султонов асарларидаги майинлик, юмшоқлик зоҳирий шакллар бўлиб, аслида, буларнинг ҳаммаси замирида ўша ўлмас адиб - Қодирий сиймосидан рассом топган ботиний руҳий қудрат янглиғ ўзига яраша, ўзига муносиб бир куч бор. Бўлганда ҳам ғоят залворли куч! Ана шундай муштараклик бўлгани боис ҳам ёзувчи ўз ижоди давомида Қодирийга кўл бор мурожаат қилиб келмоқда.

Қодирийнинг инсон ва санъаткор сифатидаги сийратига анча чуқур киришимизга имкон берадиган қуйидаги иқтибосларга эътибор беринг: "Санъатда майда ёки катта нарсa бўлиши мумкин эмас. Санъатда фақат рост ёки ёлғон нарсa бўлиши мумкин". Қодирий тилидан айтилаётган бу аччиқ гаплар айна пайтда Х.Султоновники ҳам. Бу гаплар замирида уларнинг муштарак ижодкорлик принциплари ётибди. Шу билан бирга, Қодирийнинг Россиядан келган обрўли рассомнинг фикрларига қарши ўша замонда ҳадиксирамай: "Ёмон ёзилган, саводсизлик, илмсизлик билан ёзилган!.. Э, йўқ, биродар..." дейиши унинг инсонийлик сифати ва даражасидан дарак.

Х.Султоновнинг "Раъно гулининг суви" номли ҳикоясида нафақат ушбу ёзувчининг, айни пайтда, умуман, ўзбек ижодкорларининг Қодирийга, унинг сиймоси ва асарларига бўлган азим муҳаббатини ёрқин бўёқларда кўриш, ҳис қилиш мумкин. Ҳикоянинг номи ҳам таъмаъноли. Маъноки, ҳақиқий ижод мана шу сув ила битилмоғи керак, деган. Айни пайтда, ундан "Меҳробдан чаён" романидаги Раънога – бош қахрамон номига ишорани ҳам пайқаш мумкин.

Қодирийнинг ўлмас асарлари ана шундай сув – чинакам ижод манбаидан озикланиб яратилганига ҳикояда очиқ ойдин ишора бор. "Ҳамма-ҳаммаси ёдимда: қайноқ тупроғи ундек билқиллаб ётган хилват боғкўчалар, чанг босган аймоқи ток япроқлари, кўҳна Тошкентнинг "Самарқанд дарвоза" деб аталган эртақдек узун, тангу тор маҳаллалари, раъно гуллар қийғос очилган боғ ўртасидаги мўъжаз шийпон..." (241). Мана яна битта ишора. "Самарқанд дарвоза" маҳалласидаги шийпон! Ахир, у Қодирий яшаган уйда жойлашган-ку! Раъно гуллар айни ўша ерда ўсяпти. Буларнинг бари теран маънога эга, асло тасодиф эмас.

Х.Султонов ҳикоя бағрига Қодирий яшаган давр муҳити ва бу муҳитда яшаган зиёлинамо кишиларнинг улуғ адибга бўлган ғоят эҳтиромли муносабатини ёдда қоладиган тарзда таъсирли чиза олганки, бу ёндашув, айни дамда, бугунги кун кишиларига, замондошларимизга ҳам тегишлидир, дегинг келади: "Кўчаларда одам сийрак. Аксар кечки сайрга чиққан кўзойнакли, озода мўйсафидлар, бола етаклаган кампирлар. Аҳён-аҳён олисдан ўтиб бораётган зиёлинамо ўткинчилар атоқли адибни таниб, бош ирғаб салом берадилар, айримлари эса яқин келиб, қўлларини кўкракка қўйган кўйи эҳтиром билан кўришадилар, бир муддат тўхтаб, сўнг узр айтганча йўлларида давом этадилар".¹²

Бугун ўзбек насри янгиланиб борапти. Кимдир бу янгиликни 90-йиллардан, масалан, Назар Эшонқул сингари ёзувчиларнинг ҳаракатларидан эътиборан юз берди, деса, кимдир сал аввалроқдан, масалан, 80-йиллардан, хусусан, Олим Отахонов, Хуршид Дўстмуҳаммад ҳикояларидаги ўзгаришлардан ибтидо олган, дейди. Аслида, даврани ҳеч иккиланмай кенгроқ олавериш керак. Юқорида номлари саналган ва яна (2000 йилларда) Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхон, Раҳимжон Раҳмат, Исажон Султон, Абдуқайом Йўлдош, Собир Ўнар, Луқмон Бўрихон каби ёзувчилар ижодидаги жиддий ҳикоялар – ўзбек насридаги чинакам янгиланишнинг иккинчи тўлқини. Биринчи тўлқин, шубҳасиз, Қодирий ва Чўлпонларнинг ижоди билан

¹² Султонов Х. Умр эса ўтмоқда. Т.: Ёш гвардия, 1988. Б. 254.

боғлиқ. Гарчанд ҳар икки улуғ ёзувчининг йўллари бир-биридан кескин фарқ қилса-да, уларнинг айрим ижодий экспериментлари борки, моҳият эътибори билан бугун замонавий ўзбек насрида кечаётган улкан эврилишларнинг дебочасига ўхшайди. Масалан, Чўлпоннинг "Кеча" романидаги психологизм, Қодирийнинг "Жинлар базми" ҳикоясидаги ғайриоддийлик.

Демак, бир томондан, анъана, иккинчи ёқдан эса, жаҳон адабиёти бадиий тафаккури маҳсулларини ўқиб ўзлаштириш замонавий ўзбек насри учун мустаҳкам асос бўлиб хизмат қилди. Қарангки, бу ҳақда адабиётшунос олим Талъат Солиҳов башоратнамо бир гапни 90-йилларнинг бошидаёқ айтиб кетган экан: "Назаримда, XXI аср адабиётининг пойдеворида иккита муҳим нарсa бўлиши керак: бири миллий анъана, адабиётимиз, санъатимиз соҳасидаги миллий анъана ва иккинчиси - жаҳон адабиётининг даражаси, жаҳон бадиий тафаккурининг даражаси ва жаҳон адабиётида эришилган тажриба. Ана шу нарсалар пойдевор асоси бўлади, пойдеворнинг пойдевори бўлади".¹³

Аслида, тарихга чуқурроқ кириб бориш керак. Насрда бир-биридан фарқланиб турадиган, айнаи дамда, бир-бирини тўлдирадиган иккита катта йўналиш бўлиб, бири Қодирий, бошқаси Чўлпон номи билан боғлиқ. Бугунги кунда айнан Чўлпон йўналиши бирмунча жонланди ва ўзини рамзий-маъжозий йўсинда намоён этиб борапти. Шу билан бирга, Қодирий йўналиши ҳам ўз давомчиларига эга.

Хуршид Дўстмуҳаммад – бугунги кун ўзбек насрининг пешқадам вакилларида. Унинг ўзига хос овози бор. Бу овоз, аввало, дунёни янгича бадиий-эстетик идрок этиш ва уни оҳорли ифода қилиш билан белгиланади. Унинг ўтган асрнинг 80-йилларида битган ўша машҳур "Жажман" ҳикоясидан тортиб то бугунги кундаги "Қичқирӣқ" ҳикоясигача – ҳамма-ҳаммасида қандайдир янгича ёзиш элементларини аниқ кўриш мумкин.

Хуршид Дўстмуҳаммад ҳам Қодирийдан ўзига яқин қирраларни қидиряпти ва беҳато топяпти. Чунки ёзувчининг фикрича, Қодирий романлари дастлабки жиддий насрий асарлар бўлиши ва уларда кўплаб фольклор ва халқ эртаклари анъаналари иштирок этиши билан бир қаторда ўз даври жаҳон адабиётининг психологизм каби янгича йўналишларидан етарлича таъсирлангандир.

Н.Муҳаммад Рауфхон ижодида икки босқич кузатилади. Биринчиси – Истиқлолгача бўлган босқич, иккинчиси эса орадан қарийб

¹ Талъат Солиҳов билан суҳбат. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати", 1991 йил, 1 февраль.

йигирма йил ўтиб, ёзувчи ижодида бўй кўрсатган Истиқлол даври босқичидир. Агар у шу босқичларнинг биринчисига асарларига "Нурилла Отахонов" деб имзо чеккан бўлса, иккинчисига "Нуруллох Муҳаммад Рауфхон" деган тахаллусни қабул қилган. Ёзувчи ижодининг биринчи босқичи ўзининг кўпгина қирраларига кўра, Қодирий ва Айтматов ижодий мактабига яқин руҳда эди, кейингисига эса у, назаримда, Чўлпон (давраи дардини рамзлаштиришда) ва Ҳаххор (ифода сиқиклигида) ижодлари руҳига яқинлашиб боргандек.

Раҳимжон Раҳмат – ўзига хос ижодкор. Унинг ёзган мақолалари ҳам, шеърларию матбуотда эълон қилинган уч-тўрт ҳикояси ҳам ўзгаларникига ўхшамайди. Лекин шундай бўлишига қарамай, мен у кишидан ҳам Қодирий асарларининг ўзига ижодий таъсири борми-йўқлигини сўраб, бор бўлса борини, йўқ эса йўғини қоғозга туширишини, мулоҳазаларини қандай бўлса шундайлигича рисолага¹ киритишимни айтиб мурожаат қилдим. У аввалига "хўп" деди. Лекин муддат яқинлашгач эса, "Қодирий ҳақида яхши нарсa ёзолмаяпман. Чунки Қодирий ижодига ишқим кучли бўлмаган", дея хат ёзиб юборди. Рост ва мардона икром. Чунки Раҳимжон Раҳматни қарийб йигирма беш йилдан бери биламан ва бу вақт мобайнидаги суҳбатларимизда Қодирий унинг идеалидаги ёзувчилардан бўлмаганига кўп бор гувоҳ бўлганман. "Фалон адабиётшунос, профессор олим "Ўткан кунлар"ни ўн етти марта ўқиганини айтиб юрибди, тавба, касал-пасалмасмикан? Ўн етти мартани кўйинг, наҳотки, бу романни ҳатто иккинчи марта ўқиш мумкин бўлса?" дея жиғибийрони чиқиб юрганини неча марталаб кўрганман. Лекин бу дегани Р.Раҳмат бир мутахассис сифатида Қодирийнинг ўзбек адабиёти ва маданиятидаги ролини яхши билмайди дегани эмас, аксинча, жуда теран англайди, ўрни келганда, эътироф этади. Фақат бор-йўғи ўқувчи ўлароқ кўпчилик ёппасига севиб ўқиган романларни ёқтириб ўқий олмаган. (Бундай мисоллар адабиёт тарихида бор: Л.Толстойнинг У.Шекспир асарларига бўлган муносабати яна-да кескин, биласиз.) Аслида, бунинг сира ажаблანадиган жойи йўқ. Ҳамма Қодирийни севиб ўқиши шарт, дейиш ўқувчи ва унинг бадийи завқи ҳамда адабиёт ранг-баранглиги ҳақида деярли ҳеч нима билмасликка тенг. Лекин ҳаммасидан қизиғи шуки, Р.Раҳматнинг "Адашвой" деган ғаройиб ҳикояси А.Қодирийнинг "Жинлар базми" ҳикоясига сюжет қурилиши ва сирли моҳиятга эгалиги билан гўё анъана ва унинг давом эттирилиши ҳақидаги рисоламиз мавзусига узукка кўз кўйгандек тушадики, бунга тўхталмасликнинг асло иложи йўқ. Дунёқараш, давр, усул, услуб ва

¹ Ушбу мақола ўша рисоладан қисқартирилиб босилмоқда.

йўналиш жиҳатидан бир-бирларидан чунонам фарқланиб турадиган бу икки адибнинг ҳикояларидаги уйқашлик гўё тақдирнинг Р.Раҳматга қилган ажойиб, бегубор ҳазилига ҳам ўхшайдики, "қисса"дан чиқадиган ҳисса эса адабиётшунослик илми учун яхши бир материал бўлиб хизмат қилади, назаримда. Ҳар икки ҳикоя сирли, ғаройиб воқеа асосига қурилган, ҳар икки асар қаҳрамони ҳам юмушни бажариб, уйга қайтаётганида тўсатдан бошқа оламга кириб қолишади.

Шу ўринда Аҳмад Аъзамнинг "Рўё ёки Ғулистонга сафар" романини эсга олсак бўларкан. Чунки бу асарда ҳам қаҳрамон туғилган гўшасига бораётиб йўлда тамомила ўзга оламга кириб, бутун асар моҳияти ўша ғаройиб дунёда кечади. Умуман, бу ва бунинг каби кўплаб жиҳатларига кўра учала асар бир-бирининг узвий давомидек туюлади. Гарчанд бирон ерда тақлид ё ижодий ўзлаштириш, ҳатто таъсирланиш элементини кўрмасак ҳам. А.Аъзам ва Р.Раҳмат асарлари чуқур рамзий-тамсилий асосга эга бўлиб, ҳар икки ёзувчи ҳам асар маъзини ана шу рамз зиммасига атайин юклашган. А.Аъзам бу билан ўзга оламга тушиб, дабдурустан ихтиёрини йўқотган, бошқача айтганда, қулга айланган инсонларнинг аянчли ва айни дамда ғоят фожиали қисматини акс эттиришни мақсад қилса, Р.Раҳматнинг тегирмондан уйига шоли оқлаб велосипедда қайтаётган Адашвой номли қаҳрамони, кутилмаганда, бошқа бир қишлоққа кириб қоладики, мазкур рамзий эпизод маъзини чақиб қарасангиз, у ўзининг онг остига тушиб кетган бўлади.

Қодирийнинг "Жинлар базми"да эса, назаримда, ҳол бир оз ўзгачароқ. Чунки бу ерда ҳикоя қаҳрамони ўрим ишини якунлаб, шом тушган маҳал уйига қайтаётиб, Ҳамдам хумдон уйи олдида тўсатдан жинлар базмига иштирок қилиб қолган ўз отаси ҳикоясини оқизмай-томизмай ўқувчига сўзлаб бераркан, бу билан, аввало, ана шундай ғайритабиий оламлар борлигига ишора қилади гўё. Чунки Қодирий яшаган замон ва замондошлари кайфиятини тасаввур қилсангиз, мана шундай сирли, ғайритабиий "воқеа"ларга нисбатан одамларда ишончга яқин бир муносабат бўлганлигининг гувоҳи бўламиз. Бас, шундай экан, Қодирий асаридаги биринчи маъно рамз эмасдек туюлади менга. Ҳикояга жойланган сирли воқеанинг ўзи унинг бирламчи маъноси. Ҳикоянинг маъзи шу ерда. Йўлда кетаётиб ўзга оламга кириб қолишнинг онг остига тушиб қолиш эканини англаб етгунча ўзбек ёзувчисига оз эмас, кўп эмас, бир асрга яқин муддат керак бўлди. Лекин ҳар қанча айлантириб кўрмайлик, бу учала асарнинг сюжет конструкцияси нақадар бир-бирига ўхшайди. Гўё анъана давом этаётгандек. Назаримда, бу сюжет конструкцияси ўзига хос бир бадиий тафаккур қолипидир. Шундай қолипки, у вақти-вақти би-

лан (муҳит етилганда) у ёки бу миллатнинг ҳар қандай истеъдодли ёзувчиси қалами остидан чиқиб қолиши мумкин. Лекин мазкур ягона қолип уч ёзувчи асарида уч хил маънога хизмат қилаётгани эътиборли бўлиб, айти шу ерда асар аслиги (оригиналлиги) борасида сўз юритиш жоиз. "Жинлар базми"даги ғайриоддий ҳодисанинг моҳияти, аввало, биз кўнкан мавжуд оламдан ўзгачароқ яна бир олам тасдиғи билан ўлчанса, "Рўё" да асар воқелигининг ўзга бир ҳаёлий маконга кўчирилиши рамзий маъно касб этади-ю, лекин моҳият-эътиборда ёзувчининг мақсади қуллик психологияси ҳукм сурган ана ўша ярим фантастик жамиятни бадиий-эстетик жиҳатдан "авра-астари"-ни чиқариш, сийрати мазмунини англаш ва англитиш билан боғлиқ кетади. "Адашвой"да эса қолип яна ўзга бир мазмунни – ботиний оламга сафарни таъминлаган. Бу ерда ҳар қандай шахснинг оломон психологияси таъсирига тушиб қолиши мумкинлиги, шундай ҳодиса юз берса, ўша одам оломоннинг хоҳиш-истағига кўра ҳаракатланиши фожеаси акс эттирилган.

Демак, кўриниб турибдики, юқоридаги уч асарда сюжет қолипи деярли бир хил, лекин шу бир хиллик ичра учта бошқа-бошқа асарлар дунёга келибди. Бунга сабаб нима? Менимча, бу сабаб ёзувчилар индивидуаллиги ва улар яшаган даврларнинг бошқа-бошқа мазмун-моҳиятга эга эканлиги билан ўлчанса керак. Таъкидланганидек, Қодирий ҳикоясида ўтган аср аввалидаги одамлар кайфияти ва қизиқиш-эҳтиёжларига жавоб бера оладиган, ўзгача оламнинг мавжудлиги ҳақидаги мазмун яширин. Шу мазмуннинг ўзи мақсад. Аҳмад Аъзам ва Раҳимжон Раҳмат асарларида эса ўзгача олам - восита. Бу восита орқали улар реал ҳаётга янгитдан нигоҳ ташлашни истайдилар. Лекин нима бўлганда ҳам ҳозирги насримиздаги ана шу тамойилнинг дастлабки куртаклари Қодирий ижодида ниш урганлигининг ўзиёқ анъана ҳақида гапиришга асос беради. Ҳатто, кўриб ўтганимиздек, ёзувчилар ижоди, дунёқараши ва услублари тамомила бир-биридан фарқланиб турса ҳам.

Наби Жалолиддиннинг Қодирий асарлари ва уларнинг ўзбек адабиётига таъсири борасида билдирган қарашларида пафос баланд. Шу боисми, у асосий масалада ўзига қарши бориб қўйган. Чунончи, Қодирийгача *"ва унинг атрофида ҳам романлар ёзилган, ёзишга уринишлар бўлган. Лекин уларнинг биронтаси «Ўткан кунлар»нинг яқинига ҳам йўлламади*», дейди-ю Чўлпоннинг "Кеча ва кундуз" романи ҳақида жуда юксак фикр-мулоҳазаларни илгари суради. Агар Н.Жалолиддин Қодирийдан олдин роман ёзишга уринган Мирмуҳсин ва Ҳамза тажрибаларини назарда тутаетган бўлса, унда, ҳа, ёзувчи ҳақли. Лекин бу ҳолда масалага аниқлик киритилиши лозим эди.

Наби Жалолиддин билан тагин бир неча масалаларда баҳс-лаш-са бўлади. Лекин ҳозир муҳим гап бу ерда эмас. Муҳим гап шуки, ёзувчи қодирийлар хизмати-ни тўғри англайди ва дурдона ме-росга ҳалол муносабатда бўлади. Шунинг ўзида Қодирий асарларининг унинг ижодига таъсири кўла-ми сезилиб туради.

Ёзувчи Абдуқоюм Йўлдош бошловчи ёзувчилар орасида Қоди-рийга тақлид қилувчилар “сонминг”та эканлигидан сўз очиб, тақ-лиднинг бефойдалигини тўғри таъкидлайди, ижодий таъсирланиш борасида фикр юритиб, назаримда, масала моҳиятига яқин келади. Чунки замонавий ўзбек насрида биронта ёзувчи йўқки, ёзган асар-лари тўла-тўқис Қодирий асарлари руҳида битилган бўлсин! Чунки юқорида таъкидланганидек, бугун давр тамомила бошқа ва у ўз асарларини дунёга келтирмоқда. Қодирийдек улкан ижодкорларнинг бадий маҳорати, портрет яратиш санъати каби қатор масалаларда-ги мактаби ҳали-ҳануз кони фойда, лекин унинг қараши билан дунё-ни бадий-эстетик идрок этишга уриниш ёш ижодкорни маҳв этиши муқаррар. Шунинг учун ҳам А.Йўлдош: “Бошловчи ёзувчиларнинг аксарияти қатори, Қодирийга эргашиш, унингдек таъсирчан ёзиш-га уриниш менинг ҳам бошимдан ўтган... Ўзим ҳам орадан маълум фурсат ўтгач, бу ҳаракатим бенафлигини англадим”, деб ёзади ва мен унинг иқдорларини ғоят асосли деб биламан. Агар насрда Қоди-рийнинг йўналиши ягона бўлганида эди, замондоши Чўлпон “Кеча ва кундуз”дек романни ёзиб, улкан жанрда ўзга йўллар ҳам борлигини исбот қилмаган бўларди.

Исажон Султоннинг “Онаизорим” қиссаси мазмун-моҳияти Қо-дирий романларини сираям ёдга солмайди. Аммо бу ерда бошқа бир муштараклик бор: у ҳам бўлса, ижодкорлар нуқтаи назаридаги яқинлик. Яъни Қодирий Ўзбек ойим, Офтоб ойим каби образларни яратиш билан ўзбек насрида она образини яратишни бошлаб бер-дигина эмас, айти пайтда миллатга хос кўлгина қирраларни ана шу образлар бағрига жойлади ҳам. Қодирий яратган оналар образининг ўзбек адабиётининг кейинги тараққиётига таъсири борасида фикр юритган проф. У.Норматов “Қодирий мўъжизаси” номли тадқиқотида: “Фармон биби образи (С.Аҳмаднинг “Келинлар кўзғолони” комедия-синининг бош қаҳрамони – У.Ҳ.) асл моҳиятини Ҳожи она типигаги образлар эмас, айти Ўзбек ойим, Холнисо, Ҳамробуви, Бўстон биби-лар силсиласи орқали англаш, очиш мумкин”, деб ёзадики, биргина шу мулоҳаза асосида катта бир тадқиқот яратиш мумкин. Исажон қиссасини ўқиб ҳам “Ўзбек аёли ким ва қандай?” деган саволга асос-ли жавоб олиш мумкин бўлади. Мазкур асар шу жиҳатдан улуг адиб анъаналарини давом эттиради. Қисса ўзбек оилаларидаги ҳамма

оналарга ўхшаган бир онанинг қисмати ҳақида. Ёзувчи асарда ўзбек оналарининг маълум маънодаги умумлашма образини ярата олган. Оддий бир қизчанинг бутун бошли ҳаёт йўли акс эттирилган асарда. Эътибор беринг: нега бош қаҳрамоннинг исми Раъно? Бу исм қандай ассоциация уйғотади? Бу номнинг танланишида, эҳтимол, Қодирийнинг "Меҳробдан чаён" романи қаҳрамони Раънога бўлган халқ муҳаббатининг ҳам қандайдир таъсири бордир...

Оддий ўзбек аёлининг бешиқдан қабрга қадар давом этган умри мобайнида бошидан кечирганлари қисса сюжетини ташкил этган. Унинг ота-онаси, сўнгра эри, ундан кейин эса болаларининг образлари иккинчи даражали қаҳрамонлар сифатида талқин қилинган. Уларнинг бари дастлаб қизча, кейин она, асар якуний қисмида эса кампирга айланган қаҳрамон образининг тўлақонли очилишига хизмат қилдирилган.

Она ўзбек адабиёти кўп ишланган образлардан ҳисобланади. Лекин Исажон Султон асаридаги она образи мавжудлардан кўп жиҳати билан фарқ қилади. Аввало, асарнинг борлиқ компонентлари: деталлар, қаҳрамонлар, асар сюжети, бадиий приёмлар – ҳамма-ҳаммаси бошдан-оёқ шу образ атрофида жипслашади. Қолаверса, ёзувчи она образини қизиқарли ва таъсирли сюжет орқали гавдалантиришни мақсад қилмайди, аксинча, асар воқелиги хотирага михланиб қоладиган даражада ёрқин эмас, қиссада аксарият шарқлик оналарнинг бошидан ўтадиган турмуш тарзи тасвири бор. Лекин бу ерда бошқа нарса ҳам борки, унинг номи нуқтаи назар, ровий нуқтаи назари! Бутун бошли асарнинг мазмун-моҳияти она сиймосига муҳаббат билан йўғрилган ёзувчининг нуқтаи назари орқали очилади. Бу жиҳати билан қисса, масалан, Ўткир Ҳошимовнинг "Дунёнинг ишлари" қиссасидан фарқланиб туради. "Дунёнинг ишлари"да ҳам она образи марказий қаҳрамон. Лекин ўғил у ерда она образидан кам роль ўйнамайди. Ўқувчининг эътибори нафақат онага, балки ўғилнинг ҳаёт тарзига, онаси ҳақидаги ташвиш ва изтиробларига, армонларига сочилади. "Онаизорим"да эса диққат-эътибор, асосан Раънога, яъни онага қаратилади.

Асарнинг яна бир эътиборли жиҳати шундаки, унда турли-туман ўзбекона урф-одатлар анча батафсил тасвир этилган. Урф-одатларнинг бир ўзбек қизининг туғилишидан то қаригунигача бўлган муддат давомида унга соядек ҳамроҳ бўлиши бадиий далилланган. Шунинг учун ҳам "Онаизорим", худди Қодирий романлари каби, завқ билан ўқилади. Бош сабаби – мавзу ва танланган услубда, деб ўйлайман. Асарда модернистик бошқотирмалар, услубий ва шаклий неоноваторлик кўринишлари йўқ ҳисоби. Лекин бу, асар жўн чиқибди, дегани эмас. Аслида,

аксар ўлмас бадиий-эстетик дурдоналар, чунончи, Қодирий асарлари ҳам содда ва раво услубда битилганини ёддан чиқармайлик.

Қодирий насри, хусусан, романлари XX асрнинг илк чорагидан то бугунга қадар миллатимизнинг маънавий-руҳоний ҳаётига сингиб кетганлиги инкор этиб бўлмас ҳақиқатдир. Ижодкор эса, дунёқараши-ю услуби қандай бўлишидан қатъи назар, шу халқнинг бир вакили. У Қодирийнинг халқимиз улуғларидан бири сифатидаги таъсиридан ташқарида қололмайди.

Қодирий анъаналарининг замонавий ўзбек насрида давом этиши, аслида, улуғ ёзувчининг миллат ва унинг адабиёти олдидаги азим хизматларининг бир қисми ҳисобланади. Ёзувчи ва унинг асарлари борасида, ундан қолган мероснинг қадру қиймати тўғрисида қарийб бир асрдан буён жиддий фикр-мулоҳазалар билдирилади, қизғин баҳс-мунозаралар олиб борилади. Чунки унинг халқимиз маданияти ва адабиёти тарихида тутган ўрни бағоят салмоқлидир. Адабиётшунос олим Умарали Норматовнинг "Қодирий мўъжизаси" китоби билан танишиш мени улкан ёзувчининг ана шу хизмати борасида яна бир бор фикр юритишга ундади. Тадқиқотчининг эътироф этишича, улуғ ўзбек ёзувчиси ва унинг асарлари борасида ҳали айтилмаган гап, ёзилмаган китоб, топилмаган информация тўлиб-тошиб ётибди экан: "Қодирий меросининг кўпгина соҳалари каби, ёзувчи эстетик бисоти ҳам чуқур ўрганилган, чинакам баҳосини олган эмас", деб ёзади олим. Назаримда, "Қодирий қомуси"нинг яратилиши улкан адабиётшуноснинг ана шу армонига яхшигина дармон бўлади.

Қодирий насри тили ўзига хос бадиий тил бўлиб қолаверади. Унда тарихийлик, архаиклик, турли аҳоли қатламларига тааллуқли жаргон намуналарининг мавжудлиги, ўзига хос имлоси ёзувчи асарлари тилини фақат бойитган, оригиналлигини таъминлаган. Шунга қарамай, Қодирий ва Чўлпон романларининг ёзилиш тарихидаги ўн йил кўп нарсани ҳал қилганга ўхшайди. Ўтган аср аввалида "Бугунги ўзбек адабий тили, шубҳасиз, Чўлпон тилидир", деган мазмундаги фикрларнинг бот-бот айтилиши бежиз эмасди. (Эҳтимол, шунинг учун ҳам профессор Наим Каримов "Қодирий қомуси"га тегишли мажлислардан бирида ўзбек насри ҳақида гап кетганда, беихтиёр: "Бу борада Чўлпоннинг кўпгина хизматларини Қодирий номи билан боғлаяпмиз", дегандир. Ўйлашимча, келажакдаги тадқиқотлар бу масалага ҳам етарлича ойдинлик киритади.) Зеро, бугунги шаклланган ўзбек адабий тилини Қодирийу Чўлпон асарлари тилига солиштириб кўрсангиз, кейингисининг тилига яқинлигининг гувоҳи бўласиз. Орада бор-йўғи ўн йил. Лекин шу қисқа муддат адабий тил нормаларининг шаклланишида кўп нарсани ҳал қилганга ўхшайди.

Бадиий асарга баҳо берилаётганда вақт категориясини ҳам эътиборда тутиш керак, деб ўйлайман. Чунки маълум даврга оид бадиий асар лексикаси худди шу давр кишилари учун энг жозиб туюлиши табиий. Лекин яхши биламизки, тил ҳаракатдаги ҳодиса. У худди тирик организмга ўхшайди - мудом ўзгариб, ижтимоий-сиёсий вазиятга қараб гоҳ дағаллашиб, гоҳ сайқал топиб боради. Лексикадан тортиб, грамматик қурилиши-ю фонетик товланишларгача ўзгаришларга учраши муқаррар. Бунинг натижасида бадиий асар тилига бўлган муносабат ҳам турланиши, тилнинг кеча ўзига оҳанрабодек тортган сифатлари бугун ё эртага ўз жозибасини йўқотиши мумкин. Хўш, кейин нима бўлади? Кейин бадиий асарнинг асос кучи, ўзак қадрияти унинг мазмун-моҳияти билан юзма-юз қолинади. Шундай мазмун бор бўлса, асар (таржима ва табдил натижасида) замонлар чегарасидан ошиб ўтиб, янги авлодларга хизмат қилаверади. Йўқса, иккита давр ўртасидаги кўринмас деворнинг нариги томонида қолиб, унутилишга маҳкум этилади. Яъни биз идеаллаштиришга уринаётганимиз бадиий асар тили унинг бир сифати, холос. Сифатни асос дея талқин қилиш тўғри эмас. Бадиий асар тили бўйича менинг қаноатим шундан иборатки, у, бир томондан, асар мазмунига, бошқа томондан эса, ёзувчи яшаётган замоннинг адабий тил меъёрларига уйғун бўлмоғи керак. Яъни асар тили ёзувчи бадиий ниятини ўқувчига бекаму қўст етказиш даражасида бўлса, шунинг ўзи кифоя. Назаримда, бадиий асар тилига юклашимиз мумкин бўлган вазифа асосан шундан иборат. Асар тилига ортиқча юк юклашнинг, унинг имконларини идеаллаштиришнинг ҳождати йўқ, асар тили ҳеч қачон бадиий асарнинг ўзига тенг бўлмайди, бўлолмайди. Қанчадан-қанча шоир-ёзувчиларимиз бор, тилни “сайратиб юборишади”, таҳрирлари жуда силлиқ, лекин уларнинг ўз асарларида акс этган мазмун ўта саёз. Шунинг учун уларнинг асарлари миллий адабиётимиз худудидагина бир мунча гап-сўзларга сабаб бўлади-ю сўнг саҳнадан тушиб кетади. Агар асар тили бадиий асарнинг ўзига тенг моҳият бўлса, марҳамат, асарни қўтқариб қолсин эди. Уларнинг асарлари сайқал толган гўзал тилига қарамай, Асқад Мухторнинг иборасига суяниб айтганда, ўз мазмунининг саёз жойида шиддат билан чўкишда давом этмоқда. Бовужуд, фикримни янада ойдинроқ ифода этишга уриниб кўрай: беркитишнинг ҳождати йўқ, гоҳо улуғ Навоий асарлари тилининг мураккаблигидан бир-биримизга шикоят қилиб қоламиз, бироқ унинг асарларида акс этган теран мазмун-моҳиятдан нолиган жойимиз борми? Навоий асарлари тилининг бутун жозибаси, асосан, унинг ўз замонасида ҳис қилинган, десам, ўйлайманки, кўпчилик мени қўллаб-қувватлайди. Бугун эса биз, асосан, Навоий

асарлари мазмунига ошно бўлиш учун табдил ва насрий баёнлар ёзиш йўлига ўтганмиз. Яқинда профессор Н.Комиловнинг “Маънолар оламига сафар” деган китобини мутолаа қилдим. Ўша шарҳлар ва насрий баёнлар билан танишиб чиққанымдан сўнг ҳазратнинг маънолар оламига ошно бўлишим анча-мунча осонлашганини ҳис қилдим. Навоий асарларининг тили нақадар баланд савияда бўлса ҳам, асрлар давомида тилда юз берган лексик ва грамматик ўзгаришлар туфайли бугуннинг ўқувчисига тез етиб бормаслиги бор гап. Навоий асарлари тилининг гўзаллигини ҳис қилиш учун ўша давр тилининг бутун нозикликларини маъно товланишлари билан билиш, билишгина эмас, уни юрак-юракдан ҳис қилиш шарт бўлади. Бунинг учун эса бу тил фаол истеъмолда бўлган ўша даврга замондошлик талаб этилади. Бугун наинки оддий ўқувчи, балки мутахассис олимлар орасида ҳам бундай кишининг мавжудлигига ишониш қийинлигини инобатга олсак, “Хўш, нима қилиш керак?” деган савол рўпарамизда пайдо бўлади. Албатта, бошқа йўл йўқ – Навоий асарлари мазмунига ошно бўлиш, уни шарҳу баёнлар орқали тушунишда давом этиш лозим. Шу маънода устоз Н.Комиловнинг китоби айни муддао. Тушунаман, ушбу мулоҳазаларни ҳам Навоийдан осон тушуниладиган бир-икки байтни келтириб туриб, инкор қилишга уриниш мумкин. Гап шундаки, мен бир-икки байт ҳақида эмас, Навоий деб аталган бутун бошли маънолар тизими - уммон тўғрисида фикр юритяпман. Мазкур тизим моҳиятини Навоий асарлари тилини бугунги замон тилига табдил этмагунча тўлиқ тушуниб бўлмайди. Бу системага алоқадор бўлиб, уни англаш учун эса бугун “Маънолар оламига сафар”га ўхшаган тадқиқотлар керак. Тил бу - белги. Белги эса ҳар кимнинг ўз ва ўзга замонлар билан алоқа қилиш воситаси. Бироқ инсон ўз даврида фаол қатнашаётган белгилар ёрдамидагина ўзга даврларни тўлиқроқ таниб боради. Шу маънода Навоийга ўхшаш ҳамма замонлар даҳосини таниш учун ҳамма замонлар кишисига ўз даврида тушунарли бўлган белгиларга эҳтиёжи мавжуд. Қолган белгилар уни асл маънодан, мақсад-муддаодан узоқлаштириши ёки чалғитиши мумкин. Бошқача айтганда, бугунги адабий тил нормалари бугуннинг белгиларидир. Таъбир жоиз бўлса, белги бу ўзига хос туйнук ҳисобланади. Биз бу туйнуқлар ёрдамида ҳамма даврларнинг маъноларига бўйлашимиз, керак бўлганда, уларга шу туйнуқдан ўтиб сафар қилишимиз мумкин бўлади. Қолаверса, биз, масалан, Навоий асарларидаги маънони ўз белгиларимиз бағрига олар эканмиз, асосан унинг мазмун бутунлигини сақлашга ҳаракат қиламиз. Тил ва ҳатто шакл билан боғлиқ тароватнинг катта бир қисми таассуфки, оригинал матнда қолиб кетади. Чунки мукаммал

таржима ёки табдилнинг имкони йўқлигидан ташқари, биз, аввало, асарнинг мазмун-моҳиятига талабгормиз.

Қодирий асарлари бизни ана шундай мулоҳазаларга ҳам ундайди. Лекин бу улуғ адибнинг хизматлари юқорида зикр этилганлардангина иборат эмас, албатта. Айтиш жоизки, инқилобий ўзгаришлар ясаган ижодкор ҳисобланади. Хўш, бу нималарда акс этади? Аввало, халқимизнинг бадиий тафаккур тарихига эътибор қилайлик. Жамиятда феодал муносабатлар яшаб турган бир паллада халқнинг бадиий тафаккур шакли кўпроқ эртақ ва дostonларимизда акс этди. Чунончи, "Ал-помиш", "Гўрўғли", ёзувчининг ўзи белгилагани бўйича айтадиган бўлсак, "Халқимизнинг шу замоннинг "Тоҳир ва Зухра"лари, "Чор дарвеш"лари, "Фарҳод ва Ширин" ва "Баҳромгўр"лари" каби ўнлаб дostonлар халқ иродаси, хоҳиш истаги ва бадиий тафаккурининг маҳсули ўлароқ асрлар давомида яшаб келди. Абдулла Қодирийнинг "Ўткан кунлар" ва "Меҳробдан чаён" романларига келиб эса, мана шу бадиий тафаккурда улкан бир силжиш юз берганлигининг гувоҳи бўламиз. Йўқ, албатта, бу биргина Қодирий амалга оширадиган осон иш эмасди. Унинг ёнида юқорида номлари зикр этилган ва этилмаган, масалан, Мирмуҳсин, Ҳамза (Мирмуҳсиннинг "Бефарзанд Очилдибой" биринчи ўзбек романи 1914 йилнинг сентябрь ойида "Туркистон вилоятининг газети"да босилган. Кейинроқ Ҳамзанинг "Янги саодат", "Учрашув" каби тажриба романлари эълон қилинган) каби бошқа ўнлаб зиёли ижодкорлар турган эди. Лекин айнан Қодирий романларида бадиий тафаккурдаги ўзгаришлар ўша даврда ўзининг кульминацион чўққисига кўтарилган ва улуғ ёзувчи илк уринишдаёқ роман жанрининг классик талабларига жавоб бера оладиган асарлар бита олган эди. Гап шундаки, Қодирийнинг ҳар икки романи синчиклаб ўқисангиз, унда ўзбек халқи бадиий тафаккурига хос бўлган минг йиллик аъъаналар (мумтоз шеърят, фольклор, эртақлар) изини беҳато кўрасиз. Бу нарсa, аввало, мавзу ва қаҳрамонлар танлашда, қаҳрамонлар характери ва тавсифида, ифода йўсини ва тасвирда яққол кўзга ташланади. Асарнинг композицион қурилиши ва фабуласидаги муштаракликлар эса инчунин. Қодирий романлари битилиши билан эл аро тилларда дoston бўлиши ва улар ҳақдаги қизгин баҳс-мунозараларнинг то кунимизга қадар адо бўлмаслигининг туб сабабларидан бирини айнан мана шу тубзаминдан қидириш керак, деб ўйлайман. Чунки халқнинг руҳий-маънавий савия ва кайфияти айнан романда акс этган кайфиятга яқин бир ҳолатда бўлган. Яъни халқ романларни қабул қилишга, қабул қилишгагина эмас, уларни севиб ёд олишга мойил руҳда бўлган. Шунинг учун улуғ

ёзувчининг ўзи ҳам "Албатта, мен бу сўнги, марғуб қаҳрамонларни ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган қадар олишга тиришдим. Чунки шундан ортиги сохта бўлиши, устига китобнинг қадрини ҳам туширар эди", деб ёзади. Яъни мамлакат, одамлар тамомила ўзгарган даврга кириб келганларида, Қодирий шу ўзгаришлар ҳавосини ҳис қилган кўйи, аини дамда, халқнинг азалий анъаналарини ҳисобган олган ҳолда ўрта йўлни тутди. Бу жуда ҳам эътиборли бир тутим эди: ҳам халқ руҳияти ҳисобга олинган, ҳам ўзгарган бадий тафаккур эҳтиёжи.

Ўтган асрнинг 70-йилларидан эътиборан ўзгача ёзиш имкони пайдо бўлиб, бу ҳаётбахш тамойил Истиқлол даврида ўзини тўла намоен эта бошлади. Натижада, кейинги қарийб йигирма йил мобайнида тамомила янги наср кўз ўнгимизда қад ростлади. Албатта, у ҳозирча куртак ҳолида, лекин туғилгани, ўсаётгани бор гап. Ана ўша куртак ҳали кўкка бўй чўзиб, минг йиллик адабиётимизнинг улкан шохига айланишига шубҳа қилмайман. Ҳамда бу ҳақда сўз юритилганда, биринчилардан бўлиб улуғ адиб Абдулла Қодирийнинг муборақ номи тилга олиниши ҳам муқаррар.

ҚОДИРИЙНИНГ ХИЗМАТИ НИМАДА?..

(Профессор Умарали Норматовнинг «Қодирий мўжизаси» китоби ҳақида)

Ушбу тўплам адабиётшунос олим, профессор Умарали Норматовнинг улуғ ўзбек ёзувчиси Абдулла Қодирий ҳақида домланинг шу чоққача битган тадқиқотлари орасида ўзининг мазмун кўлами, салмоғи ва аҳамияти жиҳатидан энг мукаммали бўлибди, десак ҳақимиз кетмаса керак. Чунки бунда беназир носирнинг ижтимоий-сиёсий, ижодий ҳаёт йўли билан боғлиқ жудаям кўплаб маълумот-ахборот жамулжам этилган. Шунинг учун ҳам китоб муқаддимасида бир эмас, бир нечта йўналишга ишора қилувчи сўзлар тизилган: "Тадқиқот, қайд, суҳбат ва мулоҳазалар". Демокчиманки, У. Норматов илмий бисотида ёзувчи билан боғлиқ тансиқ нимасики бўлса, борини азиз ўқувчи ила баҳам кўришга ҳаракат қилган. Қимматли маълумот ва фикр-мулоҳазалар устига домланинг адабиётшунослик бобида умри мобайнида орттирган тажрибаси қўшилган. Қўлингиздаги тўпламнинг таъсирчанлиги, фавқулодда мароқ билан мутолаа қилиниши шундан.

Қодирий ўзбек халқининг энг сеvimли адибларидан бири. Унинг асарларига у ёки бу тарзда ошно бўлмаган чинакам ўзбек кишиси

кам топилади. Ёзувчи ва асарлари ҳақида қарийб бир асрдан бери баҳс-мулоҳазалар олиб борилади. Лекин буни қарангки, профессор Умарали Норматовнинг эътироф этишича, улуғ ўзбек ёзувчиси ва унинг асарлари борасида ҳали айтилмаган гап, ёзилмаган китоб, топилмаган информация тўлиб-тошиб ётибди экан: "Қодирий меросининг кўпгина соҳалари каби ёзувчи эстетик бисоти ҳам чуқур ўрганилган, чинакам баҳосини олган эмас" (48-бет).

Назаримда, ушбу тадқиқот билан батафсил танишиб чиққан ўқувчи Қодирийнинг ўзбек халқи маданияти тарихида тутган мислсиз ролини яна-да равшан тасаввур қила олади: "Ёзувчи "Ўтган кунлар"да холис-объектив туриб, XIX аср ўрталаридаги Туркистон тарихининг, ўзбек халқи ҳаётининг ҳаққоний манзарасини беради, муҳим тарихий жараёнларни чуқур бадиий таҳлил этади, даврнинг етакчи ижтимоий кучлари моҳиятини очади, ўша замон кишиларининг аҳвол-руҳияти, орзу-интилишлари, қувонч ва ташвишларини фавқулудда бир маҳорат билан ёрқин образлар орқали кўрсатади. Адиб асар ёзилган давр ҳукмрон мафкураси таъсирига, ўзининг ўша кезлардаги синфий майлларига берилмай реализмнинг бош принциплари асосида реал ҳаёт қандай бўлса, ўшандайича кўрсатади. Назаримда, илк бор худди шу роман орқали ўзбек халқи ўзининг бўй-бастини, асл қиёфасини, ички дунёсини, кучли ва ожиз томонларини бор бўйича худди тиниқ ойнадагидек аниқ кўрди. Бу роман ўзбек адабиётида реализмнинг ҳақиқий тантанаси, катта ютуғи бўлди".

Мана шу бир парча ёзувда Қодирийнинг халқимиз олдидаги хизмати нимадан иборат эканлиги рўй-рости айтилган десак, муболаға бўлмас.

Ишнинг бир нечта ўринларида реализм масаласи Қодирий романлари билан мувозий тарзда ёдга олинади. Адиб бадиий ижоднинг кўплаб масалалари юзасидан фикр юритган бўлса ҳам ундаги "бош гап – реализм" (48-бет), дейди олим. Мана шу нуқтаи назардан қаралганда, олимнинг уқтиришича, Қодирий "ўзбек адабиётшунослигида реализм принципларини ишлаб чиқишда ғоят катта иш қилди" (ўша бет).

Хўш, ёзувчининг реализмга доир қарашларининг моҳияти нималардан иборат? "Ҳақиқат, ҳаёт ҳақиқатига садоқат – ёзувчининг ижоддаги бош шиори" (49-бет). Албатта, ҳаёт ҳақиқати деганимиз санъатнинг яшовчан талаб ва тақозоларига доир бўлади. Йўқса, ҳар қандай реализм, ҳар қандай рўй-рост юз берган воқеа бадиий адабиётнинг ҳадафи бўлиб кетавермайди. Чинакам бадиий ҳодисага айланган аксарият асарларда ижодкор "мени"нинг иштироки яшайди. Яъни ёзувчи ўзи бевосита иштирок этган ёхуд ҳаётда кўр-

ган, кечирган воқеаларнинг тасвири ҳам, таъсир кучи ҳам бир газ баландда бўлғуси. Бошқача айтганда, асар материалларига сабаб бўлган воқеа-ҳодиса ижодкорнинг ўз шахсий кечинмасига айланмоғи даркор. Бундан келиб чиқадиган бўлсак, ҳеч иккиланмасдан айтишимиз мумкинки, ҳақиқий ижод намунаси бу – ёзувчининг бошидан, юрагидан ўтказганларидир. Баъзан адиб воқеа-ҳодисаларнинг кузатувчиси бўлиши мумкин. Лекин шундаям ўша жараёнлар – уларнинг қувончи қадари тўппа-тўғри ижодкорнинг юрагидан ўтмоғи, уни ларзага солмоғи шарт (персонификация ҳодисаси). Акс ҳолда, ўзи ёнмаган ижодкор ўзгани ёндиролмайди. "...Мен турмушда кўрмаган, билмаган нарса ҳақида ҳеч нарса ёзмайман" (51-бет), дейди Қодирий. Мана сизга Қодирий романларининг ўқувчига кўрсатган, кўрсатаётган ва бундан кейин ҳам кўрсатгуси эстетик таъсири сабабларидан бири!.. Олим ёзади: "У ўтмишдан, ўтган аср воқеаларидан олиб ёзган асарларида ҳам ўзининг ҳаёт тажрибаларидан келиб чиқиб, ўзи турмушда кузатган, кўрган, яқиндан билган одамларни, халқ ичидаги типларни кўз олдига келтириб туриб қалам тебратгани, асарларига асос қилиб олинган давр, шароитни, тарихий воқеалар ва шахсларни, воқеалар юз берган маконни, ўша кезлардаги халқнинг турмуш тарзи, амал қилган удум-тамоилларни ҳар қандай тадқиқотчи олимдан ҳам ортиқроқ ва чуқурроқ билиши шундоққина сезилиб туради, бу масалада у ҳар қандай билимдон одам, мутахассис тадқиқотчи билан бемалол беллаша олади" (51-бет).

Шу тарзда олим Қодирийнинг ўзбек насрида реализмнинг қарор топишида кўрсатган қиёссиз хизматларини ҳаққи билан кўрсатиб, илмий далиллар асосида исбот қилади.

Бадий асарнинг бир қарашда кўзга манаман деб ташланиб турмайдиган ички хусусиятлари бўлади. Шулардан бири меъёр масалаласидир. Меъёрнинг қандайлиги ижодкорнинг оламга математик ёндашуvidан улғу олади. Кўпинча, биз – ижтимоий соҳа вакиллари буни, яъни математикани суймаймиз, унга ўғайроқ кўз билан қараймиз. Аслида-чи? Аслида, тирикликнинг ҳар бир одими математиканинг қатъий қонун-қоидаларига асосланади. Ҳисоб-китобли дунё дегани "нимани эксанг, шуни ўрасан", деганигина эмас. У олаётган нафасимиздан тортиб ураётган юрагимизгача шу ҳисобу китобнинг ичида эканлигига ҳам ишора. Худди шундай, бадий асарни тутиб турган ҳар битта компоненти – композиция, сюжет, турли хил бадий санъатлар, бадий вақт... ҳамма-ҳаммасида қатъий ўлчовлар – математик мезонлар иштирок этади. Агар ана шу мезонларнинг максимал аниқлиги бўлмаганда Қодирийнинг "Ўткан кунлар"и ҳам, "Меҳробдан чаён"и ҳам эллар аро, замонлар оша бунчалар суюмли

бўлмас эди. "Албатта, мен, — дейди муаллиф (А. Қодирий назарда тутилади — У.Х), — бу сўнги, марғуб қахрамонларни ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган қадар олишга тиришдим. Чунки шундан ортиғи сохта бўлиши, устига китобнинг қадрини ҳам туширар эди". Умарали Норматов адибнинг бу тутумини "реализмга доир жуда муҳим фикр" (56-бет) деб айтади. Бу тўғри гап. Айни чоғда "ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган қадар олиш", "шундан ортиғи(нинг) сохта бўлиши"ни ўйлаш бу энди фақат реализмгагина хос ёндашув эмас. Мазкур мулоҳазалардаги яширин нарса бу - ўлчовдир. Ўлчов эса ҳамма замонларнинг «изм»ларига тааллуқлидир, десак муболаға бўлмас.

Олимнинг фикрича, Қодирий нафақат улкан романларида, балки "Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан" ва "Тошпўлат тажанг нима дейди" каби ёрқин ҳажвий асарларида ҳам реализм принципларига содиқ қолган. "Ҳар икки асарни синчиклаб ўқир экансиз, уларда сиз фақат "феодал ўтмиш"ни қоралаш, эскилик сарқитларини, мутаассиб руҳоний ва тажанг — безорини фош этиш ёки шўро даври янгиликларини тасдиқлаш ва олқишлашнинггина эмас, айни пайтда ўтмишдан мерос қатор халқ удумлари — қандай бўлса шундайлигича, манфий ва мусбат томонлари билан кўрасиз" (70-бет). Демак, ёзувчи ҳаётга реал қараб, ундаги ижобий ва салбий жиҳатларга объектив назар ташлаб, ҳолис баҳолай олганини адабиётшунос тақдирляпти. Шунга кўра олим айтадики, адибнинг юқоридаги каби ҳажвий асарлари адабиётшунослик ва адабий танқид томонидан вақтида муносиб баҳоланмадики, бу ҳам илмимизнинг олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

Тадқиқотнинг "Истиқлол қайғуси" фаслида олим ёзади: "Ўткан кунлар"нинг баҳоси, талқини масаласи бу фақат шунчаки бир асар, биргина ёзувчи устидаги гап эмас. Бу борада йўл қўйилган хатолар, чалкашлиklar айрим адабиётшунос, ёзувчиларнинг хатосидангина иборат деб бўлмайди" (84-бет). Унинг уқтиришича, мазкур асарга бўлган муносабат ўзбек танқидчилигининг кейинги ярим асрлик ҳолини англатади. "Надоматлар бўлсинки, Ойбек, Ғафур Ғулом, Асқад Мухтордек улкан адиблар ҳам ўша машъум муҳит таъсири ва тазйиқи остида бу шоҳ асар ва унинг муаллифига нисбатан адолатсизлик қилдилар" (84-бет).

Ўрни билан адабиётшунос Ҳ.Ёқубов, М.Қўшжонов, И.Султон, Ҳ.Абдусаматов, Ж.Камол каби олиму ижодкорлар билан мунозарага киришади, уларнинг баҳсталаб қарашларини ўртага қўяди, тортишади. Лекин буларни бугунги кун адабиётшунослиги юксаклигидан туриб атайин танқид остига олмайди. Қолаверса, олим ўзи ҳам давр талабларига мос тарзда фикр юритганини тан олиб, "Ўткан кунлар"

социалистик реализм асари эканини, унда тарихни синфий тушуниш ва ифода этиш мавжудлигини исботлашга уринганман" деб хатоларига иқдор бўлади. Улуғ романга Ойбек домладан тортиб то шу кунимизгача бўлган муносабатдаги бир ёкламаликни назарда тутиб, аксариятда "реализм принципларидан чекиниш" бор эди, деган мулоҳазани илгари суради. Домла "Ўткан кун"ларнинг бошидан кечирганлари"ни бирма-бир эслаб шундай хулосаларга келадики, назаримда, айтиш мумкинки ҳозирги кунда адабиёт ва танқид илми билан шуғулланаётган кўпчилик олимлар, тадқиқотчилар учун ўзига хос бир огоҳлантиришдек жаранглайди.

Кўриниб турганидек, олим биргина "Ўткан кунлар" асарига муносабатни текшириш орқали бутун бошли XX аср ўзбек танқидчилигининг йўлини босқичма-босқич, демакки, кайфиятма-кайфият тадқиқ этибди экан.

Қизиқ, адабий танқид илм бўлса, илмнинг ўз принциплари, ўзгармас – умрбоқий эстетик мезонлари бўлсаю даврга қараб чумак урса!.. Турланаётган даврнинг кайфияти ва қаричларига қараб буқаламундек ўзгариб-турланиб бораверса, унинг илмлиги қаерда қолди, деган изтиробли-ташвишли саволлар қийнайди кишини. Лекин устоз адабиётшуноснинг қуйидаги жавобидан кейин бир пайса тасалли кўнгилга инади: "Бу ҳол, бир томондан, адабий танқидчилик, умуман, танқидий тафаккуримиз ривожини, тақдири йўлидаги ожизликлар, зиддиятлар, қолаверса, ижобий томон ўзгаришлар аломати, оқибати бўлса, иккинчи томондан, чинакам санъат асари, хусусан, баркамол реалистик асарда акс этган ҳаёт ҳақиқатининг сержилолиги, маъно доирасининг кенглигидир" (92 бет).

Яъни танқиднинг бир жойда қотиб қолмагани ва романининг сержило эканлиги чиндан ҳам кишига бир қадар таскин беради. Аммо барибир, XX аср танқидчилигининг ўз эстетик принципларида жуда катта нуқсонлар биқиниб яшаб келганлигидан кўз юмиб бўлмайди. Агар мазкур эстетик принциплардан чекинилмаганда эди, даврларнинг кайфият чирмандасига бу қадар ошқора ва намойишкорона рақс тушилмаган бўларди....

Қодирий асарларини, хусусан, унинг бош романи "Ўткан кунлар"ни таҳлил қилар экан, олим бир ўринда оташин хитоб қилади: "Мустамлака, истибдод, тутқунлик, куллик учун кўпинча биз босқинчи зобитларнигина айбдор деб қоралаймиз. Ҳолбуки, қарамлик, тутқунлик учун, аввало, қарам бўлган халқнинг ўзи, эл-юрт тепасида турган раҳнаомлар айбдор. Ўз қадрини билган, эрки, номуси, шаънини муқаддас санаган, эрки, мустақиллиги йўлида бир тану бир жон бўлиб бирлашган, жаҳон тараққиёти йўлини тутган халқни ҳеч қандай

куч енга олмайди, бундай халқ ёт зобитлар олдида асло бўйин эгмайди, кишан киймайди, таслим бўлмайди" (94 бет).

Шу кўчирмани қайта-қайта ўқир ва унинг мазмуни устида чўзиб-чўзиб мушоҳада қилар эканман, хаёлимдан бундай хулосани ҳар ким ҳам қила олмайди, деган ўй кечди. Бундай хулосага келиб, шундай оловли бир тарзда ҳайқириш учун киши (олим) фикран ўз халқи яшаб ўтган узоқ ўтмиш йўлини босиб ўтган бўлиши, унинг қайғусига ҳам, қувончига ҳам бирдек шерик бўлган бўлиши шарт!

Иккинчи томони – бундай хулосага олиб келган сабаб ҳам камиде "Ўткан кунлар"дек асар бўлмоғи зарур! Буларнинг ҳаммаси ғоят аччиқ хулосалардир. Уларга келиш ва мана шундай салмоқли китоб-тадқиқот ичра баралла айтиш эса сира осон эмас, ҳа...

Қодирий романлари ёзилганига қарийб тўқсон йил бўлди. Шу вақт мобайнида асарнинг бошидан яхши-ёмон кунлар ўтди. Лекин ҳамма вақт мазкур романлар оддий ўқувчилар томонидан кўзларга суртиб ўқилди, ўғил-қизларга Отабек, Кумуш, Анвар, Раъно деган исмлар берилди. Хўш, бундай меҳру муҳаббатнинг сиру синоати нимада?..

Албатта, ҳар бир адабиётшунос олимнинг ҳам, оддий ўқувчининг ҳам бу борада ўз фикру мулоҳазаси бор. Кимдир ҳар икки асарда гўзал бир тарзда акс эттирилган муҳаббат дostonларини рўқач қилар, кимдир унда кўрсатилган ўзбек халқининг Чор Россияси босқинидан олдинги турмуш тарзининг санъаткорона ифодасини илгари сураар ва ҳоказо. Аслида, буларнинг ҳаммаси тўғри. Ушбу тадқиқотда эса синчков олим бошқа кутилмаган бир жиҳатга ҳам эътиборингизни қаратадики, у билан танишгач, "Чиндан, Қодирий романларининг сеҳру жодуси у яратган қаҳрамонларнинг табиий, самимий хатти-ҳаракатларида ҳам кўринади", деб ўйлай бошлайсиз. "Ёзувчи инсоннинг тушунишда, аввало, унинг Аллоҳ инъом этган табиий, туғма хусусиятларига эътибор беради. Шу билан баробар кўпгина буюк реалистлар каби жамият, муҳит, шароитнинг инсон шахсига таъсири жуда кучли эканини ҳамиша назарда тутати. Унингча, жамият бир касал билан оғридимиз, унинг ҳар бир табақа, яъни синфига, яна тўғриси, фардига шу касал сироят қилмай қолмайди" (24 бет).

Албатта, "Меҳробдан чаён" романи билан боғлиқ ушбу кўчирмадан кўриниб турибдики, олим асарнинг икки жиҳатини урғуламоқда. Бири - инсоннинг туғма хусусиятлари бўлса, бошқаси - руҳиятнинг унга таъсири масаласи. Гарчи, адабиётшунос олим масалани биз кўйган тарзда кўйиб ўрганмаган бўлса-да, унинг мулоҳазаларидан шундай хулосалар чиқардимки, натижада, улуғ реалист ёзувчи А. Қодирий романларининг жозибаси кўз олдимизда янада равшан тортди. Бошқача айтганда, ёзувчининг қаҳрамон яратиш маҳорати унинг эсте-

тик принциплари билан чамбарчас боғлиқлиги таъкидланади. Яъни Қодирий қаҳрамонларини яратар экан, сохтагарчиликка, юзакиликка, зўрликка йўл қўймайди. Қаҳрамонлар туғма, табиий хусусиятларга кўра эмин-эркин ҳаракат қилдирилади. Бир қарашда жуда оддий туюладиган бу гапларнинг моҳияти аслида жуда теран. Чунки улар ижодкорнинг асар яратишдаги бош принципларидан сув ичади.

XX аср ўзбек адабиёти бу – ўзининг мазмун-моҳияти, шакл-шамойилига кўра янги адабиётдир. Лекин бу янги адабиётнинг пайдо бўлишида кўпдан кўп табиий омиллар борлигига қарамай, уни биргина сабаб - “Россияга қўшилишнинг прогрессив аҳамияти” билан боғлаб кўрсатишарди. Тўғри, бир поғона баланд ижтимоий-сиёсий формацияда яшаётган Россиядек мамлакатнинг, унинг маданияти ва адабиётининг таъсир қилиши ғоят нормал ҳодиса эди. Лекин ўзбек заминидан янги адабиётнинг вужудга келиши фақат шу билангина чекланмаслиги ҳам кундек равшан ҳақиқатдир. Шуларни назарда тутган олим “Жаҳоннинг бирор ҳудудида маънавий, маданий ҳаётда, илм-фанда, адабий тафаккурда пайдо бўлган янгиликларнинг ўзга ҳудудларга кўчиб ўтиши қонуний, табиийдир” (178-бет), деб ёзадики, бу айни ҳақ гап. Мазкур икки мулоҳазадан келиб чиқадиган учинчи фикр – силлогизм шундан иборатки, янги ўзбек адабиётининг, хусусан, буюк Абдулла Қодирийнинг “Европа гази билан ўлчанганда” (Қаҳҳор таъбири) ҳам мезонларга дош берадиган романларининг яратилиши, аввало, умумжаҳон бадий тафаккури тадрижининг қонуний бир ҳосиласи эди.

Адабиётшунос олим ниҳоят, Қодирий романларининг назарий масалаларига келади. Унинг назарида романнинг роман бўлиши учун “тил, услуб, ифода воситалари, адабий приёмлар, санъатлар, сюжет, композиция, конфликт, асар таркиби, характерлар психологизми, миллийлик каби компонентлар”дан-да муҳимроқ омиллар бор. Албатта, олимнинг бу қарашларида 70–80-йиллар рус адабиётшунослигининг таъсири сезилади. Шунга қарамай, қуйидаги фикрлар ўзбек роман назарияси бобидаги анча дадил қарашлар ҳисобланади: “Ҳозирги замон назарий тадқиқотларидаги хулосаларга таянган ҳолда романнинг, аниқроғи, реалистик романнинг бош жанр хусусиятлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

“1. Асарда романга хос тафаккурнинг мавжудлиги, фикрий-фалсафий кўламдорлик.

2. Шахс ва ҳаётнинг янгича концепцияси.

3. Шахс ва ҳаётнинг худди кўзгудагидек холис-объектив ифодаси, ҳаёт ҳақиқатиға садоқат, ҳақиқатнинг ёзувчи шахсий майллари, қарашларидан устунлиги – устуворлиги”.

Сираси, юқорида саналган омиллар ҳам романнинг бадиий-фалсафий таъсирдорлигини оширади, унинг жозибасига жозиба қўшади, ўқилишлик даражасини орттиради.

Тадқиқотда диққатга шоён яна бир жиддий хулоса бор. "Ўткан кунлар" сўзбошисида ёзувчи "Тарихимизнинг энг кирлик, қора кунлари"дан ҳикоя қилишидан сўз очади. Шу нарса асар учун бир ниқоб бўлиб, Қодирийнинг романда тасвирланган ўтмишни "энг кир" деб атаганининг сабаби собиқ шўро даврида ўз-ўзини ва асарни ҳимоя қилиш йўли деб қаралган. Нуктадон олим эса бунга бошқа жиҳатдан қараш мумкинлигини айтади: "Адиб "Ўткан кунлар" орқали "тарихимизнинг энг кирлик, қора кунлари", – юртни мустамлака балосига гирифтор этган "Хон замонлари" ҳақида сўз очиб, тарихнинг бу аччиқ ҳақиқатидан сабоқ бермоқчи бўлади".

Дарҳақиқат, ўша тарих парчасининг "энг кир, қора" деб аталишига сабаб озод мамлакатни босқинчилар томонидан босиб олинишига йўл қўйганида ҳам экан!.. Хонлик замонининг кир ва қоралиги ўз мустақил салтанатини ҳимоя қилолмагани билан ҳам белгиланар экан!..

Тадқиқот майдонида олимнинг кўпдан-кўп нозик кузатишларига дуч келамиз. Хусусан, устознинг қуйидаги фикрига қўшилиш-қўшилмаслик бошқа масала, лекин нуқтаи назарнинг ўзи эътиборга молик. Олим ёзади: "Фармон биби образи (С.Аҳмаднинг "Келинлар кўзголони" комедиясинининг бош қаҳрамони – У. Ҳ.) асл моҳиятини Ҳожи она типигаги тимсоллар эмас, айти Уйбек олим, Холнисо, Ҳамробуви, Бўстон бибилар силсиласи орқали англаш, очиш мумкин".

Яъни олим ўзбек адабиётида муваффақиятли чиққан "супер қайнона" – Фармон биби образининг этимологияси – илдинини бевосита ўзбек олимлардан топгандек бўлади олим. Бу ҳам мушоҳада қилишга арзигулик бир муҳим мавзу...

"Ҳақиқат туйғуси – муқаддас" дейилган қайдда Умарали Норматов улкан адабиётшунос олим Иззат Султон билан ораларида бўлиб ўтган ибратли мулоқотни келтиради. Унда Умарали ака ўзининг "Қодирий боғи" номли китобида И.Султоновни танқид қилгани, лекин бағри кенг оқсоқол адабиётшуноснинг жавоби мардона бўлгани айтилади: "Қодирий ҳақидаги ҳақиқат Сизу бизнинг нафсониятимиздан юқорида туриши лозим. Қодирий ва ҳақиқат ҳимояси йўлида мени ҳар қанча танқид қилсалар, бундан заррача хафа бўлмайман..."(188-бет) Ўйлайманки, Иззат Султоннинг тантилик ва юксаклик билан айтган ана шу гаплари бугунги ёш олимлар учун ҳам бир умрлик ибрат намунаси бўла олади.

Бутун китоб давомида адабиётшунос олимнинг улугъ ёзувчи Абдулла Қодирийга бўлган чексиз муҳаббати яққол акс этиб туради.

Олим адиб яратган икки ўлмас роман қаршисида такрор ва такрор ҳайратга тушади, уларни тўлқинланиб-берилиб талқин қилади. Бовужуд, олим ёзувчини идеаллаштириш йўлидан бормайди. Ўрни келганда Ойбеку Ғафур Ғуломдек, Ҳомил Ёкубову Иззат Султондек забардаст олимларнинг Қодирийшуносликда йўл қўйган камчиликларини рўй-рост айтгани каби қодирийдек буюк адибнинг замона-созликка бориб давр кайфиятига боғлиқ ишлар қилганини ҳам яшириб ўтирмайди: "Қодирий катта ақл-заковат, юксак истеъдод эгаси бўлса ҳам, барибир, ўз даврининг фарзанди эди. Инқилоб йилларининг фидойи инқилобчиларига хос муайян инқилобий бетоқатлик унга ҳам ёт эмас эди (31-бет).

Аммо олимнинг назарида "Қодирийнинг бахти шундаки, у муайян муддат давр таъсирига берилган, қизиллашган, замона суронлари гирдобида гоҳо бир ёклама сўзлар айтган, давр тўзони ичра қолиб бошига оғир савдолар тушган бўлмасин, барибир, 20-йиллар алғов-далғовларидан омон чиқди, оқибат-натижада давр тазйиқларини енгиб ўтиб, ундан юқори кўтарила олди, хусусан, "Ўткан кунлар", "Меҳробдан чаён" романлари билан замонасидан бир неча ўн йиллар олға кетди" (36-бет).

Узун сўзимни мухтасар қилиб таъкидламоқчиманки, улкан адабиётшунос олим, профессор Умарали Норматовнинг ушбу китоби улуг ўзбек романнависи Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижоди ҳақида шу чоққача ёзилган асарлар, амалга оширилган юзлаб хайрли ишлар орасида энг теран қомусий мазмун ва мундарижага эга тадқиқотлардан биттаси бўлиб, маънавий оламимизни безаб туришига умидим бор.

2009 йил

ҚОДИРИЙ НАСРИ ТИЛИ ХУСУСИДА

Абдулла Қодирий асарларининг жозибаси, умрбоқийлиги унинг ўзига хос бадиий тилида ҳамдир. Бу тил, асосан, ёзувчининг "Ўткан кунлар" ва "Меҳробдан чаён" романларида ўз аксини топган. Адибнинг "Обид кетмон" романи, қатор ҳикоялари ва "Диёри бакир" китобига киритилган ҳажвия, фелъетонларининг тили эса машҳур романларниқидан бирмунча фарқ қилади. Уларнинг ҳаммасида ёзувчи яшаган даврнинг аниқ кўриниб турадиган муҳри бор.

Бадиий асарнинг асосий қуроли, материали бу – тил, дейилади. Эътибор беринг, "қуроли", "материали" дейиляпти, асло "унинг ўзи" дейилмаяпти. Бадиий асар шу қурол воситасида кўзланган мақсад-

га у ёки бу даражада эришади. Лекин тил барибир восита бўляпти. Мақсад-манзил эмас. Ҳеч бир ёзувчи ёки шоир у ёки бу тилни қанчалар мукаммал билишини намоёиш қилиш учун қўлига қалам олмайди, балки аксарият ҳолларда кўнглидаги дардини, бадиий ғоясини, қайғу ва шодлигини ўқувчи билан бўлишгиси келиб бу ишга қўл уради. Тил асарнинг шакли билан боғлиқ материал. Гап айланиб келиб, мазмун ва шакл муаммосига тақалар экан, айтиш жоизки, ҳақиқий ижодкорнинг шаклга маҳлиё бўлишдан муҳимроқ иши бор, бу — мазмун. Аввало, мазмун, у бор экан, унинг турли хил шакллари борасида ўйлаш мумкин. Албатта, ҳар қандай мазмуннинг унга энг ярашиб тушадиган шакли бўлиши мумкин. (Эҳтимол, у бир нечтадир...) Кучли мазмун одатда, худди шундай шаклга ҳам эга бўлади. Ижодкор ўша шаклни топиши керак, аслида. Унинг тилдаги ва умуман, шаклдаги маҳорати шу ерда бўй кўрсатади. Кейинги вақтларда адабиётимизда шаклга алоҳида эътибор берилляпти. Бу - яхши тенденция. Аммо бу ерда ҳам меъёрни унутмаслик лозимга ўхшайди. Такрор айтамиз, шакл ғоят муҳим, фақат у мазмундан табиий равишда оқиб чиққан, мазмунга бошдан-оёқ чамбарчас боғланган бўлиши жуда-жуда зарур. Уловнинг қиммати йўловчини кўзланган манзилга олиб боришга яроқлилик даражаси билан ўлчанади. Муҳими - шу. Асло уловнинг қай усул ва даражада безатилгани билан баҳоланмайди. Эътиборимиз уловда ва уловнинг ташқи кўриниши - безагида қолиб кетмаслиги керак. Йўловчи ҳам, унинг манзил-муддаоси ҳам унутилмаслиги лозим. Зеро, гапни минг айлантирмайлик, ижодкорнинг қандай мазмунни қандай шаклда айтганига кўра қандай шаклда нима мазмунни акс эттирди деган саволнинг жавоби бирламчи бўлиб қолаверади. Буни қуйидаги мулоҳазалардан ҳам билса бўлади. Қодирийнинг икки муаззам романи бор. Бу асарлар XX асрнинг 20-йилларида ёзилган. Хўш, Қодирий бугун яшаганда ўша асарларини қандай тилда ёзган бўларди? Албатта, гўзал бир тилда, деймиз. Аммо бугунги адабий тил нормаларига риоя қилинган бир гўзал тилда, тўғрими? Сюжет ўша бўлиши мумкин, лекин эврилаётган замонлар тилга ўз муҳрини муҳаққақ равишда босиб боради. Узоққа бормайлик-да, яна Қодирийнинг ўзига мурожаат қилайлик. Унинг 20- ва 30-йиллар орасида битилган асарлари тилида ҳам яққол сезиладиган фарқлар бор. Қодирий асарлари ва бугунги наср тили ўртасида эса боз устига. Қодирий асарлари тили ва замонавий ўзбек насри тили ўртасидаги муштараклик ва тафовут ҳақида гап борадиган бўлса, айтиш жоизки, бугунги бадиий проза тили Қодирийнинг 20-йиллардаги аънааларидан кўра кўпроқ Чўлпоннинг ўттизинчи йилларда битилган "Кеча ва кундуз" романи тилига яқин-

роқ эканининг гувоҳи бўламиз. Бунга шохид бўлиш учун эса ҳар икки романдан қуйидагича кўчирмалар келтиришимиз мумкин. "Меҳробдан чаён"дан: "Раъно қанча жиддий бўлса ҳам яна унда болалик табиъати бутун кўйи сақланадир: укаларининг ўқунига комил ҳуқуқли бир аъзо тариқасида иштирок этадир, онасининг кўзини чалғитиб ўқуғувчи қизлар билан жанжаллашиб оладир, қизлар сабоқларини билмасалар аразлаб, уларни ўқутмай ташлаб кеткан чоғлари, арзимаган гапдан тез мутаассир бўлган кезлари кўб бўладир. Раъно ўзининг мундай ҳаракатларига қарши онасидан яхши-ёмон мукофот олмаса ҳам, кўпинча отасидан танбиҳ эшитадир. Койиш эшитгани учунгина эмас уй-рўзгор тўғрилирида онасини сиқиб ушлаганидан фоҳиш танглиги (ортиқча сиқув)дан ранжиб отасини унча хушламайдир. Отасидан аччиқланган кезлари онасига жиддий қилиб: "Ҳамма айб ўзингизда, отамдан кўра тузукроқ эрни топиб тегсангиз мунчалик қийналишиб юрмас эдик" деб бўғилган Нигор оймни кулдурадир".¹

"Кеча ва кундуз"дан: "Зеби тутга суянган, ўзининг қайда турганини унутаёзган, шунча гапга бир оғиз жавоб бермасдан оғир ўйларга толган эди. У шу топда ўзининг яқин келажакдаги қора кунларини, қай рангда кўриниши маълум бўлмаган бахти, толеини ўйларди. Унинг бутун бахти Раззоқ сўфининг жоҳил вужудига боғлиқ эмасми? Ўша совуқ сўфи шу қувноқ жонни ва сайроқ қушчани истаган вақтида бахтли ё бахтсиз эта олмайдими? Унинг бир оғиз "ҳа" ёки "йўқ" дейиши қиз бечоранинг беҳад қувнаб яйрашига ёхуд хазон япроғидай бир нафасда сўлиб нобуд бўлувига ярамайдими..."²

Ҳар икки кўчирма таққосидан англашилмоқдаки, уларда танланаётган сўзлардан тортиб, гап қурилишигача - кўзга яққол ташланиб турадиган айричалик мавжуд. Қодирийда китобийроқ, Чўлпонда эса жонли мулоқот тилига яқинроқ услуб сезилади. Лекин, барибир, Қодирийнинг 20-йиллар насри тилининг ўз жозибаси бор. Унда тарихийлик, архаиклик, турли аҳоли қатламларига тааллуқли бўлган жаргон намуналарининг кўп ва хўб мавжудлиги, ўзига хос грамматикаси ёзувчи асарлари тилини фақат ва фақат бойитган, оригиналлигини таъминлаган. Шунга қарамасдан, Қодирий ва Чўлпон романларининг ёзилиш тарихидаги ўн йил фарқ кўп нарсани ҳал қилганга ўхшайди. Зеро, бугунги шаклланган ўзбек адабий тили билан Қодирий

¹ Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Меҳробдан чаён. Тошкент: Ғафур Ғулом. 1992, 319-бет.

² Чўлпон. Асарлар. 2-жилд. Тошкент: Akademnashr. 2012, 37-38-бетлар.

ва Чўлпон асарлари тилини солиштириб кўрсангиз, кейингисининг тилига яқинлигининг гувоҳи бўласиз. Орада бор-йўғи ўн йил. Лекин шу қисқа муддат адабий тил нормаларининг шаклланишида кўп нарсани ҳал қилганга ўхшайди. Қодирийнинг энг сўнгги йирик насрий асари "Обид Кетмон" қиссасининг тили ҳам фикримизнинг яна бир далили. Чунки қисса тили худди Чўлпоннинг "Кеча ва кундуз"и романи тили каби замонавий ўзбек насри тилига яқинлиги билан адибнинг "Ўткан кунлар" ва "Меҳробдан чаён" романларидан сезиларли даражада ажралиб туради: "Бердибой бекор қолганда мулла Обиднинг ямоқчилик ишхонасига чиқиб ўтиради ва бир кун Мулла Обидни ўз уйига чақириб палов билан меҳмон қилади. Мулла Обид ҳам муҳаббатга муҳаббат билан жавоб бериб, уни ҳам баъзи мавридларда ўз кўргонига таклиф қилиб туради".¹ Чунки бу икки асар ("Кеча ва кундуз" ва "Обид кетмон") 20-йилларнинг эмас, балки бу вақтга келиб адабий тил нормалари анча сайқал топиб қолган 30-йиллар маҳсули эди. Кўринадики, даврлар, улар табиатидаги жиддий ўзгаришлар адабий тил меъёрларига таҳрир киритиб боради.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ВА ЭРКИН ВОҲИДОВ

Э.Воҳидов ижодининг А.Қодирий меросига алоқадорлиги бир қарашда кўзга яққол ташланмаслиги мумкин, лекин синчиклаб кўздан кечирилганда устоз-шогирд маъносидаги ижодий таъсирланишни кўрмаслик мумкин эмас. Умуман олганда эса, Қодирийдан кейин ўзбек адабиёти майдонига кирган жиддий ижодкорларнинг деярли ҳаммаси бу улугъ ёзувчи сиймоси ва меросидан бевосита ёки билвосита таъсирланган, деб айтиш тўғри бўлади. Чунки Қодирий истеъдодининг кучи шу даражада қўламли эдики, у нафақат ўзбек романчилигига асос солди, нафақат Беҳбудий, Фитрат, Ҳамза ва Чўлпонлар билан биргаликда янги ўзбек адабиёти таъмал тошини қўйди, айни дамда, қардош туркий халқлар насрига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Бу фикрларни замонамизнинг забардаст ижодкори, Ўзбекистон қаҳрамони, халқ шоири Эркин Воҳидов ҳам тасдиқлайди. Унинг Қодирий билан боғлиқ фикр-мулоҳазалари "Изтироб"² ва "Шоиру шеър ушуур" номли адабий-танқидий мақолалари, суҳбатлари жам-

¹ Обид кетмон. "Ғирвонлик Маллавоӣ" тўпламида. Тошкент: Фафур Ғулом, 1987. Б.92

² Изтироб. Тошкент: Ўзбекистон. 1992.

ланган китобларида ўз аксини топган. “Изтироб” тўпламидан жой олган “Қадримиз, қадриятимиз” номли мўъжаз мақоласида Э.Воҳидов Қодирийю Чўлпонлар қисмати билан, дастлаб, асосан, устозларнинг ҳикоятлари воситасида танишганини айтади. “Отанинг, узтознинг муқаддас вазифаси фарзанд, шоғирд қалбига ҳақиқат уруғини экомқдир. Домла Ғайратий ана шундай ота ва устоз эди. У эллигинчи йилларнинг бошида, Чўлпон, Қодирийлар тўғрисида сўзлашиш ҳам қатагон бир замонда биз – еттинчи, саккизинчи синф ўқувчилари бўлган “дилдошлари”га уларнинг ҳаётини, ижодини сўзлаб берарди. “Ўтган кунлар”нинг боблари устоз овози билан қулоғимда қолган”.¹

Фитрат, Қодирий, Чўлпон каби талай Истиқлол фидойиларининг асарлари миллатимизнинг чинакам мард зиёлилари, китобхонлари томонидан узоқ вақт мобайнида уйларининг ертўласи, томбошиси ва оғилхоналарининг кўздан пана кунжларига беркитилган, баъзан эса хотиралар қаърида сақланган десак, муболага бўлмайди. Чунки менинг ўзим ҳам тахминан 1988-89 йилларда худди шунга яқин бир ҳолнинг гувоҳи бўлганман. Аввалги ТошДУ, ҳозирги ЎзМУ филология факультетидаги дарслардан бирида профессор А. Алиев А.Чўлпоннинг улуғ рус шоири А.С.Пушкиндан амалга оширган “Гул ва булбул” номли шеърини ёддан ўқиб, сўнг бу шеърни у болалик чоғида ёд олгани, шеърнинг куйма оҳангдор ва мазмундор бўлгани учун сираям ёдидан чиқармаганини айтиб берган эди. Чунки адабиёт тарихидан яхши биламизки, Чўлпоннинг илмий-бадий ва таржима асарлари чоп этилмас, қачондир чоп этилганларининг мутолаасига ҳам мутлақо рухсат йўқ эди. Худди шундай, А. Қодирийнинг асарлари ҳам неча ўн йилликлар мобайнида халқдан олисда тутилди. Шунга қарамасдан, одамлар қайси бир йўллар билан улуғ адибдан қолган меросга талпиниб, ўз бадий-эстетик завқини қондиришга уриниб келди. Эркин Воҳидов ёзади: “Эски қоронғи қазноқ шифтидан топиб олганим (белбоққа тугиб ўралган) “Меҳробдан чаён” мени бир ҳафта бурчак жинниси қилиб қўйган эди. Кўзлардан йироқ жойни топиб олиб мук тушганча ўқиганим ўқиган эди.

*Агар Фарҳоднинг Ширин, бўлса Мажнунларнинг Лайлоси,
Насиб этмиш менга гулшан аро гулларнинг Раъноси.*

Ҳозир шу сатрларни ўқисам, ўша қазноқнинг нимёруғ бурчаги ёдимга тушади, сарғайган варақлар кўзимга кўринади, чанг ҳиди ди-

¹ Ўша асар.

моғимга урилади". Бу сатрлар шоирга бир умр ёд бўлиб келгани, уни илҳомлантиргани, Навоийю Фузулийларнинг ижодидаги шоҳбайтлар янглиғ аруз вазнига меҳр боғлашига туртки бўлгани, умуман, унинг ижодий кредосини кўп жиҳатдан белгилаганини Э.Воҳидовнинг ўзи эътироф этади: "Киши умрида ўқиган китоблар ичида шундоқ китоблар бўладики, улар умрининг бир қисмига, инсон ўзлигининг таркибига айланиб қолади. "Ўтган кунлар" ва "Меҳробдан чаён" мен учун ана шундай китоблардан. Улар мени одам қилиб шакллантирган. Дунёқарашимни, юрагим ҳолатини белгилаган, умрим бойлиги бўлган китоблар сирасига киради".¹ Кўринадики, Қодирийнинг юқорида исмлари зикр этилган икки романи Ўзбекистон Халқ шоири ижодининг шаклланишида жуда катта ўрин тутган. Аслида, ушбу фикрни ривожлантириб, янада каттароқ миқёсларда айтиш мумкин ва керак. Чунки бир қарашда, Қодирий ва Воҳидов ижодларида ҳеч қандай зоҳирий муштараклик йўқдек. Аммо масалага ичкаридан, ижодкорнинг бадий-эстетик дидининг тадрижи нуқтаи назардан қаралса-чи? Бунда вазият бутунлай ўзгача манзара касб этади. Э.Воҳидовнинг ўз эътирофи бўйича, "Ўтган кунлар" ва "Меҳробдан чаён" асарлари шоир умрининг бир қисмига, унинг ўзлиги таркибига айланиб кетган. Бу дегани шуки, ташқаридан бу икки ижодкор асарлари ҳар қанча тафовут қилса-да (бири XX аср аввалида, насрда, бошқаси XX асрнинг олтмишинчи йилларидан кейин, назмда ижод қилган), ботинан узвийлик касб этиб, ворисийлик ҳалқаларини пайдо қилади. Шу томондан боқилганда, Қодирий, Чўлпон ва Ҳамза каби асосчи санъаткорларнинг асарлари бутун бошли XX аср ўзбек адабиётининг равишига Янги ўзбек адабиёти тонги отгандан бери залворли таъсир кўрсатиб келаётир, дея баралла айтиш мумкин ва зарур. Бу таъсир Қодирий ва Чўлпон асарлари ўқилиши ман этилган чоғларда ҳам тўхтаган эмас, тўхташи мумкин ҳам эмасди. Чунки улар Навоий асос солган ёзма ўзбек адабиётида яна бир янги йўлни бошлаб берган йўлбошчилар эди. Бу таъсир, аввало, дунёни бадий-эстетик идрок этишда, адабий методда, қолаверса, образлар тизимию бадий приёмларда, услубда сезилади. Мана, Э.Воҳидовнинг ўзи бу ҳақда нима дейди: "Абдулла Қодирий руҳи бизни уйғоқликка чақиради. Қўйдек юввош тарқоқ ва бечораҳол бўлмасликка ундайди. Ўз ҳаққи, ҳуқуқини таниган инсон – бутун инсон. Ўз қадру қиймати, шону шарафини асраётган халқ – бутун халқдир".² Кўринадики, Қодирий ўз ҳаёти ва асарлари билан келгуси авлодни уйғоқликка чақирар, уни ўз ҳақини

¹ Ўша асар.

² Ўша асар.

билиб яшашга ундар экан. Шундан келиб чиққан ҳолда, Э.Воҳидов қаламига мансуб "Рухлар исёни"¹ достони қатларидаги исён мотивини эслангангиз, ҳаммаси янада тушунарли бўлади. Дунёқарашининг шаклланишида Қодирийнинг ўрни ва таъсирини шоир икки жабҳада кўради. Бири тақдири, бошқаси ижоди мисолида. "Исёнкор шеърларим зимнида ана шу таъсир бор. Шу маънода мен - мен кўрган, яқин мулоқотда бўлган одамлардан, асарларини ўқиган ижодкорлардан иборат бўлсам керак, деб ўйлайман", дейди у суҳбат асносида.

Э.Воҳидов шеърларида Қодирий асарлари (романлари)дан бевосита таъсирланган ўринларни топиб кўрсатиш, албаттаки, мушкул. Аммо XX асрнинг иккинчи ярмида ғазал жанрига янги замон тўнини кийдира олган ("Ёшлик" девони билан) шоирнинг ўзи айтадики, "менинг мумтоз шеъриятимизга қизиқишимда Навоийю Фузулийлардан кейин Қодирийнинг "Меҳробдан чаён" романида келтирилган ғазаллар бениҳоя катта таъсир қилган. Шу маънода Қодирий асарлари руҳи ижодимда сезилиб туради, дея бемалол айта оламан", дейди. Бунинг исботини яна шу далилда кўрсатилгани, шоир Қодирий романларини ислоҳ қилинган алифболарнинг барчасида (араб, лотин ва кирилл имлоларида) ўқиб чиққанлигини таъкидлаб айтади. "Қодирий асарлари назаримда проза эмас, поэзиядир. Улар шеърдек ўқилади. Қодирий ва Чўлпонларга тузумнинг муносабати аслида менинг ва тенгдошларимнинг тузумга бўлган муносабатларимизни маълум маънода белгиллаган эди", дейди шоир суҳбат чоғида.

"Қодирийнинг Европа унчалик яхши қабул қилмайди. Чунки Шарқ ва Ғарб дунёқараши ва фалсафаси ўртасида катта фарқлар мавжуд. Масалан, Европа ва ҳатто рус кишиси "Ўткан кунлар" романи бош қаҳрамони Отабекни муҳокама қилган бўларди, "Нима учун у ўз эркини ота-онасига топшириб қўйди, ўз бахти ва муҳаббати учун курашмади?" деган бўларди. Албатта, бу эътирозлар Ғарб дунёқараши ва фалсафаси нуқтаи назаридан тўғридир, лекин Қодирий асарларини, унинг ранго-ранг қаҳрамонлари руҳиятини тўғри тушуниш учун ўқувчи Шарқ инсони бўлиши шарт. Европа куч-қудратни яхши кўради. Мажнун табиатида ожизлик бор, бўйсунишга мойиллик бор. Аммо бу шунчаки ожизлик эмас, балки Аллоҳ олдидаги ожизлик билан боғлиқ фалсафага бориб тақалади. Бундай ожизликни Ғарб қабул қилмайди, тушунмайди. Шунинг учун Қодирийни европалик тўғри баҳолай олмайди",² дейди шоир. Яъни, бошқача айтганда, Қо-

¹ Э.Воҳидов. Сайланма. Иккинчи жилд. Тошкент: "ШАРҚ" НМАК.2001.

² Суҳбатдан.

дирий асарлари шоирнинг Фарбу Шарқ ҳақидаги ўй-мулоҳазаларига, умуман, ижодининг камол топишига улкан таъсир қилган.

Асрнинг илк чорагида Абдулла Қодирий, Эркин Воҳидов таъбири билан айтганда, “бутун инсон” сифатида яшаб, ижод этган кўйи халқининг бутунлигига муносиб ҳисса қўшган эса, асрнинг сўнгги чорагига келганда, Воҳидовнинг ўзи улуғ салаф адиб йўлидан бориб, миллат дарди акс этган ёниқ шеърлар, дилрабо ғазаллар, қалбу онларга муҳрланадиган дostonлар битди, натижада, бу икки ижодкор “ҳамкорлиги” мисолида авлодлар ўртасидаги ворисийлик анъанасининг давом этиб келаётганини кузатишимиз мумкин бўлди.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ВА АБДУЛЛА ОРИПОВ

Орипов шеърятини синчиклаб кузатсангиз, Қодирийга, унинг асарлари қахрамонларига мурожаатини топасиз. Шунда ижодкор бадиий дунёсининг тадрижида устоз адиб асарларининг таъсир қувватини ёрқин ҳис қиласиз. Чунончи, унинг “Оломонга” деган 1980 йилда ёзилган шеърида “Суриштирганмидинг Қодирийни ё, Қалқон бўлганмидинг келганда бало?” деган мисрасига дуч келасизки, истибдодга асосланган тузум қурбони бўлган Қодирий образи ана шу тарзда Орипов поэзиясининг анча аввалги давлариданоқ ўзини намойён қилиб келади. 1976 йилда ёзилган “Маломат тошлари” шеърида “Қодирий қабрини сўрар Отабек Йироқ соҳилларда таралиб охи”, деган мисралар яна юқоридаги фикримизни қувватлайди. Кўринадики, Орипов ижодининг илк кезларидан эътиборан Қодирий сиймоси ва мероси аҳамиятини теран ҳис қилган.

Истиқлол йилларида маданий-маънавий меросимиз, қадриятларимиз тиклана бошлади. Мазкур қутлуғ ишнинг биргина намоиши сифатида 1994 йилда улуғ ёзувчи Абдулла Қодирий биринчилардан бўлиб “Мустақиллик” ордени билан мукофотланди. Ушбу қувончли воқеа кўпчилик қатори шоир А. Ориповни ҳам илҳомлантирди, адолатнинг кун келиб барибир қарор топишига бўлган ишончини орттирди. Шунда шоир “Абдулла Қодирийга” деган ажойиб тўртлигини битди. Бу билан у Қодирий сингари асл истеъдодлар ҳеч қачон, ҳеч бир ҳолатда йўқ бўлиб кетмаслигини шеър тили билан изҳор айлади:

*Азалий ҳақ гапни яширмақ нечун,
Завол йўқ энг асл истеъдод учун.*

*Агарда коинот тегирмон бўлиб,
Оламни янчса ҳам, қолгай у бутун.*

Қодирийга “Мустақиллик” ордени берилиши муносабати билан Орипов “Устоз сабоқлари” деган дилсўзларини битиб, “Халқ сўзи” газетасининг 1994 йил 10 декабрь сониди эълон қилди. Унда улуг ўзбек ёзувчиси Абдулла Қодирийга, унинг ўлмас меросига муносиб муносабат билдирилади. “Хар қандай ижодкорга баҳо берилаётганда, энг аввало, унинг асарлари назарда тутилади. Шу маънода Абдулла Қодирий қолдирган мерос китобхонлар ҳамда вақт синовидан тўла-тўқис ўтди. Иккинчидан, Абдулла Қодирий илгари сурган Истиқлол ғоялари ҳаётда ўз амалий ечимларини топди... Биз энди Қодирий сингари адибларимиз меросига таянган ҳолда ўз қобиғимиздан чиқиб жаҳонга йўл олишимиз керак. Абдулла Қодирийнинг сабоқлари ниҳоятда ранг-баранг. Айниқса, миллийлик, ўзлик борасида у зотнинг мактаби бетакрордир”, деб ёзади Орипов. “Устоз сабоқлари” дилсўзларини Орипов шеър билан якунлайди. Шеър “Абдулла Қодирийнинг сўнгги сабоғи” деб аталиб, бу сабоқ жонни озодлик йўлида тикиш эканлиги уқтирилади. Зеро, Қодирийлар ҳам айнан шундай қилишган эди:

*Адиб юрагида аламлар қат-қат,
Лекин биттаси бор, ўчмасдир доғи:
Жонни тик озодлик йўлида фақат,
Бу эса устознинг сўнгги сабоғи.*

“Маданиятимизнинг ёрқин намаёндаси” деб номланган суҳбат ҳам Қодирийга “Мустақиллик” ордени берилиши муносабати билан (1994 йилда) эълон қилинган эди. Мухбир саволларига жавоб бераркан, Орипов “Мустақиллик” ордени девлатимизнинг олиймақом ордени эканлигини, “бу энг юксак мукофот билан тақдирланадиганларнинг мақоми ҳам шунга яраша бўлиши лозим”лигини таъкидлаб, мукофотнинг Қодирийга берилганлигини назарда тутиб, “бу - муҳим сиёсий воқеа” дея баҳолайди.

2011 йилда А. Ориповнинг “Истиқлол манзаралари” деб номланган достони эълон қилинди. Достонда юртимизда кейинги йигирма йил мобайнида юз берган юксалишлар, ўзгаришлар қаламга олинган. Унинг “Қамчиқ довони” бўлимида эса шоир “мозийга қайтиб иш кўради”. Ориповнинг лирик қаҳрамони Қодирийнинг “Ўткан кунлар”и бош қаҳрамони Отабек каби Қамчиқ довони бўйлаб сафарга чиқади (параллелизм).

*Отабек бўлмасам ҳам,
Сафарларни хуш кўрдим.
Болалик йилларимдан
Кенг йўлларни туш кўрдим.*

Асар қаҳрамони Отабек юрган йўллар орқали ҳамиша сўлим ва гўзал водийга сафар қилади, аммо бу сафар аввалгисидан фарқ қилиб, бугунги, Истиқлол кучоғида қанот ёзаётган Ватанимиз бўйлаб амалга оширилади. Айни дамда, қайд этиш керакки, Орипов Ватан манзараларини чизар экан, Қодирий асарига, унинг қаҳрамони Отабекка, унинг ҳаёт йўлига бир қур назар ташлаб оладики, бу нарса ижодкорлар дунёсининг яқинлигидан, улар таянган адабий анъаналар муштараклигидан ёрқин далолатдир.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ВА МУҲАММАД ЮСУФ

Ўзбек адабиётида жуда кўплаб шоирлар Қодирийга, унинг ўлмас романлари қаҳрамонлари - Отабек, Кумуш, Анвар, Раъноларга шеърлар бағишлаган. Лекин бу борада М. Юсуфнинг хирмони узоқ-узоқлардан ҳам кўзга яққол ташланиб туради: шоирнинг бир неча ўнлаб гўзал ва ҳароратли шеърлари айни мавзуда битилган. Муҳаммад Юсуфнинг Қодирий сиймосига, унинг асарларига, хусусан, "Ўткан кунлар" романига, унинг қаҳрамонлари - Отабек, Кумуш ва Зайнабга мурожаат тарзида ёзган шеърлари, айниқса, кўпчиликни ташкил этади. "Ватаним", "Тушимга киради Қодирий бобо", "Муҳаббат", "Кундошли уй", "Лаганбардорлар", "Юртим, адо бўлмас армонларинг бор", "Содда Муҳаммадман", "Кинога кирмайман", "Зайнаб қўшиғи", "Биби", "Отабек қўшиғи", "Тушимга киради Қодирий бобо" (шоир бир хил ном остида иккита шеър битган), "Тошкент", "Она тилим" каби шеърларида бевосита ёки билвосита Қодирийнинг ўзига ва асарларига, уларнинг қаҳрамонларига мурожаат бор бўлиб, бунинг маъноси ғоят теранларда эканлиги, яъни икки ижодкор руҳининг халқ руҳиятига яқинлиги билан изоҳланади. Хусусан, Истиқлолга эришган миллатнинг эстетик, ижтимоий, сиёсий, маданий ва руҳий жиҳатдан қаддини тиклаши палласида Қодирийдек юрт озодлиги ва миллат равнақи йўлида жонини фидо қилган қаҳрамонлар номини эсланиши, уларнинг ёди ва ишларига суянилиши алап оқибат, мақсаду интилишлар муштараклигидан далолат бўлиб, М.Юсуфнинг айни мавзудаги шеърлари сўзимизнинг яққол мисолидир. Шу маънода *шоир шеърларини мазмун-мундарижасига кўра бир неча гу-*

руҳга ажратишимиз мумкин. Чунончи, бевосита "Отабек кўшиғи", "Кумуш", "Зайнаб кўшиғи" каби шеърлар **"Ўткан кунлар" романи қаҳрамонлари тилидан ёки уларга мурожаат тарзида битилган.** Шуниси эътиборга лойиқки, шоир ҳар бир шеър қаҳрамони кўзи билан дунёга қарайди, уларнинг дардини (ўз назарида давом эттирган ҳолда) шеър тили билан изҳор айлайди:

*Сен Ширину мен ҳам Фарҳод эмасман,
Сен аччиғу мен ҳам новвот эмасман.
Зайнаб, Зайнаб, менга айтма зорингни,
Сен дилхуну мен ҳам дилшод эмасман...*

*Бошга неки тушса, кўкдан атомиш,
Биз бир қафас аро гирён бир жуфт қуш.
Бир гўшада сен хомушсан, мен хомуш
Сен вайрону мен ҳам обод эмасман...¹*

Шу тарзда шоир Отабек тилидан романда баён этилгандан ўзгачароқ манзараларни чизадик, натижада, ўқувчи Отабекнинг чорасизлиқда қолган ҳолатини, дардини теранроқ, кўламлироқ англайди, айтиш дамда, Зайнаб тушиб қолган вазиятга, унинг фожиасига ҳам бошқа нуқтаи назардан разм солади, унга салбий қаҳрамонга қарагандек қарашни бир зумга қўйиб, шўрлик аёлни "кўкдан ато" тақдирга бўйин сунган бир бечора ўлароқ таний бошлайди. Бошқача айтганда, М.Юсуфнинг юкоридаги шеърлари мисолида роман воқелиги ва қаҳрамонлар хатти-ҳаракатлари ўзига хос йўсинда талқин қилинади.

*Тенгим бошқа, деди ёр,
Топдим десам тенгимни.
Марғилонлик бир дилдор
Тортиб олди бегимни...*

*Нима бўлди бек йигит,
Бекангизга қараш йўқ?
Кумушдан минг ўргилиб,
Зайнабдан ҳол сўраш йўқ...²*

"Ўткан кунлар" романини ўзини зиёлиман деган ўзбек ўқувчиси борки, ўқиган, уққан, мағзини чаққан. Одатда, асарни ўқиб бўли-

¹ М.Юсуф. Сайланма. Тошкент, 2007. Б. 180.

² Ўша асар. Б. 144.

ши билан ўқувчи қалбини Кумушга нисбатан муҳаббат ва ачиниш ҳиссию Зайнабга нисбатан нафрат туйғуси қамраб олади. М.Юсуф шеърлари эса ўқувчининг ана ўша илк муносабатига таҳрир киритади, ҳаммасини бошқатдан ўйлаб кўришга, Зайнабни ҳам бир инсон ўлароқ тушунишга ундайди. Бунинг учун эса воқеликка айнан Зайнаб кўзидан қараш талаб этилади. Бу, Зайнабнинг мудҳиш қилмишини оклашга интилиш эмас, балки у тушиб қолган вазият чигаллигини ва кундошли аёл бошига ёғилган шўриш залворини юрак-юрақдан ҳис қилишга даъват этиш деганидир.

*Марғилонда Кумушни кўрдим,
Кўзига ёш олиб турибди.
Сочарини майдалаб ўриб,
Отабекни излаб юрибди...*¹

"Кумуш" деб номланган шеърда шоир ана шундай манзарани чизади. Бу билан эса ўқувчи хаёлини яна ўша буюк севги қиссасига, бағоят гўзал ва садоқатли Кумуш образига – сочини майда ўриб, кўзи тўла ёш билан Марғилонда Отабекни излаб юрган Кумушга қаратади. Натижада, ўқувчи кўз ўнгида яна "Ўткан кунлар" романи воқеалари, қахрамонлари жонланади-да, беихтиёр, асарнинг бадиий олами чашмасидан эстетик диди чанқоқлигини қондириб олади.

Шеърларнинг бошқа бир ғуруҳи эса Қодирийнинг номи билан боғлиқ. "Тушимга киради Қодирий бобом", "Ватан", "Юртим, адо бўлмас армонларинг бор", "Тошкент", "Она тилим" деб номланган шеърлар ижтимоий мавзуларда бўлиб, ўқувчи эътибори ўрни-ўрни билан Қодирий сиймосига йўналтирилади:

*Ўткан кунинг ўткан кундир,
Ўз бошингга етган кун.
Қодирийни берган замин,
Қодирийни сотган кун.
Қўпин боғлаб,
Дилин доғлаб,
Етаклашиб кетган кун,
Воҳ болам! деб айтолмаган
Дудуғимсан, Ватаним.*²

¹ Ўша асар, Б.249.

² М.Юсуф. Сайланма. Тошкент, 2007. Б 11.

Қодирий қўлини боғлаб, дилини доғлаб кетган ўткан кунни эслаш бу Ватанимиз тарихини, кечаги қора кунини хотирлаш ва тарихдан тўғри сабоқ чиқаришга юзланишдир. Ўша вақтларда Ватан ва миллат душманлари бағоят кучли бўлиб, Қодирий каби миллатнинг маънавий гуллари пайини қирққани, қолганларни эса дудуқ бўлишга мажбур қилгани яқин кечмишимиздан маълум. Демак, шеър тарихни кинотасма янглиғ ўқувчи кўз ўнгидан қайта кечириб, хаёлида жонлантирган кўйи бадий идрок этишга чорлаяпти.

Учинчи гуруҳ шеърлар эса у ёки бу мавзу ҳақида бўлиб, йўл-йўлакай Қодирий асарлари ва асарлари қаҳрамонларининг номлари ёдга олинади, бундан керакли хулосалар чиқарилади. "Юртим, адо бўлмас армонларинг бор, Тошларни йиғлатган достонларинг бор, Ўтмишингни ўйлаб оғрийди жоним, Кўксинг тўла шаҳид ўғлонларинг бор"¹. Тарихий ҳаракатда маълум босқичга етган миллат шоири ортга ўгирилиб, ўтмишни ёдга олади, уни англамоқчи, англаганларига кўра хулосалар чиқармоқчи бўлади. Чунки бу миллат янги тарихий бурилиш олдида турибди, бу тарихни яратиш учун эса кечаги кун сарҳисоб этилиши шарт: "Алҳазар, алҳазар, минг бор алҳазар, Ана, юришибди кийганлари зар. Қодирийни сотиб шоир бўлганлар Меҳробингдан чиққан чаёнларинг бор..." Бу билан шоир кечаги даврнинг фожеаларига эътиборни қаратиб, ундан керакли, бугунги ва эртанги кун учун зарурий ўғитлар чиқаришга ундаётгандек бўлади. Яъни Қодирийга, унинг аччиқ қисматига ва асарларига мурожаат орқали шоир келажак авлод маънавиятига хизмат қилади. Шеър "Қодирийни сотиб шоир бўлганлар – Меҳробингдан чиққан чаёнларинг бор..."² деган аламангиз мисралар билан якунланади. Бу мисраларнинг биринчисида Қодирийнинг аччиқ қисматига ва уни сотганларга, ўша мураккаб даврга ишора бўлса, иккинчисида буюк адибнинг "Меҳробдан чаён" номли иккинчи романи назарда тутилади. Айни дамда, яна бир маъноки, роман номи Қодирийни сотганларга эпитет сифатида хизмат қилдирилади. Кўринадики, тарих китобини варақлаш тарихни идрок этишнинг ягона йўли эмас экан. Тарих китобларини ўқиб ўқиш ёнида бадий адабиёт қаҳрамонлари қисматлари ва дардларини англаш ҳам миллат ўтмишини ҳис қилиб англашга олиб бораркан. Айтилгандан шундай хулоса қилиш мумкин: бадий адабиёт тарихга олиб борувчи яна битта йўл - ҳис ва тафаккур билан йўғрилган муқаддас йўл.

¹ Ўша асар, Б.63; 64.

² М.Юсуф. Сайланма. Тошкент, 2007. Б 64.

Шоирнинг яна шундай шеърлари борки, уларни *тўртинчи гуруҳга* оид деб аташ мумкин. Чунки уларда шоир Қодирий қаҳрамонларига мурожаат воситасида ўз аҳволига назар ташлайди, уни ўқувчи кўз ўнгида бор бўйича гавадалантирмоқчи бўлади. Чунончи, “Биби” номли шеърдан ўқиймиз:

*Марғилон ҳавоси элитди андак,
Маъюс кўчаларда юрдим довдираб.
Ҳозир Кумуш чиқиб қоладигандек
Ҳар эшикка боқдим кўзим жовдираб.*

*Чиқса, Биби дердим,
Шеърга ёр бўлдим,
У бир юҳо янглиғ домига тортар,
Шуҳрат йўлиққанда дўстга зор бўлдим,
Қалбимни ёлғизлик азоби ўртар.*

Яъни Кумушбибига дардини изҳор айларкан, эл аро машҳур шоирнинг оддий инсон сифатида бир дўстга зорлиги, устига устак, ёвларининг кўп ва улканлиги қуйироқда баён этиладики, натижада, шоир қисмати “Ўткан кунлар” романи қаҳрамони Кумуш образи билан қиёс этилади:

*Аслида-ку, шаҳарга йўлим чап эди,
Нетай, пойтахтдаман, насибам экан.
Сенинг-ку, душманинг бир Зайнаб эди,
Менинг кундошим кўп, ёвларим улкан.*

*Булардан кўркқулик. Булар доғули,
Зайнаб нима? Зайнаб бир рашк бандаси.
Булар душманларнинг энг номард хили,
Булар кундошларнинг энг шармандаси...¹*

Аламли ва аччиқ айблов шоир билан замондош айрим олчок, ичиқора ва тубан кимсаларнинг асп башарасини, ёвуз сийратини очиб ташлайди, айна дамда М.Юсуфдек улкан шоир дардини, армон ва изтиробларини элга ошкор айлайди.

Кўринадики, Муҳаммад Юсуфдек халққа, унинг руҳиятига энг яқин шоирлардан бири бутун ижоди давомида улугъ ёзувчи Абдул-

¹ Ўша асар, Б.169.

ла Қодирий ва унинг асарларига мурожаат қилганлиги сира бежиз бўлмай, бу авваламбор, адиб ва шоир дунёқарашида, олами бадий эстетик қабул қилишида муайян муштарак жиҳатлар борлигини кўрсатади. Қолаверса, Қодирий ижоди М. Юсуф шеърини сув ичган кўплаб зилол чашмалардан бири эканлигини билдиради.

ЗАМОНАЛАР ЗАЙЛИ ВА АСАРГА ЁНДАШУВ

**(А.Қодирийнинг "Обид кетмон" қиссаси
академик Ойбек ва профессор У.Норматов талқинида)**

Ҳар бир давр ўз асарларини яратади. Аини дамда, ҳар бир давр мавжуд асарларга ўз кайфиятидан, мақсад интилишларидан, даражасидан келиб чиқиб баҳо беради. Шу нуқтаи назардан қараганда, улуғ ўзбек ёзувчиси Абдулла Қодирийнинг "Обид кетмон" қиссаси давр манзарасини акс эттирган асар ҳисобланади. Унга бўлган муносабат - икки забардаст олим - академик Ойбек ва профессор Умарали Норматовларнинг икки даврдаги тадқиқот-мақолалари эса ушбу мулоҳазаларимизни ҳар томонлама исботлаб тушади.

1932-1934 йиллар орасида ёзилган "Обид кетмон" қиссасини ҳажм ва мавзуга кўра асарни роман ҳам дейишади. Масалан, Ҳабибулло Қодирий ўз эсдаликларида "ҳажм ва қисман мавзу жиҳатидан роман дейилса ҳам бўлур" (Ҳ.Қодирий. "Отам ҳақида", 1983 й. Б.160) деб ёзади. Лекин воқеликни эпик тафаккур миқёси, мавзу қамрови, унинг ишланиши ва қаҳрамонлар зиммасига юклатилган бадий юкка кўра асарни қисса дейиш тўғрироқдир. Ёзувчининг ўзи ҳам "Обид кетмон" сарлавҳасидан кейин қавс ичида "Колхоз ҳаётидан қисса" дея ўринли изоҳ беради. А.Қодирийнинг йирик ҳажмли асарларининг ҳаммасида давр манзараси кенг планда чизилади. Жумладан, "Обид кетмон" қиссасида ҳам халқимиз бошидан ўтказган 1920-30 йиллар қишлоқ ҳаёти, колхозлаштириш воқеалари, қулоқлаштиришнинг айрим жиҳатлари, бу жараёнлардаги зиддиятлар, мураккабликлар тасвирланади. Масалан, асарнинг аввалида бир ўринда "1921-22 йилларда пахтакорликнинг энг орқага кетган давридир" (Ғирвонлик Маллавой. Т., 1987, Б.12) деб изоҳ ёзадики, шунинг ўзидаёқ қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ муаммолар, хусусан, пахта етиштиришдаги реал муаммо ўқувчи кўз ўнгида намоён бўлади.

“Обид кетмон” коллективлаштириш ҳақидаги биринчи йирик асар деб қаралади: “Ўзбек романчилигини бошлаб бергани каби, қишлоқ ҳаётини тасвирлаш, коллективлаштириш соҳасида ҳам биринчи бўлиб катта асар (“Обид кетмон”) яратди”, деб ёзади А.Қодирий ҳақида Ҳ.Қодирий (“Фирвонлик Маллавой”, Т. 1987. Адабиёт ва санъат нашриёти. Б.4).

“Обид кетмон”нинг мавзуи бугунги Ўзбекистон, колхоз қурилишидир. Абдулла Қодирий бу асарида қишлоқ меҳнаткашларининг курашлари ва пахта мустақиллиги учун курашдаги ғалабаларини кўрсатмоқчи бўлди” деб ёзади “Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли” мақоласида Ойбек (Мукаммал асарлар тўплами. Т.: Фан. 1979. Б.169).

Ойбек “Обид кетмон”нинг ёзилиши ҳодисасига ижобий қарайди: “Ёзувчи Абдулла Қодирий фақат халқ хўжалигини қайта қуриш даврида тарих қобиғини йиртиб, кураш ва қаҳрамонлик ила тўла жонли совет воқелигига қарашга, синфсиз жамият қуриш даврининг катта масалаларига назар солишга ва ижодиётида ҳозирги турмушни ўзича акс эттиришга киришди” (Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. Т.: Фан. 1979. Б.168).

Ойбек “Обид кетмон” қиссасининг яратилишига ижобий қараган эса-да, асарда А.Қодирий ҳаётни қай даражада ҳаққоний акс эттирганлиги масаласини қўйиб, уни таҳлил қиларкан, қатор танқидий фикрларни илгари суради. Ойбек Обид кетмоннинг қисқа вақт ичида ўзига тўқ қишлоқ одамига айланиб, ҳашаматли турмуш кечиришга интилганини баён этади-да: “Бизнингча, ёзувчи Обид кетмоннинг колхозга киргунча кечирган ҳаёт ва ҳаракати орқали ўрта деҳқоннинг турмуш шароитини ошириб кўрсатишида типик воқеаларни типик шароитда акс эттирмайди. Ўқувчи Обид кетмон образида бутун хусусиятлари ила гавдаланган жонли бир тип кўра олмайди”. Ойбек қиссани таҳлил қилар экан, асосан, ўзи яшаган мамлакатнинг сиёсий-ғоявий мафкураси талабларидан келиб чиқади. Асарнинг шу мафкура талаблари доирасидан четда қолган барча жиҳатларини кескин танқид остига олади. Ҳолбуки, А.Қодирий Обид кетмон образини яратар экан, ҳаёт ҳақидаги, колхоз ва унинг ҳақиқий вакили ҳақидаги ўз қарашларини илгари суради. Гап шундаки, совет ҳукумати, жумладан, унинг коллективлаштириш, колхозлаштириш сиёсати борасида А.Қодирий авлоди ва Ойбек авлоди қарашларида аввал-бошданок муайян фарқлар мавжуд эди. Қодирийлар авлоди советларни, уларнинг ҳаётнинг турли жабҳаларидаги сиёсатини ҳамма ерда, ҳар доим ҳам қучоқ очиб кутиб олмаган. Обид кетмоннинг иккиланишлари, бирданига колхоз сиёсатига шўнғиб

кетолмаганининг сабаби ҳам шунда. А.Қодирий бу образ орқали маълум маънода ўз қарашларини ифода қилган. Бу борада нисбатан ёшроқ бўлган ойбеклар авлоди коллективлаштириш сиёсатини қодирийлар авлодига нисбатан кучли иккиланишларсиз қўллаб-қувватлаган. Ойбекнинг “Обид кетмон” ва унинг бош қахрамони ҳақидаги танқидий қарашларининг туб илдизи мана шу ерда мужассам. Ойбек Обид кетмонни совет мафкураси томонига Берди татарнинг ташвиқоти билан осонгина ўтиб қолганини ёкламайди. Ишонарли чиқмаганини, яна Обид кетмон образи ёзувчи томонидан бекаму кўстсиз чизилганлигига танқидий қарайди: “санъаткорда ўлчов ҳисси бўлиши керак. Маълум сифатларни бир шахс устида тўплай бериш ила тип яратилмайди. Бир томонлилик ҳаётийликни кучсизлантиради” (Ўша асар. Б. 172). Айни дамда, Ойбек асарда Хатиб домла ва Мулла Мухсин образлари ишонарли чиққанини таъкидлайди: “...улар ҳақида ёзганда Абдулла Қодирий қаламини эркин юритади. Қийналиш сезилмайди. Булар - руҳонийлар, домлалар” (Ўша асар. Б. 176). Ойбек қиссанинг композицион қурилиши тўғрисида ҳам мулоҳаза юритади: “Қиссанинг сюжетида камчиликлар бор. Биз ҳали катта формалар – роман ва қисса сюжетини эгаллай олган эмасмиз”. Ойбек ўз тадқиқотида кўпроқ танқидий фикрлар билдирган эса-да, асарга ғараз билан ёндашмайди, уни бутунлай чиппакка чиқариш йўлидан бормайди. Ўз даврининг адабиётшуноси сифатида фикр юритади, талай ўринларда асарни синфий кураш нуқтаи назаридан туриб баҳолайди. Аммо қисса тўғрисидаги каттагина тадқиқотини якунлар экан ёзади: “Обид кетмон” ижодий қайтадан қурилаётган талантли ёзувчи, проза мастери Абдулла Қодирийнинг совет воқелиги ҳақида ёзган дастлабки асари. Колхоз ҳаракати ва янги қишлоқни кўрсатишда бу асарни қимматга эга эканлигига шубҳа йўқ” (Ўша манба. Б. 179).

Профессор У. Норматовнинг “Обид кетмон” ҳақиқати” (“Қодирий мўъжизаси”, Т.: Ўзбекистон, 2010) деб номланган мақоласи қиссада кўтарилган муҳим масалаларга атрофлича тўхталади. Ойбекдан фарқ қилиб, У.Норматов асарни асосан ижобий баҳолайди: “Обид кетмон”нинг бадиияти хусусида ҳам ҳамон баланд-паст гаплар юради, Қодирий ижоди мухлислари орасида ҳам бадиий жиҳатдан адибнинг тарихий романлари даражасида етук эмас, деган таъналарни эшитишга тўғри келади” (Ўша асар. Б.152). Дарҳақиқат, бу ҳақда Ҳ. Қодирий ҳам “Отам ҳақида” китобида ёзади: “Қодирий кўлидан тарихий романлар ўқишга ўрганган халқ “Обид кетмон”ни ўқиб турлича талқин қила бошлайди. Улар муаллифнинг ўзига бир нарсa дея олишмаса ҳам, баъзилар менга “Отангизнинг бу китобла-

ри, албатта, анавилардек эмас" деб эътироз билдира бошлашди" ("Отам ҳақида". Б. 170). А.Қодирий эса бунга жавобан ўғлига шундай дейди: "Тушунмайсан... Одамлар "ёзувчи қўлига қаламини олса бас, қойил қилаверади" деб ўйлашади. Бу хато. Ҳаёт чексиз, унинг ҳамма томонини бир инсон ўрганиб етолмайди..." (Ўша асар. Б.171). Ўринли мулоҳазалар. Худди шу фикрни профессор У.Норматов ривожлантиради: "Эҳтимол, бундай эътирозларда ("Обид кетмон"га билдирилган эътирозлар назарда тутилмоқда – У.Х.) муайян асос бордир. Аммо бадиийликнинг бош мезони – ҳаёт ҳақиқатини ўзига хос тарзда кашф этиш, ижодий оригиналлик, шахс талқинидан, проза эса биринчи галда теран, маънодор, ёрқин, жонли характерлар яратишдан иборат деб қараладиган бўлса, "Обид кетмон" шу юксак талабларга жавоб бера оладиган асар" ("Қодирий мўъжизаси", Т.: Ўзбекистон, 2010. Б.152). Олим қиссадаги Обид кетмон, Берди татар, Хатиб домла, Мулла Муҳсин каби характерларни санаб, улар ўзининг ҳаққонийлиги, жонлилиги, концептуаллиги жиҳатидан Қодирий романларидаги персонажлардан сира қолишмаслигини таъкидлайди. Олим яна Қодирий қиссада колхозлаштиришнинг "инсонийликка мос тушадиган, тараққиётга элтадиган томонларини" кўрсатиш билан бирга, унинг муаммоларидан, зиддиятларидан, хатарли оқибатларидан ўқувчини огоҳ этади, "замонавий деҳқон хўжалиги ҳақида ўзининг демократик моделини" тақдим этади, дейди. Профессор асарнинг 30-йиллар танқидчилиги қабул қилмаган кўпгина жиҳатларини ҳимоя қилиб, А.Қодирий колхозлаштириш, қулоқлаштириш, синфийлик масалаларини теран тушунганлиги учун ҳам асарни шу тарзда ёзганлигини, бошқа томондан, бу борада олиб борилаётган хатарли сиёсатни назарда тутган ҳолда зикр этилган масалаларни ўз вақтида батафсил ва ошкор ифодалашнинг имкони бўлмаганлиги туфайли зиддиятли муаммоларни иккинчи планда кўрсатганлигини алоҳида таъкидлайди. Шунинг ўзи олимнинг назарида мислсиз жасорат ҳисобланади: "Коллективлаштиришнинг сталинча зўравонлик ғояси зўр бериб тарғиб этилаётган, катта қурбонлар эвазига ёппасига коллективлаштириш амалга оширилаётган бир даврда ҳукмрон мафкурага зид ғоялар билан чиқиш, хусусан, 30-йиллар шароитида мислсиз жасорат эди" (Ўша асар, б.153). Проф. У.Норматов асарда коллектив хўжалик юритиш мантиғи аёл ва болалар меҳнатидан фойдаланишга олиб келганлиги масаласини кўтариб, асардан олинган "Тавба қилдим, худо... Хотинларнинг чопиқ қилганини етти отадан бу ёққа эшитмаган эдик, - деб баъзи хотинлар ёқа ушлайдилар" ("Обид кетмон". Б.179) деган парча устида ҳам мулоҳаза юритадики, бу билан айтиб масалага адиб алоҳида эътибор берганлигини таъ-

кидлайди. Яна шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, А.Қодирийнинг социализмнинг айрим ғоялари билан баҳсга киришиши бежиз эмас эди. Чунки социализм, асосан, назария сифатида яшаётган ва XX аср бошларига келиб илк маротаба Советлар мамлакатида бундай кенг миқёсда ўзини реал ҳаётда намоён этаётган эдики, унга нисбатан нафақат М.Шолоховнинг "Тинч Дон", "Очилган кўрик", А.Қодирийнинг "Обид кетмон" асарларида, айни дамда, дунё ёзувчиларининг кўпдан-кўп асарларида ҳам қарама-қарши фикрлар аллақачондан бериб пайдо бўлиб улгурганди. Чунончи, америкалик ёзувчи Жек Лондоннинг "Мартин Иден" (1909) романида социализм ва унинг ҳаётга тадбиқ этилаётган кўпгина ғоялари асар қаҳрамонлари, хусусан, Мартин Иден томонидан кескин муҳокама, танқид қилинади. У ҳақиқий кучли давлат табиий танланиш йўли билан қурилган давлат, социализм - қуллар давлати, бундай давлат эса охир-оқибат қулайди, деб билади. Мартин социалистлар тўпланган мажлисда сўз олиб дейди: "...ёлғиз қуллардангина ташкил топган давлат яшай олмайди. Асосий такомил қонуни бу ўринда ҳам ўз таъсирини кўрсатади! ...яшаш учун курашда кучлилар ва кучлиларнинг авлоди тирик қолади, ожизлар ва уларнинг авлоди ўлимга маҳкумдир. ... сиз қуллар эса такомилнинг буюк қонунига тобе бўлмаган жамият ҳақида орзу қиласиз. Сиз заиф ва лаёқатсиз кишиларнинг нобуд бўлмаслигини истайсиз. Сиз ожиз одамларнинг кучлилар билан баробар, кўнгиллари истаганча овқат ейишини истайсиз. Сиз ожизларнинг кучлилар билан бир қаторда турмуш қуришларини ва насл қолдиришларини истайсиз. Лекин булар қандай натижа беради?.." (Жек Лондон. Мартин Иден. Тошкент: Янги аср авлоди. 2015. Б. 477). Мартин Иден ижобий натижага ишонмайди. Аксинча, муқаррар инқирозни баралла эълон қилади: "Сизнинг жамиятингиз – қуллар томонидан, қуллар номи билан қуллар учун яратилган жамият – мунтазам равишда заиифлашиб, чирий бошлайди ва, ниҳоят, тамомила нобуд бўлади... Қуллар жамияти яшай олмайди" (Ўша асар. Б. 478). Албатта, А.Қодирийнинг "Обид кетмон" қиссасида социализмнинг мазмун-моҳияти бу даражада кенг, чуқур ва кескин таҳлил қилинмайди. Лекин, барибир, асосий масалада – дангаса билан (А.Қ.да) лаёқатсиз одам (Ж.Л.да)нинг баробар бўла олмаслигида улар илгари сурган ғоялар ўзаро туташади.

Проф. У.Норматов асардаги яна бир муҳим - эътиқод масаласига ҳам тўхталади. Дарҳақиқат, эътиқод масаласи асарнинг бош қаҳрамони Обид кетмон образи орқали майдонга ташланади. У диндор, худога ишонади. Шунинг учун ҳам фирқага киролмасам керак деб ўйлайди:

" - Фирқага кириш... менга тўғри келмас...

- Нега келмас?

- Мен... худога ишонаман.

Татар Мулла Обиднинг юзига тўғри қараб бош қашинади...

- Фирқанинг бошқа йўллариға қаршилигинг йўқми?

- Йўқ. Мен фақат худога...

- Хайр, бу масала очик қола турсин..." ("Обид кетмон". Б.186-187).

"Салкам олтмиш йилдирки, бу масала очик қолиб келди", деб ёзади проф. У.Норматов. Яна "Агар Қодирий талқинидаги динга, диндорларга оқилона сиёсат ўша кезлардаёқ изчиллик билан ўтказилганда, тантана қилганида жамият қанчадан-қанча беҳуда ғалвалардан, фожиалардан халос бўлмасмиди?" ("Қодирий мўъжизаси", Т.: Ўзбекистон, 2010. Б.159), дея савол ташлайдики, мазкур савол ортида жамиятимиз босиб ўтган катта бир давр манзараси, муаммолари ва оғриқлари яшириниб ётади.

Айни пайтда, проф. У. Норматов "Обид кетмон" қиссаси ҳақидаги мулоҳазаларини қуйидаги ҳолис хулоса билан якунлайди: "Шуниси ҳам борки, биз юқорида тилга олган ўринлар, қиссада кўтарилган колхоз қурилишининг илк босқичига оид талай зиддиятли ҳолатлар, муаммолар бутун ўткирлиги билан ўқувчини ўйга толдирадиган, ларзага соладиган пафос даражасига бориб етмаган. 30-йиллар шароитида бунинг иложи ҳам йўқ эди. Бироқ ўша кезларда колхоз ҳаракати ҳақида шунча гапларни, бор ҳақиқатни йўлини топиб айтиш, ифода-лаш катта шижоат эди" (Ўша асар. Б. 165).

Хулоса қилиб шуни айтиш жоизки, Ойбекнинг "Обид кетмон", проф. У. Норматовнинг "Обид кетмон" ҳақиқати" мақола-тадқиқотларида қиссасининг аҳамияти, ютуғи ва ўз навбатида, камчиликлари ҳақида етарлича маълумот олиш мумкин. Шу билан бирга, икки забардаст олимнинг мулоҳазалари асар ҳақидаги сўнгги ҳукм-хулосалар сифатида қаралмаслиги, ҳар бир давр унга ўз баҳосини бериб бориши мумкин ва лозимлигини ёдда тутмоқ лозим.

IV БЎЛИМ: ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕК АДАБИЁТИДАН АЙРИМ САҲИФАЛАР

ЛИРИК ҲАРОРАТ ВА ПОЭТИК МАҲОРАТ ЁХУД “БАХТ КУЙЧИСИ”НИНГ ҒАМГИН НОЛАЛАРИ

Ҳамид Олимжонни “Бахт куйчиси” дея биламиз ва тўғри қиламиз. Унинг ўнлаб шеърларида инсоний бахт юксак пардаларда тараннум этилади. Аммо у бахтни куйлаш билан чекланиб қолмаган. Синчиклаб қарасак, шоир ўлим ва қайғу мавзусида ҳам қиёмига етган шеърлар битган, бита олган. Энг муҳими, ана ўша негатив кечинмаларни қалбидан ўтказган. Собиқ шўролар даврида ҳаёт ва муҳаббат мавзуининг кенг кўламда ишланиши табиий ҳол эди. Лекин ғалп ўлим ҳақида кетганда, одатда ҳамиша бироз хушёр тортилади. Чунки социалистик жамиятда кишилар ҳам ўлиши мумкинлигидан кўз юмилмаса-да, бунга бағишланган асарлар кўп-да хуш қабул қилинавермаганлигини яқин ўтмишимиздан яхши эслаймиз. Кўнглини рўй-рост тўкиб солгани учун Чўлпон каби Ойбек ҳам вақтида пессимистликда айбланганди. Бугунги кун руҳидан туриб қаралса, шоирни тушқунликда айблаш ҳатто кулгили туюлади. Ахир, кишининг қўлига қалам тутқазган дард баъзан қувноқ бўлмаса, асосан маҳзун нолалар орқали даволанади. Чинакам шоир шеър ёзайин деб эмас, балки бағридаги олов шаштини пасайтирайин деб, чорасизликдан қўл уради бу ишга. Қувончнинг йўриғи бошқа. Киши ҳар қандай қувончни кўтара олиши мумкин, лекин ғамни ким биландир бўлишгиси келади. Шеър - қисиб-бостириб келаётган дард зарбаларидан қочишнинг энг шахсий йўли. XX аср психологияси ўғитларидан келиб чиқсак, шеър – инсоннинг ушалмаган орзулари меваси ҳамдир. Яъни киши ўзининг барча истакларини ҳам ҳаётга тадбиқ қилолмайди. Натижада, улар инсоннинг ғайри шуурига тушиб кетади. Бора-бора эса йиғилиб қолган аламлар қандайдир бошқача йўллар орқали чиқиб кетишга интилади-ю шу тарзда санъат асарлари вужудга келади. Бу ҳам тўғри. Бироқ, ҳар қанча айлантириб кўрмайлик, ўлим, ҳаёт ва муҳаббат... тўғрисидаги асарлар фақат ғайри шуурдан олинган кашфиётлардангина иборат эмас:

*Учрашамиз бир кун албатта,
Юрагимга бўларсан меҳмон.
Бир меҳмонки, сенинг қўлингда
Типирчилар танамдаги жон, –*

дея бошланади Ҳамид Олимжоннинг "Ўлим" номли шеъри. Бунда шоир ўлимнинг ўзи билан эмас, у ҳақдаги ҳақиқат билан юзма-юз келади шу онда:

*Лопиллатиб олиб кетарсан,
Бор нарсадан этарсан маҳрум.
Маскан бўлар мангу тор зиндон
Ва тиқасан кўзларимга қум.
...Олишармиз маърака қуриб,
Балки сени этарман ғорат,
Ё ўпарсан менинг лабимдан,
Унда битар бутун ҳарорат.
Ўйлаганда сени доимо
Юрагим орқага тортади.
Ва босади муздай совуқ тер,
Сесканаман, ғамим ортади.*

Ўлимни ўйлаб юраги орқага тортган, сесканиб, ғами ортиб, бутун вужудидан совуқ тер чиққан шоир гўё унга (ўлимга) тайёргарлик кўраётгандек. Яъни туйғуларини машқ қилдираётгандек, токи у яқинлашганда ортиқча кўркув, ваҳимасиз кутиб олишни ният қилгандек. Дарҳақиқат, ўлимнинг инсонни бор нарсадан маҳрум этиб, лопиллатиб олиб кетиши, сўнгра тор зиндон-қабрга банди айлаб, кўзларига қум тиқиши каби совуқ "қилмиш"ларини бир карра фикран, хаёлан бўлса-да бошидан кечирган инсон энди ўзини анча бамайлихотир сезади. Чунки унинг ўлим даҳшати билан боғлиқ сезгилари бир карра ҳаяжонланиб, нафаси бўғзига тиқилиб бўлади. Шундан кейин шоирнинг ўйларини ўлимнинг элчилари илгариги даражада безовта қилмаслиги керак... Ҳар ҳолда менга шундай туюлади.

Ҳамид Олимжонни бахт ва шодлик куйчиси дейилиши умумий сарҳисобда асосли, албатта. Лекин бизнинг кузатувимиз шоирни яна ғам куйчиси ўлароқ ҳам тақдим этишга етарлича далиллар топмоқда. Чунончи "Офелиянинг ўлими" шеърида Ҳамид Олимжон нафақат Офелиянинг, балки ўзининг, умуман, инсоннинг қалби теранликларида қатланиб ётган қайғузорга тушиб боради гўё:

*Орзуинг бор куйлашга, лекин қалбингдан
Тарқалар бир маъюс ва ғамгин садо.
Қўйнингда бир қучоқ оқ ва нафис гул
Лекин руҳинг тўла мотам ва азо.*

Табиатда ҳамма нарса гўё жуфт-жуфт яратилган: тун билан кун, қайғу ва қувонч, тўйу мотам... Биз бунга кўникканмиз. Лекин шоирнинг бир қучоқ оқ ва нафис гул тўлган қўйину мотам ва азага ғарқ руҳнинг бир гўзал қиз образида тўплаши (антитеза) кутилмаган зарбадек бизни шошириб қўяди:

*Фойда йўқдир, гўзал, золим фалакдан
Қанча дод қилсангу қанча шикоят.
Қанча ёлворсангу қанча тўксанг ёш,
Барибир, аламга бўлмас ниҳоят.*

Биз янада шошиб қоламиз. Йўқ, фалакнинг аламига ниҳоят бўлмаслигини билиб олганимиздан эмас, балки бутун умр лабларида кулги ўйнаган шоирни бирдан кўтарилган фарёдидан эсанкираймиз:

*Қанча маъсум бўлсанг, қанча вафодор,
“Қордай оқ бўлсангу муз қадар тоза”,
Ҳеч замон қор этмас, шум фалак бадкор,
Ўқилур севгингга қора жаноза.*

Ҳамид Олимжон тўғридан-тўғри бу руҳни шеърга сололмас эди. (У яшаган даврни, унинг ижодкордан талаблари табиатини эсланг-а!) У шоирнинг бағрида ўз фурсатини пойлаб яшаганди. Офелиянинг қисмати билан танишиш Ҳамид Олимжон ярасини тирнаб ўтадию, дард вулқони ташқарига отилиб чиқади. Бу ўринда Офелиянинг ўлими бир баҳона, холос:

*Ҳусн балосига ким этди дучор?
Ҳолбуки, бунсиз ҳам қанчалар алам.
Ҳолбуки, бунсиз ҳам қизнинг бошида
Сўнгсиз мусибатлар, дунё-дунё ғам.*

Мана, шоир очилди – гўё дарёдан туртиниб-суриниб, ниҳоят денгизга чиққан кемадек ноқулайликлардан фориг бўлди. Энди у демокчи бўлганини дея олади. Чунки бунинг учун тайёргарлик кўрган – бошқа жамияту ўзга замонда яшаган Офелия тақдири-

дан қалқон (балки майдондир) ясаган. Энди у ёғига шоир анча бемалол. Бу хусус адабиётшуносликда ниқоблаш дейилиб, у айникса, собиқ шўро даври адабиётида кўп қўлланган. Шу маънодаги ниқоблаш санъати Чўлпонданоқ бошлаб юборилганди. Адабиётшунос Дилмурод Қуронов ўзининг Чўлпон поэтикасига бағишланган докторлик ишида ёзади: "Ўйлашимизча, Чўлпон "Кеча" романининг 1936 йил нашрига эпиграф сифатида олган Максим Горький сўзлари ҳам адибнинг ғоявий-бадиий нияти, ифода йўсинининг "ниқобланиш" принципи асосига қурилгани ҳақида бунгача айтилган фикрларимизни бирмунча қувватлайди". Сўнгра Чўлпон ўзининг "Кеча ва кундуз" романига эпиграф қилиб олган куйидаги фикрни келтиради-да, уни туб ва юза маънолардан иборат дейди олим: "Маърифат чоғиштириб кўриш орқали ҳосил бўлади, бизнинг ёшлар эса ўз кўрганларини ҳеч нима билан чоғиштиролмайдилар, улар кечмишини билмайдилар ва шу учун ҳозирги замоннинг нималигини етарли даражада очиқ англаёлмайдилар". Албатта, Чўлпон ва Ҳамид Олимжоннинг ўз даври тузумига нисбатан муносабатларини тенглаштириб бўлмаса-да, шоирнинг "Офелиянинг ўлими" шеърида ниқобланиш санъатидан фойдаланганини пайқамаслик мумкин эмас:

*Ҳолбуки, бунсиз ҳам қийналарди жон,
Бунсиз ҳам етарди фалокат, азоб.
Фақат гўзал эмас, ҳатто хунук қиз.
Кўз очиб кўрарди ёлғиз изтироб.*

*...Жавоб бериб кўр-чи, номард табиат,
Бунчалик гўзални нечун яратдинг?!
Ўзинг гуноҳкорсан, осийсан беҳад,
Нечун яратдинг у ёшларга отдинг?*

Шоир энди нафақат гўзал Офелиянинг, балки умуман аёл зотининг қисматидан, унинг изтиробидан сўзлаётир:

*Ҳали севишмоқда шумидир маъно?
Фақат азоб бордир қисматда, наҳот?*

Нихоят, шоир одамзод қисматига, унинг изтиробига етиб келди. Бундан кейин у ҳеч иккиланмай "Дунё бир ғамхона", унда "Ҳосил бўлмас мурод, ҳеч нарса насиб, Қанча йигласангу қанча чексанг оҳ", дея олади. Ушбу ҳукмни чиқариш учун эса шоирга бадиий восита –

ниқоблаш приёми ёрдам берди, дейишга асосимиз бор. Ҳа, санъатнинг, адабиётнинг кучи мана шунда!

Кўринадики, биз асосан “Бахт ва шодлик куйчиси” деб билганимиз Ҳамид Олимжон ижодида шундай шеърлар бор эканки, улар шоирнинг ҳаётни теран нигоҳ билан кузатганини, ўз асарларида ҳаёт ҳақиқатини тўлақонли акс эттиришга интилганини билдиради.

ЭРКИН ВОҲИДОВ ВА УНИНГ ШОҲ АСАРИ ЁХУД ЖАҲОЛАТГА ҚАРШИ ИСЁН

1

Ҳар бир санъаткор, – хоҳ у қўшиқчи, рассом бўлсин, хоҳ шоиру ёзувчи, – ижодининг энг баланд чўққилари бўлади. Бу чўққилар ё ўз вақтида (муаллифнинг тириклигида) ёхуд маълум замонлар ўтгач (муаллифдан кейин) кўзга ташланади. Ўзбекнинг улкан шоирларидан бири Эркин Воҳидовнинг “Рухлар исёни” дostonи шоир ижодидаги ана шундай чўққилардан бири. Не бахтким, шоиримиз ҳам, дoston ҳам (ёзилганига 28 йил бўлди!) тирик! Назаримда, у нафақат Эркин Воҳидов шеърятининг гултожи, балки XX аср ўзбек дostonчилигининг энг вазмин тоши, энг чиройли порлаган юлдузи, фахри ва шарафидир!..

Сўзимизнинг аввалида замона кайфияти, одамларнинг руҳияти ва уларнинг тинимсиз ўзгариб-турланиб бориши масаласига тўхталсак. Яшириб нима қилдим, саккизинчи ва ўнинчи синф орасида ўқиб юрган чоғларим Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидов шеърятининг чинакам шайдоси эдим. (Очиги, бундай ашаддийлик ҳозир Оврупа футбол мухлислари орасида бор, деб ўйлайман.) Матбуотнинг қай бир нуқтасида шеърят тўғрисида суҳбат кетса, мақола чоп этилса, кўзларим, аввало, шу икки номни излаб қоларди. Бор бўлса, кўнглим жойига тушиб, мақолани қониқиш билан ўқиб чиқардим, йўқ бўлса-чи?.. Биласизми, қанақа ҳиссиёт юрагимни қамраб оларди? Гўё мавжуд ҳақиқатга хиёнат қилингандек, гўё ўша мақола ёки нутқ муаллифи атайлаб бу икки шоирни четлаб ўтиб кетгандек сезардим ўзимни. Ҳолбуки, дердим ўзимча, энг катта ҳақиқатни шулар ёзипти, энг дилбар, оҳанрабо шеърлар шуларники, демак, уларга албатта тўхталиш шарт эди. Лекин нега тўхталишмайди? Нега адабиётдаги асосий гап қолиб, бошқа майда-чуйдалар тўғрисида соатлаб гап сотиб, километрлаб мақола ёзишади?.. Бу хил изтиробли эътирозлар мурғак онгимни, қалбимни захалаган, озорлаган эди – эсимда. Яна шу

нарсалар эсимдаки, ўша кезлар улғайсам, албатта, бу хил ёлғонларга чек қўяман, ўзим улар ҳақида, уларнинг оловли ва ростгўй, дилбар ва донишманд шеърлари тўғрисида тинимсиз-тинимсиз ёзаман, ўз дардимга қўшиб уларникини ҳам тарғибу ташвиқ қиламан, деб кўнглимга тугардим. Аммо ўқувчим, эътибор беринг, фалакнинг гардишини қарангки, ўша чоғлар 15 ёшда бўлсам, бугун 38 даман, тахминан, Пушкин ва Чўлпонлар кетган ёшдаман, бироқ мен ҳам Эркин Воҳидов билан Абдулла Орипов шеъриятига бағишланган битта ҳам алоҳида мақола ёзмабман! 1997 йилда “30-йиллар ўзбек шеъриятида “соф лирика муаммоси” мавзуида номзодлик диссертациясини ёқлаганимда ўрта мактабда адабиётдан дарс берган Ёқубжон Исмоилов деган муаллимимиз ҳайрон бўлиб сўраганди: “Илмий ишни нега Воҳидов ва Орипов шеърларидан ёзмадингиз? Ахир, мактаб программасига киритилмаган эса-да “Воҳидов” ва “Орипов”ни сиз ва сизга ўхшаган яна бир-икки ўқувчи учун ўтар эдим, эсингиздами? Сизни диссертация ёқляпти, деб эшитганимдаёқ “тадқиқот, ҳойнаҳой, шу икки шоир ижодидан!” дея ўйлагандим...” Шунда мен айна саволни икки забардаст шоирларимизнинг ўзларига бергим, эҳтимол, сизлар ёрдам берарсизлар, дегим келганди... Ахир, мен юрагимда неча ўн йиллар мобайнида “Сен баҳорни соғинмадингми?”, “Қани, най бер менга, дўстгинам...”, “Биринчи муҳаббатим”, “Баҳор кунларида кузнинг ҳавоси”, “Жаннатга йўл” каби Ориповнинг, “Инсон қасидаси”, “Ишқ истилоси”, “Дебоча”, “Мажнунтол”, “Руҳлар исёни” каби Воҳидовнинг шеър, ғазал ва дostonларини олиб юрганим ҳолда тадқиқот фурсати етганда нега бутунлай ўзга табиатли шеър устида илмий изланиш олиб бордим? Ёхуд мен-да кўнглимдаги ва ҳаётдаги ҳақиқатга хиёнат қилдимми?.. Бу хил саволларга бугун менинг жавобим бор (лекин кеча улар мени қийнаганди). Жавоб шундан иборатки, ижодда замон билан ҳамнафаслик деган тушунча бор экан ва у фақат баландпарвозлик билан, ясамалик билан алоқадор бўлмай, айна чоғда реал, самимий мазмунга ҳам эга: шоир ўз даврининг тепиб турган юраги бўлиши шарт экан. Олтишинчи ва етмишинчи йилларда юқоридаги икки шоир чиндан ҳам “юрак” эдилар. Улар ўша узоқ ўн йилликлар кайфиятини энг ёрқин ва энг тўла ифода қила олган ижодкорлар эди. Энди иккинчи томон – ўқувчи айнан шундай кучга эҳтиёжманд эди. Етмишинчи йиллар охири ва саксонинчи йилларнинг аввалида мен ҳам бир ўқувчи сифатида давримизнинг уриб турган “қайноқ юрак”ларига қулоқ беришим ва улар орқали ўзимни, муҳитни тушунишга уринишим табиий эди. Кейин эса (саксонинчи йилларда) мамлакат ҳаётида мисли кўрилмаган ўзгаришлар юз берди ва жамият, унинг бир бўлаги инсон жуда кескин эврилишларга мубтало бўлди. Социализм парчаланиб,

капитализм элементлари кириб кела бошлади. Натижада, инсон ва у яшаётган муҳитнинг кайфияти тубдан ўзгарди. Демак, у кечаги китобни ёпиб, бугунги кайфиятни ифода қилган санъат ва адабиётга эҳтиёж сезди. Айни чоғда ўзга бир ҳақиқатни ҳам тушуниб етдим: маълум бир тузум ва унинг устивор йўналишини куйлаган адабиёт вақти келиб шу тузум даврадан кетгандан сўнг ўз ҳукмрон қийматини йўқотар экан. Шунинг учун ҳам 90-йилда ўқувчи-тадқиқотчи адабиётимизнинг мангу ҳақиқатлар тараннум этилган саҳифаларига эътибор қилишга уринди. Назаримда "соф лирика" муаммоси" деган мавзуда тадқиқот олиб борганлигимнинг сабаби – ана шу!

Кўнгул шеърини ижтимоий буюртмалар билан "дунёга келган" ғоялараст поэзиядан бир қадар чарчаган менинг авлодимнинг ўша кезларидаги кайфиятига бир қадар мос тушганди 90-йиллар ўрталарида. Лекин Эркин Воҳид ва Абдулла Орифнинг менга ёд бўлиб кетган шеърлари ва дostonлари ҳам кўнгулдан чиққан, кўнгулнинг маҳсули эди, лекин негaдир уларни танламадим... Эҳтимол, маълум муддат вақтнинг, замонларнинг ҳукмига ҳавола этиб синагандирман: қани-чи, бир оз фурсат ўтгандан кейин ҳам тушларимга кириб чиқадиган бу шеърлар, бу дostonлар яна тўлқинлантирармикан, онгим ва қалбимни ларзага солармикан, дегандирман. Модомики, шундай бўлган экан, қачонки бу икки забардаст шоир ашъоридан сўзламоқчи бўлсам, негaдир ҳамиша ўттиз-қирқ йил орқага кетаман ва у ерда мавжуд шеърлар ҳалигача юрагимни куйдиради, ҳисларимни жунбишга келтиради. Эркин Воҳидовнинг "Рухлар исёни" дostonи шулар қаторида ва унинг жовидонлигига илк гаров шудир, дostonнинг ҳар икки замон синовларига бардош бера билгандир.

2

Дoston XX асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган оташқалб ҳинд шоири Назрул Ислomнинг ҳаётига бағишланади. Унда Ҳиндистонни инглиз мустамлакаларидан озод кўришни истаган ва шу муқаддас курашга нафақат ижодини, балки ўз эрки ва ҳаётини ҳам бахшида этган оташқалб шоирнинг тутқунликдаги аччиқ қисмати, қисматидан-да аччиқроқ ўй-хаёллари бирин-сирин ҳикоя қилинар экан, Эркин Воҳидов вақти-вақти билан ўқувчи нигоҳини инсоният тарихида юлдуздек порлаган турли-туман ажойиб ривоятларга қаратади. Ҳўш, негa? Негa шоир ўз бадиий муддаосини Назрул Ислomнинг ҳаёти ва ижоди орқалигина баён этиб қўя қолмади? Негa у ўқувчини ўзи янглиғ қийнагиси, уни ўтдан олиб ўтларга солгиси, зулм, истибдод, жаҳолат каби сиртмоқларда осгиси келди?... Чунки муддао Назрул Ислom эмас, бу – бир баҳона. Асл муддао – башарият табиатининг

икки тарафига эътиборни қаратиш: оқ ва қора, ёруғлик ва зулмат, маърифат ва жаҳолат, истибдод ва озодлик...

Назрул Ислом ва унинг аламли қисмати бир дурбинким, шоир мазкур устурлобнинг бир учини ўқувчи кўзига тутиб, иккинчи оғзини инсониятнинг хатоларга лиқ тўла кечмиши ва бугунига қаратади. Натижада ўқувчи Назрул Ислом кечмиши орқали ўзи ва одамзоднинг ботинига назар ташлаш имконига эга бўлади, инсон табиатидаги ўзак масалаларга бир нуқтадан қараш ва уни кузатиш майдонини қўлга киритади. Бу майдоннинг исми Назрул Ислом ҳаёти акс эттирилган “Рухлар исёни” достонидир! Ёши ва давридан қатъи назар, ўқувчики бор, энди шу майдонга тушса, албатта, истибдод ва озодликдан, жаҳолат ва маърифатдан, оломон ва халқдан... сабоқ олади. “Рухлар исёни”нинг даврлар чиғирғига дош бериб келаётганининг сабаби – шу. Бу эса дostonни шарафлаган унсурлардан тағин биридир.

3

Бутун ер куррасини улкан зулмат қоплаб келаётгани ҳақида бугун оммавий ахборот воситалари дунё бўйлаб тинмай жар соляпти. Замондошимизнинг – она сайёрамизнинг қайси нуқтасида истиқомат қилишидан қатъи назар – бундан хабари бор. Нимасини айтай, бу ҳақда жаҳоннинг энг қудратли мамлакатларининг давлат раҳбарларидан тортиб, энг пулдор бойларию энг таъсирли корчалонларигача беш қўлдек билади... Бироқ ачинарлиси ва ажабланарлиси шундаки, неча замонлардир одамзод ўзи билиб, ўзи кўриб, шундоқ бурнининг остида нафасини туйиб келган ёв – зулматга қарши ўзаро бирлаша олмай келаётир. Гўё ҳамма бир-бирига олдинда тубсиз бир чоҳ борлигини гапира-гапира, лекин ўз йўлини ўзгартирмай, ҳатто шу йўлни ўзгартириш тўғрисида ҳам лақиллай-лақиллай, айни чоғда тўппа-тўғри ўша қаърга томон одимлаётгандек. Во ажаб!.. Ўйлаганинг сари инсоннинг ақлли мавжудот эканлигига шубҳалана бошлайсан. Алам қилади, ахир ўзини, авлодларини, одамзодни, жамики тирикликни ҳалокатдан қутқара олмаган ақл ақлми? Биз сизларга ақл бердик, фикр қилмайсизларми? дея амр этилмайдими муқаддас битикларда. Гарчи Фолкнер каби дунёнинг энг жиддий ёзувчиларидан бири алалоқибат инсонга, унинг ҳар қандай ёвузликлар, ёвуз кучлар устидан ғалабасига ишониб ўтган бўлса-да, ҳали инсон ўз қалбидан мустаҳкам ўрин олган, унинг томирларидаги қониди шовуллаб оқаётган жаҳолату нафс балосидан кўп-да узоқ кетолгани йўқ-да!.. Дарвоқе, шундай ишончнинг ўзи учун улуғ ёзувчига олтидан ҳайкал қўйса арзийди.

Чунки инсоннинг ер шарини коптокдек думалатиб жар ёқасига те-
пиб кетаётганини кўра-била туриб яна шу одамга, унинг эзгу нияти-
га ишонч билдириш ҳазил гап эмас!..

Ҳар гап "Рухлар исёни" достонини мутолаа қилар эканман, юқо-
ридаги каби мулоҳазалар фикру ёдимни чулғаб олади. Чунки ундаги
ғоя, пафос айни масалаларнинг бағридан сизиб чиқади. Шу билан
бирга, фикрловчи инсоннинг юқоридаги мавзу бўйича асосий савол-
ларига ўзига хос жавоб бўлиб янграйди ҳам!

Албатта, дoston жуда кўп масалалар бор. Эркин Воҳидов аба-
дият, шоир қалби, исён, фидойилик, тутқинлик, истибдод, озод-
лик, шоҳ ота ва шоҳ ўғил, зоҳидлик ва орифлик, олий руҳлар ва
ҳокazo мавзуларни алоҳида фаслларда текшириб чиқади, улар-
нинг фалсафий, инсоний моҳиятини тушунишга интилади. Гарчи
ҳар-хил тарихий замонлар, турли-хил ижтимоий сиёсий даврлар,
бир-биридан узоқ воқеалар, одамлар қисмати дoston сахнасида
қоришиб кетган эса-да, буларнинг барчаси шоир мушоҳада приз-
маси остида бир нуқтада бирлашадилар. Бирлашиб, истибдодга
кўнмаган, озодликдан тонмаган, исёнкор қалб ҳаёт йўли кўз ўн-
гимизда намоён бўлади. Натижада, бу исёнкор қалб абадий ҳаёт
сувини тупроққа тўқади, эвазига ўз даврида ўз замондошининг
қон сирқиб турган дардлари билан яшаш йўлини танлайди. Йўл
табиий равишда уни мамлакатни, одамларни ўз қаърига тортган
истибдодга қарши курашга чорлайди. У курашади. Чунки туғилган-
даёқ фидойилик ҳақидаги ривоят унинг томирларида қон ўрнида
оқарди. Озодлик учун кураш эса ҳамиша тутқинликни бошлаб ке-
лади. Лекин чинакам исёнкор қалб ўз тавридан воз кечмайди, ха-
ёлини ҳар хил ўйлар илма тешиқ қилиб юборса-да, "Шоҳи жаҳон
ва Аврангзеб", "Олий руҳлар" каби ривоятлардан мадад олиб,
жисмининг нолаларига қулоқ бермай, руҳини зиён-заҳматсиз ра-
вишда кўкларга олиб кетади...

Лекин дoston ҳақидаги шунча гапдан кейин ҳам масала моҳия-
ти очилмай қолаётгандек. Чунки биз ундаги битта фаслга тегин-
мадик ҳали. Бир мушоҳада қилиб кўрайлик-чи, инсонни мана шун-
дай яшаб ўтишга, дostonда айтилганидек, гўзаллар ҳақида эмас,
тинимсиз-тинимсиз озодлик тўғрисида шеър ёзишга, озодлик учун
жонини жабборга беришга ва натижада қамоқларга тушиб, аёв-
сиз зулм, шафқатсиз қийноқлар исканжасида жон таслим қилишга
мажбур қилаётган ким ёки нима ўзи?!.. Одамлар нега бу бебақо
дунёга уруш-жанжаллар даъвосисиз жимгина келиб, бир-бирла-
рини жимгина севиб, ардоқлаб кетавермайдилар? Ахир, инсон
қўлига нимаики олмасин, паймонаси тўлғач, ҳаммасини қайтиб

беришга маҳкум-ку ва буни ҳар ким билади-ку!.. Яна нега?!.. Бу мазмундаги юзлаб, минглаб сўроқларимизнинг битта жавоби бор: **ЖАҲОЛАТ!!** Шоир Эркин Воҳидов ижод асносида асарга яна бошқа бадиий мақсадлар юкламоқчи бўлган эса бордир, лекин “Рухлар исёни” дostonини тутиб турган ўқ, унинг марказий нуқтаси менимча битта – “Жаҳолат тўғрисидаги ривоят”. Чунки қайси замондаки одамзоднинг келажаги, ер юзидаги тирикликнинг эртанги тақдир ҳақидаги муаммолар кўтарилар экан, ҳамма йўллар инсонни тўппа-тўғри жаҳолатнинг бўсағасига элтаверган... Ҳа, одамийзод ирқию динидан, мавқеию касб-коридан қатъи назар, бир-бирини худди туғишган ака-сингилдек севмоқчи бўлса, аввало, жаҳолатни ўлдирсин, эртага, индинга, ундан кейин... минг йилдан кейин ҳам авлодим қуёшни кўрсин деса, аввало, жаҳолатни ўлдирсин!.. Ҳа, ақлингизга нимаики келмасин, ҳаммасининг шarti – шу! “Жаҳолат тўғрисидаги ривоят” дostonда бошқа ривоятлар қаторидагина келадиган навбатдаги бекат эмас, асло! Бу ривоят ўша Назрул Ислom ва унинг каби дунё бўйлаб минглаб, миллионлаб истибдодга қарши чиққан, чиқаётган ўлмас ва ўчмас исёнкор қалбларни тириклайин қамокда чиришига, оловда ёнишига, виждон азобида қовурилишига сабаб бўладиган нодон ва жоҳил оломонга, жаҳолатга отилган ўзига хос лаънатловдир! Ахир, иссиқ танангизга бир ўйлаб кўринг, хастани ҳар хил дарддан, ҳатто кўрликдан даволаб, соғлар қаторига қўшган донишманд ҳакимни ўтда тириклайин куйдиришларига яна шу беморнинг овоз бериши, оловга сомон элтиши бу – учига чиққан жаҳолатнинг маҳсули эмасми!? Шундай қилаётган ёки шундай қилаётганларга жим қараб турганлар, булар – оломон эмасми? Бас, шундай экан, жоҳиллик ва оломон қайсидир маънода бир-бирига синоним, маънодошдир ҳамда инсон қандай ривожланган мамлакатда ва қайси халқнинг ичида яшамасин, магар у жоҳил эса, баланд савияли халқнинг орасида туриб ҳам оломонга тааллуқлидир. Ёки, аксинча, оломоннинг ичида туриб ҳам киши маънавий даражасининг юксаклигига, жасоратига ва ҳоказо кўплаб фазилатларию амалларининг саҳиясига қараб туриб халққа тегишли бўлиши мумкин. Ҳа, жаҳолат ва маърифат одамларни икки кутбга айириб ташлайди, натижада бир ёнда тўда, оломон, иккинчи томонда эса халқ, миллат пайдо бўлади. Дostonдаги “Жаҳолат тўғрисидаги ривоят”да ҳар иккиси ҳам бор. Бир тарафда жоҳил, нодон оломон, иккинчи ёнда эса донишманд ҳаким ва оловда ёқиб бўлгандан кейин ақл ва маърифат кўзлари очилган одамлар! Ривоят қиладиларки, Исо пайғамбар қочиб кетаётган экан. “Тўхта, эй пайғамбар! Сенга нима бўлди, кимдан

қочаяпсан?" дея сўрашибди. "Жоҳилдан!" жавоб берибди чоғиб бораётган пайғамбар. "Бу нимаси тағин, сен ахир кўрнинг кўзини очган, ўликни тирилтирган масиҳ бўлсанг-у келиб-келиб бир жоҳилдан қочасанми?" яна сўрашган экан, Исо пайғамбар жавоб берибди: "Жаҳолатнинг давоси йўқ! Жоҳилни тузатиб бўлмайди!"

Ўт кўйдилар.

Ёнди гулхан.

Қаро бўлди самовот.

Жаҳолатнинг ҳукми билан

Қурбон бўлди буюк зот.

Гулхан ёнди кўкка ўрлаб,

Чўғи ҳар ён сочилди.

Шу оловдан элнинг, ажаб,

Ақл кўзи очилди.

Ўкиндилар,

Аза тутиб

Йиғладилар, кўйдилар.

Донишмандга йиллар ўтиб

Олтин ҳайкал кўйдилар...

Қани эди достонда айтилганидек, ўзининг битта хатосидан таъсирланиб ёппасига бутун элнинг кўзи очилиб кетса! Унда ер юзида умуман оломон қолмаган, ҳамма миллат деган шарафли денгиз бағрида ўз елканларини қилпиради мағрур сузиб юрган бўларди. Йўқ-да, ҳеч қачон бундай бўлмаган ва дунёда фуқароси миллат бўлиб шаклланмаган бирон бир мамлакат қолар экан, бўлмайди ҳам! Одатда, бармоқ билан санарли одамларнинггина ақл кўзлари очилади ва баъзан ўзлари қилмаган гуноҳлар учун жавоб беришга интиладилар. Оловда тириклайин ёқиб юборилган донишманд ҳакимга олтин ҳайкал қўйганлар ҳам аслида оломон эмас, балки халққа айланган ёки айланаётган озчиликдир! (Аслида, миллат, халқ ана шуларнинг маърифатидан ўсиб чиқиб, шаклланади). Бу озчилик, кўпинча, ўзи мансуб бўлган халқнинг ўтмишда ё бугун қилган, қилаётган жоҳилликлари учун изтиробга тушади, инсоният виждони қаршисида изза бўлади ва хатоларни тузатишга киришади. Ҳамиша шундай бўлган ва жаҳолат бор экан, оломон мавжуд экан, шундай бўлиб қолади...

“Рухлар исёни” достонининг бадий ҳақиқати ана шундай аччиқ ҳаёт ҳақиқатини инкор этмайди. Аксинча, шоир ундан борини бори-ча акс эттиришга, тўғрима-тўғри бўлмаса, айланма йўллар билан дардини айтишга уринади ҳамда бунга, асосан, эришади ҳам.

Достонда “Исён қўшиғи” бор. Унда шоир Эркин Воҳидов Назрул Ислон тилидан зулм ва истибдодга қарши оташин қўшиқ битади:

*“Сўйла, инсон,
Сўйла, қаддинг кўтариб баланд
Юксакликда сенинг қадринг
Ҳимолай монанд...
Уйғонмоқнинг вақти келди,
Бош кўтар, уйғон!
Бош кўтаргин,
Минг йил тўккан
Кўз нуринг ҳаққи.
Кўзғал,
Асрий қуллик буккан
Ғуруринг ҳаққи.
Кўзғал
Буюк Тожмаҳалнинг
Шуқуҳи учун.
Кўзғал,
Улуғ боболарнинг
Пок руҳи учун.
Эрк бонгин ур,
Сен интиқом –
Таблин баланд чол.
Туғилгансан озод,
мудом
Озод бўлиб қол”.*

Асрлар мобайнида бундай ижтимоий-сиёсий мазмундаги шеър-га дуч келмаган шарқ инсони ҳайратланиб ёқа ушлайди. Кими “бу шеър эмас, агар шеър бўлса, қани унда гуллар рақсию булбуллар навоси?” деса, бошқаси “Бу шеър Шарққа хосдир, наҳот! На ишқий, на риндона. Бундай ашъор Саъдийга ёт, Ҳофиз учун бегона”, дея ёзгирди. Ниҳоят, улардан ҳиндулари Назрул Ислонни “жобон”, мусулмонлари эса “кофир” деб эълон қилишади. Қаранг, оломон ҳам Назрул Ислоннинг тўғри гапни айтаётганини билишади, лекин... “Ул кун Будда: Мард агар сен Дардни ичга ют, деган. Ул юзингга урсалар,

сен Бул юзингни тут, деган", "У дунёда бахтинг таъмин, Бу дунёда чексанг ғам, Шундай дея берган таълим Ул... Устои мукаррам" дейишади ва шоирни исён қилгани учун, зулм ва истибдодга, ҳақсизликка қарши чиққани учун, қадим Шарқ анъаналарига риоя этмагани учун маломат қилишади. Эътибор беринг, азиз ўқувчим, айнан шу фаслда оломонга хос бўлган бир қирра очилиб қолмоқда, у ҳам бўлса, ҳақиқатни кўриб туриб ундан кўз юмиш, билиб туриб ўзни билмасдек тутиш:

*"Ҳа, зулм бор, ҳақсизлик бор,
Барчага бу аёндыр.
Аммо бунининг зинҳор-зинҳор
Айтиб бўлмас замондыр",* – дейди оломоннинг бир томони. Бошқа томони унга жўр бўлади:

*"Ҳамма билар,
Инсон эркин – яшаши шарт пойидор,
Биз ҳам айтсак бўлар,
Лекин
Уйда бола-чақа бор".*

Мана, кўринг, томоша қилинг энди. Назрул Ислон кўриб, тушуниб етган ҳақиқатни қолганлар ҳам билар экан... Улар ҳам мамлакат ёвнинг мустамлакаси остида эзилиб ётганини кўриб туришар экан. Фақат... фақат тиллари соқов, қулоқлари қар экан уларнинг. Чунки шундай қилинганда ҳеч ким уларни бошқалардан айириб олиб туртмас, урмас, қийнамас, чопмас ва оловда ёқмасди. Нафсиламрини айтганда, оломон деганимиз, зўр келганда, ҳатто бола-чақасини ҳам ўйламайди. Бола-чақа бу – бир ниқоб, улар шу ниқоб остига одатда, ўз ширин жонларини яширмоқчи бўлади. Қолаверса, бу ўринда ишлатилган "бола-чақа" сўзи фарзандлар сўзининг синонимигина эмас, балки ундан каттароқ, кўпроқ маъноларга эгадир. "Уйда бола-чақа бор" дегани бир томонда ҳақиқатни айтиш ва балоларга гирифтор бўлиш бўлса, бошқа томонда тинчгина умргузаронлик қилиш бор ва бунинг ичига уйдаги бола-чақаю хотин-халаждан тортиб қозон-товоғу ширин таомгача киради, дегандир.

Юқорида шоир Эркин Воҳидов дoston майдонида айтмоқчи бўлган дард даражасига етган айрим оғриқларини айланма йўллар билан бўлса-да, барибир, ўқувчига етказди, дедик. Бу адабиётнинг, санъатнинг буюк имкониятидир, аслида. Эндигина ўқиганимиз парчалар бир томондан оломон психологиясини очиб беришга хизмат қил-

са, иккинчи томондан оломон тилидан айтилаётган аччиқ ва аламли иқрорлар дoston ёзилган етмишинчи йиллар адоғида ҳукмрон советлар давлатига нисбатан ўзига хос айбловдек жаранглайди. Ахир, ўзингиз ўйлаб кўринг, воқеалари ўзга мамлакатда кечаётган дostonда бировнинг номидан бошқа бировга қарата айтилаётган бўлса ҳам, шоир: “Ҳа, зулм бор, ҳақсизлик бор, Барчага бу аёндир. Аммо буни зинҳор-зинҳор Айтиб бўлмас замондир”, деб турса, бу мисралардаги ҳақ гап кўштирноғу ўтмишлар занжирини, чет мамлакатлар чегараларидаги симтиконлар тўрини парчалаб шоир яшаётган улкан мустамлакачи мамлакат сарҳадларига, у орқали бутун ўқувчилар армиясининг ақл ва юрак майдонларига вулқондек отилиб кириб келмаслиги мумкинми? Йўқ, албатта. Чунки менинг ўзим ўн тўрт ёшимда тузукроқ англаб-англамай айнан юқоридаги мисраларни дostonдан олиб мактабда, пахта далаларида баралла айтиб юрганимни аниқ-тиниқ хотирлайман. Худо раҳмат қилгур акам Ойбек бўлса, тўйларда сўзга чиқиб келин-куёвга бағишлаб бутун бир дostonдан катта-катта ривоятларни бус-бутинча ёддан айтиб берарди. Албатта, базмдагиларнинг кўпчилиги тушунмас ва бу қадар узун “шеър” ўқиган ҳамқишлоқларидан норози бўлишарди. Лекин аллқомат ва қайтмас акам билан юзма-юз бўлишдан кўрқиб, уларнинг биронталари юрак ютиб ошкора қаршилиқ кўрсатишмасди. Гўринг нурга тўлгур акам бўлса, кўзларини чирт юмганча худди ёрига ўзи ёзган ишқий шеърини ўқиб бераётган ошиқ шоирдек ҳаяжон, ҳарорат ва баланддик билан дostonни айтиб тебранар, тебраниб айтарди. Энди ўйлаб қарасам, акам мендан учта кўйлакни кўп йиртгани учун “Рухлар исёни” дostonининг асл моҳиятини кенгроқ ва чуқурроқ тушунган, инчунин, ҳар сафар уни ёддан ўқиганда дostonдаги Назрул Ислom ҳақиқатига ўз ҳақиқатини, Назрул Ислom дардига ўз дардини қўшиб ўқигандек яйраган экан. Йўқ эса, йигит ёши яшнаб турган акам нега ёр васфи куйланган шеърларни эмас, тутқинлик ва озодлик, жаҳолат ва маърифат дарж этилган дostonни худди ўз дардидек кўча-кўйда, тўй-ҳашамда, кўйинги, ҳамма-ҳамма ерда куйлаб юрарди... Энди ўзингиз ўйлаб кўринг, ёддан ўқилганда шеърнинг нуқта-вергули, кўштирноғи айтиладими? Мисол учун, “кўштирноқ, Ҳа зулм бор, ҳақсизлик бор, Барчага бу аёндир...” дейилладими? Йўқ, албатта! Дoston парчаси “енгилмас ва парчаланмас, абадул-абад туради” дейилган Советлар давлатининг фуқаро-тингловчиси қулоғига айнан “Ҳа зулм бор, ҳақсизлик бор...” шаклида етиб боради ва у мушоҳада қила бошлайди: наҳотки, буни ёзиш-япти экан? Чоп этишибди-ку. Нима бўлганда ҳам барака топишсин. Ўзи бор гап-да!.. Эртасига қарабсизки, ўқувчи ҳам тахминан ўша мисралар маъносига яқин гапларни айтиб юрган бўлади. Ахир, дoston

1978 ва 1979 йилларда ёзилган. Улкан мамлакатдаги қайта қуришга, демократияга ва ниҳоят, мустақил давлатлар ҳамдўстлигига бор йўғи беш ўн-йил қолганди ўшанда. Демак, – дея хулоса қилсак ярашади, – қайта қуришлар, демократиялар ва мустақил давлатлар ўз-ўзидан бино бўлгани йўқ, балки одамларнинг ҳаққа ва ҳақиқатга бўлган ана шундай интилишидан, кайфиятидан дунёга келган. “Рухлар исёни” достони эса ўзбек зиёлиларининг ҳақиқат ва озодлик томон энг катта парвозларидан бирида ёзилгандир!

5

Достон фақат айтилганлардан иборат эмас. Унинг деярли ҳар бир боби тўғрисида бутун бошли китоб ёзса бўлади. Чунки унда ёлғон йўқ, шеърӣ романтика кўзингизга рангин тўр солмайди, сизни ҳаёт ва унинг муаммоларидан ҳаёлниң камалакдек товланган ўзга оламига юлиб олиб фикрингизни ипақдек мулойим тўрлар билан занжирбанд этмайди, асло! “Рухлар исёни” достони Эркин Воҳидовнинг зиёли шоир бўлиб ғарқ пишган 42-43 ёшларида ёзилган ва ўзида шоирнинг бутун Жасорати, Истеъдоди, Донишмандлигини... бир нуқтага жамлаган энг умрзоқ, энг жозибали ва энг ҳақиқатпараст асаридир! Агар шоир бошқа ҳеч нима ёзмаган бўлган тақдирда ҳам биргина “Рухлар исёни” достони уни миллат ва адабиёт кўксида ўчмас юлдуздек порлаб туришига кифоя қиларди. Чунки у одам ва одамзоднинг энг тансиқ, энг азиз... орзу армонлари ҳақида гўзал, ҳазин, айни чоғда, мағрур қўшиқдек юракларимизда, онг ва руҳларимизда акс садо беради. Чунки у қуллик ва зулмга рози бўлмаган, унга кўнмаган, унга қарши курашган ва озодлик учун ширин орзулари не, ҳатто азиз жонларидан воз кеча олган инсониятнинг чинакам қаҳрамонларини мадҳ этади!.. Ахир достонда ҳиндистонлик шоир Назрул Ислон тилидан “Туғилгансан озод, мудом Озод бўлиб қол” дея айтилган оловли мисралар бундан олтмиш-етмиш йил бурун халқни жонидан севган, унинг учун ҳар нега тайёру оқибатда бўйнига “халқ душмани” тавқи лаънати осилиб, ваҳшийларча отиб ташланган улуғ Чўлпоннинг “Кишан кийма, бўйин эгма, Ки сен ҳам ҳур туғулгонсен!” деган оташин чақириқларини ёдга солмаяптими!? Лекин оёқларида ҳали мустаҳкам ва бутун дунёга ўз зўравонлигини ўтказиб турган Империя ҳудудида ўша етмишинчи йилларда миллат учун ҳаёт ва жонларини фидо қилган буюк жадидлар тўғрисида ёзиш мумкинмиди? Шу билан бирга, агар Эркин Воҳидов ботинида гўрлари нурга тўлгур маърифатпарвар боболаримизнинг озодлик, истиқлол, маърифатпарварлик каби умуммиллат ғояларига жин-

деккина ҳурмат бўлмаса, чет эллик, деярли бизнинг чўлпонлар йўлини босиб ўтган шоир Назрул Ислоҳ ҳақида бундайин кўнглига яқин дostonни битиши мумкинмиди!? Кўринадики, "Рухлар исёни"да дарж этилган ва дostonнинг лафоси даражасида куйланган дард айни чоғда бизники ҳамдир! У ўз тупроғимизда, ўз назрул исломларимиз қисматларида мисқол-мисқол йиғилган ва қалб тўри-мизда ардоқланган, бироқ тақдир тақозоси билан ҳиндистонлик шоир ҳаёт йўли мисолида акс эттирилган умуминсоний дарддир!

6

Назаримда "Рухлар исёни"ни ёзар экан, шоир Ҳақиқатнинг кўзларига тик қарай олган. Ёки буни бошқача айтамиз: Ҳақиқатнинг кўзларига тик қарай олган муддати давомида шоир кўнглидан кечганлари бу – "Рухлар исёни" дostonи!

7

Аммо "Рухлар исёни" дostonининг Ҳақиқат кўзларига дош бериш муддати инсоният умрига тенг!

8

Дostonда кўпгина фасллар сўнгида шоир беихтиёр ўз кўнглига мурожаат қилади. Ажаб, мурожаатларнинг асллари муножаатга айланиб, ўқувчи кўнглига дуодек ёғилади:

Ҳақ учун
Бош туткан тикка
Мардлар руҳи ёр бўлсин.
Бу дунёда
ноҳақликка
Кўнмаганлар бор бўлсин!

Бу дунёда ҳамма нарсанинг ўз ўлчови бор. Жумладан, инсонликнинг, маданиятликнинг, жўмардликнинг... Одамнинг ҳайвондан фарқи унинг кишилиқ гурури, мардлиги... бориники, одамнинг инсонлиги энг аввал, унинг ҳақиқатга, ҳаққа қай даражада яқинлашиб келгани билан ҳам ўлчанса, ажаб эмас! Чунки инсон қўй ёки эшак эмаски, қайси томонга ҳайдаса, шу томонга кетаверса! "Инсон бу мағрур жаранглайди!" дейди улуғлардан бири. Бас, шундай экан, Инсонлик бу – юксак мартабаким, унга тинимсиз интилмоқ, интилмоқ ва интилмоқ зарур. Шуларни ўйлаганда инсон номига муносиб бўлишдан ортиқ шараф йўқ дунёда деб ҳайқиргинг келади! "Рухлар исёни" дostonидаги руҳлар исёни ҳам аслида, инсоннинг қулликка,

жаҳолатга, зулм ва истибдодга қўнишига қарши кўтарилган муқаддас ҳаракатдир: "Туғилгансан озод, мудом Озод бўлиб қол!" дейди Эркин Воҳидов бенгал шоири Назрул Ислоҳ ва ўзбек шоири Чўлпонларга жўр бўлиб. Достонга кўнгил қўйган ўқувчики бор, руҳан беихтиёр бу шоирлар сафига келиб қўшилади.

2006

РАУФ ПАРФИ БИЛАН БЕШ УЧРАШУВ ВА ЯНА БИТТАСИ

Биринчи учрашув (Бунда фақат мен шоирни кўрганман, у эса йўқ...)

80-йилларнинг адоғи, 90-йилларнинг бошлари – Рауф Парфи каби шоирларга ҳавас қилиб, бир кўриш орзусида юрган серҳавас талабалик вақтимиз. Кунлардан бир кун "Талабалар шаҳарчасида Наврўзга бағишланган йиғин бўлармиш", деб қолишди. Курсдошлардан тўрт-беш киши бўлиб ўша ёққа отландик. Университет биносидан чиқиб, йўл ёқасидаги узун йўлакка тушишимиз ҳамона биздан йигирма-ўттиз одим илдамроқда бир эркагу бир аёлнинг суҳбатлашган кўйи охишта кетиб боришаётганига кўзимиз тушди. Ким биринчи бўлиб эътибор берди - ҳозир эсимда йўқ, аммо эркак кишининг машҳур шоир Рауф Парфи эканлигини таниб қолгандик. Назаримда, унинг зоҳирий кўриниши (жуссасининг кичик бўлишига қарамай) худди шеърятти, яъни ботиний олами янглиғ олис-олислардан ҳам кўзга "манаман" деб ташланиб турар эди. Йўқса, биз уни ҳаётда илк бора кўриб турар эдик.

Шоирнинг соч-соқоли нақ елкасига тушарди десам, бироз муболаға бўлар-у, лекин улар жуда ўсиб, бир бурда юзини янаям кичрайтириб қўйгани рост эди. Яна бу соч-соқолнинг денг қорасидан оқи кўпроқ эди. Эгнига ҳам, адашмасам, оқишга мойил плаш кийиб олганидан бутун қиёфаси худди оқушни ёдга соларди. Биз қадамларимизни беихтиёр секинлатдик. Ёш ва ғайратли эдик, бир ҳаракат билан улардан ўтиб кетардик, одатда шундай шиддат билан юрардик ҳам. Лекин ҳозир... ҳозир бундай қилиб бўлмасди, бу мумкин эмасди ўша пайтдаги бизга ўхшаган ёшлар учун. Рауф Парфи сингари шоир билан битта йўлакдан бир вақтнинг ўзида одим олиш шахсан мен учун унутилмас лаҳзалар, керак бўлса, ўзига хос бир омад, ҳатто бахту саодат бўлиб туюларди...

...ҳозир замонамизнинг яна бир улуғ шоири Абдулла Орипов билан битта бинода, бўлиб ҳам бир қавату ёнма-ён хоналарда ишлаймиз. Устоз шоир балки сезар, балки сезмас, мен учун шунинг ўзи бир олам қувонч бағишлайди. Ҳатто лифтда битта қаватга кўтарилиб-тушиш ҳам бир мўъжизадек туюлади. Нега? Чунки болалигимиздан Ойбеку Ҳамид Олимжон, Эркин Воҳидову Абдулла Орипов, Рауф Парфию Ҳалима Худойбердиева каби шоирларнинг олтиндек шеърларини ўқиб, ёд олиб ўсганмиз. Бу шеърлар бизга осмондан тушган санъат асарлари янглиғ таъсир қилган, мурғак тасаввур ва тахайюлимизни бойитган, руҳимизни парвозларга чорлаган. Биз у пайтлар ўзимиз севган ижодкорларга пастдан тепага қарагандек қарар, уларга зимдан ҳавас қилар, китобларини қўйнимиз ё қўнжимизда (ахир, қишлоқ болаларимиз!) олиб юрар, ўзларини яқин қариндошимиздек яхши кўрар эдик. Аслида, фақат у пайтлар эмас, балки ҳозир ҳам дунёдаги жамики зўр шоиру ёзувчининг, драматургу бастакорнинг санъат асарлари қаршисида худди ўшандай, қаҳрамон ҳайкали қошида жим қотган ватандош янглиғ ажиб ўйларга топишда давом этаётганимиз чин гап...

...энди ўзингиз ўйланг, мана шундай муҳаббат билан ўсган йигитча учун ўша кун Рауф Парфидек бир шоир билан, майли, ёнма-ён эмас, майли, унинг изидан бўлсин, барибир, битта йўлакдан олдинма-кетин юриб боришнинг ўзи эртадек ширин, афсонадек сеҳрли бўлмаслиги мумкинми?!

ИККИНЧИ УЧРАШУВ (Бир-биримизни кўрганмиз)

Ажойиб кунларнинг бирида Рауф Парфи ўзбек филологияси факультетига талабалар билан учрашувга келган эди. Ўшанда биз ёшлар ўзимизча максимал даражадаги миллатпарасту ҳақиқатпараст эдик. Давр ана шунақа қайноқ эди, эсланг... Шоир аудитория минбарига чиқиб, кичик бир нутқ ирод этди. Адашмасам, икки-учта шеър ҳам ўқиди. Ниҳоят, навбат одатдагидек, "Саволлар борми?"га етганда, мен ўрнимдан туриб "Нега сиздек шоир ҳам Ленин ҳақида шеър ёзгансиз? Унинг ким эканлигини наҳотки билмагансиз?..." деб бетга чопарлик қилганман. Рауф ака жавобининг бошланғич қисми ёдимда: "Тўғри, тан оламан, ёзганман. Энг яхши шогирдларимдан бири ҳам шу ҳақда гапириб, "Сиз Ленин ҳақида шеърлар ёзгансиз, менда эса биттаям йўқ", деб мақтана-

ди...” Негадир жавобнинг қолганини эслай олмайман. Уйдиришни эса сира истамайман. Эҳтимол, умумий бир кўринишда бўлган чиқарки, хотирамда сақланмаган. Лекин бугунги ақлим бўлса, мен ўша ўринсиз саволни бериб, устоз шоирга - бутун онгли умри давомида “Турон – Туркистон - Ўзбекистон!” дея нола чекиб ўтган улуғ Ватанпарвар Зиёлига сира-сира азият етказмас эдим. Чунки бугун мен инсон нафақат ота-онасининг, балки ўз даврининг ҳам фарзанди эканини оз-моз англаб қолганман...

УЧИНЧИ УЧРАШУВ **(Яна бир-биримизни кўрганмиз)**

Ғафур Ғулом нашриёти зиналарида шоирга рўбарў келиб қолдик, денг. Камина фольклоршунос олим, филология фанлари доктори, дўстим Жаббор Эшонкул билан бирга эдим. Рауф ака мени яхши танимас эди, назаримда. Ҳар ҳолда, доимий салом-алигимиз бўлмаган. Жаббор акани бўлса, яхши танир экан. Буни ундан пул сўраганида билиб олдим. Жаббор ака киссасидан 200 сўмлик дастанни чиқариб (у пайтда каттагина пул эди), Рауф ака ва мендан пана қилиб санай бошларкан, Рауф ака айланиб Жаббор аканинг қаршисига ўтди-да: “Шундай чиройли дастани бузиб нима қиласиз? Бутунича бериб қўйсангиз бўлмайдами?” дея қистовга олди. Жаббор ака мийиғида кулганча пулни яна шоирдан пана қилган қўйи санашда давом этди. Бу манзара менга жуда қизиқ туюлди. Ниҳоят, Жаббор ака дастанинг нақ ярмини санаб, “Уйда бола-чақа бор, Рауф ака. Мана, олинг, сиз билан тенг бўлишдик”, дея шоирга бир даста пул узатди. Шунда-чи, нима воқеа рўй берди денг, эшитинг, - Рауф ака пулни чўнтагига солар-солмас: “Йигитлар, қарасам, жуда очиққан кўринасизлар, ранг-рўйларинг ҳам бир аҳволда, юринглар, сизларга бир тушлик олиб берай”, деса бўладими!.. Менга роса нашъа қилиб кетган эди бу гап. Мазза қилиб, овозимни қўйвориб, хохлаб кулдим. Ахир, ақлнинг қувлигинию ҳимматнинг баландлигини қаранг! Эндигина ўзи бир мирига муҳтож эди, энди кўринг, оламга зиёфат бермоққа тайёр!.. Мана шу кичик эпизодда, назаримда, Шоирнинг моддий дунё билан боғлиқ зиддиятли ҳоли ёрқин акс этган эди. Бир томондан у - муҳтож, иккинчи ёқдан эса борини борлиққа сочишга ҳозир у нозир ҳотамтой...

ТҮРТИНЧИ УЧРАШУВ

(Бунда ҳам бир-биримизни кўрганмиз)

Яна Жаббор ака ва мен. Адашмасам, газета корпусига мақола олиб боргандик. Чиқишда бугунги куннинг забардаст модернчиси деб тан олинган, чинданам кучли шоирга дуч келдик. Гаплашиб тургандик, Рауф ака келиб қолди. Сўрашдик. Рауф ака гапни чўзмай кўнгил истагини дарҳол юзага чиқарди-қўйди: "Сизлар билан бир отамлашгим келяпти. Хориждан атай юборишибди", дея, худди "Иван Васильевич касбини ўзгартиради" фильмининг бир эпизодини ёдса солиб, эгнидаги костюми пешини очиб ёпти: Шиша! Лекин алланбалосидан. "Бошқачасидан-ку!" - хитоб қилиб юборди "бу ишлар"ни яхши тушунадиган модернчи шоир. "Ҳа, виски – бу, виски!" деди Рауф ака ғурур билан.

Чиқаверишдаги ўша машҳур ошхонага бордик. Жаббор ака билан егулик, газак буюрдик. Мен рулда, Жаббор ака кам ичади, икки катта шоир бирга бир "ташлашди" денг. Аммо кўп ўтмай модернчи шоир "бўшашиб" қолди-да, боши-кеги йўқ, бир-бирига боғланмаган хотираларга берилди. Жаббор ака билан мен одоб сақлаб, чурқ этмаймиз. Рауф ака узун гапнинг туғашини кутиб безовталанади, дам-бадам лўкма ташлаб, модернчининг алжирашга ўхшаган монологини диалогга айлантормоққа беҳуда уриниб кўради. Яна биров шу зайлда кечгач эса, ниҳоят, тақдирга тан берди чоғи, нариги столда ўтирган бир танишига қўл кўтариб, бизга "ҳозир" деганча ўрнидан турди Рауф ака...

Ҳаммаси тушунарли эди: биз тездагина ҳисоб-китоб қилиб қўзғалдик. Катта вискининг ҳали учдан биридан мўлроғи ичилмай турган эди. Жаббор ака, шишани, адашмасам, газетгами-пакетга ўраб, шоирга элтиб берди-да, биз учун ҳам хайрлашди. Сўнг иккаламиз модернчи шоирни икки қўлтиғидан суяб ошхонадан базўр олиб чиқдик. Чамаси, энди унга йўл кўрсатиш керак эди...

Ёдимда қолгани – шоир феълининг битта қирраси бўлди. Назаримда, Рауф ака одамларни яхши кўрар, уларни соғиниб яшар, мавридини топганда улар билан бирга ҳангомалашгиси, ёнида арзигулик нимасидир бўлса, ўшалар билан баҳам кўргиси келар ва бу унинг учун оддий ҳолга, айна дамда, кучли эҳтиёжга айланганди. Виски қурғур ўша пайтда топилмас матоҳ эди. (Ана, ҳозир ҳам кўпайиб қолганига қарамай, отнинг калласидек нархи бор.) Шоир уни бир ўзи уйда ўтириб олиб "майдаласа" ҳам бўларди. Йўқ, вискини ўзига яқин олган кимдир билан бўлишгиси келган. Бунга шубҳа йўқ. Тасодифни қарангки, рўпарасидан биз чиқиб

қолдик. Борини борича баҳам кўрадиган, шундай қила оладиган танти табиатидан нишона эди - бу. Кимдир "қўйсангиз-чи, нима-лар деяпсиз ўзи? Битта вискини баҳам кўриш билан инсоннинг тантилиги намоён бўлиб қолармиди?" дея эътироз билдириши мумкин. Баҳслашиш ниятим йўқ, лекин шоир учун шундай вақтлар бўлганки, унинг ўша савил вискидан ўзга бойлиги ҳам, вискидан яқинроқ дўсти ҳам қолмаган. Шуни ҳисобга олсак, шоирнинг мен урғу бераётган сифатининг залвори тамомила бошқача маъно касб этади. Ҳар ҳолда менга шундай туюлади... "Тагин билмадим..." дейдию Фафур Фуломнинг Шумболаси...

БЕШИНЧИ УЧРАШУВ

(Бунда улуг шоирни мен кўрмаганман...)

Рауф ака дунё алмаштирганидан бир мунча вақт ўтиб, Сулҳида Ёлғиз Рауф ака умрининг сўнгги йилларида ёзган ва аксар чоп этилмай қолган бир қанча шеърларини негадир менга келтириб берди. Шулар ва олдин нашр қилинган айрим шеърлари асосида "Сўнгги видо" китобчаси дунё юзини кўрди. Улуг шоир умрининг поёнида қисматлари туташ бўлган актриса ва шоира Сулҳида Ёлғизнинг айтишича, сўнгги пайтларда Рауф ака каминанинг "Мувозанат" романини қўлидан қўймай ўқиган экан. Демак, мен шоирни кўрмай қўйдим, деб юрган кезларим у билан ғойибона "учрашган" эканмиз, дейман ҳозир ўзимга ўзим. Ва бу учрашув мен учун юқоридаги ҳамма учрашувларимиздан-да аҳамиятлироқ, қадрлироқдек туюлади. Сулҳида Ёлғиз агар яна битта детални айтмаганида, мен ушбу - бешинчи учрашув ҳақида ёзмас эдим. Деталь шундан иборатки, Рауф ака асарни роман чоп этилган "Жаҳон адабиёти" журналидан ажратиб олиб, ўз қўллари билан ундан алоҳида китоб ясаган экан. Шоирнинг ёшлигида босмаҳоналарда ишлаб, китоб муқовалаш ҳадисини обдан эгаллагани ҳақида профессор Нўмонжон Раҳимжоновдан кўп бор эшитгандим. У киши бу ҳақда ўз мақолаларида ёзган ҳам. Демак, актрисанинг айтганларида жон бор. Ҳатто қуйидагисида ҳам: Рауф ака ўзи ясаган китобни йўқлаб келган шоғирдларидан бирига "Албатта, ўқинг!" дея ёстигининг остидан чиқариб берган... Рауф аканинг табиатидан келиб чиқадиган бўлсак, дарҳақиқат, у, муқаддас ўғитларда айтилганидек, бериб ўрганган зот эди, олиб эмас...

...ЯНА БИТТАСИ (Бир-биримизни кўргаймиз...)

Улуғ ўзбек шоири Рауф Парфи билан яна қайдадир учрашган бўлишим мумкин, масалан, у Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Тил ва адабиёт институтига, Нўмонжон ака каби дўстларининг хузурига ўқтин-ўқтин келиб турар, шунда узун коридорда тик оёқда салом-алик қилиб қолардик. Лекин ўйлаб кўрсам, энди булар жуда муҳим эмас, энг муҳим учрашув ҳамиша мен билан бирга экан: бу - шоирнинг юсак санъат намунаси ўлароқ яратилган ўлмас шеърияти билан ҳар доим дийдорлашиб яшаш саодати! Яна шуки, ушбу саодат барча ҳассос юракли ўқувчида бор. Таскинимиз ҳам шу ерда, аслида!..

2013 йил

ҚИСМАТИ - ШОИРЛИГИ, ШОИРЛИГИ - ҚИСМАТИ (ЎКИ МУҲАММАД ЮСУФ ФЕНОМЕНИ)

Мен Муҳаммад ака билан бир жойданман – Марҳаматдан, яъни қадим Мингтепадан. Туғилган гўша меҳри ва унинг олдидаги қарздорлик туйғуси туфайли бўлса керак, унинг Мингтепага бағишланган талай шеърлари бор. “Мингтепани атайлик ўз номи билан!” деб тугалланади бир шеърининг охири мисраси. Албатта, мен ҳам ёзганман: “Толеим кулса бир кун, Қучоғингга қайтарман. Муҳаммад Юсуф билан Қўшиғингни айтарман!” дея якунлаганман битигимни. Иккиламиз ҳам болаликдан Улуғтоққа қараб, ундан кайфият, хаёли олиб улғайганмиз. Битта каналдан сув ичганмиз. Эҳтимол, битта тандирнинг нонини еб, битта ариқда чўмилгандирмиз ҳам. Лекин ҳеч қачон “борди-келди”миз бўлмаган. Ваҳоланки, ҳозир ўйлаб қарасам, ҳаётнинг ўзи бунга етарли даражада сабаблар яратган экан. Ҳамда бу сабаблар тақдир деб аталган улкан тоғдан ситилиб чиққан шалоладек табиий равишда туғилган эса-да, биз шаҳри азим Тошкентда “ҳамюрт” сифатида ҳеч қачон кўришиб турмаганмиз. Бунга ёшимиздаги фарқ (14 ёш!) дан ҳам кўра табиатимиз, тарбиямиз ва дунёқарашимиздаги ўзгачалик кўпроқ сабаб бўлгандир, деб ўйлайман. Шунга қарамай, тақдир мени бир неча бор ўзбекнинг бу улуғ ва танти шоири билан ҳар хил вазиятларда дийдорлаштирди, дея оламан.

Муҳаммад Юсуфни билмаган, унинг икки қатор шеъридан баҳра олмаган киши йўқ ҳисоби миллатимиз вакиллари орасида, десам муболаға бўлмас-ов... Ҳатто дунёни бадиий-эстетик қабул қилишига кўра шоирдан тамомила фарқ қилувчи ўқувчи ҳам ҳаёти давомида ҳеч курса М. Юсуф шеърлари билан ижро этилган кўшиқни тинглаб ҳузурлангани бор гап. Шу маънода мен ҳам илк бор шоирнинг ўзи билан эмас, аввало, шеърлари билан учрашганман. Аслида, бу ҳам шоир учун, умуман, ҳар қандай ижодкор учун чинакам бахт. Чунки ўзини қанча шоир атаган бор, лекин биронта мисраси эл ичра машҳур эмас. Элни қўйиб туринг, энг яқин дўсти, ҳатто гоҳида турмуш ўртоғи ҳам билмайди унинг бир қатор шеърини. Бу шоирнинг туғилмай туриб ўлгани эмасми!.. Ҳақиқий шоирнинг, шеър-ку майли, ҳеч курса, ёдларда михланиб қоладиган мисралари бўлади, бўлиши керак! Мисол учун "Ғичир-ғичир тишимдаги Сўлиғимсан, Ватаним!" дегандек. Бугун ўзбек тупроғида "кимнинг шеърини энг кўп ёд биласиз?" деган маънода ҳаққоний сўровнома ўтказилса, ҳеч ким Муҳаммад Юсуфнинг олдига тушолмаса керак-ов...

Ҳар доим гапнинг тўғриси яхши: менинг шеърият бобидаги танглайим ўзбек шоирларидан қисман Ҳамид Олимжон, кўпроқ Эркин Воҳидову Абдулла Орипов, хориж шоирларидан Пушкин, Лермонтовлар шеърларини ўқиб кўтарилган. Навоий, Бобур ва Машрабдан айрим рубоий ва ғазалларни суюб ёдлаганим, ёқимли кўшиқдек айтиб юрганим эсимда. Қолган барча буюклар кейинги босқичда "пайдо бўлишган". У пайтлар М. Юсуфнинг ҳатто номини ҳам эшитмагандим. Кейинроқ, армия хизматини ўтаб, университетда ўқиб юрган кезларим бу шоирнинг шеърлари ҳақидаги яхши гаплар қулоғимга чалинган. Ҳатто илк эшитган шеъримнинг мисраси ёдимда қолган: "Марҳаматга қачон бораман?" (Эҳтимол, ўзим ҳам истаган вақтимда боролмай юрган бўлсам керак-да...) Мени шеър ўзининг соддалиги, тўпорилиги, ич-ичидан балқиб турган самимияти, ҳаётга яқинлиги билан жалб қилганлиги ҳам эсимда. Ахир, шеърдаги "Диёримнинг байрамлари шўх, Байрамларда эса билет йўқ" дегандек иддаолар ҳар кун бўлмаса-да, тез-тез биз талабаларнинг қулоғига чалинадиган ва мағзи ғоят яхши чақиладиган гаплар эди-да! "Наҳотки, шундай, нима деса бўлади, кундалик гап-сўзларни ҳам шеър қилиш мумкин бўлса?" деб ажабланганман. Ҳа, ажабланганман, ҳайратланган эмас. Ҳайрат эса анча кейин келган. Чунки мен талабалик чоғимда ўзбек шеъриятининг кучли тўлқини, ўша кезларда роса ўқиладиган 70-йиллар авлоди поэзияси билан "маст" эдим. Шу боис, эътироф этишим керак, Муҳаммад аканинг бир-иккита шеърини истисно қилганда, содда ижодини дастлабки кезлар писанд қилмаганман. Бир

мен эмас, ўша вақтдаги айрим тенгдошларимнинг "назмий кайфияти"ни эсласам ҳам ҳол шундоқ эди. Чунки биз "соф лирика" ва яна "мураккаб" шеър сеҳрига илиниб, ўзимизча ҳатто 60-йиллар авлоди поэзиясини-да (ундаги мурасасоз оҳангларни) анча-мунча танқид қила бошлаган авлод эдик. Шунинг учун бўлса керак, мен М.Юсуфнинг дастлабки китобларини сотиб олмаганман. Яшириб нима қилдим: уни ўша пайтларда (ёшим тахминан 20 ларда) "омма шоири" деб, ўзимни эса "хослар мухлиси" деб билганман.

Лекин, биласизми, эшикдан қувсанг, тешикдан дегандек, ҳаётим давомида ўзбекнинг бу содда шоири шеърларига мен ҳамма жойда дуч кела бошладим. М. Юсуф шеърлари кўшиқлар орқали, оммавий ахборот воситалари тўлкинида, тўю маъракалардаги табриклар қанотида, умуман, чор томондан ўзидан дарак берди, бераверди. Кўп ўтмай, унинг шеърлари шунчалар машҳур бўлдики, умри давомида қўлига наинки китоб, балки газета ушламаган одамларнинг ҳам аввали кўнгилларига, сўнгра хонадонларига кириб борди. Мен ҳаётимда учраган биттагина мисолни айтиб берай: тошкентлик яқин бир дўстим бор, унинг етмишларни қоралаган қассоб амакиси бир куни мол-қўй олгани бозорга тушадию ҳайвон ўрнига қўлида биттагина китоб билан қайтиб келади. Уйдагилар ҳовли томондаги қушхонага ўтишса, у ерда қассоб гўшт нимталайдиган каттакон тўнка устига ўтириб олганча шеър ўқиётган бўлади. Кейин эса у фарзандларию невараларига ҳам шу китобни ўқитиб юрган... Тахминингиз тўғри: китоб Муҳаммад Юсуф қаламига мансуб. Энди бир иссиқ танамизга ўйлаб кўрайлик, бу шоир шеърларида қандай сеҳр борки, ҳаёти мобайнида китобга бирон марта ишқи тушмаган қассоб пул топиш билан боғлиқ муҳим ишини бир четга йиғиштириб қўядию шеър ўқийди?! Шу чоққача жаҳоннинг барча шоирлари йиғилиб олиб ҳам фикрини ўзгартиролмаган бу кишимга ўзбекнинг ҳаммадан содда, дўлвори бир шоири нечун бунчалар қаттиқ таъсир қилди экан?..

Мени ҳам бу шеърят секин-аста ром этган. Ўзим истамаган ҳолда кўпчиликка қўшилиб унинг сўзлари билан айтиладиган қўшиқларни ҳиргойи қилиб қолганман. Шулардан бири "Самарқандга борсам мен агар Улуғбекни кўриб қайтаман, У қон йиғлаб турар ҳар сафар, Мен дардимни кимга айтаман?" эди. Мен ҳозир бу мисраларни китобга қарамай, хотирамдан ёзипман ва дангалини айтай: шоирга ҳавас қиляпман. Ахир, мен ҳам уч-тўрт шеър қоралаган қаламкашман, лекин ҳатто ўз битикларим ҳам ҳаёлимда бунчалар осон тикланмайди! Ўзгаларнинг хотирасидан бир умр ўчмайдиган ашъор битган шоирга ҳавас қилмай бўладими? Фақат номард ижодкоргина ўзгалар парвозини кўролмайди. Мен бу гапларни шоир сифатидагина эмас, чорак

аср шеър илми билан шуғулланган, бу йўлда икки монография ва ўнлаб мақолалар ёзган шеършунос мутахассис сифатида ҳам ёзганман. Узун гапнинг қисқаси шуки, қатор йиллар мобайнида М.Юсуф феномени ҳақида чўзиб-чўзиб мулоҳаза юритиб, қуйма шеърлар ёзадиган туғма шоир дунёни, кўнгил дунёсини айнан мана шундай осон фатҳ этади, деган хулосага келдим. Бундай қисмат М. Юсуфга насиб этди. Унинг бир инсон сифатидаги қисматидан шоирлиги, шоирлигидан инсоний қисмати ўсиб чиққанлиги тўғрисида эса алоҳида китоб ёзса арзийди. Насиб этган бўлса, у ҳам ёзилгай, иншаоллоҳ.

М.Юсуф бундай юксак соддаликка қандай эришди экан? деган савол мени ҳамиша ўйлатиб келган. Ўзимча муайян жавобларни топганман ҳам. Аввало, шоир ўз дардини халқ ичида кўпинча тайёр қолипга айланган бадиий нутқ шакллари ёрдамида ифода этади. Яъни ўзбекона нутқ шакллари синдириб, назмий қилишга деярли уринмайди у, балки аксар ҳолда, айнан олади. Бу эса шеърнинг одамлар қалбию онгига тез сингиб кетишига олиб келган асосий сабаблардан биттаси. Қолаверса, кўнгли ғамга тўлган инсоннинг йиғиси қанчалар самимий ва ҳаққоний бўлса, М.Юсуф шеърляти ҳам шоир қалбининг ана шундай зўриқишсиз нидоси бўлиб дунёга келади. Чин дилдан қувонган кишининг севинчларида қанчалик бола беғуборлиги ва табиийлиги бўлса, мазкур шеърят ҳам ана шундай софликка чулғангандир. Бу эса ташқаридангина осон кўринади. Аслида, юксак ва теран маънолар ифодасига хизмат қилган соддалик ҳамма мураккабликлардан баландда туради. Чунки бундай шеърларни биргина истак билан яратиш бўлмайди. Бундай чўққига Худо берган жудаям ноёб истеъдод орқалигина кўтарилиш мумкин: “Падаркушдан пана қилиб Улуғбеинг кучгайман...” Ҳа, мураккаб ва зиддиятли ҳаёт ҳақида бу даражадаги шаффоф соддалик билан ёзиш учун шоир фақат ва фақат юксалиши керак бўлади, тушиши эмас! Ўзбек халқ ижоди - фольклорни, мумтоз шеърлятимизнинг улуг вакиллари - Бобур, Машраб ижодини эсласак, айтмоқчи бўлган муддаомиз янада ойдинлашади.

Ғойибона учрашув

Тўқсонинчи йил эди, адашмасам. Талабаман. “САМПИ” томондаги чойхонада ижарада тураман. Чойхонанинг ҳовлиси этагида иккита чоғроқ хона бўларди - бизнинг шохона қароргоҳимиз! Қайси бир байрам арафасида ота-онамни зиёрат қилиш учун Марҳамат (Мингтепа) га жўнаб кетдим. Бир неча кундан кейин келсам, “САМПИ”, Шарқшунослик ва Қишлоқ хўжалиги институтида ўқийди-

ган, республикаимизнинг турли вилоятларидан жамланган талаба дўстларим хужраимизга Муҳаммад Юсуфни олиб келишибди, қаранг. (Демак, шоир ўша йиллариёқ машҳурлик шохсупасига кўтарилган экан-да!) Водийча ош тановул қилинган, алламаҳалгача аскиялашиб, чойлашиб ўтиришибди, шоир янги шеърларидан ёддан ўқиб берибди. Орада дўстларим “бизда ҳам бир ҳаваскор бор дея”, менидан сўз очишибди. Шоир бўлса “олиб келсин машқларини, кўриб бераман”, дебди. Хуллас, дўстларимнинг айтишларича, ўша кечаси кимсан - эл аро машҳур Муҳаммад Юсуф оддий бир талаба Улуғбек Ҳамдамовнинг темир каравотида тунаб қолган.

Тошкентга келган кунимдан бошлаб дўстларим бўлиб ўтган воқеани шишириб- бўрттириб гапиришар, қулоғимни қоматга келтиришар, ора-орада “шоир сени кутяпти, шеърларингни кўтариб тез олди-га бораркансан!” дея қистирма гап билан ичимни қиздириб ҳам қўйишар эди. Мен бўлсам - ҳали бирон тайинли нашрда бирон тузукроқ шеъри чиқмаган ҳаваскор қаламқаш, ўзимча бўлажак “тарихий воқеа”ни ортга сурардим. Устига-устак, “Машҳурлар олди-га бормайман, Кўзи учиб турган бўлса бошқа гап” деб бошланадиган ва худди шундай яқунланадиган, на қофияси, на ритми ва на жозибаси бўлган тизмалар ёзганим эсимда. Сизга ёлғон (эҳтимол), менга чин, бир ойлар чамаси ўзим билан ўзим курашиб юрганман “борайми-бормайми?” деб. Кўнглимга қарасам, ройиши йўқ (умуман, мен болаликдан шундайман шекилли: тўй-ҳашамлардан, издиҳомлардан, маросим ё тадбирларга қатнашлардан, янги танишувлардан ҳамisha қочиб юрганман, отамдан ўтган “мерос” бўлса керак). Виждон ва ақлга қулоқ солсам, “бор, аҳмоқ! Шундай шоир “албатта, келсин”, деб айтган бўлса, сен эса эсингни таниганингдан бери қоғоз қоралайсан, ниҳоят, ёзганларингни кўрсатадиган, элга билдирадиган вақти-соати келгандир, тур ўрнингдан, тур!” дейди.

Ниҳоят, ўзимда неки журъат, боришимни оқлайдиган неки баҳона бор, барини жамлаб, қораламаларимни ғамлаб дегандек, шоир ҳузурига, “Навоий - 30” биносига “ташриф буюрган”ман. Ўлай агар ўшанда Муҳаммад Юсуфнинг менга ва ёки менинг унга айтган биронта сўзни ҳозир эслай олсам. Эҳтимол, “Ассалому айлайкум, Муҳаммад ака!” деган бўлсам керак баланд овозда, у ҳам алик олиб, “келинг, ўтиринг” дегандир ўзига жудаям ярашадиган бўғиқ товуши билан. Қолгани ёлғиз Худоимга аён. Лекин ҳолатлар эсимда. Умуман, менда кўпроқ ҳолатлар ёдимга муҳрланади. Хонадаги “Т”симон столга тиркалган икки стулдан шоирнинг ўнг томонидагисида ўтирганим, бу пайтда унинг мен келтирган қораламаларни бирин-сирин варақлаб ўқигани, мен бўлсам миқ этмай кутганим, сўнг унинг менга юзланиб

нималардир деганини аниқ хотирлайман. Бошқа ҳеч нима - биронта сўз: на мақтов ва на танқид эсимда қолган...

Яна ғойибона учрашув

Тахминан 7 ё 8 йил бурун эди, "Шарқ зиёкори" дўконига кирганимда, расталар орасида иккита одмигина кийим-бошли аёлнинг қанор қопларга даста-даста китобларни ҳафсала билан жойлаётгани устидан чиқиб қолдим. Уларга сотувчи бир қиз ҳам қўмаклашаётган эди. Жуда ҳайрон бўлдим: "бизнинг замонларда китобни шундай қопларда олиб кетишяптими?" дегандек, кўзларимга ишонмаган кўйи воқеа бошидан айрилмай туравердим. Аёлларнинг баланд-баланд овозда гапиришларидан, "яна шунча китоб топиб беринг, Жиззахдан келиб кетиш осонми, у ерда кутиб турганларга нима деймиз?" дейишларидан кўп нарса аён бўлган эди. Бу гапларнинг Муҳаммад Юсуфга нима дахли бор? Гап шундаки, қопга "боғлам-боғлам" жойланаётган китоблар М.Юсуфники эди-да! Бу китоб ўн минг нусхада чоп этилганди. Боз устига, бир неча марта! Лекин барибир жиззахлик опаларга етмабди. Сотувчи қизнинг: "Бўлди, қолмади. Янги наشري чиқса, сизларга хабар қиламиз", дейишлари ҳамон қулоғим остида жаранглайди. Хуллас, нима демоқчиман? Шоир шундай шеърлар ёза билдики, умрида ўз ихтиёри билан қўлига битта китоб олмаган энг оддий қишлоқ одами ҳам ўзи билмаган равишда шеър излаб қолди, шеър ёдлаб қолди. Шоир китобларини ахтариб топиб, ундан маънавий баҳра олди. Нега? Чунки, дейман ўзимга ўзим, уларда ўзини, фарзандини, қавму қариндошу қўни-қўшнисини, умуман, бутун ўзбек халқи ҳаётини, бу халқнинг ўзига хос феъл-атворини, унинг каттакон содда қалбини кўрди!

Ёзувчилар уюшмасидаги учрашув

Уюшма марказий хиёбон яқинидаги бинода жойлашган пайти. Тадбирлардан бирига иштирок этиш учун боргандим. Бинога кираверишда уч-тўрт ижодкорлар суҳбатлашиб қолдик. Даврада Муҳаммад ака ҳам бор эди. Мен ўша илк учрашувимиздан кейин биринчи марта довруғи янада авжланган машхур шоир билан бақамти турар ва гапларини эшитардим. Яна ўша ҳол: сўзлари эсимда йўқ, аммо шоирнинг гапириш манераси, оҳанги, юз ифодаси ва кўз қарашлари ҳамон кечагидек ёдимда. Мен бу қарашлар, ифода ва манерада ботиний бир куйни, оҳангни аниқ-тиниқ эшитдим десам, дабдурустдан бу гапимга ишонқирамаслигини биламан, аммо айни шуларни устоз Абдулла Орипов ҳам ёзган десам, ўйланиб қоласиз, "балки шундайди" дейсиз. Кейинроқ, Муҳаммад Юсуф вафоти муносабати

билан ёзилган битикларда Абдулла Ориповнинг таъсирчан сўзларини ўқиб, мен юқоридаги фикрларимда ёлғиз эмаслигимни, янглишмаганимни билдим. Демак, М.Юсуфнинг ботинида умри давомида ҳамиша бир куй яшаган: "Чинакам шоирнинг қалбида соҳир куш доимо сайраб туради, деган гапни кўп бора эшитгандик. Ўша куш айнан Муҳаммаджоннинг юрагида ошён курганига мен астойдил ишонганман. Унинг кўзлари ҳам, чеҳраси ҳам ҳамиша латиф бир куйни хошиш қилгандай эди", деб ёзган экан Абдулла ака.

Бу гапнинг зўраки муболағаси йўқ. Чунки шоир тез-тез телевизор ва радиодан шеър ўқиб турарди, ўшанда мен ҳам унинг товушидаги алоҳида оҳангни сезганман. Энди эса шундоқ яқиндан - бир одим масофадан кўриб, эшитиб турардим. Ҳайратланарли томони шуки, оҳангни эшитиш учун М.Юсуфнинг шеър ўқиши шарт эмас экан. Унинг оддий гаплари қатида ҳам шу оҳанг мавжланиб яшарди. Ана, шоирнинг "Осмоннинг охири" деган манзумасини олиб ўқинг. Насрий баён, лекин ичида шеърнинг оҳанги, шеърнинг таъми бор. Эҳтимол, шунинг учун ҳам шоир шеърларининг сиёҳи қуримай туриб қўшиқларга айланиб кетгандир. Ахир, бу шеърлар ўз оҳанги билан дунёга келаркан-да! Йўқса, шоирнинг ўзи "мен қўшиқчи шоир эмасман!" дегич эди. Ва у ҳақ эди: Муҳаммад Юсуф чинакам шоир, бўлганда ҳам тугма истеъдодга эга ноёб шоир эди!

Шоирнинг дўсти

Шоир кетди. "Мендан нима қолар? Икки мисра шеър..." деган эди унинг ўзи бир шеърида. Чинданам ундан яхши шеърлар қолди. Яна шоирнинг мухлислари, дўстлари бор. Абдураҳим Бозорбоев! Бу киши М.Юсуфнинг ҳамқишлоғи, мухлиси ва дўсти. Бу сифатлар ҳали ҳеч нимани англатмайди. Чунки М.Юсуфнинг юзлаб ҳамқишлоқлари, миллионлаб мухлислари бор, уни тақдир дўстлардан ҳам қисган эмас. Абдураҳим аканинг ушбу хотирага "кириб қолиши"га сабаб, у Муҳаммад Юсуф шеърларини ёд билади, соатлаб ёддан айтади. "Менинг бир мақсадим бор, Улуғбек, дейди ака, Муҳаммад Юсуфнинг 3000 тадан ортиқ шеъри бор, мен ҳали ярмини ёд ололмадим. Лекин ўша кун келадики, мен ҳаммасини ёд олиб айтиб юраман. Шундагина дўстимнинг олдида юзим ёруғ бўлади!" Муродингизга етиб яшанг, Муҳаммад Юсуфнинг чинакам дўсти!.. Қаранг, дўстликнинг шунақа кўринишлари ҳам бўларкан! Биз эса дўст деганда, бирга ишлайдиган, бирга чойхонада ош ейдиган ёки чет элга бирга бориб келадиган ва ёхуд ишимизнинг унишида ёрдами тегадиган кишиларнигина тушуниб қолганимиз кўнгилни тирнайди. Менга Абдураҳим аканинг Муҳаммад Юсуфга муносабати-

да бутун ўзбек халқининг шоирга бўлган самимий меҳри жамулжам бўлгандек туюлади.

Шоир таваллуд куни - халқ сайли куни

26 апрель - шоир туғилган кун. Бу кун бутун мингтепаликлар учун байрам, сайл куни. Сабаби - бу кунда шоир М.Юсуф туғилган. Шу кун юзлаб, минглаб одамлар шаҳар марказига, "Турон" ўқув биносининг ёнгинасидаги майдонга ташриф буюришади, аммо бу ерга қатнашишнинг битта шарт бор: шоир шеърларидан бирини ёд билиш, навбат тегса, элга айтиб бериш. "Бундай шартнинг сира ҳожати йўқ экан, - дейди "Турон" ўқув маркази директори Ортиқали Ҳусанов, - чунки бу ерга дарёдек оқиб келаётган одамларнинг аксарияти шоирнинг нафақат битталаб, балки ўнлаб, юзлаб шеърларини ёд билишаркан. Ҳатто бир мухлис "Мен Муҳаммад Юсуф шеърларининг ярмини ёд биламан-ку, сиз эса биттаси ҳақида гапирасиз", дея мени уялтирди". Шеърхонликдан кейин бутун водийдан, ҳатто республикаимизнинг қолган вилоятларидан ташриф буюрган одамлар дарёси шоир қабри зиёратига йўл олишади. Ўтган йили ўн минглаб одамларнинг зиёратга келишганини айтишади мингтепаликлар. "Бу чинакам сайл, адабиёт, шеърият сайли!.. Мамлакат миқёсида адабиётга бўлган эътибордан қувват олиб, Марҳамат тумани ҳокимияти ҳам адабиёт сайлига алоҳида эътибор билан қарамоқда, сайлнинг кўтаринки руҳда, чиройли ўтишини таъминламоқда," дейди севинч билан Ортиқали ака.

Мана шуларни ўйлаб туриб, мен ҳам дилбар юртимизнинг Муҳаммад Юсуфдек халқчил шоири борлигидан, бундай шоирини қадрига етаётган халқимизнинг шеърпараст меҳридан миннатдор бўлиб кетаман. Ҳа, чинакам шоир асли мана шундай бўлади: у элнинг бўлинишига эмас, бирлашишига хизмат қилади.

2014 йил

БИР МИСРА ОСТИДАГИ МИНГ ХАЗИНА (М.ЮСУФНИНГ БИР МИСРАСИ МИСОЛИДА)

Мен уни башоратчи демоқчи эмасман. Асло! (Кўриниб турган фактларга суянган ҳолда мантикий фикрлаш натижасида илмий фаразлар қилиш, савқи табиий ёрдамида нималаргадир ишоралар қилишни эса башоратчиликка йўйгим келмайди.) Лекин унинг шоир сифатида нихоятда омадли эканига шубҳа қилмайман. Тириклиги-

да ҳам, ўлганидан кейин ҳам халқнинг бирдек эътиборини кўргани ўз йўлига, шоирнинг айрим шеърлари ҳали-ҳамон мўъжизаларга эш бўлиб яшаётгани кишини ҳайратга солади. Чунончи, "Ўзбекистон" шеъри, унинг биргина "Римни алишмасман бедапоянгга" деган мисрасини олайлик. Хурматли ўқувчи, мисра қатига яшринган маъно салмоғини ҳис қилишимиз, ундан завқ ва ифтихор туюшимиз учун, аввало, мисра конструкциясидаги "айбғина"ни қабул қилиб олишимиз, ундан ётсирамаслигимиз кераклигини айтмоқчиман. "Римни алишмасман бедапоянгга" мисрасида шоирга "тегишли бўлган мулк" Рим эмас, балки бедапоя. Шунинг учун ҳам тўғриси - "Бедапояни Римга алишмайман" бўлади. Шоир мисрада шу маънони кўзда тутган. Лекин шеър шундай бир алоҳида оламки, бу оламнинг ўз қонун-қоидалари бор бўлиб, гоҳида ҳаётий мантиқ билан зиддиятга ҳам киришиб туради. Худди юқоридаги мисрадаги каби. Шоир шеърдаги инверсия ҳодисасининг интизомига бўйсинади. Бўйсинишга мажбур бўлади. Инверсия (сўзларнинг ўрин алмашиши) шеърда алоҳида ўрин тутади. У шеърнинг ритмика, мантиқ ва урғусини белгилаб беради. Устига устак, қофия деган ўжар бадий восита борки, натижада шоир айрим ғализликларга йўл қўйишдан шеърни қутқаролмай қолади: "Римни алишмасман бедапоянгга". Бу мисранинг тўғри маъноси бағри кенг ўқувчи учун умумий матндан англашилиб тураверади. Шундай эмасми?.. Агар буни қабул қилган бўлсак, айтмоқчи бўлган асосий гапимизга ўтсак ҳам бўлаверади...

Хуллас, бир неча йил муқаддам камина ёзувчи Асад Дилмурод ва шоир Икром Отамуродлар билан бирга водийга сафар қилган эдим. Шунда мезбонлик мақомидан фойдаланиб, Мингтепани ўзбекнинг бир шоирини бир носирига кўрсатган, кўҳна тепаликлар устига уларни таклиф қилгандим. Сўнг учовлон бир-биримизга ёрдам берган қўйи тепаликлардан бирининг устига кўтарилган эдик. Қаторлашиб турган ўнлаб тепаликлар ўртасида бедапоя ястаниб ётарди. Шоир Муҳаммад Юсуф жуда баланд пардаларда куйлаган ўша бедапоя! Шеърни ўқиган, эшитган айрим одамларнинг хаёлидан: "Ола-а, Ватанни севиш ҳам эви билан-да! Ўзингникини улуғлайман деб ўзганиникини ерга уриш яхшимас. Рим қайдаю сенинг бедапоянг қайда!" деган ўй кечиши мумкин ва бу гоёат табиий, албатта. ("Барча йўллар Римга олиб боради" деган қадимий гапнинг зимнида ҳам бу шаҳарнинг дунё тамаддуни тарихида нечоғли юксак ўрин тутганлигини кўрсатади, ахир!) Ҳатто ҳозир сизга илиниб турганларимни устозимиз, профессор Умарали ака Норматовга айтиб берганимда, у киши ҳам "шунга яқин ўйларни мен ҳам ўйлагандим, бахтни қарангки, шоир ошириб юбормаган экан" дея шеърни илк бор ўқиганида кўнглидан

кечганларини суҳбат асносида самимий эътироф этди. Хўш, гап нима ҳақида? Гап шоир тараннум этган ўша бедапояннинг оддий бедапоя эмаслигида! (Оддий бўлганда ҳам шоир уни Римга барибир алишмасди!) Балки бутун бошли хазина эканлигида! Хазина бўлганда ҳам ёши Римнинг ёшидан бир неча аср катта хазина! Демак, ҳаммасини бир бошдан сўзлаб беришим керак эканми? Унда эшитинг.

Яқинда Марҳаматдан Ортиқали ака Хусанов Тошкентга келди. У киши тумандаги "Турон" номли ўқув марказининг директори, юртимизнинг улкан қалбли зиёлиси, чинакам жонкуярларидан ҳисобланади. (Эсласангиз, камина бир неча йил муқаддам у киши ҳақида "Инсон билан юксалар Ватан" деган эссе ёзган ва бир оғиз бўлса-да, Мингтепа масаласини эсга олиб ўтган эдим). Хуллас, Ортиқали ака шарафли бир вазифани – қадим Мингтепа (ҳозирги Марҳамат)ни ўлкамизнинг зиёратгоҳларидан бирига айлантиришдек улкан режани амалга ошираётган фидойи инсонлардан вакил сифатида топшириқ билан пойтахтга ташриф буюрган эди. Ташрифдан икки-уч кун кейин, яъни 2016 йил 17 октябрда Ортиқали ака "Диёр" телеканали орқали Мингтепада Ўзбекистон ва Хитой олимлари ҳамкорлигида олиб борилаётган археологик қазишмаларнинг дастлабки натижалари ҳақида сўзлаб, жумладан шундай деди: "Марҳамат туманидаги Мингтепа археологик ёдгорлиги ҳақида бутун дунё қадимшунослари яхши биладилар. Чунки ушбу ёдгорлик қарийб икки ярим минг йиллик тарихга эга бўлган олис мозийдан гувоҳлик берувчи, ЮНЕСКО рўйхатига киритилган бебаҳо осори атиқадир".

Гап шундаки, қазишмалар айнан Мингтепа (Марҳамат) да жойлашган ва Муҳаммад Юсуф куйлаган бедапоя худудида амалга оширилаётган бўлиб, у ердан қовлаб олинаётган топилмалар милоддан олдинги V ва IV асрларга оидликдан бошланар экан (хитойликлар уни VI ва V асрларга тегишли дейишмоқда, дейди Ортиқали ака). Тарихдан маълумки, Рим маданияти Юнон маданиятидан кейин, м. о. III ва II асрларда пайдо бўлиб камол топа бошлаган. Демак, ўзбек шоири куйлаган бедапоя остида ноёб хазина янглиғ кўмилиб ётган шаҳар – Марҳамат – Мингтепа – Эршининг ёши Римникидан камида 100-200 йил, ҳатто янада улуғроқдир. (Чунки топилмаларнинг ёши 2500 йил бўлгандан кейин, уларнинг барпо бўлишига қадар қанча вақт ўтган экан? Ахир, ёнимиздаги Ошнинг ёшини қирғиз биродарларимиз 3000 йил дея нишонлаганига неча йил бўлди. Қадим Мингтепа-Эрши катта шаҳар бўлиб донг таратган вақтларда Ошнинг ёнида кичикроқ шаҳар бўлган деган тахминлар рост бўлса, Мингтепанинг ёшини неча йил деб белгилаш жасур олимларимизнинг ҳимматларига боғлиқ бўлиб қолади. Албатта, бу ерда асосий масала ҳиммат

эмас, балки тарихий фактлар, далиллар ва исботлардир.) Мингтепа ҳақида “Ўзбекистон-Хитой қўшма комплекс халқаро экспедицияси раҳбари, ЎзР ФА Археология институти бўлим мудир, тарих фанлари доктори, профессор Боқижон Матбобоев, Хитой томонидан экспедиция раҳбари, профессор Жу Янгши, Андижон ДУ катта ўқитувчиси А.Мирзаев, ЎзРФА Археология институти илмий ходими Х.Ҳошимовлар қазишма натижаларида шундай ёзади: “Мингтепа шаҳар харобаси 200 гектар майдонни (ички ва ташқи шаҳарлар) эгаллаган бўлиб, Марказий Осиё антик даврининг (милoddан аввалги V – милoddнинг IV-V асрлари) йирик ва муҳим археология ёдгорлигидир”. Хўш, Мингтепанинг ўтмиши ҳақида нималарни биламиз? Олимлар айтадики, қадим хитой манбалари Мингтепанинг Довон ёки Даван давлатининг пойтахти бўлганлигидан гувоҳлик беради. Довон “коса” деган маънони билдирар экан. Қадимги туркийчадаги маъноси эса “жуда чиройли, хушманзара жой”дир. Бош шаҳрининг номи Эрши бўлиб, айрим олимларнинг ўқитиришича, қадимги туркийда “эр” катта, “ши” тош, яъни “катта тош” деган маънони англатади. (Бошқа олимлар эса Эрши “Урашт” деган шаҳарнинг хитойча талаффузидан (*транскрипциясидан*) келиб чиққан деган версияни илгари суришади. (Масалан: А. Н. Бернштам 1948 йилдаги “Аравон тоғи чизма тасвирлари ва Довон (Фарғона) пойтахти Эрши” номли илмий мақоласида ёзади: “Китайская транскрипция Эрши, несомненно, вариант одного и того же названия — Урашт. ...он может быть локализован только в определенном месте, т. е. отождествлен с Мархаматскими развалинами...”)) Ҳатто Марҳаматдаги археологик қазишмаларга қадар Эршининг қаерда жойлашганига доир қарашлар турлича бўлган. Қазишмалар кўп нарсага ойдинлик киритиб боряпти.) Эрши Довон давлатининг пойтахти ҳисобланган. Мамлакат шу ердан туриб бошқарилган. Эрши (Мингтепа) қадимда мингга яқин тепаликлардан иборат бўлиб, ички шаҳар қалъаси деворидаги тепаликларга айланган 64 та минорадан ҳозирги кунда 52 таси сақланиб қолган. Бу жой ўз вақтида Марказий Осиёни Хитой билан боғлаган, 70 та шаҳару вилоятнинг ўзаро алоқасини таъминлаган “Буюк ипак йўли” устида жойлашган бўлиб, ҳунармандчилик ва тижорат гуллаб яшнаган. Учқур отлар боқилган. Хитойликлар айнан шу “самовий” отларга ишқибоз бўлиб, юртга бостириб келишади (милoddан аввалги 2 асрда, аниқроғи, эрадан олдинги 104 ва 101 йилларда). Бу ҳақда Манноп Эгамбердиевнинг “Сариқ аждар ҳамласи” деган романи ҳам бор бўлиб, асар ўтган асрда чоп этилган, тарихий асарлар ихлосмандлари томонидан қизиқиш билан ўқилган эди. Романда аждодаларимизнинг ташқи душман – хитойликларга қарши мардонавор ку-

раши акс эттирилган. Китоб яқинда икки жилдда (1- жилд 2013 йилда *“Таҳдид”* ва 2-жилд 2016 йилда *“Қувилиш”* номлари билан) тўлиқ қайта нашр этилди. Буларнинг ҳаммасидан шу нарса аён бўляптики, Мингтепа (ҳозирда Марҳамат, қадимда Эрши) гўзал Ўзбекистонимизнинг яна битта қадим маданият ўчоқларидан бири бўлиб, шу ерда туғилган шоир Муҳаммад Юсуф унга тегишли оддий бир бедаяни ҳам бежиз бунчалар улуғламаган, бу мавзуга бот-бот қайтиб, бошқа бир шеърида “Мингтепани атайлик ўз номи билан” демаган экан. Чунки шу ном билан унинг қадим шухрати яна-да ўзига ярашиб тушади, миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини уйғотади. Ахир, шоир қалби сезувчан келади. Таъбир жоиз бўлса, айтай: Гёте савқитабийи орқали Уран сайёрасини (“Даҳо истеъдодларни кўлидан ушлаб юрадиган нарса кўпинча – интуиция. Гёте интуиция орқали Уран сайёрасини айтиб берган. Фақат йигирма йил сўнггина бошқа математик олим буни исбот қилиб беради”, деган эди маърузаларидан бирида жаҳон адабиёти фани ўқитувчиси, устозимиз Талъат Солиҳов), улуғ бобомиз Алишер Навоийдек Шарқ мумтоз шоирлари учар гилам ёки ойнаи жаҳон тимсолида ҳозирги самолёт ва телевизорни олдиндан тахмин қилган деган қарашлар бор. Албатта, буларни айнан қабул қилмаслик лозим. Айни пайтда, ижодкор қалби ҳассос қалб, унга бепарво қараб ҳам бўлмайди. Адабиётшунос Раҳимжон Раҳмат шоирларни жамиятда тутган ўрнини организмдаги асаб толаларига ўхшатади. Буларнинг ҳаммасида жон бор. Лекин ижодкорларни башоратчи ва ёхуд фолбинларга тенглаштириш уларга тўхмат қилиш билан баробардир, деб биламан мен. Шоирлар (умуман, ижодкорлар!) ўз савқитабийлари - интуицияларига (албатта, билганларидан келиб чиқиб!) таянган ҳолда у ёки бу масала ҳақида фикрлар баён қилади. Шу ҳолос. Лекин шугинанинг ўзи жуда улкан ҳодиса. Зеро, ўта кучли интуиция ҳақиқатни тарихлар, ёлғонлар ва ҳатто бедаянлар аро беҳато кўради, кўра олади.

Ҳозирда Мингтепанинг ўша бедаян территориясида Ўзбекистон ва Хитой олимлари томонидан археологик қазишмалар натижасида бутун бошли бир кўҳна шаҳарнинг излари топилмоқда, дейди Ортиқали ака. Яна айтадики, Ватанимиз тарихи учун, келажак авлод учун, халқимизнинг моддий ва маънавий даромад олиши учун бу кўҳна шаҳар ёдгорлигининг аҳамияти беқиёсдир. Халқимизни, айниқса, ёшларимизни ўтмишимизга ҳурмат, ватанпарварлик руҳида тарбиялаш, Ўзбекистонимизнинг миллий давлатчилик тарихини ўрганишга ва ёритишга муносиб ҳисса қўшиш ва сайёҳларни жалб этиш, вилоятда туризмни ривожлантириш орқали янги иш ўринларини яратиш учун аҳолига инсоният

тамаддудиниг бешикларидан бири ҳисобланган қадимий Довон давлатининг пойтахти Эрши шаҳрининг қолдиги – Мингтепа тарихий-меъморий ёдгорлигининг аҳамияти, уни бус-бутун сақлаш лозимлиги, халқимизга келтирадиган моддий ва маънавий фойдаси, иқтисодий ва ижтимоий самараси, маънавий ва маърифий роли тўғрисида ўйласам, ҳали жуда катта ишлар олдида турганимизни англайман...

Дарҳақиқат, қўлга киритилаётган топилмалар орасида исломдан аввалги, масалан, тотемизм (чунончи, туркийларнинг бўри култи билан боғлиқ қатор топилмалар), зардуштийлик даврларига оид қимматли тарихий анжомлар ҳам борлиги кишини ҳайратлантиради. Ер остида 2400-2500 йилдан бери яширин ётган ушбу шаҳар, умид қиламизки, жаҳонга кўз-кўз этилади ҳамда ўзимиз фахр туядиган Бухоро, Самарқанд, Хива каби кўзмунчоқ шаҳарлардек эъзоз топадиган тарихий масканлардан бирига айлантирилади. "Римни алишмасман бедапоянгга..." Ахир, бу бедапоя чинданам оддий бедапоя эмас экан, унинг остида шунча тарих, шунча хазина бор экан...

Айтилганлар бир мисра остида яширинган моддий хазина, тарихий обидалар ҳақидаги ҳикоямиз эди. Энди шеърнинг, ўша биргина мисранинг халқимиз маънавий хазинасига қўшаётган ҳиссаси ҳақида эшитинг: Муҳаммад Юсуфнинг 60 йиллиги юртимизда кенг нишонланаётган кунларнинг бирида мен кўплар қатори Навоий вилоятига сафарга отландим. Қор қаттиқ ёғиб, шаҳар соҳир бир сукунатга чўмган, ҳаво муздек, йўллар ҳам ойнадек ялтираб ётарди. Аэропортга етиб бориш учун такси чақиртирдим. Тонгги 6.00 да машина етиб келди. "Йўл бўлсин!" деди ёши 60 ларни қоралаган такси ҳайдовчиси. "Навоийга кетяпман". "Иш биланми?" сўради у яна. Мен: "Муҳаммад Юсуфга бағишланган тадбирга боряпман. Танийсизми шундай шоирни?" деб, кўзимни ойнадан ташқаридаги манзарага олдим. Қаранг, шу гапни айтиб нодонлик қилиб қўйибман-да! Ахир, "фикри-ёди фақат уч-тўрт сўм пул топишдан иборат бу ҳайдовчи амаки шоирни қайдан билсин?" дегандек бепарво қарагандирман-да унга. Ҳайдовчи эса бу ўйларим учун менга яхшигина танбёҳ берди: кутилмаганда баланд, бас овоз билан: "Римни алишмасман бедапоянгга!" дея хитоб қилиб қолса бўладими! Сўнг: "Шоир шу биргина шеъри билан, шу биттагина мисраси билан ўзбек халқи қаддини қанчалик кўтариб қўйди-а! Бўлмаса, Рим қайдаю бедапоя қайда! Ҳатто ўша машҳур Римга битта бедапоянгни бермайман, деяпти, қаранг! Бошқа жойда эса "Парижнинг энг машҳур ресторанларини Битта тандирингга алишмасман мен" дейди. Юртни севдириш мана шунақа бўпти.

Баъзан катта-катта маблағлар сарфлаб ҳам одамларга Ватанни бунчалар севдира олмайсиз. Шоир эса оддий сўзлар билан Ватанни нималиги кўнглингизга осонгина жойлаб қўяди-я!" дея шеър ҳақида шундай жўяли мулоҳазалар айтдики, баъзида унвонли, мартабали адабиётшунос олимлардан ҳам бундай асосли, ҳалол таҳлилларни эшитмайсан киши. Бу энди ўша биргина - "Римни алишмасман бедапоянгга" деган мисранинг халқимиз қалбида чинакам маънавий хазинага айланганлиги эди, ҳа!

Азиз ўқувчим, мақолани ўқиб бўлиб, менга қарата: "Ҳой, мунаққид, андек ошириб юбордингиз, чамаси! Шоир ўз Ватанини улуғлаш мақсадида "оддий бедапоянгни ҳам Римдек азим бир шаҳарга алмашмаган бўлардим" дея муболаға санъатидан фойдаланяпти, холос, унинг ҳаёлига сиз ҳозир дoston қилган маънолар асло келмаган", дейишингиз мумкин. Тўғри, бўлиши мумкин, тушунаман. Лекин сиз ҳам менга тушуниш кўзи билан боқинг-да энди! Ахир, мен ҳам ўша Мингтепанинг бир фарзандиман. Болалигимдан Мингтепанинг тарихи ҳақида кўплаб афсонамонанд ҳикояларни эшитиб катта бўлганман. Отам болалик чоғларида Марҳаматнинг марказидан то қишлоғимизга қадар пойи пиёда қайтар экан, йўл бўйи баланд баланд тепаликлар орасидан келар эдик, дея ҳали ҳалигача эслаб туради. Муҳаммад Юсуф эса ёш жиҳатидан мендан катта бўлгани боис, ажаб эмаски, кўпроқ ва ҳўброқ эшитган чиқар. (Чунки унинг ёшлигида Мингтепа ҳақидаги ҳикояларни биладиган кексалар кўпроқ ҳаёт бўлган-да.) Эшитганлари йиллар мобайнида унинг тафаккур ва ҳисларига, тафаккур ва ҳислари эса "Римни алишмасман бедапоянгга" деган мисраларга айланган бўлса, ажаб эмас. Натижада, бу мисра оддий мисрага эмас, худди бағрида бутун бошли хазинани яширган ўша бебаҳо бедапоя янглиғ олтин мисрага айлангандир. Энди, тарих ва адабиётга шунча саёҳатдан кейин сиз ҳам мазкур биргина мисра зимнида ҳам моддий, ҳам маънавий бойлик ётганини инкор қилмасангиз керак!.. Зеро, ҳақиқий санъат асари, унинг бир парчаси, ҳақиқий шеър, унинг ҳатто биттагина мисраси ҳам миллий ва умуминсоний мерос эканига шубҳа йўқ. Муҳаммад Юсуфни шунинг учун ҳам сўзимнинг аввалида омадли шоир деб атадимки, унинг "Римни алишмасман бедапоянгга" деган биргина мисраси остидан мана шунча моддий ва маънавий хазиналар чиқиб қолди. Бу тасодифми ё бошқа нарсa, ажрими ҳар кимнинг ўзига ҳавола.

2016-2017 йиллар

ЗИЁЛИ – ЖАМИЯТ ВИЖДОНИ

Зиёли борки, ўз халқининг виждони бўлади. Шундай бўлиши зарур ҳам. Акс холда, у ўз номига муносиб эмас. Виждон инсоннинг яхши-ёмон аъмолини тарозуда тортиб туради, эгасига ёқиш-ёқмаслигидан қатъи назар, натижани эълон қилади. Забардаст олим, филология фанлари доктори, профессор Ҳотам Умурувнинг “Жони бор шарпалар” деб номланган кулёмасини ўқиб, хаёлимга илк келган ўй шу бўлди. Зиёлининг бошқа бир ўхшаши – кўзгу. Фақат залвор ва кўламга қараб, бу кўзгуда зиёлининг ўзининггина эмас, айнаи дамда, замондошларининг, керак бўлса, бутун бошли миллатининг маънавияти акс этади.

Назаримда, ушбу тўпламга жамланган ҳажвий ва сатирик асарлар бир лаҳзанинггина меваси эмасдек (гарчи ёзувчининг ўзи киришда “бир лаҳзалик кашфлар” дея камтарона изоҳ берган бўлса-да), у муаллифнинг кўп йиллик кузатувлари ҳосиласи ҳамдир. Демак, бу фикрдан бошқа бир хулоса келиб чиқади: олимнинг виждони ҳамиша бедор, у ҳаётда учрайдиган нуқсону камчиликларга нисбатан муросасиз. Аслида, туғриси ҳам шу эмасми? Мамлакатнинг ижодкори, олими ўз юртини, унинг ҳар бир гўшасини ҳамма вақт покизаю обод кўришни истайди. Бу истак эса уни ҳалол бўлишга, ҳалол яшашга ундайди, атрофга ҳам тоза, холис нигоҳ билан қарашга чорлайди. “Буюк одамдан биз, аввало, ҳақиқатга муҳаббатни талаб қиламиз”, деб ёзган экан Ғёте. Орий рост! Мен “чинакам олимдан, ҳақиқий зиёлидан ҳам”, дея қўшиб қўйган бўлардим. Зеро, юрагида шундай муҳаббати борларгина ҳақиқий олим, чинакам зиёли аталишга муносиб! Ишончим борки, қўлингиздаги мўъжаз китоб ҳам шу муносабат мевасидир.

Тўпламдан ўрин олган аксарият кузатувлар олий ўқув даргоҳлари билан боғлиқ эканлигини назарда тутсак, унинг аҳамияти чандон ортади. Чунки айнан шу ерда бўлғуси мутахассислар, юртнинг келажаги ҳисобланмиш ёш авлод таълим-тарбия оладики, туйғуларининг камол топтириш ишини, аввало, шундай масканлардан бошламоқ айнаи муддаодир. (Шу маънода тўпламни ҳар бир ўқитувчию талабанинг ўқиб чиқишини жуда-жуда истайди кўнгил. Қани энди ректору декан каби раҳбарларнинг-да бир чимдим вақтлари топилиб, уни шундоқ бир варақлаб чиқсалар эди, дея яна орзу қиласан киши...) Муаллифнинг кундалик ҳаётимизда рўй бераётган нуқсонларга қарши кучли танқидий позицияда турганлиги алоҳида эътиборга шоён. Чунки бу танқиднинг ортида турмушимизнинг рисоалардагидек тўғри ва ҳалол бўлишини ишташлик ётади.

Асқад Мухтор “Шеър – шоирнинг ижтимоий виждони” деган эди Рауф Парфи ҳақидаги мақоласида. Рост. Нафақат шеър, балки ҳар қандай амалда бўй кўрсатиши мумкин ва керак бу виждон. Фақат бунинг битта шарт бор – аввало, у, яъни виждон деганимиз мавжуд бўлмоғи керак. Мен ушбу қузатувлар бағрида ўша виждонни, бўлгандаям уйғоқ бир виждонни ҳис қилдим. Рисоладан чиқарган энг муҳим хулосам ҳам шу.

Хўш, у нималарда кўринади?...

Муносабатда, деган бўлар эдим мен қолган барча изоҳлардан бурун. Олимнинг ўзи яшаётган атроф-муҳитда юз бераётган воқеа-ҳодисаларнинг маъқулларини ёқлаб, номаъқулларини қабул қилмаслигида кўринади бу виждон. Домла етмишни қоралади, лекин бу муборак ёшига қарамай, ҳали-ҳануз исёнкор руҳ билан ҳаётга ёндашади. Кўпинча биз “исён”, “исёнкор” деган сўзлардан андак ҳадиксираймиз. Чунки, ўйлашимча, уларни аксарият ҳолларда негатив норозилик кайфияти билан боғлиқ ҳолда тасаввур қилсак керак. Аслида-чи? Аслида, у ўзининг ижобий маъносида жудаям зарур. Олимда, ижодкорда шундай исёнкор кайфият бўлмас экан, унинг ёзганлари руҳсиз ва туссиз сўзлар йиғиндисидан бошқа нарсга бўлмай қолади. Виждон бор экан, энг муҳими, бедор экан, у ҳамиша, ҳар қандай вазиятда исён билан бирга, ёнма-ён одимлайди. Муҳими, чекинмаслик, ўз табиатига содиқ қолишдир. Буларнинг ёнига билим, тажриба ва маҳорат қўшилганда эса “Жони бор шарпалар” сингари рисоалар дунёга келади, дегим келади.

Мен ҳажвияларнинг тилига алоҳида эътибор бердим. У халқимиз донишмандлигию муаллиф услубининг таъсирчанлигини, ўткирлигини баралла намоиш этади. Албатта, бу ерда олимнинг узоқ йиллик ҳаётий ва касбий тажрибаси ҳам “манаман” деб кўзга ташланиб турибди. Чунончи, биргина “Бегимдан ҳам бегойими зўр дунё” номли шапалоқдек ҳажмли (айтмоқчи, уларнинг аксари шапалоқдек келадию, таъсири ҳам худди шундай - шапалоқдай ачитади-да ўзиям!) ҳажвада бир эмас, икки эмас, уч эмас, нақ тўртта халқ донишмандлиги уммонидан томчилар бор: “Тутуннинг аччиғини мўри билади”, “Бировнинг қўли билан тикан юлиш осон”, “Келтир менга, йўқдир сенга”, “Буғдой бўлса, ўлчов топамиз”. Бир жумла билан айтганда, рисоланинг тили жамиятдаги алдов, фириб, сохтагарчилик, порахўрлик, юзакичилик каби ўнлаб нуқсон ва камчиликлар юзидаги пардани юлиб ташлашга қаратилган аёвсиз танқидий руҳга ғоят мос тушган. Таъбир жоиз бўлса, улар (тил ва танқидий руҳ) муаллиф мақсади парвозини таъминлаган икки бақувват қанотга ўхшайди. Беихтиёр, улкан ёзувчи Абдулла Каҳҳор ёдинга тушади ва унинг йўли, унинг

интилишлари ҳамон давом этаётганидан кўнглингга ёруғлик инади. (Дарвоқе, тўпламда устоз адибга мурожаат бор.)

Муқаддас битиклардан бирида агар ноҳақликни кўрсанг, аввало, кўлинг билан уни тўхтат, кўлинг билан бўлмаса, тилинг билан тўхтат, агар бунга ҳам қодир эмасанг, дилинг билан унга қарши бўл, дея ўғит берилади. Мазкур рисола ҳассос олим, филология фанлари доктори, профессор Ҳотам Умурувнинг жамиятимизда, атрофимизда рўй бераётган ҳар турли камчиликларга тили билан “Тўхта!” деб айтган ҳайқирғидир. Зеро, олим-иждоқдорнинг қуроли, бу – унинг сўзи. Бас, олим бисотидаги энг таъсирли ва энг кучли қуролини ишга солаётир, у сўз айтаётир. Энди уни тинглаш, унинг даъватига жавоб бериш кўли ва дили борларга тан. Зеро, тажриба шуни кўрсатмоқдаки, бу учаласи (кўл, тил ва дил) ҳамқору ҳамнафас бўлгандагина мақсад ҳосил бўлғуси. Шундай эмасми?..

2012 йил

ТАНҚИД МУНАҚҚИД БИЛАН ТИРИК
(Профессор Й. Солижоновнинг “Кўзгудаги ҳаёт” ва
“Мўъжизалар сеҳри” китобини ўқиб...)

“Шоир бўлиш оғир, Шоир бўлиш қийин Шундай шоирларнинг қаҳқашонида”, деб ёзган эди бир вақтлар қаҳрамон шоиримиз Абдулла Орипов. Бугун шу мисраларда акс этган аччиқ ҳақиқат йўналишини бироз ўзгартирган ҳолда танқидчилик касбига ҳам қўллаш мумкиндек туюлади менга. Чунки бугун шоир бўлишдан ҳам қийини – танқидчи бўлиш, ундан ҳам оғири эса – фаол ва ҳалол танқидчи бўлишдир. Лекин оғирлик, шеърда айтилганидек, бу иш билан шуғулланаётганларнинг кўпчилиги ва ҳўблигидан эмас, йўқ, (қанийди шундай бўлса!) балки танқидчиман деб юрганлар сафининг сийраклашиб, танқидга бўлган муносабатнинг эса баъзан илмилиқ ҳолга тушиб қолаётганидан етади. Шу боис ҳам ҳақиқий танқид фаол, ҳалол ва куюнчак мунаққид билан, унинг теран илм, ҳассос қалб ҳамда эзгу ниятта суяниб амалга оширган ишлари билан барҳаётдир. Шукри, Умарали Норматов, Иброҳим Ғафуров, Абдуғафур Расулов, Қозоқбой Йўлдошев, Шухрат Ризаев, Дилмурод Қуронов, Ислом Ёқубов каби бугунги адабий жараёни ҳаммамиздан кўра қизғинроқ, тийракроқ кузатиб бораётган мунаққидларимиз бор. Филология фанлари доктори Йўлдош Солижоновни эса бемалол юқоридаги қаторга қўшиб, устига-устак, ўзи тўғри деб билган сўзни илмий этика доира-

сида дадил ёзаётган кунимизнинг энг жасоратли мунаққидларидан бири деб баҳолаган бўлар эдим. Бунинг исботи, мана, қўлимизда олимнинг икки янги сўзи – “Кўзгудаги ҳаёт” ва “Мўъжизалар сеҳри” китоблари. Уларни варақлаб, мутолаасига толарканман, авваламбор, олимнинг ўз позициясида мустаҳкам турганининг гувоҳи бўланман. Ҳўш, бу позиция нималарда кўринади? Бугун ижодкор “ҳамма нарса ҳақида” ёзаётган бир пайтда, олим бундай эркинлик аслида бошбошдоқлик эмас, балки айни масъулият эканлигини жиддий таъкидлайди: “Унутмайликки, адабиёт ҳар доим поклик, гўзаллик, адолат, ҳақиқат, имон ва эътиқод кўзгуси бўлиб келган ва шундай бўлиб қолмоғи лозим. Ёзувчи ҳар қандай разолат ва қабоҳат, ифлослик ва имонсизлик, разиллик ва ахлоқсизлик заминида ўзининг покиза эстетик идеалини илгари суришни унутмаслиги шарт. Бусиз ўқувчини эзгулик руҳида тарбиялаб бўлмайди” (“Кўзгудаги ҳаёт”, 23-бет). Ўйлайманки, ушбу парчада мунаққиднинг адабиёт ва, умуман, ижод, ижодкорлик бурчи ҳақида ғоят очиқ ва неқбин қарашлари бир тавр (позиция) даражасида қуюқлашиб, маҳраж ҳолига келган. Айтилганлар билан маънодош бир воқеани изҳор этсам: кунлардан бир кун “Шарқ юлдузи” таҳририятига таниқли адабиётшуносларимиздан бири каттагина мақола билан ташриф буюрди. Унда муайян ёзувчининг очиқ саҳналарга бой, шилта асарлари таъриф ва тавсиф этилган, ўқувчига “тушунтирилиб”, “ҳимоя” қилинган эди. Адабиётшуносга бундай мақолани чоп қилиб бўлмаслиги айтилганда, “ахир, одамларнинг ҳаммаси шунақа, романда акс эттирилгандақа-ку!” дея жиддий тарзда эътироз билдирди. Аввало, одамлар икки оёқ, икки қўл ҳамда битта бош каби зоҳирий ўхшашлигига қарамай, қилган амаллари ва кўнгилдаги ниятлари борасида ғоят фарқланиб туради. Қолаверса, адабиёт нима ўзи? Агар “ҳаётда шундай” деган тушунча билан қоғоз қоралайверсак, у қандай адабиёт бўлади? Ҳаёт билан бир хил бўлса, унда адабиётнинг кераги борми-йўқми? Тўғри, ижодкор ҳаётнинг ҳамма қатламини билиши, ўрни билан билганларидан асарларида фойдаланиши мумкин ва лозим. Лекин гап нимада? Гап ижодкор нигоҳида, унинг қаерга қаратилганида эмасми?! Шоир айтганидек, “Балчиқларга ботса-да жисмим, Қорачуғда яшайди осмон!” Й.Солижонов ҳам ёзувчи ё шоирга “уни ёзма, буни ёз”, дея йўл кўрсатаётгани йўқ. Асло! У ижодкорга қарата гўё: “ҳаётдаги номаъқул воқеа, ҳолатларни қаламга олишга олибсан, энди қиссадан ҳиссани инсон шаънига муносиб равишда чиқаргин-да”, демоқчи, холос. Менга “адабиёт ақл ўргатмайди, адабиёт на эзгулик ва на ёвузлик томонида туради, у борлиқни борица акс эттиради!” дея эътироз билдириш мумкин. Тушунаман. Лекин, назаримда, бу алоҳида

ҳамда катта бир суҳбатнинг мавзуси. Асарларимизни озсонли хос ўқувчига эмас, балки айнан умумга тақдим этарканмиз, ўйлайманки, Шарқ адабиётининг мағиз-мағзида ҳамиша дидактик оҳангнинг яшаб келганлигини унутмаслигимиз керак. Наҳотки, мунаққиднинг шу нарсани айтишга ва ҳимоя қилишга ҳақи бўлмаса? Ахир, муҳтарам ёзувчиларимиз олимнинг аёвсиз танқидига сабаб бўлган яланғоч ва сийқа воқеаларни қаламга олишда ўзларини ҳақдор дея ҳисоблашибди-ку!.. Буни исбот қилувчи талай мақолалар ҳар иккала китоб саҳифаларидан жой олганки, уларнинг орасидан “XX аср насри манзаралари”, “Конфликтсизлик касри”, “Йил хирмони, ҳосил сифати”, “Ҳозирги ўзбек ҳикояси: жанр мезонлари, талаб ва имкониятлари”, деб номланганларини алоҳида ажратиб кўрсатгим келади. “Мўъжизалар сеҳри” китобчасининг учинчи бўлими олимнинг “Адабий ўйлари”дан таркибланган. Унда мунаққид: “Адабиёт эстрада саҳнаси эмас. У оғзига келганини бўғзига ютмай алмойи-алжойи кўшиқ айтишни, ярим яланғоч ҳолда қилпиллаб ўйинга тушишни ёқтирмайди. Ижод саҳнасига энг аввало, о д а м бўлиб чиқиш талаб қилинади” дея бонг уриб, о д а м сўзини алоҳида урғу билан ёзадики, мунаққиднинг ушбу ёнишларига безътибор қараб бўлмайди. Айни пайтда, таъкидлаш керакки, ҳатто эстрада саҳнаси ҳам алмойи-алжойи кўшиқ айтиб, ярим яланғоч ҳолда қилпиллаб ўйинга тушиш майдони эмас. Модомики, шундай ҳолатлар бор экан, танқидчи буларга ҳам ўз баҳосини бериши, одамлар учун аслида тўғриси нима эканлиги ҳақида мурасасиз мулоҳаза юритиши зарур.

Олимнинг ҳар икки китобини қизиқиш билан мутолаа қиларканман, уларда ўтган ва жорий асримизда воқеа бўлган кўплаб асарларга баҳоли қудрат тўхталганининг, ўрни билан битиклар борасида ўз баҳосини беришга интилганининг гувоҳи бўламан ва мақолалардаги ҳолисликдан кўнгилга қувонч инади. Ахир, ҳақиқий танқидий фикрнинг бирламчи шартларидан бири айнан шу хусус - ҳолислик эмасми? Илм бўлсаю ҳолислик бўлмаса, ўқувчида нотўғри муносабат пайдо қилиши ҳаётда кўп бор исботини топган ҳақиқат. Акси тақдирда, яъни ҳолислик бўлса-ю, илм ҳамин қадар эса ҳам натижа - шу.

Китобларда бадий ижод, ижод психологияси, бугунги кун насри йўналишлари, унинг ўзига хос хусусиятлари, ютуқ ва камчиликлари, конфликтсизлик, ровий, диалог муаммолари каби масалалар асарлардан олинган мисоллар ёрдамида ёритилади. Бундан ташқари, устозлар ҳақидаги эссе-лавҳалар, шеърият бобидаги кузатишлар, адабий ўйлар ҳам қизиқиш билан ўқилади. “Суҳбатлар” бўлимида ўзбек ва жаҳон адабиёти намуналари таҳлилга тортилган. Хусусан,

таниқли адабиётшунос И.Гафуров билан биргаликда тайёрланган “Улисс дунёсидаги эврилишлар” номли суҳбат алоҳида эътиборга шоён. (Ушбу суҳбат илк бор журналда эълон қилинганда, нашрга обуна бўлишга қурби етмаган талабалар ундан нусха кўчириб ўқиб юрганларини эслаيمان.) Мунаққид суҳбатдош сифатида “Сиз “Воқеа” деб таржима қилган ҳар бир эпизодда шу қадар телба-тескари, бири боғдан, бошқаси тоғдан олинган гаплар, фактлар, исмлар, саналар қалашиб, аралашиб кетганки, уларни идрок этгунча ўқувчининг энка-тинкаси қуриydi”, дея таржимонга мардона мурожаат этади. Нега мардона? Чунки олим дастлаб асарни (русча варианты) ўқиш ниҳоятда қийин бўлганига, уни тушуна олмаганига, “ярмидаёқ ўқишдан воз кечган”лигига иқрор бўлади. (Узоқ йиллар ўтиб, асарнинг тилга олинаётган ўзбекча таржимасини ўқигач, фикри ўзгарганлиги суҳбатдан маълум.) Шунинг ўзи самимият ва ростгўйлик эмасми? Чунки тан олишимиз керак, кўпчилигимиз дунёнинг энг йирик модернистик асарларидан ҳисобланмиш “Улисс” ҳақида фикр билдириб ўтишни, бу билан уни ёқтиришимизни, “хослар”гина тушуниши мумкин бўлган асарга “қариндош”лигимизни қистириб қўйишга интиламиз. Билдирган фикрларимизга ташқаридан ҳолисанилло қулоқ солсак эса, асарни тузукроқ тушуниб олмаганимиз ўзимизга ҳам аёнлашади. Мен “Улисс” ҳақидаги анча-мунча ҳам оғзаки, ҳам ёзма мулоҳазаларни эшитдим, ўқидим ва юқоридаги каби мулоҳазаларга толдим. Шундай пайтда, И.Солижонов таржимонга қарата: “ўзингиз қайд этганингиздек, ҳатто “буюк психиатр, психолог Карл Юнгни уч йилдан ортиқ ўйга толдир”ган бу асар ўзбек китобхонига тушунарли бўлармикан?” дея савол билан мурожаат қилаётганининг сабаби бордир?.. Мен бу масалани беҳуда кўтарганим йўқ. Чунки “Улисс” тасвирдаги “онг оқими” ҳодисаси билан дунё адабиётига жуда кўп ва хилма-хил тажрибалар қилиш имконини тақдим этди. Бунга таржимоннинг “Суҳбат”даги жавоблари ҳам гувоҳлик бериб турибди. Ёзувчи Асад Дилмуроднинг “Ранг ва меҳвар” номли тажриба романи ҳақида фикр юритган мунаққид ҳам айланиб келиб, яна айна муаммога яқинлашиб қолади: “Асар (“Ранг ва меҳвар”) даги матнлар бир-бирига боғланмагандек туюлади. Ҳикояси хотирасида жонланган воқеа-ҳодисани ўша пайтнинг ўзида кўзига кўринган бошқа нарса эгаллайди. Аслида, бу инсонга хос хусусият, унинг онги шунчалар бетийиқки, оний лаҳзанинг ўзида бошқа бир номаълум қитъага сайр этиши, космосга учиши ёки узоқ ўтмишда юз берган воқеани эслаши мумкин” (“Кўзгудаги ҳаёт”, 43-бет). Лекин санъат асарида айнан шундай қилиниши, яъни ҳаётдан нусха кўчириш канчалик ўзини оқлайди? Ахир, бу масала Арасту бобо замонидаёқ мақбул ҳал қилинган

эди-ку! Айнан кўчириш натурализмга тортиб кетиши ҳақида кейин ҳам кўп ва ҳў ёзилганига қарамай, санъат асарининг ўзига хослиги, кучи, жозибаси нега ёдлардан кўтарила бошлади? Бадий асар ҳаёт билан битта нарса, бир хил ҳодиса эмаслиги неча асрлар муқаддам аён этилганди-ку!.. Мана шуларни ўйлаганда, мунаққиднинг қуйидаги мулоҳазалари жудаям асосли жаранглайди: "Санъаткорнинг ва-зифаси улар ичидан *(онг оқимининг бир-бирига боғланмаган ҳар хил маҳсулларидан - изоҳ бизники)* асари учун асос қилиб олинган муаммога тегишлисини, энг мақбулини танлаб олишдан иборатдир" ("Кўзгудаги ҳаёт", 43-бет). Демак, айтилганлардан хулоса қиладиган бўлсак, бугун янгича ёзаётган катта-кичик ижодкорларнинг барчасига, барчамизга тегишли гап шуки, истеъдодсизлигимизни онг оқими деган ғоят мавҳум тушунчанинг ортига (умуман, ҳеч қаерга!) бер-китиб бўлмас экан. Чунки бадий асарнинг ўзига яраша (ҳар қанча янгича услубда ёзилган эса-да!) талаб ва меъёрларидан жуда-жуда узоқлаб кетиш унинг сифатига жиддий путур етказиш деганидир. Лекин, айтиб дамда, таъкидлаш жоизки, масалан А.Дилмуроднинг "Ранг ва тасвир" ёки Т.Рустамовнинг "Капалаклар ўйини" каби эксперимент асарларнинг биттаси одатий йўл ва услубда ёзилган ўнта ўртамиёна романдан аҳамиятлироқ бўлишини ҳам ёдда тутиш лозим. Чунки улар келажакда шу йўналишда битилиши мумкин бўлган зўр романлар учун трамплин вазифасини ўтайди.

Танқид дўппослаш эмас, таҳлил орқали муносабатдир. Ҳам асарга, ҳам асар орқали ўз даврига, ўзга даврларга, умуман, кеча, бугун ва эртанинг таври ва кайфиятига фикр билдириш, шу орқали ўқувчи муносабатининг шаклланишига ёрдам беришдир. Шу нуқтаи назардан қараганда, танқид жамиятда соғлом фикрнинг доимо мавжуд ва барқарор бўлишини таъмин этувчи асосий соҳалардан бири. Ҳақиқий баланд танқидни эса ўз даврининг муаммолари билан яшаётган, жамиятнинг фаол инсони ва мутахассисидангина кутиш мумкин. Филология фанлари доктори Йўлдош Солижоновнинг, айниқса, Истиқлол йилларидаги фаолиятини салмоқлаб, айтиб дамда, яқинда нашрдан чиққан "Кўзгудаги ҳаёт" ва "Мўъжизалар сеҳри" номли китобларини ўқиб, танқид борасида хаёлга ана шундай неқбин ўйлар келар экан, бунинг учун олимдан, унинг қизғин фаолиятдан миннатдор бўлишимиз лозим.

2014 йил

“ЭМАС ОСОН БУ МАЙДОН ИЧРА ТУРМОҚ”
(Абдунаби Бойкўзининг “Тешикмозор ҳангомалари”
ҳақида икки оғиз сўз)

Адабиётнинг даргоҳи кенг. Унда инсон тафаккури ва ҳислари-га доир неки бўлса, ҳаммасига жой етарли. Адабиётнинг бағрига ўтмиш, бугун ва келажак ҳақидаги ўйу тасаввурларимиз, изти-робу ташвишларимиз сиғиб кетади. (Бу ўринда танлаб ёритиш назардан соқит қилинмайди.) Ҳар ҳолда, менга шундай туюла-ди. Гапнинг индаллоси шуки, ана шундай хилма-хиллик адабиёт йўлларини ҳам турфалантириб юборган. Адабиёт илмида ушбу ранго-ранглик тур, турлар эса жанрларга ажратилади. Антик дунё олимларининг қарашига кўра, драматик тур адабий турлар ичида алоҳида мавқега эга бўлиб, трагедия жанрида битилган асар адабий асарларнинг энг олийи ҳисобланган. Кейин, минг йиллар давомида адабиёт жуда узун ва машаққатли йўлни босиб ўтди. Турлар, жанрлар ҳам ўз ичида қайсидир маънода оҳорлан-ди. Ажаб, бугун ҳам ўша саволни такрор қўйиш мумкинми? Ма-салага “Қайси тур, қайси жанр энг зўр?” деб қараса бўладими? Назаримда, бугун мазкур саволни “қайси тур, қайси жанр замо-на руҳини энг кўп ифода эта оляпти?” шаклида қўйиш мақсадга мувофиқроқ. Бунга адабиёт билимдонларининг кўпчилиги, эҳти-мол, роман жанри деб жавоб берар. Ва бу жавоб кўп жиҳатдан ўзини оқлаб ҳам кетар... Лекин буларнинг ҳаммасига қарамай, неча замондан бери тилимнинг учиди бошқа бир гап ҳам айланиб турадики, “Тешикмозор ҳангомалари” асари туфайли айтай-да, қутулай. У ҳам бўлса, комедия жанри бир қарашда енгил-елпи жанрдек туюлса-да, аслида бу жабҳада қалам тебратиш, ҳаж-вчиликда элга манзур тўрт қатор матн битиш жуда-жуда оғир юмуш. “Тешикмозор ҳангомалари” ўқиб ана шу фикрга такрору такрор рўбарў келдим. Гап бу ерда зўрма-зўраки тўқилган ҳажв ҳақида эмас, балки ҳаётнинг ўзидек самимий, олаётган нафаси-миздек ҳаётий комедик, сатирик, ҳажвий ва юмористик асарлар ҳақида кетяпти. Бу жуда ҳам баланд мезонлар ҳисобланади. Шу даражадаки, инсонга юмор ҳисси худди онадан туғилгандаги си-фатлар янглиғ табиат томонидан берилади. Кейин шунга муво-фиқ муҳит уни тарбия қилади. Таниқли ижодкор Абдунаби Бой-кўзи комедия жанрининг ана шу мезонларига залворли жавоб бера оладиган асар битибди ва уни “Тешикмозор ҳангомалари” деб атабди. Ҳамда у ичакузди ҳангомаларни олис маконлардан қидириб ўтирмапти, шундоқ ўзи туғилиб ўсган қишлоғи тешикмо-

зорликларни кузатиб, уларнинг гап-сўзларига кулоқ солипти-қўй-ипти...

...биласизми, гап шу ерга келганда, ичимдаги неча ўн йиллик ярамнинг устини тирнаб юбордим, чамаси, ачишиб оғрий бошлади. У яранинг мазмун-моҳияти шундан иборатки, ижодкор сифатида менинг ҳам ўйимда ўз "Шумбола"мни, ўз "Тешикмозор хангомалари"мни ёзиш нияти кезиб юради. Кезиб юрадию ҳафсала қилиб ҳеч ёзув столига ўтиролмайман, ўзимни тайёр ҳис қилолмайман. Ёзмасам бўлмаслигини ботинимдаги ижодий оғриқ айтиб туради. Лекин, барибир, журъат этолмайман. Бўлмаса, аскияни, ҳазилни, ҳаётий комик воқеаларни айтишни ҳам, эшитишни ҳам севаман. Ўзимнинг ҳам, яқинларимнинг ҳам ҳаётида қизиқ-қизик воқеалар жудаям кўп бор юз берган. Менинг ҳам "Юқори Роввот" деб аталган қишлоғимнинг одамлари Оташ хоббони билан Бўташ гупирдан, Маташ лофчию унинг ўғли Абдурахмондан сира-сира қолишмайди. Бир вақтлар Ҳожибой Тожибойу Обид Асомовларнинг аскияларидан залвор андак қочиб қолганда, айниқса, Мирза Холматов ва Валижон Қодировлар фақат белдан пастни мўлжалга олиб одамларни кулдиришга ружу қўйган паллаларда тенг-тўшларимга қарата "Булар би-и-ир Юқори Роввотга бориб, халқимизнинг ичида юриб келишса, ўзига кепқолишади", деб кўярдим. Шунга қарамай, ҳалигача ўша асарга қўл урмадим. Қўл уролмадим... Нега? Ҳозир салмоқлаб ўйлаб қарасам, осон эмас экан. Навоий бобомизнинг таърифи билан айтганда, "Эмас осон бу майдон ичра турмоқ, Низомий панжасига панжа урмоқ". Ҳамза, Саид Аҳмад, Неъмат Аминов, Турсунбой Адашбой, Анвар Обиджон каби қатор ҳажвчи ижодкорлар ортидан юриб, элга манзур биттагина асар битиш ўйлаганимиздан анча мушкул экан. Чунки ҳаётий қизиқ воқеаларни тушуниб, қулиш учун ақлдан ташқари алоҳида фаросат керак бўлгани каби уларни қаламга олиб ўзгаларни кулдириш учун яна бир бошқа қобилият ҳам зарур экан. Бу қобилият эса, ижодкорга ё берилган ва ёхуд берилмаган бўлади.

...Абдунаби ака "Тешикмозор хангомалари"ни дастлаб "Шарқ юлдузи" журналига тақдим қилганди. Ўқидим. Ўқувчи сифатида маза қилиб кулдим, завқландим. Кейин бир қаламкаш ўлароқ муаллифга ҳавас қилдим. Тадқиқотчи сифатида эса, асар тилининг кўпдан кўп янги сўз ва ибораларига, қочиримларига эътибор қаратдим. Ўзим ҳам андижонлик бўлишимга қарамай, қўшни райондаги шевага хос, ўзим учун янги сўзларни ўқиб ҳайратландим, тилимизнинг нақадар бой эканлигига яна бир карра амин бўлдим. Ҳам телевидение орқали элга, ҳам телефонда муаллифнинг ўзи-

га асарни кино тилига кўчириш кераклигини таъкидлаб айтдим. Қаранг, одамларни кулдираман дея қанчадан қанча бачкана сахналарни тўкиб чиқаришнинг сираям ҳожати йўқ экан, ҳаммаси ҳаётда бор экан. Ахир, неча- неча сахна асарларига дуч келасанки, уларни томоша қилатуриб: "Худо хайрингни берсин, азамат, одамларни кулдириш бунақа бўлмайди, бу санъат эмас!" дея ҳайқиргинг келади. Бундай бачкана, бундай сийқа "ҳажвий воқеа"ни тўкиб чиқариш ўрнига, мутолаага андак вақт ажратиб, "Тешикмозор ҳангомалари" каби асарларни ўқиб, сценарийларини ёзиш-саю кулгисевар халқимизга тақдим қилишса, қани энди, қанддек бўларди, дея ният қилиб қоласан киши...

Кулгида ҳам кулги бор. "Ҳангома"даги ичакузди воқеларни ўқиш жараёнида ёзувчи ўз қишлоғи одамлари устидан куляпти, дегандек ўй пайдо бўлмайди. Чунки бу асар, тагини суриштирсангиз, Абдунаби аканинг тешикмозорликларга бўлган алоҳида, катта муҳаббати мевасидир. Муаллиф "Уйланиш" бўлимида ёзади: "Бу ёғини сўрасангиз, Тешикмозорнинг қизлари Тешикмозорнинг ўзидан ортмайди. Йигитлари эса, ўз қизларидан ошириб, бегона қизларга гап отмайди. Тешикмозорликлар қудалашмоқчи бўлсалар, бир-бирларини қўни-қўшнилардан суриштириб, гап чувалатиб юришни тешикмозорликка номуносиб иш деб ҳисоблашади. Боиси, тешикмозорда ёмон хонадоннинг ўзи йўқ. Фақат, бир масалада иштибоҳ бўлиши мумкин. Гап тешикмозорга товарак-атрофдан келадиган совчилар ҳақида. Бу ҳолатда иш мушкулроқ. Хатога йўл қўймаслик мақсадида, қиз томон қишлоқ оқсоқоллари иштирокида, андижонча палов дамлаб, куёв бўлмишнинг отаси, амакиси ҳамда тоғаларини меҳмонга чорлайди. Ва, таомилга кўра, ошдан кейин, албатта, икки ўртада аскиянинг бирон пайровида "ташлашиш" бошланади. Куёв томон ҳам бўш келмай, "фирменний тешикмазарский" гапларга яқин гаплардан топиб-топиб гапириб, қиз томоннинг аския, ҳазил-мутойибаларига муносиб жавоблар қайтариб туришса, иш пишди, деяверинг. Борди-ю, ҳаридорлар оғзини очи-иб, лаллайиб ўтиришса, қиз томон гапни қисқа қилиб, салбий жавоб айтиб юборишлари ҳам ҳеч гап эмас. Чунки тешикмозорликлар ҳазил-мутойиба бегона бўлган хонадонга қиз бермайди". Шу парчада муаллифнинг ҳам ўз юртдошларига бўлган меҳри, ҳам тешикмозорликларнинг қиз олиб беришдаги одатлари, ҳам ҳазил мутойибага бўлган айрича муҳаббатлари акс этган.

Асарда бир қарашда узвийлик йўқдек туюлади. Зеро, у ердаги кўпгина воқеалар бир-бирига унчалик боғланмагандек таассу-

рот қолдириши ҳам бор гап. Лекин асарни бир бутунликда тутиб турадиган омил ҳам мавжуд бўлиб, бу омил Тешикмозор, у ернинг кулгисевар эли билан изоҳланади. Яна бобо билан набира ўртасида аҳён-аҳёнда такрорланувчи латифа ҳам ришта вазифасини ўтаган. Шунга қарамай, ёзувчи келгуси нашрларда асарни ҳар томонлама пухта-пишиқ ва бир бутунлигини таъминлайдиган таҳрирларни амалга оширади, деган истагимиз борлигини ҳам яширмайман. Муҳими, Абдунаби ака ўзи туғилиб ўсган қишлоғи, юртдошлари ҳақида қўлингиздаги ажойиб асарни битиб, улар олдидаги фарзандлигу ижодкорлик бурчини сидқидилдан ўташга ҳаракат қилганлигининг ўзи таҳсинга лойиқ. Халқдан олиб яна унинг ўзига қайтариш дегани балки шудир. Лекин муаллифнинг ўзи асар муқаддимасида камтарлик қилиб ёзади: “Ҳа, тешикмозорликларнинг дунёни лол қилгулик жуда кўп хангомалари бор. Фақат бир камчилиги, бу манзил-макон билан боғлиқ беғараз, бетакрор шумлигу қитмирликларни элга манзур тилда ифодалаб берадиган ҳажвчи ёзувчисининг йўқлиги. Тўғри, Тешикмозордан беш-ўн чақирим атроф доирада, довруғи довонлар ошган Қамчибек Кенжа, Абдулла Комил, Наби Жалолиддин деган машҳур адиблар чиққан. Бироқ уларнинг “ҳазил-мазак”, “олди-қочди гаплар”га унчалик тоблари йўқроқ, десам ҳато бўлмайди. Ноумид бўлмаймиз. Жиддий жанрларда қалам тебратадиган машҳур адиблардан шунчасини берган Худо хангомасуярларини ҳам ато этиб қолса ажаб эмас. Ҳозирча, бу вазифани баҳоли қудрат бажариб туриш бизнинг чекимизга тушганга ўхшайди. Ош бўлмаса, оби ёвгон ҳам овқат, дейдилар-ку машойихлар”. Биз ёзамизки, Абдунаби ака, хижолат бўлманг, “Тешикмозор хангомалари”нинг мазаси оби ёвгонниқига асло ўхшамайди. У ёғини ўзингиз тушиниб олаверасиз. Ахир, тешикмозорликсиз-ку!..

Яна давом этиб ёзамизки, Абдунаби ака, устозлар йўлидан бориб, устозлар изидан юриб ёзган ушбу китобингиз латифагўй, латифаталаб ўқувчилар юзида беғараз табассум пайдо қилишига асло шубҳа қилмаймиз! Ҳажвчилик оламига солган йўлингиз ҳамиша очиқ бўлсин!

2015 йил

ҲИКМАТЛАР ИЗИДАН

(Гулбаҳор Таваккалованинг бир ҳикояси хусусида)

Аёллар шеърятти ҳақида кўп ёзилган. Аёллар насри ҳақида-чи?..

Кейинги йилларда адабиётимизга жиддий қадамлар билан бир неча аёл ёзувчилар кириб келишди: Баҳор (Гулбаҳор Таваккалова), Нафиса Тоштемирова, Биби Робия деган номлар ўзларининг кичик жанрдаги бақувват асарлари орқали адабий жамоатчилик эътиборига тушди, десам муболаға бўлмас-ов. Чунончи, Баҳорнинг "Илон муҳаббати", "Ибодат" каби ҳикоялари аввал ҳам журналимизда чоп қилинганини, ўқувчи ва мутахассислар орасида турли баҳс-мунозарага сабаб бўлганлигини эслайман. Мана, қўлимизда унинг яна бир ҳикояси – "Шамол ҳикмати". Ҳикоянинг маъноси кучли рамзлар қатига ўралган. Бундай ҳикоялар профессионал ёзувчи томонидан ҳам, кутилмаганда ҳали ҳеч ким тан олиб улгурмаган номаълум ҳаваскор тарафидан ҳам ёзилиб қолиши мумкин. Шунингдек, чинакам адабиёт учун ижодкор жинси ҳам, ижтимоий мавқеи ҳам аҳамият касб этмайди: унинг қаршисида эркак аёл, ёшу қари, бою камбағал – барча бир хил имтиёзга эга.

Халқимиз дунёни бозор, дейди. Яна "отанг – бозор, онанг – бозор" қабилдаги, минг йил яшаб бир бор айтилган ҳикматли гаплари кўп унинг. Бозорбой, Бозорбуви деган эркак аёл исмлари ҳам бор. Дарҳақиқат, бозор инсон ҳаётининг ҳамма жабҳаларига кириб борган. Бозорсиз кишилик жамияти тараққиётини тасаввур қилиб бўлмайди. Бозор, бир сўз билан айтганда, инсон эҳтиёжларини меъёру тартибга солиб турадиган олди-берди майдони. Бу бозорнинг тўғри ва ўз маъносидagi мазмун-моҳиятидир. Бозорга тўғри муносабатда бўлингандагина у ўзининг ана шу мазмунида, тўғри маъносида юз очади. Лекин нотўғри муносабатда бўлинса-чи? Меъёр бузилади. Инсоннинг дунёга келиб кетишидан мақсад-муддаоси бозордангина иборат бўлиб қолади. Натижада, бозорда елиб югуриб юрган жисм босими остида қолиб руҳ озор чекади. Инсоннинг руҳий тарафи заифлашганда эса ўз-ўзидан унинг ҳайвоний сифати гуриллаб ўсади. Ҳикоя шу ҳақда. Пештоқиға омонатгина "Бозор" сўзи илинган ошёнга ташна мўйсафид ташриф буюради. Лекин уни нигоҳлари қаттиқ оломон қарши олади. Шамол туради ва "Бозор" деган ёзувнинг бош ҳарфи учиб кетади. (Биз ҳикоянинг асосан шу линияси, яъни шамол ва ҳарф ўйинлари зиммасига юклатилган рамзий маъно ҳақида мулоҳаза юритамиз). Қаршимизга "озор" деган ёзув чиқади. Дарвоқе, бозор озорсиз бўлмайди. Бозор бани одамнинг инсонийлигига озор етказади. Бозор деганимиз қайсидир дамларда фақат ва фақат озор-

дангина иборат бўлиб қолади. Айниқса, мусофир мўсафид янглиғ қидирган нарсасини тополмаса. У "Қадр" излаб юради ҳикояда. Дам ўтмай шамол яна бир ҳарфни учиради ва пештоқда "зор" деган ёзув қолади. Ҳамма бозорга нимагадир зор бўлиб келади. Мўсафид эса "қадр"га. Яна бир ҳарф учади ва рўпарамизда "ор" деган ёзув пайдо бўлади. У нимани англатади? Балким бозордаги инсоннинг хорлигидан, ўзининг эса шу ерда ҳўрланганидан мўсафид қалбида пайдо бўлган туйғунинг номидир бу. Кейин... кейин "о" ҳарфи ҳам қулаб тушади, фақат "р" қолади. Ўзбек тилида бу ҳарф ўз ҳолича ҳеч қандай лексик маъно англатмайди. Лекин инсон "р"ни узлуксиз равишда талаффуз қилса, оғзидан итнинг ириллашини ёдга соладиган овоз чиқади. Боя айтдик-ку, бозорга нотўғри муносабатда бўлинса, одамнинг инсоний тарафи ожизланиб, ҳайвонийлиги кучаяди, деб. Мана, ўша гапнинг исботи! Албатта, ҳикояда бунга ишора йўқ. Унда бирин-кетин барча ҳарфларнинг ерга учиб тушгани ҳақида бадиий информация берилади, холос. Лекин ким айтди бизга "адабиёт ҳамма нарсани оғзимизга чайнаб солиб қўяди" деб. Бир ўқувчи сифатида бадиий асар йўналтирган томонга қараб юриш ва бу йўлда тинмай мушоҳада юритишга барчамизнинг ҳақимиз бор деб ўйлайман. Умуман, рамзлар ва тимсоллар асосига қурилган адабиёт ўқувчини мана шу тарзда фикрлашга ундайди, йўналтиради, асло тайёр хулосалар тақдим этмайди, манзилгача кузатиб қўймайди. Манзилга бориш, кўпинча, ўқувчининг ўз зақосию заҳмати эвазига бўлади. Баъзан эса омад ҳам унга ёрдам беради.

Ҳикояга қайтамиз. Эртаси куни шамол учирган ҳарфлар "ғалати тасодиф туфайли" ерда яна бир сафга тизилиб қолишади. Аслида, бу тасодиф эмас, балки айна илоҳий ишора, ҳикмат бўлса, не ажаб! Тизилиб қолган ҳарфларнинг бошидаги "Б" бошқа пештоқдан худди шу тарзда учиб тушган, шамойили учаётган қушни эслатадиган ҳарф билан алишиб қолади. Хўш, учаётган қушни қайси ҳарф ёдга солади? "М" эмасми? Шу янглиғ, ерда тизилган янги сўз "Бозор" деб эмас, "Мозор" деб ўқилади! Ёзувчи нимага ишора қилмоқда? Бозорга нотўғри муносабатда бўлиб, уни тирикчиликнинг воситасига эмас, балки тирикчиликнинг олий мақсадига айлантириш алал оқибат инсоннинг қабрига айланиши мумкинлигига эмасми?!.. Демак, айрим кишилар ўзларини бозорга элтиб ўз қўллари билан кўмиб келар, бозорни мозорга айлантирар эканлар-да...

Лекин бу каби маъноларни ҳар доим ҳам уқа биламизми? Мўсафид қолдириб кетган изнинг сирини-чи? Нега у излаганини бозордан тополмай кетиб қолди? Қайга кетди? У қолдирган излар бизни қай сори бошламоқчи?... Булар ёзувчининг ҳаётдан илғаб қолганла-

ри. Лекин атрофимизда яна қанчадан-қанча яна шу қаби ҳикматлар сочилиб ётгандир-у, биз бўлсак уларнинг олдидан бефарқу лоқайд ўтиб кетаётгандирмиз. Нега? Чунки бозорга енгилганмиз. Инсон бозорга эмас, бозор инсоннинг ичига кириб олган... Ёзувчи кафтдекки-на ҳикояси майдонининг қоқ ўртасига каттакон ноғора ўрнатиб олиб, ана шу хавф ҳақида бонг ураётгандек, назаримда.

Ўрни келганда шуни ҳам айтиш керакки, ҳикояда зўр рамз - топилма топилгани ҳолда унда айрим ишланиши, пишитилиши керак бўлган жиҳатлар ҳам йўқ эмасдек. Бу нарса, аввало, асар тилида, баён ва тасвирида кўринса, қолаверса, ҳикоя қаҳрамонининг “қадр” излаб, “сарсон” бўлганида сезилади. Чунки, назаримизда, қадр (меҳр, шафқат, инсоф, иймон, эзгулик ва ҳ.к.) сўраш мотиви адабиётимизда анчайин сийқаланган мавзу. Лекин, бирибир, ҳикояни тутиб турган асосий устун - шамол ва ҳарфлар ўйини мотиви рамз даражасига кўтарилиб, асарга алоҳида қўр ва куч бағишлаганки, шу боис ҳам камина у ҳақдаги мулоҳазаларимни сизга айтишга чоғландим.

Ҳикояни ўқиб бўлгач, пул чўнтакка эмас, қалбга кириб, унда бир умрга танда қўяётганда, бозор олди-берди воситаси эмас, балки бани башарнинг дунёга келишидан асосий мақсад-муддаосига айланиб бораётганда, инсоннинг руҳий-маънавий фазилатлари оёқ ости бўлиб, ҳайвоний сифатлари ҳакалак отаётганда ҳамда мана шундай - одамнинг инсонлиги синовдан ўтаётган қалтис вазиятларнинг барча-барчасида элнинг, қолаверса, инсониятнинг чинакам ёзувчисию шоири, драматургию қўшиқчиси ва бошқа ҳар қандай зиёлисининг бирламчи ва муқаддас бурчи, аввало, шулар ҳақида ўйлаш, кейин эса, албатта, ёзиш, куйлаш ва айтиш эканлигига доир доимий ўйларим тагин кўз ўнгимда қад ростладилар.

2014 йил

РАНГЛАРНИ ТЕБРАТАЁТГАН ШОИРА (Гўзал Бегимнинг “Булутлар кесишуви” номли тўпламига сўз)

Қўлингиздаги тўплам (“Булутлар кесишуви”)дан жой олган шеърлар янгилашиб бораётган адабиётимизнинг тотли мевасидир. Буни ҳеч тортинмай, хижолат ҳам бўлмай, энг муҳими, иккиланмай айтиш мумкин ва жоиз. Аммо ҳар қандай янги ҳодисанинг қулоғидан тортиб обориб модернизм деб аталган мамлакатнинг фуқароси айлашга уриниш шарт эмас. Модернизм деганимиз жудаям шартли бир тушунча. Яъни санъату адабиётдаги ҳар қандай янгиликни инсо-

ниятнинг бадий тафаккур йўлидаги битта босқичга - модернизмга олиб бориб тиркашни энг мақбул йўл деб бўлмайди. Янгиланиш бу — азал-абад ҳаёт-воқелик тақозоси. Воқелик ҳар доим янгиланиб боради. Измлар шу воқеликнинг кайфияти аспиди. Модернизм деган кайфиятни ҳам шу ҳаёт туғиб вояга етказган. У яна шунга ўхшаш неча-неча измларни дунёга келтирмайди, дейсиз.

Бугун Гўзал Бегимнинг исми янгиланиб улгурган назмий карвонимизнинг энг олдинги сафида туради, десам муболаға бўлмайди. (Аксини айтсам эса, ҳақиқатга путур етади.) Чунки унинг шеъриятида образлар тизимидан тортиб ифода тарзию энг майда назмий деталгача янги, оҳорли. Ишонмайсизми? Эшитинг. “Ҳаммаёғим юрак”, дейди шоира бир шеърида. Менинг бугун етиб келган ожизона даражам ва кайфиятимга кўра шу иккита сўз - шеър. Бўлгандаям жудаям теран маънога эга бўлган катта шеър! Хўш, нега? Бунинг учун, аввало, адабиётдаги юрак деган алоҳида образ моҳиятини ёдга олмоқ керак. Унга кўра юрак бу - одам ва олам дардини ҳис билан туйғувчи, англаувчи инсон аъзоси. Буни эсладик. Энди “ҳаммаёғим юрак” деган мисрага қайтайлик, бу сўзлар нимани англатади? Одам ва олам дардини биттагина аъзо билан эмас, балки бутун борлиғим билан туяман, деган маънони эмасми? Тасаввурга эрк берамиз: бошдан оёғи юракка дўнган киши жуда-жуда ҳассос зот бўлиб, у ўзининг ҳар бир ҳужайраси билан атроф-жавонига қалб қулоғини солади, уни эшитади, дардини олади. Демак, у бошқа одамларга кўра юз чандон, минг чандон кўпроқ ҳис қилади. Чунки қолганлар фақат юраги билан (у ҳам бор-да бор...) ҳис этса, шоира бутун вужуди юракка айланиб оламга кўнгил кўзини қаратади.

Адабиётда чинакам истеъдод эгаси барибир ўз оригинал сўзини айтади, айтиши керак. Нафақат адабиётда, ҳамма соҳаларда ҳол шундай. Эсланг, тасаввуф оламига кираётган солиқ, аввало, бу йўлнинг сиру синоатларини ўзигача ўтганлар ҳаёти ва амалларидан ўқиб ўрганади. Маълум бир даражотга боргандан кейин эса ўқиб ўрганган китобларини дарёга улоқтиради, яъни унутади. Шундан кейингина у ўз сўзини айтишга чоғланади... Кузатишларимча, Гўзал ҳам шеъриятда юрилган йўллардан юрмайди, балки ўз йўлини, ўз оҳангини, ўз услубини топишга бел боғлайди. Албатта, Гўзал Бегим ўзи танлаган назм майдонида танҳо эмас. Унинг ёнида Баҳром Рўзимухаммаддек катта шоирлар бор. Илгарироқда поэзиямизда чақмоқдек чақнаган 70-йиллар авлодининг ғоят муваффақиятли чиққан тажрибалари бор. Лекин, барибир, Гўзал шеърларининг ички мазмунини илғай билган омадли ўқувчики бор, англайдики, у ўз қиёфасини эга забардаст ижодкордир!

“Алла” шеърида шоира “рангларни тебратяпман, алла болам, алла”, деб ёзади. Эътибор берсангиз, Гўзалнинг бутун шеърий ижодида ишора мисрадир бу. Чунки у юракка айланган бутун борлиги билан чинданам рангларни тебратиб келаётган, уларнинг ақл олмас, идрок ўтмас мазмунини илғашга уринаётган ҳассос шоира. Ҳатто фарзандига алла айтаркан, бошқа миллионлаб оналар каби “Катта бўлгин кўзим, алла. Менинг ширин сўзим, алла” демайди, балки “Тонгни тебратяпман, алла. Қуёшни тебратяпман, алла. Юракни тебратяпман, алла”, дейди ва шу тарзда биз юқорида айтганимиз ўз қиёфасини ҳатто алласи билан ҳам яратади, ярата олади.

Гўзал Бегимнинг бутун ижоди мазмун-моҳиятини ўнлаб шеърларидан қидиришнинг ҳожати йўқ. Чунки биз излаган, бизнинг шеър-параст руҳимиз эҳтиёж сезган мазмун унинг биргина мисрасида жимирлаб оқиб ётиши мумкин. “Яна азонгача кўзим оқ япроқ”, деб ёзади у бир шеърида. Гўзалгача кўзни дарёга, денгизга, уммонга, осмонга, юлдузга ҳўп ўхшатишган. Лекин оқ япроққа менгзаш... Бу Гўзалга, унинг оламини бадий эстетик қабул қилиш усулига хос. Нима учун япроқ яшил эмас, оқ? Бу кўз оқига ишора. Демак, у очик, бедор. Азоннинг, тонгнинг оқ рангига монандлигида ҳам бир бошқа маъно яширин... Шу маънода Гўзалнинг ҳар бир муваффақиятли чиққан мисраси бир яхши шеърдир! Шунга кўра Гўзал Бегимни мисрама-мисра ўқимоқ керак, шеърма-шеър эмас, дегим келади менинг. Уни шеърма шеър ўқиб ўқмоққа, завқланмоққа бел боғлаган ўқувчи “тиқилиб қолиши” мумкин. (Албатта, у “ҳазм қилиш” қудратига эга бўлса.)

Гўзал Бегим биз кўниккан бир бутун воқеликни парчалаб ташлайди ва ўша парчалардан бошқа, янги воқелик барпо этади. Шунда биз кўзларимизни катта-катта очиб қараймиз: бир қарасанг - таниш, бир қарасанг - нотаниш. Шу ерда ўқувчилар иккига айрилиб кетади: уни таниганлар ва танимаганлар.

Демак, мана шу тарзда янги адабиёт айрим ўқувчини ўзига ошно этиб, бошқаларини эса ўзидан узоқлаштириб боради. Ҳамма гап шундаки, янги адабиётдан юз ўгириб кетаётганлар тафаккурида ялқовлик бор бўлиб, улар одатда онгу қалбларини зўриқтиришни хоҳлашмайди. Улар тап-тайёр маҳсулга кўникишган, шуни кутишадди. Янгиланиб бораётган адабиёт эса бадий асарга гизланган маънонинг юзага чиқиши учун, керак бўлса, ўқувчининг муаллиф қадар иштирок этишини талаб этади. Зеро, бу адабиёт билагигина эмас, аввало, ақли, тафаккури, хаёлот ва юраги бақувват ўқувчилар учун айна муддаодир.

Ҳа, албатта, Гўзал Бегим шеърларининг маромини топмаган жиҳатлари ҳам йўқ эмас. Чунончи, шоира ўз бадий уммонига шунчалар теран шўнғиб кетадики, ортидан изма-из келаётган ўқувчи унга етолмай, йўлини йўқотади. Натижада, шоиранинг ўзидан бошқаларга анчагина мавҳум бўлган сатрлари қоғоз юзига сизиб чиқади. Эҳтимол, қачонлардир бундай тизмалар ҳам осонгина тушунилиб таҳлил этилар, лекин бугун... Бугун шоира ўз замондошлари томонидан англаиб, ҳис қилинишни, уларнинг юракларига кириб боришни истаса, шеърларида уларни ўз ортидан қадам-бақадам етиб келишини таъминлайдиган белгиларни ўрни ўрнига қўйиб кетиши керак бўлади, менимча. Уларнинг орасини узайтириб юбормасин, шунда абстракциядан қочилади, қисқартириб ҳам юбормасин, чайнаб бериш иллатидан халос бўлади (зотан, кейингиси Гўзал шеърларида кўзга ташланмайди). Агар тавсияларимиз ортиқча ва ўринсиз деб топилса, белгиларни ўзи истаган жойига қўйиб кетаверсину ўқувчилар томонидан қабул қилиниш саодатини фурсат деб аталган тақдир ҳукмига ҳавола этаверсин.

Гўзал Бегим таржимасида эътиборингизга ҳавола этилган Ўзбекистон, Арманистон, Франция, Россия шоирларининг шеърлари қайсидир бир жиҳатларига кўра таржимон руҳиятига яқин. Ўзи шундоқ ҳам бўлмоғи керак-да ахир! Ижодкор ҳеч қачон дуч келган бошқа бир ижодкор асарининг таржимасига тутинмаслиги зарур. Танлаши керак. Заргарлик кунти билан сайламоғи лозим. Таржимон ва таржима этилувчи қисматларида ўхшашлик топилиб, бир-бирига уйғун ижтимоий, сиёсий, тарихий ва психологик воқеалар силсиласидан ўтган эсалар-ку нур устига нур. Таржима ўз она тилингда битилгандек жаранглайди, ўзингникига, ўз миллатингникига айланади. Худди Чўлпоннинг Пушкиндан, Усмон Носирнинг Лермонтовдан қилган таржималари янглиғ. Гўзал Бегим ўзбекчалаштирган шоирлар ижодининг жуда кўп қирралари таржимоннинг ўз ижодига монанд эканлиги кишини қувонтиради. Шу боис ҳам таржималар Г. Бегим ўз шеъриятининг давомидек мутолаа қилинади, шундай тафаккурга чорлайди.

Хуллас, кўлингиздаги ушбу мўъжаз тўплам ҳассос қалбли, нозик дидли шеърхонларимиз учун ажойиб тўхфа бўлишига асло шубҳа йўқ.

2011 йил

ЯНГИЛАНАЁТГАН БАДИИЙ ТАФАККУР МЕВАСИ
(Шаҳноза Назарованинг “Руҳимда чалинган мусиқа”
номли достонига сўз)

Бадиий тафаккурда оламшумул эврилишлар юз бергани ва ҳа-мон ушбу жараённинг давом этаётганини кейинги қатор йиллар мо-байнида яратилаётган турли жанрлардаги асарлардан ҳам билса бўлади. Натижада, санъату адабиётимиз майдонларида аввалги-ларга ўхшагану ўхшамаган асарлар пайдо бўла бошлади. Йўқ, мен уларнинг барчасини бирдек дурдона деб ҳисоблашдан тамомила йироқман. Улар ҳали вақтнинг, даврларнинг, шу даврлар тарбия-лаб етиштирадиган ўқувчиларнинг синову эҳтиёжларига, янгилликка чанқоқ нигоҳларига бардош бериши керак. Дурдоналик мақоми шун-дагина насиб этиши мумкин. Ҳозир гап бунда эмас. Гап дунёни бади-ий-эстетик қабул қилиш мезонларимизнинг жуда тез ўзгарганлиги ва худди шундай шитоб ила ўзгараётганлигида. Мен мана шунга урғу бермоқчиман, холос.

Шаҳноза Назарованинг мазкур достони ҳам ўзининг кўпгина жиҳатларига кўра янгиланаётган бадиий тафаккур маҳсули, десам, муболаға бўлмас. У гўё ҳамма нарса ёки ҳеч нарса ҳақида. Чунки унда гўё ҳамма нарса бор, аммо аниқ ҳеч нима йўқ. Ҳа, янги санъ-ат ўзини шундай тутати, шундай тутмоқда ҳам. Янги санъат бугун-га келиб, моҳиятни шундай ифода қилмоққа киришдики, натижада, бир қарашда, унинг бадиий завқи анъанавий йўлларда шаклланган ўқувчи билан сираям иши йўқдек туюлади. Эҳтимол, ўқувчининг иши энди янги санъатга тушаётгандир... (Чиндан ҳам тушаётганмикан?... Бу ҳам бир жумбоқ...) Нима бўлгандаям, аён бўлиб бораётган ҳол шуки, энди Белинский таъбири билан айтганда, бадиий асар чўққи-дан ўқувчи оёғи остига тушиб келмайди, аксинча, янги санъат ўқув-чини чўққига кўтарилишга чорлайди.

Ҳа, янгиланаётган бадиий тафаккур маҳсуллари моҳиятининг очилиши учун ўқувчи тайёргарлиги ва иштироки жудаям зарур бў-либ бораётир. Энди ўқувчининг китобхонлик даражаси асарга ай-рича бир мазмун бағишлайди. Ки, янги санъат намунаси ҳар бир ўқувчи билан юзлашганда ўзгача товланади. Яъни ўқувчининг бадиий-эстетик даражасига қараб турланади у. Албатта, бу ўринда муаллиф даражаси ҳам муҳим. Ҳар бир мазмун шу даражадан иб-тидо олади, аслида. Муаллиф даражаси (асар оламида) парвозлар юксаклигини (пастлигини ҳам, демак, умуман, парвозлар ҳадисини) белгилайди. (Аслида, ҳамма даврларда, ҳамма санъатлар учун ҳол

шундай эди, фақат янги санъат асарлари мисолида ана шу жиҳатлар ғоят бўртиб кўрина бошлади. Мисол учун илгари сифат бўлган асар қирраси бугунга келиб ўзак-моҳиятга айланаётир ва ҳ.к.).

“Рухимда чалинган мусиқа” – дунёни рамзий тафаккур қилиш ҳосиласи. Уни ишоралар асари деса ҳам бўлади. (Ўрни келганда қайд этиш керакка ўхшайди: бир-бирига унчалик боғланмаган маъниларга ишора қилиб ўтиш санъати адабиётда бир мунча енгил йўлни пайдо қилиши мумкин. Чунки янги санъат, модернизм, постмодернизм ниқоби ортига беркинаётганларнинг талай бир қисми аслида мутлақо истеъдодсиз одамлар эканлигига ҳаёт ва адабиёт сахналарида тез-тез дуч келинмоқда. Гап шундаки, улар ўз алжирашларини “янгича санъат намунаси” дея тақдим этишга ўрганиб боришмоқда!) У аниқ бир нарса айтмайди, буни мақсад ҳам қилмайди, аксинча, фақат ишора қилади. Ўқувчи ана шу ишора қилинган томонга боради. Албатта, ўзи эмас, балки қалби ва тафаккури элчиларини юборади у ерга. Элчилар мулоқотидан сўнг англашилган (кўпинча, пайқалган, сезилган, фаҳмланган...) нарса, агар у чиндан бор бўлса, ўқувчи ботинида аксланади. Мана шу акснинг салмоғи асар мазмун-қиёфасини белгилайди.

Муаллиф Шарқу Ғарб чегарасида туриб, одамийзод босиб ўтган тафаккур йўлини - ибтидодан кунимизгача - хаёлан босиб ўтади. Йўлда у “илоҳ”ларга, инсонларга, ҳодисаларга, ривоятга кўшиқ айтаётган халқларга, ашёларга дуч келади. Ниҳоят, кўрган-кечирганларининг исмлари ботинида узун бир чизиқни ташкил этади. Бу чизиқнинг бошқача номи ҳам бор - дoston. Шу маънода ҳар қандай бадиий асар ўзига хос йўл ҳисобланади. Яъни йўл(воқелик)дан йўл(асар)га келиняпти. Ҳаракатланувчи куч - муаллиф. (Сўнгра тескари акт, яъни асар(йўл)дан воқелик (йўл)га юриш бошланади. Бунда ҳаракатланувчи персонал - ўқувчи). Достонни ўқиган ўқувчи гўё шу йўлдан (муаллиф йўлидан) юришга таклиф этилади. Бу ўринда гид – шоиранинг ўзи. У ўқувчига атрофни томоша қилдиради. Аммо вақт тиғиз бўлгани боис (бутун инсоният босиб ўтган йўл билан якка инсон босиб ўтган йўл ўртасида замоний ва маконий тафовут бор. Гўё уммон ва томчи ўртасидаги ҳажм фарқи янглиғ, бас, томчи (муаллиф) яна бир томчига (ўқувчига) уммон (башар аҳли) ҳақида, унинг узун йўли ҳақида нималарнидир уқтираркан, ана шу тафовут тақозосига кўра ҳам мажозий фикрлашга маҳкум. Унинг бошқа иложи йўқ. Чунки рамз - калаваланган муштдек ип. Уни ечиб чўзганингиз сари ер шарини қучоқлаб оладиган имконлари очилади! Йўқса, у сирини ўз ичига қамаб, бир мушт, нари борса, битта коптоқдек бўлиб ётаверади...) ҳамма нарса-

ни батафсил тушунтириб беришнинг имкони ҳам, бунга алоҳида истак ҳам йўқ. (Умуман олганда, кузатишлар шуни кўрсатаётирки, "энига ва бўйига кенгайиб" турланаётган, ахборотга қўмилиб кетган дунё мазмун-моҳиятини қамраб олиш тобора қийинлашиб бораётганини ҳисобга олсак, бундан буён инсон бадий тафаккур тарзида ишоравий, яъни рамзий санъат ўрнининг беҳад ортишига шубҳа йўқ. Чунки рамз ва ташбеҳда шундай бир ички қудрат борки, ана ўша беҳудуд оламнинг ҳадсиз-ҳисобсиз товланишларини ўз бағрига сиғдира олади. Бошқача айтганда, рамзий санъат Аловиддиннинг сеҳрли чироғига ўхшайди, керакли калит-дуосини топиб ишлатиб-ўқисангиз, бас, қаршингизда қўлингизга дунёларни олиб беришга қодир Жин жаноблари пайдо бўлади!) Натижада шоира йўлда учраган муҳим "обида"ларга, яъни ўзига таъсир қилиб, руҳига инган сирларга ишора қилади. Мана шу ерда эса ўқувчи, Гассет айтмоқчи, нақ иккига бўлинади. Тушунганлар ва тушунмаганларга. Румий ҳазратлари айтадики, сирдан хабардор бўлган киши аввалиданоқ гапнинг моҳиятини дарҳол англайди, ғофиллар эса йўқ. Уларга минг тушунтиргин, сўзларинг сувларга оқади-кетди. Худди шундай, башарият босиб ўтган йўлни ўз тафаккур кема-сида қайтадан сузиб ўтган (яъни сирдан воқиф) ўқувчи Шаҳноза билан тезгина "тил топишади". Қолганлар эса ҳаялламай дoston деб аталган бу бегона йўлни тарк этади ва минбаъд унга қайтмасликка қасамлар ичади...

Сир ҳақида гапирдик. Хўш, у нима?.. Гап шунда-да! Буни дoston билан танишган ўқувчининг ҳар бири ўзича, ўз имконлари ва нияти нисбатига тушунади ва ҳис қилади. Одам қобирғасидан бунёд этилган Ҳаво, илоҳий олма, Қобил ва Ҳобил қисмати, Сулаймон, Посейдон ва Гермус, антик олам худолари билан боғлиқ мифлар, Иброҳим, Ёқуб, Довудшоҳ, Азозил ҳамда Каъба, Будда ва Зардушт, ўзбек халқ қўшиқлари қатидаги маънолар, Румий, Шамс ва Моцарт... буларнинг бари муаллиф эътиборини тортган мавзулар. Демак, асарга беркитилган сир(лар) ҳам ана шу мавзулар қатига яширинган. Умуман, кунимизнинг жиддий ижодкорлари тобора кўпроқ сирли бўлиб "туриш"га уринаётганлигини қайд этиш жоиз. Айни дамда эътибор бермоқ керакки, бадийят оламида чинакам сирли дурдона асар билан "бошқотирма", яъни "крассворд" адабиёт ўртасида ер билан осмонча фарқ бор. Аммо худди муҳаббат ва нафрат (даҳлик ва телбалик) каби бир-бирларига жуда-жуда яқин жойлашганидан (бор-йўғи бир қадам), ҳатто мутахассислар ҳам уларни кўпинча чалкаштириб юришади. Оқибатда, бор-йўғи ўртамиёна бошқотирма бир асарни бебаҳо дурдона дея тақдим этишгача бориб етилади ёки

аксинча. Лекин вақт деб аталган одил ҳакам борки, ҳали ҳаммасини жой-жойига қўяди.

Достонда гарчи номлари тилга олинмаса-да, Гёте, Нитше, Жойс, Пруст каби даҳо санъаткорлар асарлари руҳига эш ўринлар учрайди. Чунончи, "Йўқотилган вақтни излаб" Прустда, "Ташлаб кетилган вақт" Назаровада. Ёки Нитшенинг "Зардушт таваллоси" асаридаги пафосни ёдга соладиган кайфият-руҳ... Йўқ, гап бу ерда тақлид ҳақида эмас, ижодий таъсирланиш ҳақида кетаяпти. Хуллас, достон ўз мазмун-кайфиятига кўра - қурама. Шунинг учун ҳам уни ўқиган киши маъноларнинг тарикдек сочиб юборилганини кўради. Яхлитлик, бутунлик йўқдек туюлади. Бу - табиий. Чунки аслида ҳам кўз билан кўрса, қўл билан ушласа бўладиган бутунликка интилинмаган достонда. Бу дегани, асар бутунликдан йироқ, дегани эмас. Шартли маънодаги бутунлик бор. У - шоир шахсиятида. Яъни муаллифнинг тафаккур ва ҳаёлоти тутшиб ҳосил қилган майдонда муайян бутунликни илғаш, ҳис қилиш мумкин. Бошқача айтганда, мозаиканинг ҳар бир парчасида фикрловчи ўқувчини яна ва яна тафаккур қилишга, инсоният тарихига саёҳатга чорлаш орқали уни ўз ботинига сафар қилишга ундаш бор. Асарни бирлаштирувчи кучи шу ерда бўлса, ажабмас.

Достонда ўқиганингиз ҳамон хотирангизга ханжардек санчилиб қоладиган мисралар бор. Чунончи, ўқиганимга анча вақт бўлганига қарамай, ҳозир достонни варақламай ҳам айрим мисраларини ёддан ёза оламан: "Румий тушларимда менга ёзар хат", "Одатий имлолар ботди руҳимга, Таниш тушунчалар ёқимсиз, сохта", "Синнинг тишларида синди ўйларим" ва ҳ.к. "Синнинг тишлари..." Бу ташбеҳ мумтоз шарқ адабиётининг анъанавий санъатларидан бири. Ўз ҳолича унда бугунги нигоҳларимиз учун оҳорли ҳеч нима қолмагандек. Аммо "эски" ташбеҳ мумтоз адабиёт сарҳадидан янги адабиёт (тафаккур) ҳудудига олиб ўтиляпти. Чегарада бугунги шоиранинг дардчил ўйлари кечаги "алифбо"нинг кесгир тишларига тегиб, синиб тушяпти. Жозиба шу ерда. Майдонга санъатга хос сеҳр тушдими, бас, ўртада бегона қолмайди: ҳаммаси янгиланиб кетади - ташбеҳлар ҳам, назарлар ҳам...

Бетакрор адабиётшунос олим Талъат Солиҳов бадиий асар кўпинча битта мисра учун, шу мисрада акс этган фикр учун ёзилади, дегич эди. Мен "Румий тушларимда менга ёзар хат" ёки "Туркий кўзларимда алифлар пайдо" деган мисралар учун ҳам мазкур достонни қайта ўқиш мумкин, деб ҳисоблайман. Ижодкор қалбни энтиктириб юборадиган даражадаги гўзал ва баланд мисралар, ҳавасларинг келиб кетади, қаранг-а: "Румий тушларимда менга

ёзар хат!.." Мен завқимни Шаҳнозанинг ўзига ҳам айтдим. Яна шуни айтдимки, бундай мисраларни ёзишни орзу қилганлар кўп. Сўнгги икки мисрани эса тафаккури жунуни қадар кучли, аммо аёл қалбли ижодкоргина ёзиши мумкин эди. (Нима учун аёл қалбли? Буни энди, ўқувчи, сиз ўйланг...) Сизга насиб этган экан, муборақ бўлсин!

Достон "Рухимда чалинган мусиқа" деб номланади. Ўйлайманки, уни мутолаа қилган маънавияти бутун ўқувчи руҳида ҳам асрлар садоси янглиғ бир куй чалина бошлайди, бас, бадиий асардан бундан ортиқ яна нимани талаб қилиш мумкин?..

2013

МАТАЛЧИ (эссе-мақола)

Тоғдан узоқлашгандагина унинг ҳайбатини ёрқинроқ, аниқроқ кўра оласан, дейишади. Худди шундай, ёнимизда юрган замондошлар даражасини, қадрини (ёки аксинча эканини!) вақтлар ўтгач, тажриба тўплагач, бошқалар билан солиштиргач (ҳаётнинг ўзи солиштириб кўяди!), секин-аста билиб бораверамиз. Гоҳида бундай инсонлар сира кутилмаганда қаршимиздан чиқиб қолишади. Шулардан бири - маталчи Маҳаммат тоға, мен туғилиб ўсган қишлоқ фарзанди. У кишининг икки гапидан бири матал, қофияли ва чуқур мазмунли гапдан иборат бўларди. ("Маталчи" қилчоқ шеваларида эртақчи, қорлуқ шеваларида эса нақл, ҳикматли гап айтувчи деган маъноларни билдиришини олимлар таъкидлайдилар.) Маҳаммат маталчи ҳатто ўз фарзандларининг исмини шакл ва мазмун қолипига солганлигини одамлар ҳалигача гапиришади: Илҳом-Малҳам-Тўхта-Адҳам. Илҳом катта ўғлининг исми, Малҳам иккинчи қизи. Кейин яна қиз туғилади, отини Тўхта кўяди. Кенжа-той ўғилни эса Адҳам деб атайди. (Адҳам мендан бир ёш кичик бўлиб, битта мактабда ўқиганмиз.) Айни пайтда, Адҳам билан супра қоқилади – бола кўришга нуқта қўйилади. Маҳаммат маталчи буни худди олдиндан режалаштирган каби, "Сенинг дунёга келишинг билан онанг иккаламизнинг фарзанд кўришимиз тўхтайди, эй ўғлим!" дегандек, "Тўхта, Адҳам" деб якунлайди. Тўртовлоннинг, яъни ака-укаю опа-сингил исмларининг қофиядошлигига эътибор беринг, худди жарангдор шеър мисраси янглиғ эшитилмаяптими кулоққа?!

Водий томонларда тўйларда, одатда, мастава, шўрва ва ош пиширилади. Эслайман: бола эдик, ўйнайвериб қорнимиз очқаб кетди. Маҳалладаги таомилга кўра, қозонбошига суқилиб бориб, салом бердик. Ош пишмаган экан, нариги қозон олдида кўлидаги чўмич билан тинмай овқат шопираётган чўққисоқол кишига юзланиб: "Мастава қуйиб беринг, тоғал!" дея чувиллашдик. У киши бизга бир қараб олди-да, "Нима?" дея сўради. (Бу савол атай берилганини йиллар ўтгандан кейин тушундим!) Мен унинг қулоғи оғир хаёл қилиб, овозимни хиёл баландлатиб: "Мастава!" дедим. Чўққисоқол ошпаз бир ишига, бир менга боқиб: "Мастава, мастава, Қани бир қил-чи раз, два!" деб қолса бўладими!.. Тенқурларим қиқирлаб роса кулишди. Назаримда уларнинг орасида бу кишини таниган, ўртада шундай мулоқот бўлишини олдиндан тахминан билган, мендан бир-икки ёш каттароқ болалар ҳам бор эдики, айниқса, шулар кўпроқ завқланишди. Маставанинг мазаси қанақа эди – ҳозир эспай олмайман, аммо унинг менга айтган ўша ҳазил гапи ҳалигача ёдимдан чиқмайди. У кишининг Маҳаммат маталчи эканини ҳам ўшанда илк кез билиб олганман.

Яқинда Андижондан икки неварасини олиб, янги йилни қутлаш учун Тошкентга тоғам келди. Якшанба куни эди, дала ҳовлига олиб чиқдим. Гапдан гап чиқиб, тоғам ўша маталчининг мен илгари сира эшитмаган бир гапини эслаб қолди. Воқеа 70-йилларда бўлган экан. "Воқеа" деб ошириб юбораётгандирман, эҳтимол. Эшитганимни кичик бир мулоқот деб аташ тўғрироқ бўлар. Лекин, назаримда, шу кичик мулоқот зимнида чинданам бир воқеа даражасидаги мазмун ётибди. Мана, сиз ҳам эшитиб кўринг. Ўтган асрнинг 70-йилларини катталар яхши билишади, ёшлар эса ё эшитган чиқар, ё-да китоблардан ўқиб олишар, хуллас, пролетариат доҳийси В.И. Лениннинг номи, обрўси, ҳурмати нафақат СССР деб аталган улкан Империя ҳудудида, балки дунёнинг социализм қураётган барча мамлакатларида улуғлангандан улуғланар, шарафлангандан шарафланарди. У ҳақда бирон танқидий гап айтиш у ёқда турсин, номига зарра гард кўндириши мумкин бўлган ҳамма сўз ва амалдан йироқ туриларди. Шундай сўз ва амал эгаларининг умрлари эса қамоқларда чирирди. XX асрда СССР таркибига кирган 15 та республиканинг манаман деган аксар шоири Ленин ҳақида мадҳиялар, дostonлар, шеърлар битганлар. Жумладан, ўзбек шоирлари ҳам. (Бунинг учун уларнинг ҳаммасини ҳам айблаб бўлмайди. Чунки ораларида Ленин ва унинг сиёсатига сидқидилдан ишонганлари бўлганидек, ширин жонини омон сақлаб қолиш ва ёхуд мукофот, мансаб, манфаат илинжида юрганлари ҳам етарлича. Шунга қарамай, бу нарсa уларнинг ижо-

дини беамайди. Аксинча...) Хуллас, ана шундай замонда кунлардан бир кун Маҳаммат маталчининг олдига газетадан бир мухбир келиб: "Сиз ҳақингизда кўп эшитиб юрамиз. Одамларга, воқеа-ҳодисаларга бир қараб туриб матал тўқиб ташлар экансиз. Яқинда 7 ноябрь, социализм ғалабаси кенг нишонланадиган сана, бутун бошли мамлакамиз байрами, халқимизу ҳукуватимиз тантанаси! Шу муносабат билан доҳийимиз, йўлбошчимиз бўлмиш Владимир Ильич Ленин хизматларини улуғлайдиган икки-уч жумла айтсангизу газетамизнинг байрам сониди эълон қилиб юборсак", деб қолади. Шунда Маҳаммат маталчи мухбирга бошдан оёқ бир разм солиб чиқади-да:

*Ленин ҳам худонинг бир бандаси,
Камбағалнинг ҳеч путмас жандаси, ~*

дея жавоб беради. Бундай жавобни сира кутмаган бечора мухбир: "Ия, қанақа одамсиз ўзи, бўлди, бас қилинг!" дея дафтар қаламини кўтариб, етти тош нарига қочиб қолади...

Тоғам матални икки хил варианти борлиги айтди. Иккинчисига кўра "камбағал" сўзи "ишёқмас" билан алмаштирилар экан:

*Ленин ҳам худонинг бир бандаси,
Ишёқмаснинг ҳеч путмас жандаси.*

"Путмас" сўзи бизнинг қишлоқ (Андижон вилояти, Марҳамат тумани, Шукурмерган қишлоғи) да "бутмас", "бут(ун) эмас", "битмас"; "ҳеч қачон битмайди, тузалмайди, яхшиланмайди" маъноларида ишлатилади. Энди маталнинг маъносига келамиз. Маҳаммат маталчи нима демоқчи? Назаримда, юқоридаги икки мисрадан англашилаётган маъно тахминан қуйидагича: "Ўша Лениннинг ҳам камбағалнинг ҳаётини бутлай олмайди. Ленин ким учундир даҳо бўлса бўлар, лекин у ҳам ҳамма қатори худонинг бир бандаси, яъни у ҳам туғилди, яшади ва ўлди. Бас, уни бу даражада улуғлашнинг, соясига сифинишнинг ҳожати йўқ. Хўш, улуғлагинг келди ҳам дейлик. Нима учун? Қайси хизматлари эвазига? Ахир, у тарихда нима қаромат кўрсатган эса-да, алаҳ олқибат ҳаммани бирдек камбағал, ишёқмас қилиб қўйди-ку! Мана, мухбир болам, ўз ҳолингга бир қара: ранги рўйинг ўчган, кийим-бошинг йиртиқ-ямоқ бўлса, яна ниманга менинг олдимга келиб: "Ленин бобомни улуғлаб бер" дея ялтоқланасан? Уялмайсанми? Ахир, мен кўриб турганимни айтаман-да! Кўрганимга тескари гап айтсам, оқни қора, қорани оқ деб турсам, эл нетиб мени маталчи десин?"

Ҳа, биламан, бу масалада кўп баҳслашиш мумкин. Дунёда ҳа-лигача Ленин йўлини ёқлаб чиқадиганлар бўлганидек, уни хомхаёл ҳисоблайдиганлар ҳам етарлича. Бу савол атрофидаги мунозара, ўйлашимча, инсоният энг олий жамиятни (бу ҳам бир ширин ҳаёл бўлиб қолиши мумкин!) қуриб олмагунча давом этаверади. Назаримда, маталчини тўлиқ тушуниш учун унинг ҳаёти контекстидан келиб чиқиш керак. У ким эди? Ўша онда – мухбир билан мулоқот қилган дамда – табиийки, кўп қатори, яъни камбағал эди. У пайтда бой бўлиш айб, нуқсон ва ҳатто жиноят ҳисобланарди. Ҳамма деяр-ли бир хил уйларда, бир хил шароитларда яшар, бир хил транспорт-ларда юрарди. Кийим-бошларидан тортиб, ўй-хаёлигача икки томчи сувдек бир-бириникига ўхшарди. Ва бунга ҳеч ким эътироз билдир-масди. Лекин илк бошда норозиликлар бўлган. Чунки илк бошда бой киму камбағал ким, улардан қайси бирининг юртга, одамларга нафи кўпроқ тегиши мумкинлигини ақлли, фаросатли одамлар яхши билишган. Чунончи, А.Қодирийнинг "Обид Кетмон" қиссасида худди шу хил ёндашувга ёзувчи бош қаҳрамоннинг ўйлари орқали қарши чиққанини кўрамыз. Обид кетмон ҳамманинг ҳар хил меҳнат қилиб бир хил маош олишини қабул қилолмаган, меҳнаткаш билан ишёқ-маснинг бир хил муносабат кўришига норозилик билдирган.

Худди шундай, Маҳаммат маталчи ҳам буни яхши билган. Ўзи бу-тун Совет Иттифоқи граждани каби камбағал бўлса ҳам, ота-бо-боларининг қисмати орқали бойлигу қашшоқлик ўртасидаги фарқни теран англаган. Шунинг учун ҳам "Ленин бобони мадҳ этувчи мисра-лар айтиб беринг" деб олдиға келган мухбирға тамомила тесқари, яъни "бобо"ни танқид қилувчи матал тўқиб ташлаган:

*Ленин ҳам худонинг бир бандаси,
Камбағалнинг ҳеч путмас жандаси.*

Йўқ, мен ушбу кичик бир эссе-мақолада оддий бир қишлоқнинг оддий бир меҳнаткаш вақилини, маталчисини кўқларға кўтариб мақташни мақсад қилмадим. Айни пайтда, аксинча бўлишиға – ўша оддий маталчининг хизматлари унутилишиға ҳам рози бўлолмай-ман. Мен шу элнинг бир адиби, олимиман. Модомики, қарийб қирқ йилдан кейин маталчи ҳақидаги мазкур ҳикоят мени қувиб етган экан, демак, мен уни сизларға илинишға, етказишға бурчлиман. Қў-лимдаги қалам шуни тақозо этади. Ақси тақдирда, ҳайф менға мен тутган қалам, мен ушлаган оқ қоғоз, деб биламан.

Муҳими, орамизда Маҳаммат маталчи каби инсонларнинг борли-гини, улар ҳамиша бўлганлигини унутмаслигимиздир. Зеро, баъзида

казо-казолар кўрмаган ҳақиқатни ана ўшалар кўради, номи улуг зотлар айтишга журъат қилмаган аччиқ ҳақиқатларни ана ўшалар юрак ютиб айтади. Лекин камсуқум бўлганликлари боис, одатда, эътибордан четда қолиб кетаверадилар. Қатъи назар, элнинг орасида юрган тоғам қирқ йилдирки, унутмабдими, демак, шунинг ўзи кўп нарсани айтиб турибди...

Ҳақиқий ижодкорнинг ҳақиқатни айтишга бўлган эҳтиёжи ва уни айта оладиган журъати камида Маҳаммат маталчиниқи қадар бўлиши шарт! Йўқса, у ижодкор деган номга муносиб эмас...

2016 йил

V БЎЛИМ: ЖАҲОН АДАБИЁТИ МАСАЛАЛАРИГА БИР НАЗАР

АДАБИЁТ – ОЛДИНДА ЁНГАН ЧИРОҚ

Дунё шиддат билан ўзгариб борапти. Худди шундай эврилишлар майдонида қолган “адабиётнинг қўли”дан нима келади? У олам равишига таъсир қила оладими? Ёки чирпиниб нималар қилмасин, нималар демасин, ҳаммаси бекору бекорчи валақлаш бўлиб чиқаверадими, деган оғриқли саволлар ўқтин-ўқтин хаёлимизни банд этади. Чунки теварак-атрофда гоҳи-гоҳида янграб турган “бугун адабиётнинг жамиятга таъсири нолга тенг”, деган иддаолар юрагимизга захри секин-аста таъсир ўтказадиган тигдек санчилади ва вақт ўтган сайин мислсиз изтиробларга рўбарў қилаверади.

Академик Юрий Боров дунёни йўналтирувчи парадигма ҳозир йўқ, дея бонг уряпти. Буни ўзбекона айтадиган бўлсак, башарият юриши мумкин бўлган тузукроқ йўл йўқ, деганидир. Нега йўқ? Ахир, у бор эди-ку! Бу нимадан далолат? Атрофни зулмат қоплаганидан эмасми? Дунё афкор оммасининг ичига кириб бораётган қоронғиликдан эмасми? Фақат зулматгина мавжуд йўлни кўздан пинҳон тутди... “Башар аҳлини чулғаб олган бўҳрон иккита уруш ва бошқа мусибатларни бошидан кечирган дунёнинг ўта хатарли ва террорга мойил бўлиб қолаётганида ўзини яққол намоён этмоқда. Совуқ урушдан кейин майдонга келган янги давр инсоният тарихида илк бор борлиқ ҳақида ҳеч қанақа формулага эга бўлмай турибди. Қаршимизда оламшумул қора туйнук пайдо бўлган. Бинобарин, ҳокимиятларда стратегия йўқ, фақатгина пишиб келаётган муаммони ҳал қилувчи амалий қарорларгина мавжуд”, деб ёзади академик. Совуқ ақл билан қилни қирқ ёрадиган Ғарбга, ўз ҳикматлари билан адашган руҳга йўл кўрсатувчи Шарққа нима бўлди? Нега дунё тушқунликка тушмоқда?.. Эҳтимол, гап яна ўша йўлда, унга бўлган эҳтиёжнинг мавжудлигию, бироқ эҳтиёжни қондириш шаклининг ҳадеганда топилмаётганида эмасмикан?.. Чунки дунё бор экан, унинг юрмоғи учун йўл керак. Қулай, фойдали ва энг муҳими, инсонни олдинга, моддий-маънавий жиҳатдан тараққиётга етаклайдиган йўл зарур...

Худди шу ўринда адабиёт ўзини қандай тутати? Тўғрироғи, тутмоғи керак? Фаҳш, ур-сур, зулм, олди-қочди мавзулар ботқоғига ботиб, ўз ортидан инсониятни тортиб кетишга уринадими ва ёки дўппини олиб қўйиб, етти ўлчаб бир кесадими – теграсини зулмат қоплаб бораётган одамийзоднинг кўзларига бир қатим зиё бағишлайдими? Ахир, йўлни кўриш учун кўзларнинг нурга эҳтиёжи бормасми... Чунки бугунги дунё аввалги дунё эмас. Бугунги дунё – ҳар қачонгидан ҳам ҳимояга муҳтож дунё! Айни пайтда, ундан эҳтиёт бўлишга инсоннинг ўзи мажбур ва маҳкум бўлиб турибди. Бошқача айтганда, бугун дунё инсондан, инсон эса дунёдан муҳофазаланмоғи шарт. Умидбахш адабиёт, ёруғ санъат бизга шунинг учун ҳам лозим.

Газетада бирга ишлайдиган устоз ва шогирд ўртасида тез-тез баҳс-мунозара бўлиб турар экан. Кунлардан бир кун шогирд юрак ютиб сўрабди: "Устоз, нега сиз ва мен танлаган материаллар бир-бирига терс келади, улар гўё ўт билан сув, доимо ўзаро жанг қиладилар?" Устоз жавоб берибди: "Чунки сендан фарқ қилиб, мен бегараз яхшиликка ишонмайман..." Шогирд эса ташқарига чиқади ва уйига кела-келгунча бир нарса ҳақида бош қотиради: "Наҳотки? Ахир, устоз элнинг катта, ҳамма танийдиган ижодкори бўлсаю, "яхшиликка ишонмайман", деб турса! Бу нима дегани? Яхшиликка ишонмайдиган одамнинг қўлига қалам тутиши нечоғли тўғри? Унинг икки оғиз сўз ёзиб одамларга ҳавола қилишга маънавий ҳақи борми ўзи?"

"Инсон табиатига зид ҳаёт телбаликка олиб келади. Алалоқибат, улар (инсонлар) ўз дунёларини ўзлари вайрон қилади. Чунки маъносиз ҳаёт аламига дош беролмайди", деб ёзади Эрих Фромм. Агар инсоният боши берк кўчага кириб қолаётган бўлса, демак, у ўз табиатига терс ишлар қилмоқда. "Ўз табиатингга содиқ бўл!" дея садо беради Шекспир. Лекин табиатимизнинг ўзи нима?..

Бир ажойиб феълли дўстим бор. У ҳеч қачон ҳеч ким ҳақида ёмон гапирмасликка ҳаракат қилади. Ҳар ҳолда, мен унинг бировни кескин танқид қилганини сира билмайман. Ғийбат қилганини эса боз устига. Бу – яхши сифат. Мен ҳамиша унинг шу томони-ни эслаб, алқаб юраман. Лекин, ўрни келганда, у билан тортишган вақтларим бўлади: "Сен оқни оқ, қорани қора, деёлмайсан, бу эса қатъий позициянгни йўқлигидан далолат", дея янийман. У эса жавобан майингина жилмаяди: "Бўлиши мумкин". Шунда ўзимча унга субутсизлик ёрлиғини ёпиштирмоққа жаҳдланаман, лекин дўстимни яхши билганимдан, унинг бу таври, некбин қарашлари, майин жилмайишлари азбаройи юрагидаги ёруғликдан эканини сезаман ва ўзимга ўзим: "Улуғбек, адолатсизликка йўл қўймасдан бурун тўхта!" дейман.

Тоғдан қулаб тушаётган одамнинг ёрдам илинжида дод солиши, албатта, фойдасиз ҳаракат, лекин асло маънисиз эмас. Чунки унинг фарёди кучли воқелик зарбасига тутилган бирдан-бир қалқондир. Инсон – мантиқ фарзанди. Бас, ичимизга азалда жойланган мантиқ бизни ёруғлик, эзгулик, адолат ва яратишга ундайди. Асло зулмат, ёвузлик, гирромлик ва бузғунчиликка хизмат қилишга чорламайди. Демак, дунёга келган бани одам қаршисида икки йўл бор: бири ёруғликка, бошқаси эса зулматга элтади. Бу – бир жайдари мантиқ. Лекин айнан шу мантиқда инсон табиати мужассам кўринади менга. Инсон ҳаётига маъни киритадиган ёки уни йўқ қиладиган куч ҳам шу ерда гизли, назаримда. Алалхусус, ана ўша содда мантиққа кўра дўстим тутган ҳаётий йўл ўзини тўла оқлайди.

Рухшуносларнинг айтишича, ҳаётсевар одам ярим пиёла сувни кўриб, “пиёланинг ярмида сув бор”, дегани ҳолда, тушкун киши худди шу идишга қараб, “унинг ярми бўш”, дер экан. Чунки биринчи ҳолда инсон пиёладаги сувни, иккинчисида эса пиёланинг бўш жойини кўраркан. Асқад Мухтор “Тундаликлар”да деразадан боқиб кимдир осмондаги юлдузни, кимдир ердаги гўнгни кўради, деган маънодаги фикрни ёзиб қолдирган эди. Орий рост, чунки ҳар ким ўз табиатидан келиб чиқиб оламга назар солади. Ижодкор-чи? У қандай бўлиши, дунёни қайси нуқтадан туриб акс эттириши лозим? Фақат юлдузни кўриб, юлдузни алқасинми?.. Унда ҳақиқат, ҳаёт ҳақиқати нима бўлади? Чинакам адабиёт, ҳақиқий санъат адолатнинг юзига оёқ босмаслиги керакмасмиди?.. Ҳаётни қора рангларда кўриш ва тасвирлашга мойил яна бир ижодкор дўстим “Инсон балчиққа ботган махлуқ ва у шу ерда абадий қолади”, дея такрорлаб юришни ёқтирарди. Бу борада у билан кўп тортишганман. Дўстим ҳар қанча ўз фикрида қолса, мен ҳам шунча бўш келмасдим: имкон топилди дегунча тинимсиз эътироз билдирар, қайсар суҳбатдошим билан баҳслашишдан чарчамасдим. Тўғри, чинакам адабиёт ўзини балчиқни кўрмаётгандек тутмаслиги керак. У нафақат балчиқни кўриши, айнаи дамда, унинг бадбўй ҳидини ўқувчига ҳидлатиши, ҳалокатли кучоғидан бадийи информация бериши даркор. Ҳатто у бунга маҳкум. Лекин, айнаи пайтда, нажот ҳақида, унинг борлиги тўғрисида ҳам ўқувчининг қалб қулоғига шипшиб ўтмоғи шарт, деб биламан мен. Бас, шунинг учун бир шеърда “Балчиқларга ботса-да жисмим, Қорачўғда яшайди осмон!..” дейилган. Дейилган-у, менинг бундайин важу қорсонларим дўстимга заррача таъсир қилмасди. Орадан вақтлар ўтди. Дўстимнинг бир ўғилу бир қизи вояга етиб, уйдан остона ҳатлаб кўчага чиқди, жамият ҳаётига аралашди. Шунда, биласизми, нима воқеа рўй берди? Дўстим ҳаётнинг ёруғ рангларини излаб қолди! Ўзи учун тополмаганди

ўша рангларни, қаранг, энди болалари учун, кўзининг оқу қоралари учун жазм этди бу ишга ва топди! Ҳатто ундан нари – дунё ва жамиятдаги, кўча-кўйдаги, одамлар феълидаги иллат ва нуқсонларни ўзича тузатишга бел боғлади. Нега? Чунки болалари бор эди у ерда – рўйи замин устида! Дўстим ҳатто шу кунгача ёзилган ўз ижодини қайта кўриб чиқа бошлади – ёруғлик, яхшилик, эзгулик, адолат ва бунёдкорлик руҳи фойдасига!.. Демак, дейман мен ўзимга-ўзим, ва-зиятга қараб, битта одам ўз умри давомида пиёладаги сувгаю дера-за кўзидан кўриниб турган юлдузу гўннга бўлган муносабатини ўзгар-тириб туриши мумкин ва бу ғоят табиий экан-да. Демак, инсон ҳаёт-дан қандай (мусбат ёки манфий) таъсирланса, секин-аста дунёқара-ши ҳам шунга мойил бўлиб шаклланар экан-да. Яъни инсон мияси гўё бир фотоаппарат: у ҳар куни атрофидаги воқелик парчаларини чиқиллатиб расмга олади. Мияда йиғилган суратлар эса унинг олам ҳақидаги тасаввурини, тасаввур эса, ўз навбатида, ўша инсоннинг дунёқарашию кайфиятини, оптимист ёки пессимист бўлиб етиши-шини таъмин этаркан-да! Демак, нимани суратга олиш ўша инсон-нинг ҳаётга муносабатидаги даражани – неқбинлик ёки тушқунлик миқёсини белгилаб беради. Бу даража ва миқёслар эса ўз ўрнида инсон ҳаёти маънисини ифодалайди. Қиссадан ҳисса шуки, адаби-ёт ҳаёт акси, воқелик модели бўлгани боис, ўқувчини ёруғлик ёки зулмат сари етаклаши, унинг онгу қалбини у ёки бу мазмун-кайфият билан эмлаб туриши инкор этиб бўлмас ҳақиқатдир. Бас, шундай экан, ижодкорнинг, умуман, инсоннинг “курашаётган бу икки тўлқин” (Ойбек) – (бу ўринда) Ёруғлик ва Зулматнинг қай бири томонида ту-ришини иссиқ танасига яхшилаб ўйлаб кўриши керак бўлади. Ҳатто ҳар доим, бир умр ўйлаб юриши шарт буни.

Ҳамма-ҳамма даврларда одамларга “Яхши бўл!” деган гап уқти-рилади. Яхши бўлиш инсонлиқнинг шарти эканлиги, акс ҳолда, бу дунёю у дунёда фароғат топмаслиги бот-бот унинг зеҳниятига сингдирилади. Лекин баъзан “эзгуликка шунча ташвиқот бўлгани ҳолда, одамларнинг яхшилиги тўпиққа ҳам чиқмайди-я. Агар яхши-лик ўрнида ёмонлик тарғиб этилганда борми, билмадим, атрофимиз қанақа махлуқларга тўлиб кетган бўларди...” дея ўйлаб қоламан.

Инсон туғилибдики, зиёга интилади. Ҳаётнинг ибтидоси куёш нури бағрида она сайёрамызга инган ёруғлик ва илиқликда яши-рин. Бошқача айтганда, Яратган Эгамиз куёшни бир восита айлаб, замин узра ҳаётни бор этди. Замонавий илм ҳам қадам-бақадам буни исбот қилиб келяпти. Демак, ёруғликка интилиш махлуқотнинг жавҳарига жойлаштирилган энг кучли Эҳтиёждир. Адабиётнинг ой-динликка талпиниши ҳам, аслида, ана шу илдиздан сув ичяпти. Би-

нобарин, зулмат, ёвузлик, бузгунчиликка мағлуб бўлиш ва пировардида уларни тарғибу ташвиқ қилиш асплика, соғломликка, моҳиятга, жавҳарнинг табиатига зиддир. Зеро, нур ўз йўлида учраган зулматни енгиш учун бор этилган. Аслида, олам ҳам чексиз коинот зулматига басма-бас яратилмадими? Зулматнинг бағри чок-чокидан сўкилиб, ичидан нур оқиб чиқмадими! Худди шундай, адабиёт ҳам алап оқибат ёруғликка, ҳаётга овоз бермоғи, башар аҳлига, йиқилганда юзини ерга уриб олишидан сақлайдиган тиргак – қўл, турганда эса олға кетишини таъминлайдиган оёқ бўлмоғи шарт эмасми! Бас, шундай экан, бу заҳматли, аммо шарафли Вазифани фақат Ёруғ, Ҳаётпараст, Некбин ва Кучли Адабиётгина уддалай олади! Ва инсониятнинг мана шундай адабиётга бугун ҳар доимгидан-да кўпроқ эҳтиёжи бор!

Газета, журнал ва китоблар чоп эттириш, аслида, адабиёт ҳақидаги ўзига хос суҳбатлардир. Лекин бу воситапи суҳбатлар ҳисобланади. Тўғридан-тўғри суҳбатлар ҳам бор. Бу икки ёки ундан ортиқ муҳибларнинг ўзаро мулоқотлари бўлиб, айнан шундай суҳбатлар кучоғида кишининг қалби ёруғ ва иссиқ туйғуларга, айниқса, кўпроқ тўйинади. Чунки севимли машғулотинг ҳақида тирик инсон билан дилдан гурунглашишнинг завқига нима етсин! Ўзини Алман деб таништирган, ёши етмишни қоралаган шундай бир ҳамсуҳбатим бор менинг ҳам. “Нега исмингиз Алман?” десам, “Алман-да, гаплашганда ал бўп кетаман”, дейди ёқимли вилоят шевасида у. Мен ўзимча буни “Эл бўпкетаман, Элман” деб тушунаман. Чиндан-да Элман ака адабиётнинг том маънодаги шинавандаси... Шундай деб ёздим-у, Элман аканинг ҳақиқаи хиёнат қилгандек сездим ўзимни. Чунки у ёд айтиб юрадиган шеърлар мағзини чақиш учун шунчаки шинавандаликнинг ўзи етмайди. Бунинг учун инсонда ҳақиқий санъат мазмун-моҳиятини ич-ичдан ҳис қиладиган тафаккур ва қалб бўлиши шарт. Буни ўқиб-ўрганиш орқали қўлга киритмоқчи бўлган кас чучварани хом санабди. У АТО ЭТИЛАДИ. Бинобарин, баъзан илмий даражага эга басавлат мутахассиснинг адабиёт тўғрисида ёзганларини айтганларини ўқиб-эшитиб туриб ҳафсаласи пир бўлиб кетади кишининг: зоҳиран бинойидек, лекин ботиний мундарижасига назар ташласанг, маза-матра топмайсан! Тавба, дейман, бу кишим санок комиссиясида ишлайдими ўзи? Унга асарда нечта эркак ва нечта аёл қаҳрамон, қанча қуш ва ҳайвон тури, қанча дарахт ва гуллар хили тилга олинганини санаб чиқиш билан ҳақиқий бадий таҳлил ўртасида ер билан осмонча фарқ борлигини қандай қилиб тушунтириш мумкин?.. Айниқса, илмий даражаси ҳам, ёши ҳам сеникидан анча катта бўлса. Назаримда, ўша санок асар моҳиятига тушишга

имкон яратсагина ўзини оқлайди. Масалан, Симурғ – ўттиз қуш ҳақидаги улугларимизнинг асарларидаги каби. Бошқа пайтлар бундай тутумнинг адабиёт илмига алоқаси йўқлигини англайдиган вақтлар аллақачон келган, ахир!

Элман ака ўнлаб шеърларни ёддан, ўзигагина хос услубда ифодали ўқийди, яна шеърнинг қоқ ўртасида андак тўхтаб, мисралар мазмунига шарҳ ҳам бериб қўяди ва давом этади. Уни кузатиб туриб, ўз-ўзимга дейман: Элман акага ўхшаган инсонларга адабиёт завқи Яратган томонидан берилади. Бас, аслида, энг муҳими ва кераклиси ҳам шу. Демак, адабиёт илми шу пойдеворнинг устига қурилсагина, бирон наф чиқиши мумкин. Акси тақдирда, соҳага етти ёт бегона "мутахассис" араллашиб, "ҳар гўшада йиғлаб" бошингизни қотиргандан-қотириб ўтаверади.

Учинчими суҳбатимизда Элман ака ёддан ўқиб бераётган шеърлар моҳияти ҳаётдаги жуда чуқур контрастлар бағридан отилиб чиққанлигини илғаб қолдим. Яна у кишим билан ҳар сафарги мулоқотдан сўнг кўнглимда ажиб бир ойдинлик кезиб юришини ҳам сездим. Кейин бунинг сабабини ўзимча қидириб кўрсам, гаплашган гапларимиз ва ўқигану эшитган шеърларимизнинг таъсиридан эканини англадим. Адабиёт турфа бўлади ва шундай бўлиши керак ҳам. Лекин ана ўша турфа адабиётнинг жон томирларида оқаётган қон таркибида битта, менинг фикримча, иштироки шарт ҳисобланган унсур бор бўлиб, исми УМИДБАХШЛИҚДИР! Мен, бизнинг назаримизда саводсиз бўлган ("мактабни тўлиқ битирмаганман" дейди унинг ўзи) Элман ака билан бўлган мубоҳасаларда ана шу адабиётни ҳис қиламан десам, сира ҳақим кетмайди. Ахир, адабиёт бу ёзилган ва чоп этилган матнлардангина, китоблардангина иборат эмас-ку! Энг катта ва энг асл адабиёт бу бизнинг юракларимиздаги, ботинимиздаги адабиёт бўлса, не тонг! Ахир, у ҳар доим биз билан бирга-да! Энг омадли ижодкор ҳам ана ўша юрагидаги адабиётнинг юздан бирини қоғозга тушира олса, ўзини бахтли ҳисоблайверсин! Зеро, бу адабиёт уйғоқ пайтимизда ўнгимизда, ухлаётган вақтимизда тушларимизда ўзини намоён этаверади. Инсон бор экан, фикрлар ва ҳис қилар экан, унинг адабиёти ҳамиша у билан биргадир, тириқдир! Элман ака ўзи билан бирга ана шундай каттакон ва умидбахш адабиётини олиб юради.

Элман акага ўхшаган яна бир дўстим айтадики, ҳақиқий, баланд истеъдоднинг қалби тоза бўлади. Аслида, у қанчалик тоза бўлса, шунча истеъдодлидир. Мен далилларга суяниб, уни инкор этмоқчи бўламан: фалон шоир (ёки пистон носир) ғоят истеъдодли, ёзганларини кўзингга суртиб ўқийсан, лекин инсон сифатида яқинига йўлаб

бўлмайди – ё тишлайди, ё тепади. Шайтон алайҳилаънани ол, у ҳам истеъдодли, қилмиши-чи?.. Бас, шундай экан, ўзимча, ҳар бир инсон ботинида нур ва зулмат кураши кечади, айрим истеъдодлар ёруғликни қанча кўп ташқарига чиқарса (ёзса), унинг ичида шунча кўп зулмат қолармикан, деган адоқсиз ўйларга чўмаман. Лекин, барибир, дўстимнинг гапи ўзимникидан кўра менга кўпроқ маъқул тушганини тан оламан. Мазкур иқрор истеъдодли кишининг шахси ҳам худди асарлари янглиғ беғубор ва баланд бўлишини истаганимдан туғилади.

Бир вақтлар тенгдошларим қатори мен ҳам Ф.М.Достоевскийнинг “Дунёни гўзаллик қутқаради” деган чиройли гапини айтиб юргич эдим. Ҳозир ўйлаб қарасам, гапнинг маъносию кучи билан унчалик ишим бўлмаган экан ўша ёшлик йиллари. Унинг мавжуд ҳақиқатга қанчалар яқин келиб-келмаслигини эса ўтган қатор ўнйилликлар кўрсатиб берди, чамаси. Бугун мен дунёни қутқариш ёлғиз гўзаллиكنинг қўлидан келмаслигига аминман. Яна етиб келган ҳақиқатим шу бўлдики, асосий гап гўзаллик (ва хунуклик, эзгулик ва ёвузлик, юксаклик ва тубанлик...) қаршисидаги инсоннинг муносабати, яъни танлови дунё тақдирини (унинг инсон фаолиятига боғлиқ қисмини, албатта. Йўқса, одамийзодга мутлақо алоқаси бўлмаган, унинг таъсиридан холи томонлари ҳам сон-саноқсиз) кўп жихатдан ҳал қилиб берар экан. Танлов эса шу инсон қандай муҳитда, қанақа қадрият асосида яшаганлиги, кимнинг қўлида ва нимани ўқиб-ўрганганлигига боғлиқ бўларкан. Агар гўзаллик ўз ҳолича дунёни қутқарадиган бўлса, унда нима учун гўзал Елена (Ҳомернинг “Илиада” асари қаҳрамонларидан бири)нинг ҳусну жамоли ёки Амир Умархон канизагининг тилларда дoston чиройи бутун бошли мамлакатларнинг қон ичида сузишига сабаб бўлди? Нега бу мисолларда гўзаллик халоскорликка эмас, ҳалокатга судради?.. Сабаби, назаримда, беш қўлдек аён: агар, бу ўринда гўзалликка муносабат худбинона тус олмаганда қирғинбарот урушларнинг юз бермаслиги ҳамда минг-минглаб одамлар ёстигининг қуримаслигини англаш унчалик қийин эмас. Достоевский юқоридаги мулоҳазани юз йиллар муқаддам ўртага ташлаган эди. Эҳтимол, улуғ ёзувчи яшаган давр учун гўзалликни тушуниш, унинг қадрига етишнинг ўзи чиндан ҳам дунёга, унинг авзойига жиддий таъсир қилгандир (ёки шундай бўлишига асослар мавжуд бўлгандир). Ҳозир ҳам алоҳида вазиятлар учун “Дунёни гўзаллик қутқаради” дея айтиш жоиздир, балки. Лекин бутун бошли курраи заминдаги ҳаётнинг, аввало, маънавий, сўнгра эса жисмоний ҳалокатдан қутулиб қолиши учун ушбу шиоргагина риоя қилиб яшаш қутилган натижаларга олиб бормаслиги бугун кундек равшан ҳақиқат.

Гап шундаки, орадан талай сувлар оқиб ўтди. Дунё бир эмас, бир неча ўн марта думалади, турланди, мураккаблашди. Ниҳоят, замонамизга келиб, у тамомила бошқа кайфият кучоғида нафас оляпти. Биланиҳоя, дунё бугун бутунлай бошқа қутқарув ҳалқасига эҳтиёжманд бўлиб турибди.

Бошқа жиҳатдан, дунёдаги жамики одамлар Достоевский каби олам гўзаллигини нозик тушуниб, "Дунёни гўзаллик қутқаради" дея ҳайқирганда ҳам бошқа гап эди. Лекин, шу билан бирга, муддаонинг ҳосил бўлиши учун ўша ҳамма, шу жумладан, Достоевский ҳам, гўзалликка даҳл қилмай, аксинча, асраб-авайлаш лозим деган хупосага келиши шарт бўлади. Ахир, гўзалликни ўта нозик тушуниш ҳам руснинг беназир ёзувчисини "Россиянинг зиммасида умумжаҳоний вазифа турибди. У Осиёни бўйсундириши ва маданийлаштириши керак" деган истилочи ва ёвуз истакдан қутқаролмаган-да! Ахир, бу ният ортида (албатта, Россия сиёсатининг ўзи шу томонга сирпанаётган эди) тарих неча бор айланиб, қанча-қанча даҳшатли урушлар юз бериб, не-не бегуноҳ одамларнинг қонлари тўкилмади, дейсиз. Бу ҳам гўзалликка хизматми ёки уни маҳв этишми?... Демак, гўзалликни кўриш ва уни нозик ҳис қилиш билан унга қандай муносабатда бўлиш бошқа-бошқа нарсалар экан. Зёро, гўзалликни кўриб, ҳис қилиш ортидан унга эгалик қилиш хуружига мубтало бўлиш ҳеч қачон ўзини оқламайди. Ахир, дунёда гўзаллик (эстетика категорияси)дан бошқа эзгулик, адолат, ҳақиқат (этика категориялари) деган тушунчалар ҳам бор. Ва у ҳам инсон эҳтиёжлари ҳосиласидир. Гўзалликка муносабатда инсон ахлоқ нормаларини четлаб ёки бузиб ўтдими, демак, қалбда эго зулматидан озикланган ёвузлик туғилиб келяпти, деяверинг. Бундай вақтларда ҳатто гўзаллик шайдосидан ҳам ҳимояланиш, керак бўлса, уни тўхтатиш керак бўлади.

Яна бир гап шуки, "Дунёни гўзаллик қутқаради" деган фикрни Достоевский асар қаҳрамони тилидан айтган. Демак, асар қаҳрамони маълум бир кайфиятга, вазиятга, ўзигагина хос дунёқарашга суяниб айтган бу гапни. Бас, шундай экан, ушбу фикрни улуг ёзувчи дунёни ҳалос этиш йўлидаги бирдан-бир энг олий чора, деб илгари сурганлигига ҳеч ким кафолат беролмайди. Бизнинг айна масала юзасидан батафсил мулоҳаза юритганимизнинг боиси шуки, гап ҳаёт ва уни кўриш ҳақида борар экан, ҳашамдор фикрлар, чиройли шиорлар, сержилва мулоҳазалар, эсда қоладиган нутқлар ҳар доим ҳам кўринганидек, туйилганидек кучу қудратга эга бўлавермаслигига иқрор бўлиб олишдир. Йўқса, янги йўллар, дунёни чиндан-да ҳалос этувчи ўзга чоралар кўзланмай, изланмай қўйилади. Хуллас бугун дунё янги йўлга муҳтождир. Бу йўл уни муқаррар ҳалокатдан қутқармоғи керак.

Дарахт ҳали навниҳол кўчат экан, унинг ўзаги ҳатто кичкинтой болани ҳам кўтаролмайди. Улғайиб, бўй-бастини баралла кERGанда эса, ҳар битта шохига бир нечтадан вояга етган одамни "чиқариб олиши" мумкин. Хос одамлар учун мўлжалланган, фақат шуларгина ҳазм қилиши мумкин бўлган "юкли" асарларни кенг омма учун нашр этиш қанчалик ўзини оқлайди? Демократия, плюреализм каби тушунчалар таъсири остида ҳар доим ҳам тўғри иш қиляпмизми? Мен "Улисс" (Жеймс Жойс) каби китобларни, унинг, айниқса, 18-қўшиғини ўқигач, шундай ўйларга бордим. Албатта, Жойснинг тасвирда онг оқими деган кашфиёти бадий тафаккур тадрижида алоҳида босқич сифатида қаралади. Лекин бу кашфиётни ўта беҳаё тасвирларсиз ҳам бемалол амалга ошириш мумкин эди. Чунки ахлоқсиз ҳолатларнинг асар тақозосига кўра фрагментар тарзда берилиши бошқа, уларнинг эринмасдан узоқ ва батафсил тасвирланиши тамомила бошқа таъсир кучига эгаллигига эътибор қаратмоқчиман. Айниқса, кейингисининг қаршисидан чиқиб қолган ёш авлод вакили ҳолатини тасаввур қилиб олаверинг. Мулоҳазаларимга "Нима бўпти шунга? Ана, интернетни очиб, битта буйруқ берсанг, бас, истаганча порно томоша қиласан. Интернетдаги шармандаликларнинг олдида "Улисс"даги эпизодлар арзимас нарсас", дея эътироз билдирса бўлади, буни биламан. Лекин адабиёт нима ўзи? Унинг илдизи қаердан сув ичади? Инсон кўнглидан эмасми? Рўҳга пайвасталаниб кетмайдими адабиётнинг теран томирлари? Ва айнан шу нарсасининг ҳайвондан ажратиб турмайдими? Адабиёт, бўлганда ҳам жиддий адабиёт билан шуғулланувчи кишилар башар аҳлининг маънавий раҳнамоларидан эмасми? Йўлбошловчиларнинг ўзи рўҳга эмас, жисмга, унинг истакларига сажда қилиб тургандан кейин, қолганлардан нима кутиш мумкин? Бадий асар бани одамнинг инсонлик тарафига эмас, балки ҳайвонлигига хизмат қилар экан, у ҳолда "умуман адабиёт керакми-йўқми ўзи?" деган саволнинг қаршисидан чиқиб қолмайми? Ахир, кишилиқ жамиятининг ҳар доим, ҳамма даврларда адабиёту санъат янглиғ инсонни тубанликка эмас, юксакликка, зулмга эмас, адолатга, фаҳшга эмас, покликка етакловчи оламга эҳтиёжи бор эмасми? Инсон табиати фақат ҳайвоний майллар йиғиндисидан иборат эмас-ку, ахир! Қани унинг рўҳоний-маънавий тарафи?! Йўқ, гап бу ерда "Улисс" каби асарларни ман этиш ҳақида эмас, балки кенг омманинг ҳукмига тўлалигича ҳавола қилиш ҳақида кетяпти. Талаба чоғимда ёши ўзимдан анча катта дўстимдан Маркиз де Сад китобини ўқиш учун сўраганимда, у ўртадаги самимиятимизга қарамай, китобни менга бериб туришдан бош тортганди. Ўшанда ундан хафа бўлгандим, энди эса мен уни

тушунаман. Айниқса, анча йиллар кейин, де Сад асарлари билан танишганимдан сўнг дўстимга ҳатто ҳурматим ошган. Орадан 20-25 йиллар ўтиб эса ўша дўстим оғир хасталик вақтида бир роман ёзиб қўлимга тутқазди. Мен унинг йигирма саҳифасини маъқул дея, қолган 280 бетини мутлақо қайта ёзиб чиқиши кераклигини айтганимда, энди у мендан хафа бўлди. Лекин йиллар ўтиб, дўстим соғайиб кетди, жамият ва табиат бағрига қайтди ҳамда романнинг ўша мен айтган қисмларини қайта таҳрир қилаётганини айтди. Фақат дўстим эмас, яқинда менинг ўзим ҳам илгари чоп қилинган асарларимни таҳрир кўзи билан қайта кўриб чиқдим: натижада, жуда тор давраларда, шу соҳанинг одамларигагина айтилиши мумкин бўлган туйғуларимнинг ҳам фарқига бормай бир вақтлар элга дoston қилганимни англаб, хижолат тортдим, аямай таҳрир қилдим (Собиқ Шўро даврида жамият анчагина чекловлар ичида яшаган ва адабиёту санъатнинг гоҳи-гоҳида эркинликка талпиниб туриши табиий зарурат эди. Тафаккур кишанларини парчалаш ҳақиқий адабиётнинг вазифасидек туйиларди ўшанда. Энди-чи? Энди ҳамма нарса мумкин ва бу ҳол муқаддас деб билганимиз адабиётни айрим ўринларда оёқлар остига отиб юбормоқда! Энди адабиёт аксинча иш тутмоғи (вазиятга қараб иш тутишни асло субутсиэлик деб тушунмаслик керак) ва инсонга ҳамма нарсанинг мумкинлиги ҳалокатга олиб бориши ҳақида бонг урмоғи шарт! Достоевский қаҳрамонларидан бири, "Агар худо ўлган бўлса, демак, ҳамма нарса мумкин", деган фикрни айтган эди. Ҳамма нарсанинг мумкинлиги эса инсоннинг биз билган табаррук зот сифатида барҳам топганлигини англатади. Бошқача айтганда, худога эътиқоднинг ўлиши билан инсоннинг ўзи ҳам ўлади). Шунда қуйидагича хулосаларга келдим: ижодкорнинг (гарчи мумкин бўлма-са-да) ҳамма нарсани билиши яхши экан-у, ҳамма нарсани ёзиши жоиз эмас экан! Бу борада ҳам улуг Навоийдан дарс олсак арзийди:

*Хирадманд чин сўздин ўзгани демас,
Вале бори чин ҳам деғулик эмас.*

Чунки "бори чин сўз" ҳам уни ҳазм қила оладиганга, ботини ёруғлик ила етарлича тўйинган ойдинларигагина айтилмоғи жоиз. Йўқса, у ҳар қанча чин сўз бўлсин, алал-оқибатда зулматга хизмат қилиши мумкинлигини эътибордан соқит қилиб бўлмайди.

Чанқаб турган одам қўлига қалам олмасин, йўқса, унинг ёзганлари сув борасидаги таъмага айланиб кетади, дея ёзган эдим қайдадир, қачондир. Худди шундай, дардман одам ёзганларини ўша дарддан фориғ бўлгандан кейин яхшилаб кўздан, яъни соғлом назардан

ўтказиб олиши керак. Токи, бу дарддан тўраган матн инсонни инсон ўлароқ тутиб турган гуманизм устунларига раҳна солмасин. Чунки касал киши, одатда, ўз дарди исканжасида қолиб, хасталикнинг хар-хашаларини ўзининг асл истаклари деб билади. Ахир, инсон фақат касал ҳолининггина маҳсули эмас-ку! У ўз умри давомида неча-неча бир-бирдан фарқли ҳолларга тушмайди, дейсиз. Лекин у шуларнинг бирини мутлақлаштириб, жамият аъзолари эътиборига “Бирдан-бир ҳақ гап шу!” дея сунса, бу қанчалик тўғри бўлади?..

Ҳамма нарсани ҳурфикрлилик билан хаспўшлаб бўлмайди. Агар ҳурфикрлиликда инсониятга, унинг ҳаётига қарши нимадир, ҳатто энг кичик унсур бор бўлса ҳам, демак, бундай плюрализм алал оқибат қора кучларга хизмат қиладиган ҳол сифатида баҳоланмоғи керак. Бундай ҳурфикрлик ортидан чиқиб келадиган ёвузлик, фаҳш, зўравонлик каби иллатлар бориб-бориб дунёдаги ҳар қандай яхшилигу эзгуликнинг, ёруғлигу адолатнинг уруғини куйдириши мумкин. Шунинг учун ҳам плюрализм ҳақида баланд пафос билан нутқ ирод қиляётган пайтимизда билмоғимиз керакки, плюрализмдан плюрализмнинг фарқи бор. Башар манфаатига тўла хизмат қиладиган ҳурфикрлилик билан шу ниқоб остида унинг оёғига болта урадиган “ҳурфикрлилик” ўртасида жуда нозик, лекин ўта муҳим чегара чизиғи мавжуд.

Кунлардан бир кун талаба ёшларимизнинг уч-тўрт вакили эшик қоқиб келишди-да: “Дунёда адолат йўқ, ҳаёт бемаъни, нима гуноҳ қилсанг қил-у, гуноҳкор сен эмассан, бу ёруғ оламда нима каромат кўрсатсанг кўрсат-у, оқибати бир пул”, деган гапларни дастурхон қилишди. Шунда мен улар билан очиқчасига баҳсга киришмай, секин кўнгилларига қўл солиб кўрдим. Натижада, улар ўзлари “кўтаролмаган”, “ҳазм қилолмаган” ёзувчию шоирлар асарларини ўқиб юришганини, ҳатто уларнинг таъсирида эканликларини билиб қолдим. Булар – Умар Хайём, Достоевский, Жойс, Кафка, Камю ва ҳоказо жаҳон тан олган улуғ ижодкорлар бўлиб чиқди...

Ёшларни обдан тинглаб бўлгач, муддаога кўчдим. Ҳаётларининг шу палласида бошқа адабиётларни, хусусан, ботинида нур балқиб турган асарларни кўпроқ мутолаа қилишлари зарурлигини уқтиришга уриндим. Кейинроқ, масалан, маънавий иммунитетлари кучга кириб тўлишганда бошқа ҳар турли адабиётларни ўқиш зарар қилмаслигини уқтирдим. Шунда улардан бири жиддий туриб эътироз билдирди: “Нега энди, масалан, Достоевскийни эмас-да, Толстойни айтяпсиз? Ахир, Достоевский дунёда энг катта ёзувчи деб тан олинади?” деди. Мен, аввало, ҳеч қайси ёзувчи “энг катта” бўлолмаслиги сабабларини тушунтиришга ҳаракат қилдим, сўнгра, асосий масалага келиб,

тавсия қилинаётган асарларда зиғирдек бўлса-да ёруғликка ишонч борлиги ҳақида гапирдим. Улар эса яна баҳслашишди. Чунки ўша тобда ичларидаги зулматнинг ҳиссаси ёруғликниқидан кўпроқ эди, назаримда. Зулмат, одатда, ёруғлик билан ўт билан сувдек гап. Ёруғлик ҳақидаги каминанинг гаплари шунинг учун ҳам уларнинг ботинларидаги “борлиқ” билан ҳамоҳанг жарангламасди. Натижада, эътироз билдириб, қарши фикр айтишаверди... Эслайман, 2005 йилда оғир бир хасталикка чалинган эдим. Бир неча ойлар чамаси тўшакдан туролмаганман. Бутун борлиғимни аллақандай зулмат қоплаб олганди. Нажотим – ёруғлик эди. Ҳатто ўша йиллари қуёш тушиб турадиган бошқа уй қидириб, уни энг охири қаватдан топиб, ўшанга кўчиб ҳам ўтганман. Изтироблар исканжасида қолиб, Яратганга қилган илтижоларимдан бири қуйидаги шаклда қоғозга ҳам тушган эди: “Қуёш билан калтакла мени, Чиқиб кетсин ичимдан зулмат!”

Мухтарам ўқувчи! Менинг бу гапларимни контекстдан узиб олиб, Умар Хайём, Достоевский, Жойс, Кафка ёки Камю сингари улуғ шоиру ёзувчиларга эътироз деб тушунмаслигингизни ўтиниб сўрардим. Чунки уларнинг инсон бадий тафаккур тадрижига қўшган оламшумул ҳиссасини инкор қилгулик ниятим ҳам, ҳолим ҳам йўқ, аксинча, бу ҳақда баҳоли қудрат “нималардир” қоралаб келаман. Лекин улар маълум маънавий иммунитетга эга бўлган, руҳий жиҳатдан бақувват кишиларнинг бадий тафаккур тарзигагина ижобий таъсир ўтказиши мумкинлигини баралла айтгим келади. Дунёқараши ҳали етарлича шаклланмаган ёшларни, узоқ йиллар йўлини тополмай гандираклаб юрадиган бўш-баёв ўқувчилар маънавиятини эса бир умрга майиб қилиб қўйиши ҳеч гапмас, деб биламан. Эслайман: тахминан йигирма-йигирма бир ёшларимда Кафка асарларига ошно бўлиб, сўнг улар таъсирига тушиб, йиллаб тузукроқ ухлай олмай изтироблар чекканман. Хуллас, яна ўша гап: дарахт навниҳол экан, эгиловчан, мўрт келади, улғайгач, унинг биргина шохи ҳам неча-неча инсонни “бағрига олиши” мумкин.

Достоевский ҳаёти ва ижодига диққат билан разм солсангиз, улуғ ёзувчининг ботинида ҳам жуда катта зулмат яшаганлигини илғайсиз. У ўша зулматга қарши бутун умри давомида курашиб ўтган. Лекин ҳар доим ҳам ёзувчининг қўли баланд келавермаган. Юқорида эсланганидек, ёзувчи ана шундай дамларда империалистик кайфиятидаги ниятларни ёзиб қолдирган (“Дневник писателя”). Шундай улуғ ёзувчи меросида шу каби битиклар ҳам борлигига афсуслар қиласан киши. Бундай таассуфни ёзувчининг забардаст таржимони Иброҳим Ғафуров ҳам “Достоевский билан тунги суҳбат” мақоласида ўринли равишда билдириб ўтади. Хўш, нега ёзди экан руснинг

бетақорор адиби ушбу сўзларни?... Енгиллиш содир бўлдимикан! Ўз даврининг умумруҳига, чор давлати сиёсати кайфиятига тушиб қолдимикан ёзувчи... Ахир, киши ичкарида – ботинда ғолиб келса, ҳеч қачон ўзига раво кўрмаган кўргиликни ўзгага тиламайди-да! Тиламаслиги жоиз! Исо алайҳиссалом ўғитини эсланг. Ҳатто у зулмнинг ҳар қандай хилига қарши чиққан. Ўнг юзингга урсалар, чап юзингни тут, дея ўғит берган. Бу ўғитни юзаки тушунганларгина пайғамбарни ожизлик ва мутеликда айблайди. Аслида, бу сўзлар зулмга қарши юксак мартабадан туриб мардона айтилгандир. Достоевскийнинг насронийликка чуқур эътиқоди бўлганлигини ҳисобга олсак, у юқоридаги каби мулоҳазаларида муқаддас ўғитлардан ҳам нақадар узоқлаб кетганига гувоҳ бўламиз. Албатта, ҳар қандай миллатпарвар ижодкор ўз халқини севиши, уни улуғлаши, ўзи мансуб жамият-ни буюк мақсадларга ундашини тушунамиз ва қабул қиламиз, лекин бу нарсалар ўзга халқларнинг кўз ёши ва қони эвазига бўлмаслигини ҳам мудом ёдда тутамиз. Шуларни ўйлаганда, хаёлга беихтиёр қуйидаги ўйлар келади: ҳар бир давр тафаккури ўзигача бўлган ва улуғ деб ҳисобланиб келинган ҳамма даҳолар ва уларнинг барча хизматларини юксак этик ва эстетик тафаккур чиғириғидан ўтказиб, гуманизм мезонлари билан обдан ўлчаб олиши шарт (Адабиёт ҳам ўз даврининг кайфиятидан келиб чиқиб, унга руҳий-маънавий кўмак бериш маъносида ўз таврини белгилаб олиши керак). Ўтмишнинг хаёлларимиздагина мавжуд пойдеворига бугуннинг ҳақиқий иморатини қуриб бўлмайди. Ёки кечаги куннинг соясида бугуннинг жазирасидан сақланиш мумкин эмаслигини теран англамоғимиз керак. Баъзан таълим-тарбия ҳақида гап борганда, жаҳоннинг машҳур асарлари тилга олиниб, ҳатто ўқиб-ўрганиш тавсияси берилади. Бу, умумий маънода, тўғри албатта. Лекин масаланинг хусусий томонлари ҳам бор. У ҳам бўлса, тарих ва бугунги жамиятлар, уларнинг дунёқарашлари ва қадриятлари ўртасидаги тафовут. Шу маънода тарихий-маданий меросни қандай бўлса, шундайлигича бугунги кунга кўчиришга уриниш ўзини тўла оқламайди. Керак бўлса, ҳар қандай маълуму машҳур мерос ҳам танқидий ўрганилиши фойдадан холи эмас. Чунончи, “Панчатантра” деган машҳур ҳинд адабиёти намунасини ўқиб қолган яқин дўстим асардаги очиқ саҳналарни, кўплашиб яшаш эпизодларини, эридан зериккан хотиннинг осонгина бошқаси билан бўлиб, сўнг эрини ўлдириш чораларини қидириб қолганини гапириб, тушуниксиз кўйларга тушди. Нега, десангиз, торозининг бир томонида, бутун дунё шу кунгача кўкка кўтариб келган асар ҳақидаги тасаввур, ҳурмат турса, иккинчи тарафида манавиндақа эпизодлар намоиши...

Хўш, “Панчатантра” қачон битилган? “Дебоча ўрнида” сунилан, устоз таржимон Иброҳим Ғафуров томонидан битилган сўзда милоннинг учинчи-тўртинчи асрларида дейилади. У пайтда инсонлар жамияти, одамларнинг ўзаро муносабатлари қай даража ва аҳволда эди?.. Нега бу саволни беряпман? Чунки асарда ахлоқсиз муносабатлар анчагина тасвирланганки, уларнинг бугунги кун илғор жамиятларининг ахлоқ тушунчаларига тамомила зид эканлигини таъкидлаб айтмоқ керак. Ҳозирам Африкада, жанубий Америкада ярим ёввойи қабилалар яшайди, уларда оила, ахлоқ тушунчаларида замонавий, илғор жамиятлардагига мутлақо мувофиқ тушмайдиган ҳолатлар бор (кунимизда Оврупаннинг айрим жойларидаги ахлоқсизликларни ана ўша етиб келинган баланд маромдан четланиш деб қараш керак). “Панчатантра” битилган даврларда ҳам одамзод ривожланишнинг анча қуйи босқичида бўлганлигини назарда тутсак, биз, башар аҳли, шунча йўл босиб, қанча қонлар ютиб қўлга киритган ҳаёт тарзимиздан, унинг қонун-қоидаларидан, ахлоқ нормаларидан воз кечишимиз ақл иши эмаслигини аён бўлади. Узун гапнинг қисқаси шуки, нимаики ҳаётда ўзининг соғлом қирраси билан намоён бўлса, ўшани олиш, камол топтириш зарур бўлганидек, нимаики, соғлом ҳаёт тарзи ва мантиққа зид бўлса, у энг улуг асарларда битилган бўлишига қарамай, ҳеч иккиланмасдан танқидий ёндашмоқ, сарагини авайлаб олиб, пучагини пуфламоқ лозимдир! Янада кескинроқ айтай: нимаики, инсоннинг ҳайвоний тарафига озуқа бўлса, аёвсиз танқид қилмоқ, нимаики унинг инсоний томонини қувватласа, дастакламоқ зарур. Гап оловга ташлаш ҳақида эмас, балки жамиятнинг каттаю кичик аъзоларида мавжуд меросга нисбатан соғлом нуқтаи назарни шакллантириш, тўғри муносабат борасида кетяпти. Ахир, неча вақтдан бери башарият ўзининг олий мақсади – идеал олам, идеал жамият сари интилиб келмоқда. Буни утопия, чўпчак ҳисоблайдиганлар ҳам бор. Лекин ўша орзунинг ўзи инсониятни инсонлик мақомида тутиб тургувчи маънавий кучлардан бири эканлигини инкор қилиб бўлмайди! Шундай пайтда ортга қайтиб, ўтмиш замонларда урф бўлган ибтидоий одатларга риоя қилиш инсон маънавиятига ҳам, унинг орзусига ҳам, мақсад-муддаосига ҳам терс ҳаракатдир. Албатта, маънавий мероснинг бугунги кун учун ҳам аҳамиятини йўқотмаган қирралари ўқиб-ўрганилади, бундан тониш йўқ. Лекин уларни олдимизда турган зулматни ёритувчи қўлимиздаги бирдан-бир машъала мақомига кўтармаслигимиз жудаям муҳим. Зеро, ҳаёт деганимиз, аслида, куйдиргувчи бир оловдир. Инсон мана шу оловда ёниб покланади, покланяпти, покланмоғи зарур ҳам! Унинг шу гулханда ёниб, ўзининг энг тубан, энг жирканч, энг

қабих сифатларидан тозаланиб бориши лозимлигига ишонмоғимиз эса янада муҳим.

Мулоҳазамиз куруқ бўлмаслиги учун "Панчатантра"дан жой олган уч сийнали қиз, кўр ва букри ҳақидаги ҳикояга қисман тўхталсак. Шоҳ нуқсонли туғилгани учун уч сийнали қизини кўрга хотинликка бериб, сийловлар эвазига ўзга юртга кетишини истади. Шундай бўлади ҳам. Аммо ногирон қиз кунлардан бирида кўр эрига хиёнат қилиб, букри билан ўйнашади. Сўнг хиёнаткор хотин ва дўст кўрдан халос бўлмоқ ниятида қора илён ўлигини келтириб, шўрва тайёрлашади. Шўрванинг ҳовуридан эса кўрнинг кўзи очилади. Бундан беҳабар хиёнаткорлар яна ишратга берилишади. Ҳаммасини кўриб турган эр ғазаб отига миниб, букрининг оёғидан ушлаб айлантиради-да, хотинига уради. Натижа қандай бўлди, деб ўйлайсиз?.. Сира кутилмаган! Яъни кучли зарбадан хиёнаткор дўстнинг букриси ва вафосиз хотиннинг сийнаси тузалади. Ҳикоя шу ерда тугайди. Хўш, Шарқ дидактик адабиёти, фалсафаси, ваъзу насихатлари, асосан, қиссадан ҳисса чиқариш асосига қурилар эди-ку! Бу ёғи қанчадан тушди энди?.. Бе-вафолик (аёлнинг тутуми), хиёнат (дўстнинг тутуми), қотиллик нияти (хотин ва дўстнинг тутуми) натижасида учов қосирнинг ҳам нуқсони тузалиб кетяпти! Бошқача айтганда, "марҳамат, разил ишни қилаверинг, натижаси яхши бўлади" деганими бу?.. Мазкур "қиссадан ҳисса"ни бугунги инсон, унинг қалби ва тафаккури, ахлоқий қарашлари, иймону эътиқоди қабул қиладими? Уни кеча ҳам қабул қилишмаган эди. Ахир, араблар "Панчатантра" асосида "Қалила ва Димна" деган асар барпо қилишган. Солиштириб ўқинг-а! Орада анча фарқ бор. Араблар ўз жамиятлари, бу жамиятдаги одоб-ахлоқ нормалари негизида асарни асрлар мобайнида мудом қайта ишлаганлар. Шунга эҳтиёж сезганлар. Чунки ҳинд вариантыдаги кўпгина муносабатларнинг мазмун-моҳияти уларнинг дунёқарашларига тўғри келмаган кўринади. Шунинг учун ҳам замонавий олимнинг тафаккури улкан прожектор каби ишламоғи керак деб ўйлайман: у ҳар бир қарич ерни, ҳар пучмоқни ёритмоғи ва у ерда башар қисматида дахлдор борлиқ ҳақиқатни кўрмоғи, уни ўз номи билан атамоғи лозим. Мабодо, доғ бўлиб тушадиган заррача кирни кўрса ҳам, у кимга, қайси халққа ва қайси улуғ зотга тегишли бўлмасин, бундан тафаккур аҳлини хабардор этмоғи жоиз. Бу унинг энг олий ва муқаддас бурчи, вазифасидир.

Бас, шундай экан, ташқаридан қараганда, бир четда китобга жо бўлиб турадиган беозор адабиётнинг қандайлиги ақл ва қалбларга кўчганда, у оламшумул кучга айланади. Бинобарин, китобга, адабиётга беписанд қараб бўлмайди. Шунинг учун ҳам айрим буюк ижод-

корлар асарларини мутолаа қилаётганингизда кўзингиз орқали қалбингизга бўрон янглиғ қоп-қора зулмат бостириб кирмоқчи бўлаётганини ҳис қиласиз. Агар ботинингизда етарли даражада ёруғлик бўлмаса, сиз ёзувчи зулмати куюнида қолишингиз ҳеч гап эмас. Ахир, улуғ ёзувчи демак, айти дамда, буюк истеъдод, ҳатто даҳо демак. Қайси ўқувчи (айниқса, ёш китобхон) даҳо санъаткор билан беллаша олади? Кимнинг унга кучи етади?... Жиддий ўйлаб кўриладиган мавзу бу!

Бовужуд, УМИД берувчи асарларга бўлган эҳтиёж бугун ҳар доимгидан-да катта (эртага кашфиётчилик адабиётига шундай эҳтиёж сезишимиз мумкин. Худди бир вақтлар саргузашт асарларга талпинганимиз каби). Турмуш ва унинг адоқсиз ташвишлари бурамаси, “оммавий маданият” гирдоби, енгил ҳаёт тарзининг тарғиб этилиши, эътиқоднинг, бурднинг заифлашуви ва ҳоказо сабаблар натижасида инсон руҳий илдиздан узоқ тушиб бормоқда. Унинг ҳайвонлиги ҳакалак отмоқда. ОАВ бутун моҳияти истеъмолчиликдан иборат Янги Инсоннинг пайдо бўлаётгани ҳақида овоза қилмоқда. Шунинг учун ҳам бугун инсоннинг инсонлик тарафини кучайтирадиган ёруғ ва умидбахш асарларга сув ва ҳаводек эҳтиёжимиз бор, деб ўйлайман. Яқинда реал ҳаётини воқеага асосланган кино кўрдим ва бир неча кун шу асар таъсирида юрдим. Сўнг интернет орқали асарни топдирдим. У француз драматурги Жан Доминик Боббининг “Скафандр ва капалак” номли асари бўлиб, ёзилиш тарихи мени ўзига жалб қилди. Яъни роса кучга тўлган, ҳаёт ва ижодда муваффақият қозониб келаётган драматург сира кутилмаганда инсультга чалинади-да, бир умр тўшакка михланиб қолади. Лекин у таслим бўлмайди. Соғлом мия ва биттагина кўз билан, уларнинг ёрдамида ҳаёт учун курашади. Чунки қолган ҳамма аъзолар фалаж ҳолда эди: на қимир этади, на гапиради ва на овқат ея олади. Ишга яроқли биттагина кўзи билан логопед ёрдамида асар ёзади. Бунинг учун алфавитдан фойдаланишади. Логопед бир чеккадан ҳарфларни ўқиб чиқади, фалаж драматург керакли ҳарфга келганда ягона соғ кўзини юмади ва шу тарзда бир неча дақиқада биргина сўз ёзилади. Энди бутун бошли асарни ёзиш учун кетган жасорат, сабр, вақтни ўзингиз тасаввур қилиб олаверинг. Асар “Скафандр ва капалак” деб номланади. Скафандр бу – сув остига тушиш учун кийиладиган махсус кийим, лекин бу ерда рамзий маъно касб этиб, инсон танасини, капалак эса руҳни англатади. Драматург узоқ яшамайди – ўлади. Лекин одамларга умид қолдириб кетишни уддалаб ўлади. Ёзилиши буюк жасорат ва инсонликнинг олий кўриниши бўлган асарда мужассам эди бу УМИД. Эҳтимол, асарнинг ўзида ҳам эмасдир

бу умид (чунки унда Ғарб кишисининг дунёқарашига сингиб кетган шундай нуқтаи назарлар борки, баҳслашиш мумкин). У шу асарни ёзишга бўлган иштиёқ замирида яширин ҳаётпарастликдадир! Яна бир француз адиби ва файласуфи Альбер Камю автоҳалокатга учраб ўлганда ўзининг бош – “Уруш ва тинчлик”дек асарини ёзаман деб яшаётган эди. Назаримда, унинг ана шу яратувчанлик иштиёқи ёзилмай қолган асаридан-да баландроқ туради.

Хуллас, яна ўша – деразадан боқиб кимдир юлдузни, кимдир гўнг-ни кўради, деган фикрга қайтиб келдик. Дарвоқе, Дейл Карнегининг отаси ҳам шунга яқин гапни айтганини ўқиган эдим. Яқинда сира кутилмаганда Умар Хайёмга нисбат берилган қуйидагича фикрга дуч кепқолдим: икки киши битта деразадан боқиб, бири ёмғир ва лойни, иккинчиси эса баҳор ва ложувард осмонни кўрибди... Хуллас, адабиёт кўнгил ойнаси деймиз. Бу ойнадан боққан ўқувчига биз нималарни таклиф қиляпмиз?.. Албатта, ҳақиқий адабиёт ҳамма нарса ҳақида билиши ва ёзиши керак. Лекин бу дегани хулосани гўнг ва балчиққа олиб келиб тақаш мумкин дегани эмас-да! Нега инсонга умид бериш мумкин эмас? Бир қатим нур илиниш шунчалар қийинми унга? Дунёни зулмат босганда ёруғлик ҳақида ёзмаслик, зиёни тараннум этмаслик инсоният олдида жиноят содир қилиш билан баробардек туйилмаяптими сизга?.. Айтадиларки, “Иблис Одамга сажда қилмай, Оллоҳнинг амрига қарши чиқиб: “Мени оловдан, уни эса балчиқдан яратдинг”, деди. Яъни менинг зотим оловдан, уники тупроқдандир. Юксак бўлганнинг тубан бўлганга сажда қилиши тўғрими? Иблис Оллоҳ билан шу тарзда мужодала этди ва Унинг лаънатида учради, ҳузуридан қувилди. Ва: “Оҳ, Оллоҳим! Ҳаммасини Сен қилдинг. Булар Сенинг бузғунчилигингдир. Устига-устак, мени лаънатлаб ҳузуригдан бадарға қилмоқдасан”, деди. Одам ҳам гуноҳ қилди. Оллоҳ: “Эй Одам, гуноҳинг учун сени жазоладим. Ҳаммасини Ўзим қилганим ҳолда сени қилди, дедим. Сен эса Мен билан тортишмадинг. Ёки далилинг йўқмиди? Ахир, сен ҳам: “Ҳаммаси Сендан, Сен қилдинг, чунки дунёда Сен истаган нарса бўлади, истамаганинг бўлмайди”, дейишинг мумкин эди. Шу қадар аниқ далилинг бўлгани ҳолда Менга қарши лом-мим демадинг, нечун?” дея буюрди. Одам: “Эй Танграм, биламан. Бироқ Сенинг ҳузуригнда тарбиямни қўлдан чиқармоқни истамадим. Чунки Сенга бўлган ишқим мени қўйиб юбормади, қарши чиқсам”, деди”. Инсон ҳам масалага худди шайтон каби қараши мумкин эди, лекин нафсини, тилини тийди ва ярлақанди. Адабиёт дидактика билан бир нарса эмас, деймиз. Тўғри. Адабиёт инсонни ҳар томонлама кашф қилади, унинг сиру синоатга, зиддиятга тўла қалбини бадий тадқиқ этади. Чунончи, Ф. Достоевский инсон шуу-

ри ертўласига тушиб, инсон хатти-ҳаракатларининг асл манбаига қўл узатди, онгости қўриқхонасига кириб борди. Достоевскийнинг мана шу кашфига таянган ҳолда жаҳон адабиёти инсон ботинида кечадиган хилма-хил ва ғоят мураккаб қирраларни шундоқ кафти-мизга қўйдики, натижада Одам ҳақидаги тушунчаларимиз, сезимларимиз кенгайганини англадик. Мавриди келганда айтиш керакки, бу хил кашфлар Шарқ мумтоз адабиётида аввалдан бўлган. Фақат улар тизимли тарзда эмас-да, фрагментар шаклда асарлар қатига яширилган. Чунончи, З.Фрейднинг (XX аср) инсон жинсий қувватининг ҳаётни белгилайдиган етакчи факторлигига доир қарашларини эсланг. Энди Шарқнинг "Қайсга таҳаммулидан ортиқ эҳтирос берилгани учун у мажнун (жинни)га айланди", деган фикрини мушоҳада қилинг. Шарқда бир жумлада айтилган фикр Ғарбда бутун бошли фан тизимига айлантириляпти. Ғарб инсон хатти-ҳаракатлари зимнида фақат биологик асосни кўрган бўлса, Шарқ руҳий ўзакни мудом ёдида тутган. Бас, шунинг учун ҳам биологик факторлар таъсири-ни бўрттирмаган. Инсонда бир вақтнинг ўзида ҳам ҳайвонлик, ҳам малаклик сифатлари яшашини уқтиргани ҳолда, кейингисининг ғалабасига умид билан кўз тутган. Шарқ инсоннинг руҳий маънавий жавҳарини улуғлаб, фаришталардан юксак мақомга элтиб қўйгани ҳолда, Ғарб худди шу инсоннинг ҳайвоний тарафини идеаллаштириб, биологик махлуқ даражасига туширди. Лекин бу, Фрейд таълимоти ёлғону бўҳтонлардан иборат, инчунин, у ўрганилмаслиги керак, дегани эмас. Инсоннинг биологик жиҳати инкор этилмайди. Гап бу ерда мутлақлаштирмаслик ҳақида, айти дамда, инсонни улуғлайдиган сифатига урғу бериб, зулматдан чиқиш тирқишига йўналтириш ҳақида боряпти. Бас, шундай экан, урғуни тўғри қўйиб олишимиз лозим ва у, энг аввало, инсоннинг ҳайвонлиги устига қўйилмаслиги шарт бўлиб туйилади менга. Дунёни ўзгартириш даъвоси билан чиққан яна бир олим К. Маркс ўз асрида инсоннинг ижтимоий жиҳатини идеаллаштиришга уринди. Демак, инсонни руҳий, биологик ва ижтимоий асослар ҳаракатлантиради. Шарқ эса инсонда бир вақтнинг ўзида ҳам малаклик, ҳам ҳайвонлик яшайди, малаклик уни юқорига тортса, ҳайвонлик пастга етаклайди, дейди. Хуллас, яхшилаб суриштириб чиқсак, ўзимизнинг мумтоз адабиётимиз замирида ҳаммаси бор эди, ҳаммаси бор. Лекин ўша ҳаммаси пардага ўраб, айти пайтда юксак санъат билан айтилган эди. Шундай қилиб, адабиёт дидактика билан бир нарса ҳам, ундан тамомила холи ҳам эмас! Унинг бағрида панд-насихат (албатта, юксак санъат воситасида) унсури доимо сақланиб қолади. Инсонга керакли адабиёт доимо шундай бўлган ва у шундай бўлиб қолиши керакка ўхшайди. Ўқувчи кўнг-

лига бир қатим нур олиб киролмаган, яхшилик, эзгулик, баландлик уругини сеполмаган каломдан қўл тортмоқ керакми, дейман.

Тахририятга ёзувчиларимиздан бири уч йил мобайнида учта ҳикоя олиб келди. Лекин ҳеч бири чоп этилмади. Чунки ҳаммаси фаҳший эпизодлар билан тўла эди. Буни ёзувчининг ўзига айтдик. У эса "ҳаётда бор-ку, мен ҳаёт ҳақиқатини акс эттиряпман", дея норози бўлди. Бир (юзаки) қарашда, ёзувчи акампизнинг гапида жон бордек. У ёғини сўрасангиз, худди шундай қараш талайгина ижодкорларга хос ҳам. Лекин чуқурроқ мушоҳада қилиб кўрсак, бу қарашнинг таги пуч эканлигига гувоҳ бўламиз. Аввало, адабиёт ҳаётдан кўчирилган нусха эмас. Нусха бўлса, адабиётнинг бир тийинлик қиймати қолмасди. Чунки ҳаёт ўзидан айнан кўчирилган ҳар қандай нусхадан чексиз қараранго-ранг ва бойдир. Чинакам адабиётни Гегель ҳатто табиатдан устун кўради. Чунки адабиётга инсон руҳи иштирок этади, дейди. Ҳа, қаранг, гап қаерга боряпти? Муносабатга! Ижодкор томонидан танлаб олинган ҳаёт материалига бўлган муносабат адабиётнинг яроқли ёки яроқсиз эканлигини белгилаб берар экан. Ёзувчи, фаҳш ҳақида ёзаркан, ўқувчи кўнглида ҳам ўша "дарёдан сув ичиш" истагини пайдо қилса, билингки, бундай адабиёт алалоқибат ёвузликка, бухронга, ҳайвонликка хизмат қилади. *Ҳақиқий адабиёт ўқувчи кўнглида ҳар қандай мавзуга нисбатан шундай бир муносабат ёки ҳол пайдо қилиши керакки, пировард-натижада, бу туйғу турмушга эмас, ҳаётга, тирикчиликка эмас, тирикликка, бузишга эмас, тузишга, тубанликка эмас, юксалишга, парвозга овоз берсин!*

Эсимда, талабалик йилларимда дунё ва ўзбек адабиётининг айрим намуналарини ўқиб юрган чоғларимда, бирдан қалбимнинг ич-ичида шундай бир туйғуга дуч келдимки, унинг отини масалан, "Ёруғликка ташналик" деб атаса бўларди. Гап нима ҳақда? Мен бошим билан муккасига шўнғиган ўша асарларнинг қат-қатида улкан бир зулмат бор эди ва мен нурсизликдан, ҳавосизликдан бўғилган, димиқиб қолган эдим. Шунинг учун ҳам сал кейинроқ қуйидаги шеър туғилган бўлса, ажабмас:

*Олисларда бўлса ҳам,
Ҳеч қачон етмасам-да,
Майли,
фақат олдинда
Бир чироқ ёнса дейман...*

Айтилганлардан муаллиф "ҳаёт гўзал, ҳаёт соз" деган жўн тезисни адабиётга тиқиштиряпти, дея юзаки ҳулоса чиқармасликни сўра-

ган бўлардим. Ҳаёт ҳар доим ҳам байрам эмас. Балки, катта миқёсда олиб қараганда, умуман байрам эмасдир. Ошини ошаб, ёшини яшаб ўтаётган инсон умри давомида, Навоий бобомиз айтганидек, тўрт фаслни бошидан кечиради. Турмушнинг ўзга муаммоларини қўя турайлик, шу тўрт фаслнинг ўзида, фасллар алмашинуви бағрида қанчадан-қанча қувончли ва қайғули дамлар яшалмайди, дейсиз! Тўртинчи фаслдан у ёғи яна маълум... У ёғи (руҳ) ҳақида эса бани одамга жуда кам илм берилган дейилади муқаддас китобда. Шунинг учун ҳам ана шу ўғитлару кўнглимиз сезгисига таянган ҳолда фақат ўз ичимиздангина ўтса ярашадиган ҳаёл ва тасаввурлар юпанчига дуч келамиз ҳаммасидан нарида. Юпанчи бўлмаганлар эса, инсон бу дунёга ташлаб кетилган ташландиқ, унинг ёлғиз ҳукмронлиги фақат ва фақат бу дунёдадир (Экзистенциализм фалсафаси), дея бадбин ўйларга енгилади. Ва бундайларни биз негадир фақат гарбликлар деб ўйлаймиз. Аслида-чи? Янглишамиз. Ёзган асарларида моҳият-эътибори билан яхшиликка, эзгуликка, ёруғликка ишончи бўлмаганлар, аксинча, фақат ва фақат зулмни, маънисизликни, ишончсизлигу бузуқликни тарғибу ташвиқ этувчилар Шарқнинг қоқ марказида ва ҳатто Маккаю Мадинада яшасалар ҳам, фарқи йўқ, барибир ЗУЛМАТГА ХИЗМАТ ҚИЛУВЧИЛАР бўлиб қолаверади!

Кунлардан бир кун профессор Қозоқбой Йўлдошев телефонда бир ҳикоянинг ёруғ хотимаси ҳақида қониқиш билан гапириб қолди. Ҳикоя “Эртага куёш чиқса керак” деган жумла билан якунланарди. Гўшакни қўйгандан сўнг мушоҳада қилсам, сермахсул ва синчков олим ўша суҳбатимизда асосан хотима ҳақида гапирган экан. Қозоқбой акани кўпчилик турфа экспериментларга бой авангард адабиёт намуналарининг ашаддий тарғиботчиси деб билади. Лекин унинг юрагининг жуда чуқур жойида азалий яхшилигу ёруғликка бўлган улкан муҳаббат борлигини мен ўшанда аниқ ҳис қилганман. Аслида, бундай муҳаббат ҳаммамизда бор. Фақат замонанинг шовқинлари босиб кетаётганидан, кўпинча, унинг ичкаридан таралаётган сасини эшитмаймиз.

Гоголь ва Кафка нима учун ўз қўлёзмаларини ёқиб йўқ қилишларини дўстларидан илтимос қилган экан, деб кўп ўйланаман. Эҳтимол, дейман ўзимга-ўзим, ўша ёзувлари қатларида зулматни ҳис қилишгандир ва бу ҳол уларнинг руҳиятидаги, жуда ичкарида яширин ёруғ моҳиятга тескари келиб қолгандир, а? Нима деб ўйлайсиз, сиз?... Ўспиринлик чоғларимда А. Дюманинг “Граф Монте Кристо” асари менга жуда ёқарди. Чунки у ерда ёмон одамлардан боплаб қасд олиш бор эди-да. Талай хинд киноларида ҳам шу мотив энига ва бўйига роса ишланган. Улар кулгингни қистатадиган даражада

содда эди, лекин негадир вақти-вақти билан томоша қилишга эҳтиёж сезардим. Нега? Талабалик йилларимда бунинг мағзини чаққандек бўлдим: ўшандай асарлар менинг ботинимдаги адолатнинг тикланишига кўмаклашар экан. Чунки мен ҳам ҳали ёш бўлишимга қарамай, атрофимда рўй бераётган ўзига яраша адолатсизликларга дуч келиб турардим-да. Наздимдаги адолатни тиклашга эса, беркитиб нима қилдим, ожизлик қилар эдим: жисмоний, ақлий ва юрак қувватим етмасди. Шунда, масалан, Монте Крестонинг саргузаштлари орқали мен ичимдаги ана ўша орзуимга эришгандек ҳис қилганман ўзимни. Ҳозир эса, мен қасд олишдан кўра афв этиш баландроқ ва инсон шаънига муносиброқ аъмол эканлигини оз-моз фаҳмлаб қолдим десам, айбга буюрмайсиз.

Умуман олганда, асар ўз ҳолича, яъни бадий, фалсафий ва бошқа жиҳатларига кўра баланд бўлиши мумкин. Ўқишинг билан буни тушуниб етасан, киши. Фақат ҳамма гап шундаки, ҳар қандай улуғ асарнинг ҳам жамиятга максимал таъсир қиладиган ўз вақти, даври бўлади. Тушунганингиздек, мен ижобий таъсирни назарда тутяпман. Шу билан бирга, унинг салбий таъсир фазаси ҳам бор. Қизиқ-а? Асар гениал мақомда бўлсаю ўқувчига икки хил таъсир қилса!.. Чунки ўртада ўқувчи мансуб бўлган замон ва унинг муаммолари масаласи бор. Ана ўша зўр асар деганимиз давр ва унинг дардлари билан қайсидир нуқталарда ё кесишади ва ёхуд йўқ. Биринчи вазиятда кутубхоналарда чанг босиб ётган асарга қайтадан жон киради, иккинчи ҳолатда эса акс таъсир этади. Мисол учун иккинчи жаҳон уруши вақтида Умар Хайём рубоийларининг фронт ва фронт ортидаги одамларга кўрсатган таъсирини эслаб кўринг. Яқинда "Литературная газета"да "Умидлар сўнмайди" деган суҳбатга кўзим тушди. Унда "XXI асрда сизга катта таъсир қилган фильм номини айта оласизми?" деган саволга РосФА бош илмий ходими, МДУ профессори Сергей Кара Мурза шундай деди: "Жавобим кулгили туйилиши мумкин, лекин бу "Синиқ чироқли кўчалар". Ҳар бир серия эзгуликнинг ёвузлик устидан енгилгина ғалабаси билан якунланади... Сериаллар терапевтлик функциясини бажаришмоқда. 1990 йиллар аввалида жамиятимиз олган жароҳат ҳали битиб кетгани йўқ. Ҳозир ярага туз сепадиган картиналар керак эмас". Албатта, бу ерда олим бирон-бир асар пешонасини силаб, иккинчисининг кўкрагидан астойдил итаришни мақсад қилганда эди, биз ҳам ушбу мақоламизда эътирозларимизни баён қилардик, у билан баҳслашардик. Лекин контекстдан келиб чиқадиган бўлсак, профессор буни кўзга олмганини уқамиз. Шунга қарамай, нега у ўртамиёнароқ кино асарини ёқлаб чиқмоқда? Бундай деяётганимнинг сабаби, сериалнинг бир

неча қисмини мен ҳам томоша қилганман. Актёрлик маҳорати, кўтарилаётган муаммонинг янгилиги, махсус эффект ва бошқа кўплаб жиҳатларига кўра, чинданам миёнароқ фильм. Профессорнинг ўзи ҳам бежиз “жавобим кулгили туйилиши мумкин”, демаяпти. Фақат давр ва унинг кайфиятидан келиб чиққан ҳолда ушбу асарни тилга олмоқдаки, бу билан “ҳозир одамларга эзгулик тантанасига бўлган ишонч ҳар қачонгидан-да зарурроқ”, демоқчи. Ҳа, санъат асари, адабиёт ўрни келганда, тарбия воситасига айланган, айланиши зарур. “Мен шунга ишонаманки, инсон нафақат бардош беради – у енгади. Унинг ўлмаслиги тирик мавжудотлар орасида ақл-идроққа эгалигида эмас, балки қалби, руҳи, изтироб чекишга қобиллиги, ўзини қурбон қила олиши ва сабр-тоқатли экани-да. Шоирнинг, ёзувчининг бурчи шу ҳақда ёзиши зарурлигидадир... Шоир шунчаки инсон ҳаётининг солномасини ёзмаслиги керак; унинг асари инсонни қўллаб-қувватлайдиган, унинг бардошига куч берадиган ва енгизишга кўмаклашадиган таянч, устун бўлиши лозим”, деб ёзганда Уильям Фолькнер адабиётнинг тарбиявий томонини ҳам назарда тутганлигига шубҳа қилмасак керак?... Ҳа, умумга мўлжалланган адабиётдан айна шу нарса кутилади. Санъату адабиётнинг фақат идрок ва ҳис сари йўналган бошқа, теранроқдаги қирраси эса алоҳида суҳбат мавзуси. Хос суҳбат мавзуси.

Бас, шундай экан, вақти-вақти билан давр ва унинг эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда, қандай бадиий асарларга кўпроқ эҳтиёж борлигини мунаққидлару зиёлилар тадқиқ этиб топишлари, топганларини билдиришлари, ўз навбатида, жамоатчилик ҳам айтилганларни эътиборга олиши, масалан, кўпроқ нашр этиши, дарсликларга кириштиши, тарғибу ташвиқ қилиши мақсадга мувофиқдир. Зеро, мамлакат ва жамиятлар ривожини ўқилган асарларнинг сифат ва савиясидан ташқари ўша вақтдаги руҳий-маънавий эҳтиёжга кераклилик даражасига ҳам боғлиқ.

Хулласи калом, адабиёт ҳаётимиз таркибига кириб, сингишиб кетган экан, унинг камоли, инсон ва жамият ҳаётидаги роли устида доимий равишда қайғурмоқ лозим бўлади. Зеро, адабиёт ҳар биримизнинг ботинимизда. Энг катта адабиёт, аслида, юрагимизда яшайди. А.Камю “Исён ва санъат” мақоласида антик даврдан то ўз давригача – барча буюкларнинг санъатга бўлган турлича муносабатларига тўхталади. Сўнг санъатга ҳукм ва тазйиқ қилмаслик керак, деган тезисни ўқувчига юқтиради. Рост. Фикрлар турлича бўлавериши мумкин ва бу алалоқибат тўғри ҳам. Чунки санъат (адабиёт)нинг ўзи хилма-хилдир. Дидлар, дунёқарашлар хилма-хил. Шу билан бирга, улар ҳар қанча ранг-баранг бўлмасин, пировардида, бир

нуқтада кесишадилар, кесишмоқлари керак. У ҳам бўлса, ана ўша кўп тафовутли санъат ва адабиёт инсонга, унинг маънавиятига хизмат қилиб, одамнинг Инсон ўлароқ яшаб ўтишига кўмаклашмоғи жудаям зарур. Йўқса, санъату адабиётнинг эркинлигидан одамларга нима наф? Марио Варгас Льюса бежиз қуйидагиларни айтмаган кўринади: "Адабиёт туфайли, адабиёт уйғотган тафаккур, интилиш ва истаклар туфайли, ҳаёлот салтанатига сафар чоғи кўнгилда бош кўтарган кечинмалар туфайли бугунги цивилизация одамийлашди, нажот топди. Адабиёт аҳли ўйлаб топган бадий тўқима қумга сингиган сувдек изсиз кетмади, билъакс, тошга айланган юракларни мумдек эритди. Яхши китоблар бўлмаганида эди, инсониятнинг бугунги ҳолига маймунлар йиғлаган бўларди, мустақил фикрдан маҳрум лаббайчилар урчиб кетарди, кўнгил бирлиги йўқоларди, мутелиқ кайфияти кенг тарқалиб, ўз-ўзини англаш туйғуси – тараққиётнинг етакчи омили йўқоларди". Айтилганлардан келиб чиқиб, инсон ва жамиятнинг ҳоли руҳиясига қараб туриб, адабиёт ҳам айтар сўзи ва унинг ифода тарзини оҳорлаб бориши мақсадга мувофиқ келади, дейиш мумкин.

Биз – инсонларнинг ботинида раҳмоний ва шайтоний кучлар яшайди. Муқаддас битиклар бунга шохидлик беради. Томонлар ҳар доим курашиб келади. Ҳамма гап – бизнинг ана шу томонларнинг қайси бирининг ёнини олишимизда. Фаридиддин Атторнинг "Илоҳийнома"сида келтирилган ривоятга кўра, зўр бериб ишлаётган ҳақир чумолига Сулаймон алайҳиссалом: "Агар сенга Нухнинг умрию Айюбнинг сабрини ато этса ҳам, бу тепани йўлингдан олиб ташлаш қўлингдан келмайди, жонингни жабборга бериб курашмоғингдан мақсад не?" деса, у жавобан: "Тупроқни олиб, дўнгни ер билан бир этсам, унинг ортида мени кутаётган ёримга қовушаман", дейди. Эътибор беринг, умри бир чимдим бўлган чумоли қаршисида турган ва ўзини ёрдан тўсиб қўйган улкан тупроқ уюмини ҳеч қачон олиб ташлай олмаслигини билмайди, дейсизми? Билади. Жуда яхши билади. Лекин ёрга элтувчи бу йўлдан ўзгасини ҳаром деб ҳисоблайди. Бас, умрини ёр йўлига тикади, шу йўлда қурбон бўлишни ўзи учун шараф, ҳаётининг энг олий аъмоли, мазмун-моҳияти деб ишонади. Бу билан чумоли Нур ва Зулмат, Эзгулик ва Ёвузлик, Юксаклик ва Тубанлик... курашида сафини маълум қилмоқда. Ҳеч қачон етолмас-да, ёруғ мурод – ёрнинг йўлларига умрини бахшида айламоқда. Чумолидан мурод – инсон. Ёрдан мурод эса инсоннинг ким эканлигини унинг ўзига англатадиган, сездирадиган Борлиқ – Тилсимдир! Юқорида "Адабиёт – олдинда ёнган чироқ" дедик. Лекин қандай адабиёт? "Фақат ва фақат умидбахш адабиёт!" деб ҳайқиради ичкари-

даги овоз! Инсонлик жуда-жуда юксак мартаба. Шу билан бирга, ўта тубан ҳам. Юксак ёки тубан бўлишимиз, ёрни танлаш ёки ундан воз кечишимиз эса, бутун мақола давомида таъкидланганидек, ўзимизга боғлиқ бўлади. “Ўлдир, ичингдаги хоинни ўлдир!” дея хитобий ишора беради оташин ўзбек шоири Шавкат Раҳмон. Аслида, дунёнинг, дунёимизнинг тақдири ҳар биримиз учун ана шу танловда ҳал этилади. Дарвоқе, ухронинг, ухромизнинг ҳам...

2013–2014 йиллар

ТАРЖИМА – КЎНГИЛЛАР МУЛОҚОТИ

2012 йилнинг 23-24 ноябрь кунлари Самарқанд Давлат чет тиллар институтида таржимага бағишланган “Бадиий таржиманинг лингвопоэтик муаммолари” номли Республика илмий-амалий анжумани бўлиб ўтди. Анжуман қатнашчилари таржима соҳасининг турли қирралари ва муаммолари борасида баҳс-мунозара юритишди. Кўплар қатори менга ҳам сўз берилганда, бу соҳанинг аҳамияти, ундаги айрим муаммолар тўғрисида гапирдим. Сафардан қайтишда, йўлда “Жаҳон адабиёти” журнали масъул котиби, таниқли шоир Усмон Қўчқор таржимачилик бўйича минбардан туриб оғзаки айтган мулоҳазаларимни қогозга тушириб беришимни сўради. Натижада қуйидаги мақола дунёга келди.

Таржима бугун чиндан-да ҳаёт ва мамот масаласига айланиб борапти, десак муболаға бўлмас. Чунки таржима - мулоқотнинг энг таъсирчан ва узоқ яшовчан шаклларида бири, у нафақат бир инсоннинг ўзга бир инсон билан, балки бутун бошли бир миллатнинг бошқа бир миллат билан дийдор кўришувидир. Бугунги ахборот асрида, ҳар томонлама интеграциялашув тигизлашган, тезлашган замонда маданиятлараро мулоқотсиз олдинга хотиржам бир одим ҳам қўйиб бўлмаслигини тобора чуқурроқ тушуниб бораётганимиз - ҳақиқат. Фақат бу ўринда биз назарда тутаётган таржима ҳар қандай таржима эмас, балки миллат кўнглининг, миллат ботиний қиёфасининг таржимасидир! Биз қуйида ана шундай таржима ҳақида сўз юритишга ҳаракат қиламиз.

Хўш, аввало, нима дегани ўзи миллатнинг ботиний қиёфаси?

“Ҳар бир одамнинг юрагида ўз халқининг жажжи қиёфаси яшайди”, деган экан А.Фрейтаг. Миллат гули ҳисобланмиш ижодкор зиёлилар фаолиятида эса (яъни ижодларида) бу қиёфа ўзининг бутун қирралари билан, айниқса, тўлиқроқ намоён бўлади. Бу қиёфа, авваламбор, миллатнинг ўзгармас, барқарор табиатини, ҳар бир халқнинг ўзигагина хос ўзак хусусиятларини ўзида мужассам этади. Шу ўринда яна бир савол туғилади. Хўш, нима учун керак ўзи бу қиёфани ўзгаларга танитиш?

“Шундай ҳикоя айтиб беришганди: Бир одам: «Мен фалончини яхши биламан, унинг бутун сифатларини сизга айтиб бераман», деди. Унга «Эшитайлик-чи!» дедилар. Шунда ул киши: «У менинг чўпоним эди, иккита қора ҳўкизи ҳам бўларди», деб жавоб берди. Худди шундай, халқ ҳам: «Фалон дўстни кўрдик, уни таниймиз», дейди. Дарҳақиқат, уларнинг одамлар тўғрисида берган таърифлари ҳалиги зотнинг биров ҳақида: «Уни танийман, икки қора ҳўкизи бор», дейишига ўхшайди. Ҳолбуки, бу тавсиф кишининг аломати бўлолмайди ва бу аломат ҳеч бир ишга ярамайди. Одамнинг яхши ва ёмонлигини бир четга қўйиб, унинг шахсиятининг аслига эътибор бермоқ керакки, кўрамиз ул зотнинг қандай ўзлиги ва жавҳари бордир. Кўрмоқ ва билмоқ мана шунақа бўлади»,¹ деб айтади Румий ҳазратлари. Худди шундай, миллатнинг ўзгармас асос-жавҳари ҳам унинг кўнглида, кўнглидаги бебаҳо бойлиги - ўзлигидадир. Оламга ана шу ўзгармас моҳият билан, ўзимизгагина хос бўлган жавҳар билан пешвоз чиқмоғимиз лозимки, “бу ким?” деганда ҳамма бир овоздан “Ўзбек, ўзбекистонлик!” десин. Бундай танишув эса ўзга тилларга таржимасиз, хорижий тилларни мукаммал билишсиз мумкин эмас. Зеро, “Тил робитаи воситаи оламиёндир” (Аваз Ўтар). Мана, нима учун таржима бугун ҳаёту мамот масаласига айланиб борапти экан. Акси тақдирда, ўз жавҳаридан, турланмайдиган асос-моҳиятидан маҳрум бўлган миллат қиёфасиз бир ҳолга тушиб, глобализмнинг аёвсиз гирдобига тортилади-да, ўз илдизидан, бора-бора эса ўзлигидан ҳам айрилиб ўзи бор-у, номи ва шони йўқ одамлар тўдасига айланади. Биз эса бундай қисматни асло ва асло ўзимизга муносиб ҳам, раво ҳам кўролмаймиз! Бас, жаҳонга ўз сўзимиз билан ўзлигимизни намоён қилишнинг бирдан бир йўли - баланд савияли, аслиятга муқобил бадий таржима йўлидир!

Бироқ таржимада ҳам таржима бор. Таржима бор - аслиятнинг “панжасига панжа уради”, таржима бор - борида йўғи яхши! Дунёда ҳар бир катта ижодкорнинг ўз таржимони бўлади. Ана ўша таржимон

¹ Ж.Румий.Ичиндаги ичиндадур. Тошкент. Янги аср авлоди.2003.Б.42.

ҳаёт йўлида пайдо бўлмагунча у ўзга миллат учун номаълумлигича қолаверади. Ҳатто унинг юзлаб таржимонлари бўлиб, ҳар йили биттадан китоби ўнлаб тилларга таржима қилинса ҳам, бари бекор ва беҳуда деяверинг. Аксинча, номарғуб таржима ижодкор ҳақидаги тасаввурни бузиб, ўқувчининг назаридан туширади. Ана ўша ягона, ўзигагина муносиб таржимон пайдо бўлмагунча у - "Ҳеч ким"! Унинг фақат номигина давралардаю китоблардаги санокларда айланиши мумкин. Лекин ҳеч қачон таржима этилган миллат вакилларининг юракларига кириб, онгларида эъзоз топмайди. Шу маънода мен рассом ёки бастакорга ҳавас қиламан. Чунки уларнинг бири ранг, бошқаси эса оҳанг тилида ижод қилишади. Ранг ва оҳанг тили эса универсал тиллар ҳисобланиб, ҳамма даврларда ва барча эллар учун тушунарли бўлиб қолаверади. Яъни бу тиллар таржимага эҳтиёж сезмайди. Бу тиллар таржима ҳодисасидан устун ҳодисалардир. (Ҳаракат санъати - айрим драматик асарлар ҳам шундай. Яъни, масалан, сўзсиз, мимика асосига қурилган спектаклларни олинг). Сўз санъати эса айти шу ерда юқоридаги санъатлар билан беллаша олмай қолади. Айти шу ерда адабиётнинг ҳудудига чегара урилади. У таржима бўлгандан сўнггина "божхона"дан чет мамлакат ҳудудига ўтиши мумкин. Бироқ у яна бир, энди каттароқ довонга дуч келадики, унинг исми ўзга тилли, бошқа тафаккурли ўқувчидир! Сўз санъати намунаси муваффақият билан таржима этилган бўлсагина, ўзга мамлакат ватандошининг юракларига кириши мумкин, йўқса, йўқ! Шу маънода, аслиятда ҳатто ҳар томонлама дурдона ҳисобланган асар ҳам таржимадаги ўз муваффақиятини юзлаб йиллар кутиши мумкин. Унгача эса у "ёпиқлик қозон"дек сирини ичида яшириб тураверади.

Биз, ўзбеклар, Навоийнинг бадий даҳоси билан ҳақли равишда ғурур туямиз. Аммо уни ўзимиздан ўзга миллатларнинг (турк, озарбайжон каби санокли қардош миллатларни ва Навоийнинг "Фоний" таҳаллуси билан ёзилган ғазалларини ўз она тилида ўқишга муяссар бўлган форсигўйларни истисно қилганда) яхши билмасликлари, ҳатто уни форс мумтоз адабиёти йирик намоянларининг туркий таржимони сифатида таърифу тавсиф қилишларига дуч келганимизда огринамиз. Лекин бунинг асл сабаби - таржима, бўлгандаям Навоий даҳосига яқин ҳам келолмайдиган таржима эканлиги устида эса жиддий бош қотирмаймиз. Қотирганимизда эди, ҳеч қурса, Навоий шоҳ асарларини дунёнинг лоақал англиз, хитой, рус, араб ва испан каби йирик тилларига қойилмақом тарзда ўгириб қўйган бўлардиқ. Натижада, Навоий даҳоси билан бирга дунёнинг илғор миллатлари қалбига ўзбек миллатининг доимий кучли қиёфаси кириб борган

бўларди. Миллатни таниш ва билиш йўли унинг адабиёту санъат даҳолари, дарғалари қалбидан ўтишига асло шубҳа йўқ.

Маълумингизким, “Звезда Востока” журнали теграсида ҳар доим муайян бир таржимонлар гуруҳи шаклланиб келган. Таҳририятдаги фаолият давомида рус таржимонларидан Навоий асарларининг рус тилига қилинган таржималари ва шу таржималар асосида Навоий шеърлари ҳақида сўраб юраман. Лекин тўғрисиўз кишиларнинг айрим жавоблари юрагимга ханжардек киради, десам, мен бор-йўғи кўнглимдаги оғриқларга ишора қилган бўламан, холос. Чунки уларнинг қисқача мазмуни қуйидагича бўлади-да: “Навоийга бўлган катта меҳру муҳаббатимиз борлигини таъкидлаган ҳолда, унинг русчага қилинган таржима асарлари борасида илиқ гап айтолмаймиз. Чунки улар болаларга атаб ёзилган шеърларни ёдга солади...”

Азиз миллатдошим, бу ачиқ гапларга сиз нима дейсиз? Ахир, кечагина биз Навоий асарларининг асосий қисми рус тилига ўгирилган, дея мамнуният ила кўксимизга уриб юрган халқ эдик-ку! Бу ёғи қанчадан тушди энди? Бутун бошли миллатнинг бадиият бобидаги энг катта даҳоси Навоий эса-ю, унинг шу миллат ўз она тилидан кейин энг кўп биладиган, қарийб бир ярим асрдан бери гаплашиб келадиган иккинчи тил - рус тилига қилинган таржималарининг савияси ҳамин қадар бўлса, дардимизни кимга айтамыз?! Шундан кейин ҳам Навоийни “таржимон” дея дунёга эълон қилган, қилаётган ўзга миллатлар олимларига эътироз билдиришга маънавий ҳақимиз борми? Ахир, ушбу ҳолида Навоий (яъни шоҳ асарларининг муқобил таржималарисиз) ташқаридан чиндан ҳам таржимонга ўхшаб қолмаяптими?! Ичкаридан эса тенги нафақат туркий адабиётда, балки жаҳон адабиётида кам топиладиган бадиият даҳоси! Бироқ қани ўша ичкарига кирадиган, ўзгаларнинг ҳам киришига имкон яратабиладиган азаматлар, таржимонлар қани?!..

Ўйлашимча, Навоий асарларини шунчаки, сўзма-сўз (тагламали) таржима қилишга уриниш ҳеч қандай фойдали натижага олиб бормайди. Унинг, масалан, битта ғазали таржимасини, керак бўлса, 2-3 бетли эмас, камида нақ 15-20 бетли шарҳу изоҳлар билан амалга ошириш зарурки, мақсад ҳосил бўлсин! Навоий даҳоси билан яратилган асар таржимада ҳам бадиий дурдона сифатини йўқотмасин! Ўйлаб кўринг, Навоийнинг маънавий издошлари бўлмиш сизу биз бугунга келиб бетакрор санъаткор асарларини изоҳлар билан ўқиб-ўқишга чоғланиб юрибмиз-у ўзга миллат ўқувчисидан нетиб мўъжиза кутайлик! Хусусан, проф. Н. Комиловнинг яқиндагина нашрдан чиққан “Маънолар оламига сафар” тадқиқотини олинг. Худди шундай, хорижий тилга амалга оширилган таржималар билан

бирга, Шарқ мумтоз адабиётининг фалсафий-диний сарчашмаларидан тортиб, бу адабиётга хос бўлган образлар тизимию бадий санъатлари хусусида ҳам батафсил маълумотлар бериб борилиши жоиз.

Кузатишлар шуни кўрсатаётирки, маълум даврларда таржима учун кўпинча номи улуғ шоир, ёзувчи ва драматурглар танланган. Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Ойбек, Шайхзода, Ҳамид Олимжон, Зулфия, Шукрулло, Асқад Мухтор, Худойберди Тўхтабоев, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Ўткир Ҳошимов каби адиб ва шоирларнинг асарлари рус ва бошқа тилларга ўғирилган. Биргина Асқад Мухторнинг "Опа-сингиллар" романи дунёнинг 18 та тилига таржима бўлганлиги ҳақда маълумот¹ бор. Албатта, бу ерда муайян сиёсий вазиятлар тақозоси асосий рол ўйнаганлигини яқин тарихимиздан яхши эслаймиз. Лекин ҳали-ҳанузгача шунинг каби тамойиллар таржима ишига ўз таъсирини ўтказиб келаётганига нима дейсиз? Бугун ҳам мавзусига кўра (бадииятига эмас!) санъат асарини баҳолаш русмдан чиққан эмас. Ҳатто ўша машҳур Нобель мукофоти ташкилоти ҳам дунё миқёсидаги (кўпинча Ғарб мамлакатлари манфаатлари нуқтаи назаридаги) долзарб сиёсий мавзуларнинг нечоғли акс эттириб-этилмаганига қараб адабий асарларни баҳолашдан баланд кўтарила олмай келяпти. Мисол учун кейинги йиллардаги мукофот соҳибларини эслайлик. Бири - турк ёзувчиси Ўрхон Памук, иккинчиси - хитой ёзувчиси Мо Ян. Ҳар икки ҳолда ҳам ёзувчиларнинг ижод фаолиятини Нобель мукофотига алоқадорлик юзасидан синчиклаб кузатиб чиққанингизда сиёсий мотивлар иштироки сезилади. Аслида, олий мукофот, дунё миқёсида олинганда бадий тафаккурдаги оламшумул ўзгаришлар ясаган ижодкоргагина насиб қилмоғи тўғрироқ бўлмасдими? Ахир, мукофот адабий ҳисобланади, асло сиёсий эмас. Асар, мавзунинг аҳамияти билан бир қаторда, бадиияти, шу соҳадаги янгилиги билан баҳоланмоғи жоиз эмасми? Агар шундай қилинганда, Чингиз Айтматов дунё афкор оммасининг тафаккур истеъмолига олиб кирган ва юксак бадиият билан акс эттирган манқурт образи ("Асрга татиғулик кун") ва бу образ зимнидаги оламшумул маъно адабиёту маънавият соҳасидаги ҳар қандай юксак мукофотга муносиб эди-ку! Ахир, ҳозирда бутун дунёда ана шу романда ишора қилинган манқуртлашиш жараёни глобализм номи остида шиддат билан давом этмаяптими?.. Битта ёзувчи учун бутун дунё инсонларига хос кайфиятни илғаб олиш ва уни юксак санъат намунаси мисо-

¹ Очил Тоғаев. Асқад Мухтор. Адабий портрет. Тошкент: Бадий адабиёт. 1966.

лида акс эттириш халқаро адабий мукофотнинг асосий критерияси бўлиши шарт эмасми?.. Мукофотнинг Лев Толстойга берилмагани ҳақида эса гапирмаса ҳам бўлади. Чунки бу ҳодиса, аслида, Лев Николаевич асарларининг эмас, балки Нобель мукофоти кўмитасининг шаъни тўғрисида жиддий ўйлаб кўришни тақозо этади. Бундан келиб чиқадики, мукофот ҳеч қачон, ҳеч бир мамлакат ва замонда инсон маънавий жасоратининг бирдан бир ва энг тўғри бадали бўла олмас экан. У ҳамиша нисбий қимматга эғалигича қолаверади.

Хуллас, таржимага қайтсак. Бир вақтларда ҳукмрон мафкурага хизмат қилган ижодкорларнинг асарлари кўпроқ таржима қилинган бўлса, ҳозирда кимнинг бу ишга имкони бўлса, шунинг ёзувлари тез-тез ўгириლაётир. Ҳатто ўзимизда ҳеч ким уни наинки юксак санъаткорлар, балки оддий ижодкорлар саноғига ҳам қўшмайдиган қалам-кашлар ўзларини Америка ё Шарқ мамлакатларининг бирида ўзбек ёзувчиси ёки шоири номи остида танитишга уринишаётганликларига нима дейсиз? Аянчли манзарани ёрқинроқ тасаввур қилишингиз учун қуйидагича бир рўйхатни ҳавола этсам. Эътибор беринг, рўйхат - тўқима, лекин худди шу схема тариқасида дунё бўйлаб ўнлаб рўйхатлар ясалаётгани - ҳақиқат. "Қўлингиздаги ушбу тўпламдан узоқ Ўзбекистоннинг Чўлпон, Усмон Носир, Ҳамид Олимжон, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи, Омон Матжон, Ҳалима Худойбердиева, Шавкат Раҳмон, Усмон Азим, Хуршид Даврон, Ҳалима Аҳмедова, Абдували Қутбиддин ва Кимсанбой Кимсанов каби забардаст шоирлари ижодидан намуналар ўқийсиз" деган ёзувни ўқиб қолсангиз, хушёр тортасизми?.. Агар сиз ўзбек шеъриятидан бохабар киши бўлсангиз, бегона номни дарҳол кўрасиз ва айни дамда худди шундай тезлик билан ажабланасиз: ким бўлди экан бу Кимсанбой Кимсанов дегани? Нега у XX аср ўзбек шеърияти дарғалари қаторида турибди?!.. Ҳамма гап шундаки, унинг қўли "узун", шунчаларки, дунёнинг тўртта томонига етади. (Яхшиямки унинг бошқа томонлари йўқ. Бўлсами, уни ҳам биринчилар қатори забт этган бўларди...)

Яна бошқа бир ҳолат: ёш таржимон нимадир таржима қилиш учун адабий нашрларга эътибор берса, албаттаки, унинг назари дастлаб таниқлироқ ижодкорнинг асарларига тушади. Лекин машҳурлик ва таниқлилиқ баҳолашнинг бирдан-бир, устига-устак, юқори мезони эмас. Ҳозир китоб дўконига бориб "Қайси шоирнинг китоби энг кўп сотилипти?" деб кўринг-а, Озодбек Назарбеков сингари донгдор қўшиқчиларга шеър ёзиб бераётган Аҳад Қажом сингари қаламкашларни, китоблари юз минглаб нусхада чоп этилаётган Марҳабо янглиг шеърбозларни айтади. Ёки фаҳш, гиёҳвандлик, қимор, қароқчилик, ур-сур манзаралари билан ёш ўқувчи эътиборини ўзига тортиш

машқини эгаллаган детективчи тужжор-носирлар китобини кўрсатади. Машхурлигу китоблари ададидан келиб чиқадиغان бўлсак, ўзбек миллатининг теран ва бой ботиний қиёфасини дунёга танитувчилар сифатида шуларни таржима қиламизми? Йўқ, албатта! Машхурлик ва ададнинг ҳар доим ҳам юқори савияга алоқаси бўлмаслигини теран англамоғимиз керак, ниҳоят. "Қандай даврада, кимлар учун машхур?" деган саволнинг жавобиёқ аслида кўпгина аччиқ ҳақиқатларни ошкор айлайдику-я, лекин жўяли савол берувчининг ўзи тобора анқонинг уруғига айланиб бораётганлиги ҳам бор гап-да. Аммо шоир ё ёзувчи деганда халқнинг муайян қисми юқоридаги назмбоз ва насрбозларни тасаввур қилиши, уларни эл ижодкори сифатида таниши, ўрнатилиши жудаям оғриқли ҳол...

Яна бутунлай бошқа бир жиҳат ҳам борки, унда ёзувчи ё шоир чиндан-да зўр, миллат адабиётига қўшган ҳиссаси ҳар жиҳатдан таҳсинга лойиқ бўлади. Номини ҳам, шонини ҳам таржимонда (худди миллатнинг ҳар бир уйғоқ виждонли вакилида бўлгани каби) ҳурмат уйғотади. Фақат уларнинг ҳам битта "айбғина"лари бор – 50 ё 100 йил олдин яшаб ўтишган. Асарлари ҳам ўша вақтдаги ёки ундан ҳам олдинроқдаги воқелик билан боғлиқ. Масалан, Қодирийнинг "Меҳробдан чаён"и, Чўлпоннинг "Кеча ва кундуз"и. Керакми шундай асарларни таржима қилиш? Кўпчилик зиёлилар бирданига "керак, ҳа, керак!" дейди, буни биламан. Чунки менинг ҳам виждоним: "Агар Қодирийу Чўлпонни таржима қилмасак, кимни ўғирамиз ўзи?!" - дея сасланмоқда. Бироқ мени таржиманинг яна бошқа бир томони ўйлатади: ўқувчи масаласи, унинг ўзгариб, турланиб кетган кайфияти. Биз учун азиз бўлган юқоридаги романларда акс этган воқелик қандай эдию бугунги замондош инсон нафас олаётган ҳавонинг "таркиби" қандай? Албаттаки, орада таққослаб бўлмайдиган даражада катта фарқ бор. Кўпинча таржима қилинган асарлар тақдирини (яъни ўқилиш ё ўқилмаслигини) ана шу фарқ ҳал қилиб юборяпти. Ушбу масалага диққат билан эътибор беришингизни сўрайман. Мисол учун Одил Ёқубовнинг "Кўҳна дунё" романининг Туркия туркчасига қилинган таржимаси қисматига бир қўр нигоҳ ташласак, юқоридаги фикр аҳамиятини теранроқ тушунамиз. Бу ҳақда мен илк бор Шарқшунослик институтида ишлайдиган ўқитувчилар оғзидан эшитдим ва масала моҳияти билан қизиқиб кўрдим. Аён бўлган ҳол қуйидагича: Айрим олимлар "Кўҳна дунё" романининг Туркияда яхши кутиб олинмаганини таржима нуқсонлари билан тушунтиришади. Бу – ўринли, албатта. Хусусан, ўзбекчадаги "тўн" сўзи туркчага чопон маъносидаги сўзга эмас, "don", яъни калта иштон маъносида таржима қилингани каби қўпол кам-

чиликлар роман муваффақиятсизлигига олиб келган, деб билишадди. "Одатдаги кимҳоб тўн ўрнига одмигина қора чакмон кийиб..." ("Кўҳна дунё", 7-бет) деган гап бўлагининг туркчадаги таржимаси қуйидагича: "Her zaman giydigi cuha don yerine adi bir siyah cakman giymis..." ("Kohne dunya". Istanbul. 1993. 13-14 sayfalar. Tercuman: Ahsen Batur.) Яъни "Одатдаги кимҳоб **калта иштон** ўрнига одмигина қора чакмон кийиб..." деган маъно чиқади бу ердан. Ҳам кулгили, ҳам ачинарли ўғирма. Аммо бу ўринда гап фақат таржимадаги ана шундай жузъий нуқсонларда эмас, йўқ! Таржима савияси билан бир қаторда турадиган бошқа гап шундан иборатки, "Кўҳна дунё" романида акс этган воқелик билан бугунги, замонавий Туркия воқелиги ўртасидаги еру осмонча тафовут бор. Гапни ҳар қанча тортқилаб кўрмайлик, ўқувчи ҳамма даврларда ҳам асосан ўзига қайси бир жиҳати билан яқин кайфият, ўз дардига ҳамоҳанг дард, ўз муаммоларига эш муаммо акс этган асарларни ўқиган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Тўғри, ҳамма замонларда ҳам ҳар қандай асарнинг озми-кўпми ўз ўқувчиси топилаверади. Лекин биз "Кўҳна дунё"дек жиддий романлар ҳақида сўз юритяпмиз. Қодирийнинг "Ўткан кунлар"и таржимаси ҳам кутилган натижани бермаганини Туркиядаги "акс-садо"лардан яхши биламиз. Ахир, "Ўткан кунлар" бутун бошли ўзбек халқи ётволиб ўқиган, айримлар ҳатто бошдан охир шеър янглиғ ёд олган, ўғил-қизларига қаҳрамонлари исмини кўйган шоҳ асарлардан-ку! Бас, шундай экан, хўш, нега унинг яна бир тил – русчага қилинган таржимасию бу асарнинг рус ва рус тилли ўқувчиларга таъсири ҳақида ҳам деярли лом-мим дейилмаяпти?... Назаримда, муайян миллатнинг бундай залворли романлари таржимасига қўл урилар экан, етти ўлчаб сўнг кесмоқ жоиз. Аввало, таржима олий мақом даражасида амалга оширилмоғи шарт. Қолаверса, роман билан бирга, катта кириш мақоласи ҳам тақдим этилмоғи лозим. Яъни мақола ўзга миллат ўқувчисини роман воқелигига тайёрлаши зарур. Йўқса, кутилган натижа чекилган заҳмат муқобилида бўлмайди.

Нафақат ўзбек тилидан чет тилларга амалга оширилган таржималарни қайтадан жиддий кўриб чиқмоқ керак, айти дамда, бошқа тиллардан ўзбек тилига қилинган чевирмаларнинг сифати ҳақида ҳам қайғурмоғимиз керак. Ўзбекистон Халқ шоири Жамол Камол кейинги қатор ўн йилликлар мобайнида жуда катта таржима ишларига қўл урди. Унинг бу йўлда чеккан заҳматларини ҳис қилиш, зарбардаст таржимон меҳнатларини қадрига етиш бизнинг вазифамиз. Ж. Камол қилган таржималарнинг айримлари қуйма мисралар каби хотира ва қалбларимиздан жой олган. Чунончи,

**Аё, сиз, жон чекиб ҳар лаҳза изларсиз илоҳийни,
Ани излашга ҳожат йўқ, илоҳий - сиз, илоҳий - сиз;**

Ёки

Учмоққа қанот йўқ, вале учгаймен, –

каби муваффақиятли чиққан таржималар нафақат моҳир таржимоннинг, балки, умуман, ўзбек таржимачилигининг улкан ютуғидир. Лекин минг афсуски, ҳатто шундай катта таржимоннинг қаламидан чиққан ҳамма ўғирмаларни ҳам бекаму кўст дея олмаймиз. Айниқса, Румий Ҳазратларининг “Маснавийи маънавий”и таржимасини ўқиганимда, мен, ростки, кўп ҳолларда луғатга эҳтиёж сездим. Тан олиш жоиз, таржиманинг силлиқ ўқиладиган ўринлари талай, аммо бирдан шундай форсча ва арабча сўзлар, сўз бирикмаларию тасаввуфий истилоҳларга дуч келасизки, маъно калаваси учини йўқотасиз - китоб титасиз, сўзлик варақлайсиз ва ҳоказо. Тил ва адабиёт мутахассиси, филология фанлари номзоди, шундай аҳволга тушдимки, аҳолининг қолган қатлами ҳоли ҳақида гапирмаса-да бўлади. “Бу асар - хослар учун” дея виқор билан эътироз билдириш мумкиндир, балки. Гап шундаки, бу борада мен бадий тафаккур бобида бугуннинг энг илғор, энг билимдон олимларию ижодкорлари билан кўп бор фикрлашдим. Демак, маълум маънода ана ўша хос ўқувчиларнинг муносабати ҳақида гапирётган эканмиз. Лекин иқдор бўлишим керак, ҳамма хос ўқувчи ҳам мен томонда эмас. Профессор Д. Қуронов “Маснавий таржимасидаги форсчаю арабча сўзлар Навоий асарларидагидан кўпми?” деб қолди. Мен “йўқ” деб жавоб бердим. “Демак, нормал таржима” деди у. Мен кўшилмадим. “Таржима дейилдими, демак, у таржима бўлмоғи шарт, таржимадан кейин яна луғат титиб ўтирсанг, унинг нимаси таржима? Бундай таржимани яна таржима қилмоқ керак. Навоий асарлари тили - бутунлай бошқа мавзу. Бу ерда улуг шоир яшаган давр кайфиятини ҳамда шоир ўз олдида қўйган азим мақсад-муддаони ҳисобга олмоқ зарур...” дедим. Кейин асар руҳи ҳақида гаплашдик. Усмон Носирнинг Лермонтовдан қилган таржимаси (“Демон”) хусусида тўхталиб, асар таржимасида ўзини анча эркин тутганига қарамай, дostonда акс этган руҳни асосан тўғри илғай олгани, таржимон руҳи билан шоир руҳи уйғун тушгани хусусида яқдил чиқдик. Демак, юқоридаги таржимада гап нафақат чет сўзларнинг сероблигида, балки таржима руҳида ҳам бўлиб чиқяпти.

Танқидчи Р. Раҳмат таржима ҳақида гап кетганда кўпинча Усмон Носирнинг Михаил Лермонтовдан амалга оширилган юқоридаги дoston таржимасини эсга олади ва “Фармонингга йиғлаб чўкай

тиз" деган "ортиқча" мисра борлигини айтади. Мен дoston ва унинг таржимасини солиштириб кўрдим. Ҳақиқатан мунаққид айтганидек, мисра Усмон Носирда бору Лермонтовда йўқ. Хўш, нега? Таржимоннинг бунга ҳаққи борми? Аслият ва таржимани қиёслашдан олдин "йўқ!" деб айтгингиз келади. Муқоясадан сўнг эса... Таржимон дoston руҳига шу даражада чуқур кирганки, гўё унинг ижодкорига айланган. Худди Лермонтов каби. Ва шу руҳ кайфиятини қоғозга тўккан:

*Денгизларнинг тубларин кучай,
Булутпардан баландга учай.
Ер неъматин сенга тутай, қиз,
Фармонингга йиғлаб чўкай тиз,
Севгин мени!..*

Дарҳақиқат, нақадар гўзал, ҳароратли мисралар! Айнан шу мисра мамлакатнинг энг баланд тоғи чўққисига тикилган байроққа ўхшайди. Бу ўринда байроқ ўша мамлакатнинг борлигига, куч-қудратига йўналтирилган бир рамз бўлгани янглиғ, "Фармонингга йиғлаб чўкай тиз" мисраси ҳам ошиқнинг севгилисига бўлган чексиз ишқидан бир далил, нишон. Айнан шу мисрада унинг маъшуқаси учун ҳар нарсага тайёр эканлигини аёнлашади. Қолаверса, айнан шу мисра "Усмон Носир" деб аталган шоир-мамлакат қудратини ҳам кўз-кўз қилгувчи байроқдир. Биргина шу байроққа қарабоқ унинг тенгсиз истеъдодига гувоҳ бўлиш, ундан ҳайратланиш мумкин... Ишонмайсизми? Ана, ўзингиз солиштириб боқинг. Бу мисралар аслиятда қуйидагича:

*Я опускаюсь на дно морское,
Я полечу за облако.
Я дам тебе все, все земное –
Люби меня!..*

Таржимадаги ижодкорлик ("Фармонингга йиғлаб чўкай тиз") ни қофия ("қиз – тиз") тақозоси деб ҳам талқин қилиш мумкиндир, эҳтимол. Лекин гап фақат бунда эмас. Аслият қофиясига эътибор беринг - у йўқ ("Морское – земное" - қофия эмас). Бу борада (яъни қофия масаласида) таржима варианты устун эканлигини эътироф этмоқ керак. Лекин аслият ўзича гўзал. У шу даражада гўзалки, ҳатто қофияга муҳтож эмас. "Я опускаюсь на дно морское, Я полечу за облако" мисраларининг маъно, яъни тўғридан-тўғри таржимаси "Денгизларнинг тубига тушаман (тушай), Булутларнинг ортига учаман (учай)" бўлар эди. Усмон Носир Лермонтов чизган манзарани Лермонтов таклиф

қилган бадий гап конструкциясига кўра эмас, балки ўз сўзлари билан қайта ёзадики, натижада, "Денгизларнинг тубларин кучай, Булутлардан баландга учай" каби олтин мисралар, чинакам ижод, аслиятга тенгма-тенг ижод намунаси дунёга келади. Чунки денгизнинг тубига тушиш билан уни қучиш, булутларнинг ортига учиш билан улардан баландга учиш ўртасида ер билан осмонча фарқ бор. Худди оддий гап билан шеърин мисра орасидаги тафовут каби.

Таржима тарихига назар ташласак, асосан, икки хили кўзга яққол ташланиб туради. Бири - тағламали (подстрочный) таржима, иккинчиси - мазмун таржимаси. Назаримда, бадий таржиманинг неча хили бўлишига қарамай, энг муҳими, асар руҳи тўғри таржима этилмоғи шарт! Шу руҳ берилдими, қолгани катта-кичик тахрирлар билан тузатилиши мумкин. Руҳ берилмасачи, барчаси бекор: чиройли сўзлар, силлиқ гап конструкциялари, ҳикматли сўзларнинг ўринли эквивалентлари, кўйинги, бутун "тоат-ибодат" сувга оқади-кетади.

Таржима ҳақида сўз борганда, "хўш, қандай асарларни танлаб олиш керак?" деган савол туғилади. Ва ўзингча жавоб излай бошлайсан: "Дунёнинг барча ирқ, миллат ва дин вакиллари учун умумийлик касб этувчи, айна дамда, миллат ботиний қиёфаси, характери, ўзига хосликлари бўртиб турган, универсал рамзлар ёрдамида катта ва муштарак ҳақиқатларга ишора қилувчи, образли қилиб айтганда, асар қаҳрамонларининг танаси балчиққа ботиб қолган бўлса-да, нигоҳлари юсакликларга қадалган, (кўзлари ҳам бадани янглиғ балчиқнинг ичида қолган асарларни таржимаю тарғиб қилишни жиддий ўйлаб кўриш лозим), миллатлар тарихи ёрқин қаҳрамонлар қисмати мисолида, энг муҳими, умуминсоний ва умумзамоний муаммолар жўрлигида ҳамда буларнинг ҳаммаси юсак санъат билан акс эттирилган бадий асарларни биринчи навбатда таржима қилиш керак". Бироқ, айна замонда, кўнглингнинг қайси бир буржида юқоридаги тавсия ва мезонларнинг биронтасига ҳам мувофиқ тушмайдиган, тамомила ўзга руҳдаги асарлар борлигини уларни ҳам зудлик билан чевириш зарурлигини фаҳмлаб турасан. Демак, бир қарасанг, қандай асарни таржима қилиш кераклигини биласан, бир қарасанг эса, кутилмаган "таклифлар"лар пайдо бўлиб, билганларингни чиппакка чиқаради.

"Хўш, муносиб асар топилди ҳам дейлик, кимлар уни таржима қилишга ҳақлироқ?" деган яна бошқа бир савол туғилади.

Бирон йирик асар таржимасига қўл урилар экан, бир томондан, асар ёзилган, иккинчи томондан, асар таржима этилаётган тилни бутун бадий товланишлари билан мукамал биладиган таржимонлар гуруҳи бўлиши мақсадга мувофиқдир (шеърлар, кичик асарларни

якка таржимон ҳам эплаши мумкин). Яъни мутаржимдан бирининг она тили асар ёзилган, бошқасининг тили эса таржима этилаётган тил бўлиши ҳамда ҳамкорлар шу тилда гаплашадиган эл ичида ҳар кун и ўз қадрдон тилларида гаплашишлари жудаям муҳим. Чунки шундай таржимонларгина тилнинг “юрак ритми”ни доимо ўз томирларида нозик ҳис қилиб турадилар. Айни дамда, улар бадиий адабиётнинг хос кишилари бўлиши, яъни адабиёт билан танглайлари кўтарилган бўлиши шарт. Демак, бир томондан, тил, иккинчи ёқдан эса, адабиёт кесишган, уларнинг кучлари бир ерда тўпланган чорраҳаларда (буни олимлар лингвопоэтика дейишади) амалга оширилган таржималаргина худди оригинал тилда яратилган бадиий пухта асарлар каби жуда узоқ умр кўради. Қолаверса, асар руҳи ҳар икки таржимон руҳиятига яқин, керак бўлса, уйқаш бўлиши кўп фойда беради. Яъни таржимон дунёқараш бобида, қисмат бобида ўзига яқин муаллиф асарларини ўгиришга бел боғламоғи керакки, “ўртада бегона қолмасин”. Албатта, ҳамма шартлар бажо келтирилган тақдирда ҳам таржимонларнинг имконларидан ташқарида қолиб кетадиган бошқа бир нарса борким, исми омаддир. “Омад деган нарса дунёда бор гап” дейди шоир (А. Орипов). Шу маънода Умар Хайём, Данте, Гёте, Пушкин, Лермонтов, Есенин, Экзюпери каби шоиру ёзувчиларнинг омадлари бор. Чунки улар Шоислом Шомухаммедов, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Чўлпон, Усмон Носир, Хайриддин Султонов каби таржимонларга рўбарў келишган. Албатта, таржима савияси ҳақида гапирганда олимнинг ҳар икки тилни яхши билиши мақсадга мувофиқдир. Масалан, мен форс тилини билмаганим учун Умар Хайёмдан амалга оширилган ўгирмалар хусусида батафсил илмий фикр айтолмайман. Шунга қарамай, бу нарса менинг Хайём ўзбекча рубоийларини ёд олиб ва айтиб завқланишимга ҳалақит қилмайди. Бинобарин, ички бир савқитабиййга кўра таржимон шоир рубоиёти руҳиятига туша олганини ўзимча ҳис қилиб юраман. Аммо Чўлпоннинг Пушкиндан қилган қуйидаги эркин таржимаси хусусида бемалол фикр айтишим мумкин ва керак:

*Баҳор чоғида ҳоли боғда бир зулматли тун эрди,
Ғариб булбул фиғон айлаб, “Гулим, раҳм айлагил”, дерди.
Бироқ ул гул қулоқ солмас эди фарёду афғона,
Фақат ором оларди ноладин тўлғона-тўлғона.
Сени ҳеч севмаган бир гул учун, эй шоирим, сен ҳам,
Ёнарсан, ўртанарсан, дод этарсан тинмайин бир дам.
Қўй энди, беҳуда дод этма, оҳинг унга етмайди,
Қарайсан, яшнаган бир гул, фақат додингга етмайди.*

Ушбу шеър майдонида Пушкин ва Чўлпон каби икки улуғ шоир учрашган, Чўлпон Пушкиннинг шоирлик “панжасига панжа ура” олган, натижада, уларнинг даҳолари бирлашган кўйи ана шундай юксак шеърый таржима намунаси дунёга келгандир. Шеър эркин таржима қилинган. Шунчалар эркинки, шеърнинг маъноси ёдлаб олингану қобиғи “унутилган”. Яъни Чўлпон Пушкин шеърининг руҳини аруз вазнига солиб таржима қилган. Шунинг учун ҳам тилдаги бир-икки “нуқсон”лар “кўзга ботмайди”. Чунончи, “Сени ҳеч севмаган бир гул учун, эй шоирим, сен ҳам” мисрасида “сен”, “Кўй энди, беҳуда дод этма, оҳинг унга етмайди, Қарайсан, яшнаган бир гул, фақат додингга етмайди” байтида “дод” сўзи икки қарра қайтарилган. Яна “оҳинг унга етмайди” рукни учун танланган “фақат додингга етмайди” рукнидаги қофия тўлиқ эмас. Лекин шеър руҳи оригиналдагига мос, жуда баланд пафосда таржима қилингани учун юқоридагилар камчилик бўлиб ғашга тегмайди, махсус текширмасангиз, билинмайди ҳам. Қолаверса, шеър арузга солингани учун сўз такрори, яъни тақрир ва мутлақ қофия (ўзакка қўшимча қўшиб ҳосил қилинган қофия) нуқсон саналмайди ҳам. Улар мумтоз шеър санъатлари доирасида тушунилади. Натижада, икки буюк шоир тандемида ўлмас бир шеър дунёга келган.

Э.Воҳидов, А.Орипов, Х.Султонов каби таржимонлар “Фауст”, “Илоҳий комедия”, “Кичкина Шаҳзода” сингари асарларни аслиятдан эмас, балки иккинчи - воситачи тил бўлмиш русчадан амалга оширишган. Шунга қарамасдан, улар ўз ўқувчисини топган, топмоқда. Хўш, нега? Чунки бу ерда ҳам таржимонлар асар руҳига кира олишган ва уни юксак санъат билан, айни дамда, ўзбекона тушунчаю ифода билан ўгиришга мушарраф бўлишган.

*Ой ўртанар, кўзларида ёш,
Кўкси доғу юраги қийма.
Эй фалак, мен эдим қуёш,
Нега мени қилдинг таржима? –*

деб ёзади шоир Эркин Воҳидов. Дарҳақиқат, таржима қилинган асарлар моҳиятини жуда теран бир тарзда очиб берадиган тўртлик. Чунки ой бир пайтлар қуёш эди, таржима қилингандан сўнг ой даражасига тушиб қолди, яъни кичрайиб, нури озайди. Демак, ҳар қандай асар таржимадан сўнг бир даража куйига қараб кетади, деган хулоса яшринган юқоридаги тўрт қатор шеърда. Чиндан ҳам шундайми-кан? Албатта, йўқ, дегимиз келади. Чунки ҳар қандай вазиятда ҳам асарнинг “камбағаллашиб” қолишини истамаймиз. Айниқса, у дур-

дона асар бўлса! Истамаймиз, аммо тўртликни ёзган шоир шунчаки, “навбатчи” қаламкашлардан бири эмаслигини, у мазкур тўртликни осмондан олиб ёзмаганини, ўзининг салмоқли таржима тажрибалиридан келиб чиқиб аччиқ ҳақиқатни битганини ёдга оламизу тилни тишлаймиз. Тилни тишлаймиз, аммо кўз ўнгимизда юз бераётган таржимага алоқадор ўзгача табиатли воқеалар шоир-мутаржим билан ҳар доим ҳам бир сафда туришимизга имкон бермайди. Чунки юқоридаги мисоллар бежиз келтирилмади. Эркин Воҳидовнинг ўзи ҳам, масалан, Есениннинг “панжасига панжа урган”, ура олган шоир-таржимондир. Энди бу гапга қулоқ тутинг сиз: бир неча йил бурун шоир Турсун Алининг қатор шеърларини рус шоири ва адабиётшуноси Николай Ильин таржима қилиб, “Звезда Востока” журнали тахририятига олиб келди. Мен диққат билан ўқиб чиқдим ва русчага таржима этилган шеърлар ниҳоятда пухта-пишиқ эканлиги эътиборимни тортди. Кейин оригинал вариантини сўраб олдим-да қиёслаб, икки ҳисса кунт билан ўқидим. Биласизми, мен ҳайратда эдим. Чунки таржима шеърлар оригинал вариантдан бир мунча устун жарангларди. Албатта, рус тили менинг она тилим эмас. Шу боис Николай Ильиннинг ўзи билан Турсун Али шеърлари борасида гаплашсам, “Ҳа, - деди у, - рус ўқувчиси учун Турсун Алининг шеърлари айтиш муддао. Бошқалар хафа бўлмасин-у, Турсун Али рус ўқувчилари учун биринчи рақамли ўзбек шоиридир!” деб қолса бўладими!.. Менинг ҳайратимга ҳайрат қўшилган эди. Чунки Т.Али шеърларининг таржимаси билан боғлиқ бу ҳол умуман таржима тўғрисидаги шаклланган қарашларимни чил-парчин қилиб юборган эди! Ахир, мен Эркин Воҳидовнинг таржима борасидаги тўртлигида акс этган мазмунни йигирма йиллар мобайнида мутлақ ҳақиқат дея бағримда авайлаб кўтариб юрган эдим-да!.. Таржима, нари борса, Чўлпону Усмон Носир, Эркин Воҳидову Абдулла Ориповлар амалга оширган чевирмалар даражасида, яъни асл матнга яқинлашадиган даражада бўлади, деб билар, шу билимимга суяниб яшар эдим. Энди, мана, кўрмайсизми, Турсун Али деган бир шоир пайдо бўлиб, неча ўн йиллар мобайнида қўлга киритган билим - хазинамни ўзининг тўртта уч қаторлик шеъри билан йўққа чиқариб ўтирибди. “Ҳап сизими, Турсун Али ака, - деб кўйдим ўзимга ўзим. - Бир ҳазил қилиб хумордан чиқаман ҳали!”

Кунлардан бир кун Николай Ильин (таржимон) Турсун Али (шоир) билан бирга келиб қолишди. Шунда мен иккаласига ҳам айтадиганимни айтдим. — “Турсун Али ака, дедим, - шеърларингизнинг сифати таржима қилингандан кейин кескин ортиб борапти, шунинг учун сизга битта укалик тавсиям - ўзбекчада шеър ёзинг-да, дарҳол Коля-

га бериб таржима қилдирингу ўша заҳотиёқ оригиналлари йиртиб ташланг! Уларни ҳеч ким ўзбекчада ўқий олмай доғда қолсин! Вақтлар ўтгач эса, шеърларингизнинг тадқиқотчилари бош қотириб, тиззасига урганча аттанг қилиб юришсин: "Таржимаси шундай бўлса, асли қандай бўлган экан! - деб. Роса кулишдик. – Мабодо, вақт ўтиб қизиқиш ортгандан ортиб борса, русчадан ўзбекчага ўгириб олишаверади..."

Кулги ўз йўлига, лекин бу гапда ҳақиқат борлигини Москвада нашр этилган ўзбек шоирларининг тўплами ҳам қайсидир маънода исбот этади. Чунки тўпламга айнан Турсун Алининг шеърларида акс этган анор образига ишора қилгандек "Анор" деб ном қўйилган ҳамда сўраб-суриштирганимизда ҳам айнан унинг шеърлари ҳақида мақтов гаплар кўп ёғилади. Ўша йили денг, мавриди келиб, забардаст шоиримиз Эркин Воҳидов билан бир даврада қатнашиш насиб этиб қолганда, мен устозга юрак ютиб тахминан шундай дедим: "Эркин ака, йигирма йиллардан бери мен сизни таржима борасида тўртлигингизни айтиб завқланар ва унда акс этган мазмунни бошқаларга ҳам юқтиришга ҳаракат қилар эдим. Турсун Али деган шоир чиқиб, ҳамма гапни чиппакка чиқарди-қўйди. Энди яна битта тўртлик ёзиб, менинг кейинги ҳолимнию ойнинг таржимадан кейин баъзида куёшга айланиши мумкинлигини акс эттирмасангиз бўлмайди", - дея Турсун Али шеърларининг таржимаси билан боғлиқ юқоридаги ҳангомани ҳикоя қилиб бердим. У ерда ҳам кулишдик.

"Кулги кулги билан", дейди руслар. Аммо шу кулгили воқеаларнинг замирида бизнинг таржима асарлар ҳақида доғмага айланаёзган тасаввурларимизни парчалайдиган ҳодиса юз берган эди. Ҳеч бўлмаганда мен бу гапни ўз тасаввурларим борасида дадил айтишим мумкин ва зарур. Онгимдаги стереотипни парчалаб, янги стереотипга йўналтиргани учун эса мен шоир Турсун Али ва унинг таржимони Николай Ильиндан миннатдорман, десам ҳаққим кетмайди. Энди гапим қуруқ бўлмасин учун Т. Али шеърлари ва таржимасидан иккитагина намуна келтираман:

Шеър:

Ой қарияпти,

Ер-да қариди.

Қариб бораяпти дунё.

Дарвоқе,

Тушун-да,

Сенга нимадир дегим келяпти! (Сайланма, Б.180).

Таржимаси:

Луна стрееет,
Солнце старееет,
Земля старееет,
Старееет мир.
Пойми же,
Я что-то хочу сказать тебе!

Дарвоқе, аслиятдаги “дарвоқе” “ёпишмаган гажак”ка ўхшаб қолган. Буни рус таржимони ҳам ҳис қилган каби таржима қилмаган. Йўқса, “Кстати” деб ўгириб қўя қоларди. Русча таржимада мантиқ изчиллиги ва софлиги бор. Аслида, бу ўринда ҳам “Солнце” билан “Луна”нинг ўрни алмаштирилганда нур устига нур бўларди. Чунки узоқдан, яъни қуёшдан то ерга қадар тасаввур нигоҳи ташланганда қуёш, ой, ер ва ундаги дунё, яъни ҳаёт тушуниларди. Ўзбекчада қуёшнинг қаригани ҳақида лом-мим йўқ. Рус таржимони буни ўзидан қўшган ва тасаввурдаги манзарани қуёшга қадар кенгайтириб, инсон яшаётган коинот бутунлигини мантиқан таъмин этган. Қолаверса, “старееет” ҳозирги замон давом феъллини қўллаш билан оқим - вақт оқими таъсирини қалбга юқтира олган. Аслиятда эса замонлар ҳар хил. Шундан оқимга путур етган. Лекин аслият, барибир, русча таржиманинг асоси бўлгани боис, шеър ҳақидаги мақтовларнинг ўзаги ҳам шоир Т. Алининг кайфиятига бориб боғланади. Бу кайфият дунё ва тириклик маънисини фалсафий идрок этишдан улгу олган. Ифодаси эса қисқа ва лўнда.

Қуйидаги шеърнинг қиёсий таҳлилини эса сизнинг ўзингизга ҳа-вола этаман.

Шеър:

Деразадан термуламан узоқ,
Излаганим ким?
Ахтарганим ким?
Топмадим.
Воҳ,
Юрагимдай бўм-бўш,
Беҳудуд дунё. (Сайланма. Б.186).

Таржимаси:

Я смотрю из окно так долго.
Кого я ищу?
Чего я ищу?

Не нашёл...

Ах!

Так пуст этот мир,

Пуст, как мое сердце.

Таржимада мантиқ урғуси ниҳоятда муҳим. Бу урғу аслият учун ҳам шундай. Йўқса, “нега асарнинг ҳатто тенг миқдорда олинган бир хил сўзлар иштирокидаги икки таржимасининг сифат даражалари ҳар хил?” деган саволнинг жавобини топиб бўлмасди. Натижада, бирини маза қилиб ўқиганингиз баробарида бошқасини нари суриб қўясиз. Юқоридаги мисолда айнан шу урғу таржима вариантида кучлироқ. Яъни таржимон мантиқ урғусига қойиллатиб амал қилган. Яна таржимон асл матн мазмунини ўзиникига айлантириб олган. Шу мазмунни ёд олган, унинг ич-ичига кирган ва ўз ифодаси билан таржима этган. Шунинг учун ҳам узоқдан қараганингда таржима деб аталган “чўққи” аслият деган “чўққи”дан баландроқ бўлиб кўзга ташланиб турибди.

Проф. Д. Қуронов эса “таржима қилинган асарнинг таржима эканлиги билиниб туриши керак” дейди. Жуда оригинал бир кузатиш. Яъни бир асар ўзбекчадан инглизчага ўғирилган бўлса, таржимадан кейин шу асарни инглиз адаби эмас, балки ўзбек ёзувчиси ёзганлиги билиниб турмоғи лозим экан. Чунки муайян миллатга мансуб ёзувчи қиёфасининг сақланиб қолмоғини ишташлик бор бу ерда. Кимдир қўшилар, кимдир қўшилмас, нима бўлганда ҳам, ўйлаб, мушоҳада қилиб кўришга чорлайдиган фикр бу. Яхшиси, ушбу масалани ўзимга энг яқин ҳолда содир бўлган мисол орқали тушунтириб беришга ҳаракат қилиб кўрай. Каминанинг “Ёлғизлик” деб аталган қиссасини филология фанлари доктори, шоира Замира Қосимова рус тилига ўғирган эди. Сўнг филология фанлари номзоди, ёзувчи Ольга Григорьева таржимани жиддий қайта кўриб чиқди ва айрим ўринларини қайтадан ўғириш керак, деб ҳисоблади, шундай қилди ҳам. Кейин мен таққослаб кўрсам, Замира Қосимова ўзбек ёзувчиси қаламидан чиққан асарнинг ўзига хослигини сақлаб қолишга ҳаракат қилган бўлса, Ольга Григорьева уларни (специфик сўз, ибора ва миллат характери, менталитети билан боғлиқ айрим тушунчаларни) русчалаштиришга уринган бўлиб чиқди. Биринчи таржимон асарни имкон қадар аслиятга яқин ўғириш тарафдори, йўқса, муаллифнинг ўзига ва миллатигагина хос бўлган ўзак хусусиятлар бой берилади. Модомики, бой берилар экан, таржима қилишнинг нима ҳожати бор? - деб ҳисоблайди.

Иккинчи мутаржим айтадики, у ҳолда таржиманинг баъзи ўринлари рус ўқувчисига тушунарсиз бўлиб қолади. Таржимадан мақсад

- ўзга тилли ўқувчининг бадий асардан баҳра олишини кўзлаш экан, бас, ўқувчига таниш бўлган тушунчаларга мурожаат қилиш ўринли. Акс ҳолда (таржима этилган асар тўлиқ тушунилмай қолган тақдирда), таржиманинг нима зарурати бор?..

Хўш, бу ерда муаммо борми? Бўлганда қандоқ! Йўқ эса, айтинг-чи, сизнингча, қайси таржимон ҳақли?.. Мен бу борада кўп ўйладим ва дабдурустдан тўғри жавоб бериш мушкуллигини англадим... Кўринадики, таржима ўта жиддий иш ҳисобланиб, у мавжуд асарни бор қилишга ҳам, йўқ қилишга ҳам қодир. Эҳтимол, кўпгина таржима асарларни (таржимасига қўшиб) кириш мақолаларию кўпдан кўп изоҳу шарҳлар билан бирга ҳавола этиш энг самарали йўллардан бири бўлса, ажаб эмас. Шунда таржима кўп жиҳатдан кутилган натижани беради. Масалан, XIX асрнинг рус классик ёзувчиларининг айрим асарлари француз тилига таржима этилгандан сўнг, изоҳу шарҳлар ҳисобига ҳажман 1,5 бараварга ортиб кетганлигидан адабиёт тарихи хабар беради.

Ўзбек адабиёти ҳар томонлама бой, сермазмун, сершакл адабиётдир. Навоий, Бобур ва Машраб каби даҳо санъаткорларимизни дунёнинг кўпчилики гаплашадиган барча тилларига юқори сифатда таржима қилиб, хорижликларнинг мутлоаа қилишларини таъминлай олсак, шунинг ўзида юртимиз, халқимиз ва кўнглимиз тўғрисида энг катта бадий информацияни дунёга етказган бўлардик. Бу ёқда эса бутун бошли Янги ўзбек адабиётининг сара намуналари навбат кутиб турибди. Демак, таржима билан боғлиқ асосий ишлар ҳали олдинда. Бу соҳада катта-кичик тажрибалар қилиб улгурган жамики таржимонларимизнинг хизматлари эса ана шу азим фаолиятга пойдевор бўлади, деб ишонамиз. Тўғри-да, юртимиз спортчилари билаклари кучини оламга намойиш этиб, Ўзбекистон байроғини дунё бўйлаб ҳилпиратиб юришибди, омадларини берсин! Энди навбат ақл ва юракларга етди! Энди юртимиз вакиллари бадий тафаккур ва ҳис маҳсули бўлмиш адабиёту санъат намуналарини жаҳонга намойиш этишади ва сира шубҳам йўқки, бу йўлда ҳам оламшумул натижалар қўлга киритилади! Ва, биз, ўзбеклар, юртимиз байроғини бадий салоҳиятимизнинг рамзи сифатида курраи заминнинг ҳамма мамлакатлари томига тикмоғимиз керак бўлади! Бунинг учун эса биз ўзбек адабиётини энг баланд савияда таржима, таржима ва яна таржима қилмоғимиз шарт!

2012 йил

“МУАЛЛИФ ЎЛИМИ”ГА СИЗ ҲАМ ОВОЗ БЕРАСИЗМИ?...¹ **(ЁКИ АСЛ ИЖОД СОҒИНЧИ)**

Биринчи қисм

Нарцисс гулни қаранг, ўзи меҳнат қилиб тупроққа илдиз отмас экан. Эҳтимол, бунини эплай олмас, эҳтимол, хоҳламас... Ким биланди, дейсиз, табиати шунақадир, балки... Хуллас, бу гулга бақувват дарахтлар танасидан униб чиқиб, унинг шираси билан озиқланиб кўкка бўй чўзиш маъқулроқ экан. У шу тарзда чиройини оламга кўз-кўз қилар экан. Шундай қилинганда илдизини қора тупроқ бағрида уринтирмай, тайёр замин - дарахтдан фойдалана қоларкан. Улкан дарахтлар бу гул учун ҳам меҳнат қилиб тер тўкаркан, қаранг...

...аммо уларнинг ёнидан ўтаётган одамларнинг аксари гулдан хушланар, гулга маҳлиё бўлишар экан. Фақат жуда оз сонли кишиларгина - ушбу тандем моҳиятини биладиган хос зотларнинг ботиний кўзларигина асл ҳолни – гулга чирой бахш этган дарахтни, унинг меҳнатини кўрар экан...

Лоқайдлик бора-бора инсон ботинидаги энг баланд мезонлардан бири - адолат туйғусини маҳв этади. Адолат туйғуси эса кишилик жамиятлари суяниб турган энг бақувват устунлардан ҳисобланади... Бу устунга дарз кетса, у ёгини тасаввур қилишнинг ўзи даҳшат...

Аристотель адабиётнинг этимологиясида табиатга (ҳар хил товуш ва рангларга, ҳаракат ва ҳолатларга...) тақлидни кўрган (“Мимесис” назарияси). Адабиётшуносликнинг кейинги тараққиётида қомусий олим қарашларини инкор қиладиган ёки уни ривожлантирадиган фикрлар ҳам ўртага ташланган. Бу борада Гегель, Уоррен, Уэллек, Белинский, Гассетларнинг қарашлари Аристотель нуқтаи назари билан ҳар доим ҳам бир хил бўлавермаган. Масалан, Гегелнинг машҳур “Эстетика”сини олинг. Олим у ерда бадий асарни табиатдан, ундаги яратикдан устун кўради. Чунки санъат асарида инсон руҳининг иштироки бор дейди ва ҳ.к. Лекин ҳозир гап бунда эмас. Чунки ҳар қанча айлантириб кўрмайлик, Аристотель мустаҳкам асосга эга фикр-ни илгари сурганлигини ҳаётнинг ўзи исботлаб келмоқда. Албатта, ўзгача қарашларнинг ҳам пишиқ-пухта пойдевори бор эса, олам кенг - яшайверади, бунга ҳеч ким қаршилик кўрсатолмайди. Қолаверса, Гегел ҳам, бошқалар ҳам дастлабки улғуни Аристотель бободан олишганига тарих гувоҳ. Зеро, адабиёту санъатнинг келиб чиқишида қомусий олим назарда тутган “тақлид”нинг ҳиссаси ҳамиша ўз ўрнида

¹ Ушбу мақолада кўтарилган муаммо юзасидан сизнинг ҳам фикр-мулоҳазаларингизни кутиб қоламиз. Таҳририят.

соби́т қолиб келаётганидан-да кўз юмиб бўлмайти. Воқеан, масала моҳиятига назар ташласангиз, ҳар қандай ижодкор ўзини ўраб турган оламдан таъсирланиб, унга эргашиб нималарнидир қоғозга туширади. Ибтидо ҳамиша шундай. Бироқ эргашишда ҳам эргашиш бор. Кўр-кўрона тақлид ёки нусха кўчириш билан Аристотель айтаётган "тақлид" орасида ер билан осмон оралиғича фарқ борлигини мулоҳазали киши дарҳол фаҳмлайди, албатта. Улуғ устоз таъкидлаган "тақлид"да ижодкор "мен"и (субъект) иштирок этади. Бу "мен" (субъект) борлиқ (объект) билан мулоқотга киришгандан кейингина ўзини намоён қилади. Муҳими, Аристотель назарда тутган "тақлид"да ижодкор "мен"и ўзлигини намоён эта олади. Нусха олиш (плагиатизм) да эса айнан шу нарса - ўзлик йўқ. Плагиатор ўзлигини ўзга (асл) ижодкор "мен"и соясига яширади. Кейин эса асл нусхани яшириб, ўзи(нусха)нинг оригинал бўлишини хоҳлайди. Бас, бу йўлни ижод деб бўлмайти. Бундай ҳаракат бировникини ўзлаштириш, яъни ўғрилиқ, қароқчилик, юзсизлик ва виждонсизлик деган оғир сўзлар билан аталади (аталмоғи шарт!). Санъаткорлик, ижодкорлик дегани бу Яратгanning ижодига эргашиб, айна пайтда, ўзи (субъект)дан нимадир қўшиб яратишдир. Кўчирмакашлик бўлса, банданинг ижодига ўхшатма ёки ундан нари – ўша ижоддан атайин ўзлаштиришдир. Адабиёт ва санъат жамоатчилиги орасида плагиатизмга танқидий муносабат-қарашни сингдириш билан номаъқул тус олиб бораётган тамойил илдизини қуритиш сари бир одим ташлаган бўламиз. Хўш, нега дабдурустдан бу ҳақда эслаб қолдик? Гап шундаки, 2012 йилнинг октябр ойида "Миллий" театр намоиш этган Вина Дельмарнинг "Омон бўлгил, азизим" спектаклини томоша қилиш асносида ажабтовур ҳолга тушдим: спектакль қанчалик машҳур бўлмасин, мен у билан илк бор юзлашиб турган эдим. Хулласи калом, сахнада воқеалар бошланганда, негадир мен ўзимни улар билан танишдек ҳис этдим. Нафақат танишдек, балки у ердаги аламонк, айна дамда, ўта қизиқарли сюжетни деярли ёд билар эдим. Хўш, қаердан? Кўп ўтмай, лоп этиб хаёлимга "Боғбон" фильми тушди. Во ажаб, ҳинд кино санъатининг Амитабх Баччан, Салмонхон каби маҳоратли актерлари роль ижро этган ушбу фильм Вина Дельмарнинг "Омон бўлгил, азизим" спектакли билан икки томчи сувдек бир бирига ўхшаш эди!.. **Бу биринчи воқеа!**

Тавба, дунёмиз фикр ва ғоя қароқчилигига шу даражада ружу қўйдимики, пировардида катта-катта адолатсизликлар шундоқ кўз ўнгимизда осонликча рўй бера бошлабди ва биз уларни кўпчилик бўлиб қабул қилиб, тик оёқларда олқишламоққа тушибмиз! ("Боғбон" фильми дунё, айниқса, Шарқ мамлакатлари киносеварлари орасида анчайин маълуму машҳур бўлган эди, эсланг!)

Спектакль давомиди, ундан кейин ҳам ушбу ўхшашлик мени сира тинч қўймади. Юрсам-турсам, хаёлимни тамоман ишғол қилди-қўйди. Айни пайтда, Ўз ФА Тил ва адабиёт институтига муҳокама учун келган айрим диссертацияларда, қўлимга тушаётган шеърӣ ва насрий китобларда, турли хил тадқиқотларда, ҳатто тарихий асарларда-да ана шундай "ўхшаш чехралар" сўнгги йилларда тез-тез учраётгани тўғрисида ўйлай кетдим. Уларнинг сони шунчалар кўп-ки, барчасига танқидий муносабатда бўлиб, муҳокама қилишга, бор гапни очиқ-ошкор айтишга, баъзан эса, жилла курса, ўз юрагингда "хукм" чиқаришга-да улгурмайсан киши - агар сиз адабий-илмий жараёндан чинакам маънода бохабар бўлиб бораётган бўлсангиз, албатта. Ахир, танқидчилик у ёки бу савиядаги қаламкашнинг ортидан мудом соядек эргашиб юриб, унинг ҳар босган қадамига тарози тутишга маҳкумлик, дегани эмас-ку! Ахир, мунаққид мутахассис сифатида, авваламбор, юксак савияли асарлардан бадиий-эстетик завқ туйиб, уларни жўшиб таҳлилу тавсиф қилиб яшашни истайди. Асло, қандайдир ўртамиёна қаламкашнинг нуқсонини топаман деб, уни "овлаш"ни қўзлаб, туну кун китоб титиб тонг оттирмайди у! Ҳақиқий танқидчи (аслида, таҳлилчи!) буни ўзига эп кўрмайди. У буларнинг барчасидан баландда туради. Баъзан шунчаларки, унинг қаватига кўтарилиб, олимнинг бадиий-эстетик даражасига муносиб шу куннинг кайфияти юксак санъат билан акс эттирилган тўрт қатор шеър ё кичик бир ҳикояни дабдурустан топиб беролмай ҳам қоласиз. Аммо вазият жиддий тус олиб, атрофда сохталик ва қаллоблик урчий бошлаганда, жим туриш ҳар қандай мунаққиднинг олдин инсонлик, кейин олимлик шаънига доғ бўлиб тушади...

Ижодкор Оллоҳ яратган борлиқдан бадиий-эстетик завқ олиб ўз асарини ёзади. Мунаққид эса ана шу ижодкорнинг асаридан худди шундай таъсирланади. Лекин ҳамма гап шундаки, танқидчи инсон яратигини Оллоҳникига солиштириб мутолаа ва мушоҳада қилади. Бадиий асарнинг нечоғли ҳаёт ҳақиқатига яқинлашиб келгани ана шунда аён бўлади. Танқидий муносабат ҳам шу ўртада туғилади. Яъни шоир, ёзувчи ва драматург хомтаъма бўлмасинким, мунаққиднинг суянадиган асоси йўқ деб. Асло ва асло! Ҳақиқий олим ҳам доимо ҳақиқий ижодкор суянган бош асосга таяниб иш кўради. Ижодкор, Оллоҳ ва олим ўртасида воситачи, яъни шаффоф шиша – линзага менгзайди. Оллоҳ зиёсининг олим қалби ва тафаккурига нечоғли етиб келиш-келмаслиги ана шу линзага, унинг ботиний хусусиятлари (биринчи галда, шаффофлик даражаси) га боғлиқ.

Хўп, мунаққид муносабат билдиришга ахийри фурсат ва журъат ҳам топди дейлик. Бунинг натижаси қандай бўлади? Масалани

шу тарзда қўйганда, жавобнинг кўнгилни хурсанд қиладиган томони заифроқ жаранглайди. Бу ҳам танқидчининг шаштини қайтаради, албатта. Қатъи назар, у мазкур ҳолнинг туб илдизига тушиб бориши кераклигини ўзининг бурчи деб билади. Худди бир муслим зиммасидаги беш фарзга қарагандек қарайди у ўзининг мутахассислик вазифасига. Танқидчи олдидаги фарз мақомидаги вазифа шундан иборатки, у масаланинг моҳиятига чуқур кириб, унинг қонуниятларига дахлдор ҳулосалар олиб чиқиши керак бўлади. Токи, жамият аъзолари ана шу қонуниятларга қараб, ўз ҳаёт компоси миллиларини (адабиёт ҳақидаги мушоҳадалар воситасида) тўғрилаб олсин! **Айтилганлар мазкур мақоланинг ёзилишига туртки берган иккинчи сабаб эди.**

Учинчи воқеа. 2013 йил 15 март куни Ёзувчилар Уюшмасининг “Бадий таржима” бўлими йиллик ҳисоботида Уюшма Раиси, Халқ ёзувчиси М. Али қўлидаги катта китобни кўрсатиб, ҳаммани ҳайратга соладиган бир аянчли ҳолни ошкор айлаб, бундай “қилмиш”нинг охири вой бўлишини айтди. Маълум бўлишича, “Ўзбек халқ эртаклари” ни ўзга тил(немисча)га ўгирган ёш таржимон эртак-китобнинг муқовасига муаллиф сифатида ўз исмини қўйиб юборибди! Ана, холос... Чет тилида чиқаргани учун, эҳтимол, “ким ҳам кўриб ўтирибди?” деганми ё “хорижий тилни мендан ўзга биладиган йўқ!” санаганми, хуллас, натижа – ўртада ва ғоят аянчли!

Тўртинчи воқеа. Кунлардан бир кун, “Шарқ юлдузи” таҳририятига келган материаллар билан танишиш чоғида битта мақоланинг услуби низоҳатда таниш эканлигини сездим. Кейин эслаб, “Адабиёт-шунослик луғати” (Қуронов ва бошқ. Тошкент: Академнашр. 2010) ни олиб қарадим. Бир хил. Аввалига кўзларимга ишонмадим. Наҳотки, очикдан очик, нуқта-вергулигача шу янглиғ кўчириб, яна Республиканинг “отахон” журналига уялмай-нетмай кўтариб келиш мумкин бўлса!.. Гап шундаки, мақола муаллифи (исми шарифини ёзмадим – аввало, мақола тўхтатиб қолинди, бу ҳақда муаллифнинг ўзига айтиб, эълон қилиниши хунук оқибатларга олиб келиши тушунтирилди, қолаверса, навниҳол қиз номига жабр бўлмасин!) Вилоят Педагогика институтининг ёш тадқиқотчиси, “ўзининг” модернизм ва постмодернизм ҳақидаги “мақоласи”га юқорида номи зикр этилган китобдан шундоқ кўчириб қўя қолган эди. Адолат юзасидан айтиш керак, “мақола” ибтидоси ва интиҳосидаги бир неча жумлани (эътибор беринг – бор-йўғи бир неча жумла!) “луғат”дан тополмадим.

Бешинчи воқеа. Шаҳрисабзлик она тили ва адабиёти ўқитувчиси, шоира Зухра Очилова таҳририятга шеър олиб келиб, шундай деб қолди: икки шоир шеърини ўқидим - деярли бир хил. Мен унга

шу ҳақда мақола ёзишни айтдим. Орадан кўп ўтмай, шоира иккала китобга кўшиб бир бетгинадан иборат мулоҳазаларини ёзиб келди. Унда шундай дейилади: “Яқинда Мирпўлат Мирзонинг “Таскин” (Тошкент: Ёзувчи. 1995) ҳамда Қаҳҳор Турсунзоданинг “Шамсия” (Қарши: Насаф. 1998) тўпламлари қўлимга тушиб қолди. “Таскин”нинг 5-бетидаги “Куз” шеъри “Шамсия”нинг 51-бетидаги “Куз ёмғири” шеъри билан мавзу, матн хусусияти жуда ўхшаш. Наҳотки, икки ижодкор битта мавзуда шу қадар бир хил шеър ёза олса?...” Саккиз қаторли шеърларни солиштириб, бор-йўғи икки мисрада жузъий тафовут кўрган шоира куйидагича хулосаларга боради: “Демак, шеърнинг у ёқ бу ёғини ўзгартириб, муаллиф бўлиб олиш осон экан-да... Аммо китобхоннинг ҳафсаласи пир бўлгани қолади”. Худди шундай ачинарли воқеалар илмий асарлар ва мақолалар саҳифаларида тез-тез учраб тургани ташвишимизни чандон орттиради.

Олтинчи, еттинчи... ва ҳ.к. воқеаларни ўзингиз эслаб кўринг-а. Чунки сиз ҳам шу каби салбий ҳодисаларга дуч келган бўлишингиз мумкин.

Иккинчи қисм

Адабиётшуносликда “Муаллиф ўлими” деган термин ва бу термин тагида бутун бошли қарашлар тизими мавжуд. Устига-устак, “интертекстуаллик” деган яна бир қаноти пайдо бўлдики, унга кўра ҳар қандай асар бу - матн ўйини. Яхшиси, луғатга мурожаат қиламиз: **“ИНТЕРТЕКСТУАЛЛИК** (лот. *inter* – аро, *textum* – тўқима, мато, матн) – фанга француз филологи Ю.Кристева киритган термин. Унга кўра, ҳар қандай матн аввал мавжуд бўлган матнларни трансформация қилган ҳолда ўзига сингдирган цитаталар мажмуидир... И. тушунчаси структурализм ва постструктурализм йўналишидаги адабиётшуносликда жуда тез оммалашди. Жумладан, француз адабиётшуноси Р.Барт ҳам И.ни қўллаб-қувватлайди, ҳар қандай матн “қўштирноқсиз цитата” деб билади. Яъни, унга кўра, ҳар қандай матн моҳиятан интертекст бўлиб, унда аввалги ва жорий маданиятга оид матнлар у ёки бу даражада таниб олиш мумкин бўлган алфозда мавжуддир. Албатта, адабий асар ўзидан олдинги ва жорий замондош адабиёт билан диалогик алоқада экан, унда бошқа матнларнинг излари сезилиши (қ. *реминисценция*) табиий. Бироқ постструктуралистлар бу ҳолни мутлақлаштирадилар, уни бадий асар табиатини белгилловчи қонуният мақомига кўтарадилар. Аввало, улар матнни гоят кенг тушунади: адабиёт, маданият, жамият, тарих, инсон – буларнинг бари матн, бари матн тарзида ўқилиши ва уқилиши мумкин. Шундан келиб чиқиб, инсоният маданияти тўласича битта интертекст сифатида ту-

шунилки, у янги яратилаётган ҳар қандай матнга асос (подтекст) бўлиб хизмат қилади. Демак, янги яратилаётган матн субъекти маданиятнинг улкан интертекстини ташкил қилаётган саноқсиз матнларга сингиб кетади, йўқолади. Шу тариқа матн муаллифи интертекстуал ўйин проекция қилинадиган бўшлиқ деб тушунилади, матнга эса индивиднинг мақсадли фаолияти эмас, онгсиз тарзда амалга ошувчи "интертекстуал ўйин" маҳсули сифатида қаралади. Бу эса бадиий ижодда индивидуалликни инкор этиб, табиий равишда "субъект ўлими" (Фуко), "автор ўлими" (Р.Барт) концепцияларига боғланади.¹

Бир қарасанг, юқоридаги мулоҳазаларда асос бордек, бир қарасанг, жудаям баҳсталаб. Чунки инсон боласи дунёга келиши билан атрофга ўрганишга мойил кўзларию қулоқларини тикади. Унинг билими оламдан ва одамдан келади. Шаклланиши мобайнида сўз, гап, гап конструкциялари, матн... буларнинг барини у ташқаридан, жамиятдан, одамлардан ўрганади. Ранглару товушларни ҳам худди шундай, тап-тайёр ҳолда қабул қилади. Бошқача айтганда, саналганларнинг ҳаммаси - бир қолип. Инсон ҳар қандай фикрни ана шу қолиплару шакллар ёрдамида ифода қилади. Шунинг ўзиёқ инсон томонидан яратилган ҳар қандай ижод намунаси мутлақ аслият эмаслигига далил. Шу маънода ёзувчи асари ҳақиқатан ҳам интерматн, яъни матнлар ичида матндир. Лекин масаланинг бошқа жиҳати бор: аввало, инсон боласи бу фақат ташқи шарт-шароитнинг маҳсули, социал мавжудотми? У чиндан-да ҳамма нарсани ташқаридан ўрганадими? Ёки у туғилишдан оқ шу билимларни билишга қодир ва мойил бўлиб дунёга келадими? Унинг руҳий илдизи қаерга кетди? Биологик асоси-чи? У бир лойнинг ўзида ҳам руҳий, ҳам биологик, ҳам ижтимоий-маданий илдизга эга-ку! Инсон бармоқ изларидаги фарқлилик нимага ишора? Аслиятга эмасми? Ҳар бир бола туғилишдан оқ оригинал талъати билан дунёга жар солмаяптими? Ўша қолип-шаклларни олайлик. Шу шакллар ёрдамида ўзликни ифода қилишда аслиятни сақлаб қолиш мумкин эмасми?! Яъни ҳар бир соғлом инсон қўлида бештадан бармоқ бўлгани (бир хиллик, қолип) ҳолда, ҳар бирининг излари турфа-ку (асплик)!

Инсон борки, ҳаётни атроф-жавонидан, табиатдан, ўзидан катталарнинг тажрибасидан ўрганади, ўз теграсидаги борлиқни кузатади, унга эргашади, тақлид қилади. Кейин шоир "Излаб чиқдим мен ўз йўлимни" деганидек, аста-секин ўзиникини қидириб йўлга тушади. Ёш бошловчи ижодкор ўз навбатида китоблардан ҳам кўп сабоқ олади, дастлаб уларга эргашиб қоғоз ҳам қоралайди. Лекин

¹ Курунов ва бошқ. Адабиётшунослик луғати. Тошкент: Академнашр. 2010.

қалби ва тафаккури балоғатга етиб, одамларга муҳим бир “гап” айтишга чоғланганда, албатта, ўз сўзини айтишга чоғланиб қолади. Аслида, матнларга, яъни китобларга эмас, ҳаётнинг ўзига тақлид қилиш тақлидларнинг энг юксаги бўлса, не ажаб! Тушунчамиздаги чинакам ижод дегани ҳам шу, аслида. Чунки ҳаёт ҳамиша ҳар қандай қолипларни синдириб, янгисини тақлиф этаверади. (“Дунёда жамики ҳислар устидан Қаҳқаҳа уради қадим бу ҳаёт” – А.Орипов.) Ушбу янги йўл ижодкорнинг ўзига тегишли бўлади. Албатта, “ҳар қандай янгилик яхши унутилган эскиликдир”, деган нақл бор. Жони бор шу гапнинг. Лекин мавжуд ғоя ва назария, мазмун ва шаклдан нусха кўчирилмай, ҳаётнинг ўзига эргашиб, у билан яқин мулоқотдан туғилган янги асар ҳар қанча “яхши унутилган” эскиликка ўхшаса ҳам, барибир, янгилигича туғилади, шундай бўлиб қолади. Чунки у ҳаётга тақлидан яратилган бўлади. Ҳаёт эса бир жойда турмайди: у ўз шаклини мудом янгиллаб, турлаб боради. Бас, шу янгилик (жилва!) унга тақлидан яратилган янги асарда акс этмай қолмайди. Ушбу асар эскининг янгиси бўлиб дунёга келади. Мавжуд китоблар соясида яратилган “асарлар”да эса ҳол ўзгача. Тақлидчи ҳаётга эмас, асарга, бировнинг меҳнатига (унинг ҳаётни кузатиб эришган бадиий қолипи - моделига) тақлид қилгани боис, унинг асари эскининг эскиси бўлиб қолаверади. Менга “Хамса” анъаналарини мисол келтириб, эътироз билдириш мумкин. Назаримда, ҳамма адабий ҳодисаларни бир хил мезон билан ўлчаб бўлмайди. Албатта, Низомий Ганжавий ҳаётга ва эллар орасидаги мавжуд афсоналару дostonларга биринчи бўлиб тақлид қилди, натижада, “Хамса”дан ўрин олган беш асарда ҳаётнинг муайян моделини яратди. Бошқа “Хамса”чиларнинг хизмати ҳар қанча ўзгачалигига қарамай, мавжуд илк асарнинг шаклига (демак, Ганжавий яратган бадиий моделга) қайсидир маънода тақлиддир. Бу бор гап. Аммо тақлидда ҳам тақлид бор, дедик. Бу ўринда издошлар Ганжавий даҳоси соясида қолиб кетмасликка ҳаракат қиладилар ва бунга эришадилар: мазмунда нигоҳлар гоҳ-гоҳ тақлид қилинаётган асар воқелигидан ҳаётга томон кўчади, шоир энди эмин-эркин бўлгандек, ўзи ва ҳаёт орасидаги муносабатни воситачисиз қоғозга туширади. Ғарбда Ганжавийникидан бошқа “Хамса”ларни таржима деб билишларини ўқиганимиз бор. Бу бежиз эмас, чунки мазкур фикр юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан. Лекин у пайтда сайёр сюжет тушунчаси кенг ёйилганлигини унутмаслик керак. Биз нарса-ҳадисаларга баҳо бераётганимизда ўз давримиз кайфияти ва мезонларидангина келиб чиқадиган бўлсак, ҳақиқатга қай даражада яқинлаша оламиз? Ахир, “Хамса” ҳақида гап кетганда, авваламбор, у яратилган давр мазмун-моҳиятини ҳисоб-

га олмоғимиз дуруст эмасми? Шу боис менинг ҳам худди сиз каби қолган "Хамса"ларни тақлидчи деганлар билан баҳслашгим келади: "йўқ, "Хамса" таржима асар эмас, унда ҳар бир шоир мавжуд шаклга ўз мазмунини, изтиробу кечинмаларини тўкиб солган, бас, унинг ижодкори таржимон деб эмас, ижодкор деб аталмоғи шарт!.." Айни дамда, ичимизда ҳеч бир валломатнинг гапига қулоқ солмайдиган яна бир қайсар мунаққид яшайдики, у ҳеч бир тап тортмай: "Хамса"да ҳар иккиси – тақлид ҳам(инсонга эргашиш), ижод ҳам (табиат (ҳаёт)га эргашиш) баробар иштирок этган" дейди гўё охириги нақд гап шу дегандек. Навоийга келадиган бўлсак, даҳо шоирнинг хизмати фақат "Хамса" ёзгани билан белгиланмайди. У бу мухташам асарни ўша вақтда "ҳарб тили", нафис адабиётга мутлақо ярқочасиз дейилган туркийда яратди. Бу билан Навоий ўша пайтда туркий тил борасида стереотипга айланган жамики ҳақоратомуз қарашларни бир зарб билан парчалаб ташлади. Ахир, бунга Низомийдек яна бир башарий миқёсдаги даҳонинг ўзи ҳам журъат қилмаган эди. Бу эса Навоийнинг яна бир хизмати! Бутун туркий халқларнинг ғурур-шарафи учун адо этилган мислсиз хизмат! "Хамса" ҳодисасида Низомийнинг асосчи мақомидаги хизматини муносиб равишда тўрига қўйган ҳолда, Навоийни "тақлидчи" деяётган ғарблиklar ва ғарбчиларга қарата бундай ҳодиса ҳақон адабиётининг бошқа намуналарида ҳам учраб туришини, масалан, Ж. Жойснинг "Улисс" романи кўпгина жиҳатларига кўра (номланиши, шакли, қаҳрамонларининг танланиши, воқеаларининг тартибланиши ва ҳ.к.ларида) Хомернинг "Одиссея"сига ўхшашлигини, лекин шунча зоҳирий ўхшашликлар бўлгани ҳолда ҳеч ким Жойсни тақлидчиликда айбламаслигини мисол тариқасида эслагим-эслатгим келади.

Мавзуга алоқадор тағин бир гап шуки, оригинал сюжет шакллари яратиш осон иш эмас. Ижодкор ҳар қанча истеъдодли ва ҳатто даҳо бўлмасин, унинг қачон ва қандай даврда туғилиши ҳам кўп нарсани ҳал қилиб бериши, чунончи, ҳар жиҳатдан тубдан ўзгаришлар рўй бераётган замонлар ижодкорга жуда хилма-хил сюжет шакллари шундоққина тақдим қилиб қолиши мумкин. Бунга амин бўлмоқ учун Қодирий ва Чўлпон ҳаётию ижодини бирров эса олишнинг ўзи кифоя. Ўрни тарихий бурилишлар палласида туғилиш ва яратиш ижодкорнинг тақдирида кўпинча ҳал қилувчи омилга эга. Бу энди алоҳида ўрганиладиган ҳодиса.

Мени яна Бобур шеърияти ўзига оҳанрабодек тортаверади. Аввалига билмас ва тушунмас эдим, узоқ йиллар давомидаги ўйлов, мушоҳада ва тажрибалар натижасида шундай хулосаларга келдимки, бу дилбар ва ҳароратли шеърият тўғридан-тўғри шоирнинг ҳаёт

билан муносабати бағридан ўсиб чиққан экан. Шоир асарлари гарчанд шаклан рисоладаги аруз вазнида битилган бўлса-да, ўзининг ички мазмун-моҳияти ва юксак пафосига кўра мумтоз шеъриятнинг умумий қолипларига унчалик ҳам тушмас экан. Бунинг энг катта сабаби эса, назаримда, Бобур шеъриятида илк бор "лирик мен" тушунчаси ғоят аниқ ва кучли бир тарзда намоён бўлаётганди. Кўпгина шоирлар шеърларида "биз" тушунчаси мавжуд эса, Бобурда "мен" бор эди. "Биз"нинг қиёфаси ғоят умумий бўлиб, масалан, ўнта шоирнинг ғазалидаги қаҳрамон гўё эгизаклар каби ўхшаш эса, "мен"ники ярқ этиб олис-олислардан ҳам кўзга ташланар, худди қадрдон инсон сиймоси янглиғ ўзига жалб этар эди. Масала моҳиятини мақола мавзуй нуктаи назаридан текширадиган бўлсак, демак, Бобур мумтоз шеъриятда урф бўлган умумий адабий қаҳрамоннинг ҳаёлдаги ҳолини (қисмати) эмас, йўқ, балки зиддиятли ҳаёт оқимида сузиб бораётган реал инсон ҳолини (қисмати) шеърга солган. (Бошқаларда бу жиҳат фрагментар тарзда, Бобурда эса тўлақонли тарзда бутун бўй-басти билан намоён бўлган.) Яъни у, авваламбор, инсон ижодига эмас (тақлид), Яратганнинг ижодига кўнгил кўзини тиккан (ижод).

(Шу ўринда, айтилганлардан келиб чиқиб, масаланинг бир муҳим жиҳатини ойдинлаштириб олмоқ керакка ўхшайди. Ижод борасида тақлид бу - инсон яратган ишларга эргашиш бўлса, ижод бу - Яратганнинг асари – ҳаётга эргашишдир.)

Халқ мақоллари, эртаклари нима? Уларни чинданам бутун бошли халқ тўпланиб олиб ижод қилганми? Йўқ, албатта. Улар ҳам аслида шу халқнинг истеъдодли вакилларига тегишли. Фақат уларнинг номлари - муаллифлар унутилган. Ўзбекистон халқ шоири Э.Воҳидов "Мақоллар - номсиз шоирларнинг сатрлари..."¹ деб ёзади. "Муаллифнинг ўлими" алалоқибат шу натижага олиб келадими? Ҳар ҳолда, бундай натижа бировнинг асарини бошқанинг ўзлаштириб, ўз номидан эълон қилишидан беҳроқ. Чунки муаллиф, гарчи унутилган бўлса ҳам, унинг асарига нисбатан, масалан, "ўзбек халқ достони" дейилса, унчалик алам қилмайди. Чунки у мазкур миллатга мансуб бўлгани учун "халқ достони" дейилганда у ҳам шу халқнинг орасида туради. Адолат қисман тикланган бўлади. Ҳазал жанрига эътибор қилинг. Мақтаёсида шоир исми албатта ёзилади. Натижада, бир шоирнинг шеъри бошқа шоирга "ўтиб кетмайди". Алоҳида ўйлаб кўришга арзигулик мавзу...

Гуманитар фанлар тарихида Ғарбда инсон XVIII асрдан эътиборан ижтимоийлаша бошлади, жамиятда якка шахс - субъектнинг

¹ Э. Воҳидов. Изтироб. Т.: Ўзбекистон.Б.92.

роли ортди, дейилади. Бу ҳодиса Шарқда, хусусан, бизда XX юз-йилликка келиб рўй берганлигига тарих гувоҳ. Шахс мақомининг ўтмишда нисбатан паст бўлиб, замонамизга келиб ортиб боришининг ҳам муаллифлик масаласига дахлдор томони бор, деб қаралади. Адабиёт тарихига назар солинса, чунончи, халқ дostonлари, кўшиқлари, маталлари, аскияларининг муаллифсиз эканлигини, уларнинг "халқ" деган ғоят умумий ном остида берилиши кишини бошқа хаёлларга ҳам олиб кетади. Жумладан, тарихда кишилик жамиятларида умумруҳ-кайфият кучлик бўлиб, якка кишининг индивидуаллашуви кўпроқ кейинги тарихий формацияларга тегишли ҳодиса эканлиги ҳам жиддий ўйлаб кўриладиган масала. Хуллас, қайси томондан қараманг, муаллифлик масаласи, унинг "туғилишию ўлиши" билан боғлиқ фикр, қараш ва фаразлар тадқиқининг ўзиёқ башарият тақдири, унинг ижтимоий-маданий-психологик тадриж босқичларидаги турланиши, қолаверса, инсон руҳияти муаммоларининг кўпгина қоронғи томонларини очиб берадигандек туюлади менга.

Инсон аъмолига эргашиш - тақлидларнинг энг қулайи. Табиатга тақлид эса ижоднинг энг асл ва энг қийин шакли. "Муаллиф ўлими" шунинг уддасидан чиқолмаганларга, бугунги куннинг шоуменларига, истеъдоди ҳамин қадару лекин ўзи машҳур бўлишни ўлгудек истаётган уддабуронларга ғоят кўл келади. Испан эстети ва файласуфи О.Гассетни эсланг, ихтирони якка олимлар амалга оширади, лекин унинг роҳатини омма кўради, деган эди. Ижоддаги тақлид борасида ҳам шунга яқин бир ҳол кузатилмоқда: ҳақиқий ижодкор юрак қони билан асар яратади ва унинг кучи, асаби, вақти шу ерга қадар етади. Плагиатларда эса куч, асаб ва вақт ана ўшалар меҳнатини ўзлаштиришга сарфланади ва кўпинча, "улоқ"ни шулар олиб қочади. Чинакам истеъдод ўз ичидаги ижод дарди билан курашишгагина қодир. Унинг, на мукофот ва на умум эътирофини таъмин этувчилар кўнглини олишга қурби келади. Бас, фақат ва фақат камол топган, ориятли жамиятларгина истеъдодни ўз ҳимоясига олишга қодир.

...бир йиғинда қатнашчилардан бир Ҳоди Тоқтошнинг машҳур "Муҳаббат ўзи эски нарсa, лекин ҳар бир юрак уни янғортади" деган фикрини Абдулла Тўқайга нисбат берган эди, ўтирганлар уни тузатишди. Нотик: "Нима фарқи бор, у айтдими, бу айтдими, муҳими ким айтганида эмас, балки қандай айтилганида, айтилган гапнинг мазмун-моҳиятида", деди. Бошқа бир кун ёзувчи дўстим: "яхши ирод қилинган фикр ё қарашнинг остида кимнинг оти тургани мутлақо аҳамиятли эмас. Уни Навоий айтадими, Бобурми, менга фарқи йўқ. Биз учун унинг борлиги муҳим. Исми нима? Беш ё олти ҳарф, холос", деди. Мен ўйланиб қолдим.. Муҳтарам ўқувчи, мен бу ерда ўша но-

тиқнинг ва дўстимнинг ҳам ахлоқидан шикоят қилиб ушбу мақолани ёзмаймман, асло! Мен шундай ёндашув тобора ҳаммага хос бўлиб бораётганлигидан, ушбу ҳол давримиз кишиларининг умумий кайфиятига айланиб кетаётганидан ташвишланиб бонг уряпман, холос. Мақола шу боис ёзиляпти. Яна шу боиски, мен ана шу тамойилга, гарчи у кўпчиликка тааллуқли бўлса ҳам, қарши бўлганим учун ёзиляпти.

...учрашувлардан бирида устозлар томонидан муайян фикрлар айтилди. Шунда талабалардан бири туриб, "тушунчалар нисбийдир, сиз учун душман бўлган одам мен учун дўст бўлиши мумкин", деди. Тўғри, чунки, аслида, шу тушунчанинг ўзи ҳам нисбий. Аммо "наҳотки, дунёда нисбий бўлмаган ҳақиқатнинг ўзи бўлмаса?!" деган савол туғилади. Нега бўлмас экан? Оллоҳ ва унинг сифатлари мутлақ ҳақиқатдир, дейилади муқаддас ўғитларда. Бу ҳам орий рост. Шунга қарамасдан, барибир, қайдадир шундай бир чизиқ ўтадики, у бизнинг назаримиздаги нисбийлик тушунчасидан анча баландда туради. Унинг номи адолатдир, эҳтимол. Зеро, қайдадир ҳар қандай қудратли инсоннинг-да иродасидан ҳоли бўлган мутлақ ҳақиқат бор. Фақат биз унга етиб боришга қодир бўлсак, йўлда ҳар хил майда манфаатлар гирдобига шўнғимасак, бас! Ахир, сизга дўст бўлган инсон агар инсонийлик бобида чиндан-да жирканч бўлса, шу сифати учун уни севиш, ёклаш мумкин эмас-да! Уни дўст тутганлар ноҳақдирлар. Демак, адолат ва ҳақиқат нуқтаи назаридан бундай тутумлар ҳамиша ё тақдирланар ва ёки муҳокама этилар экан. Шу ерда "нисбий" деган гапимизнинг ўзи нисбий бўлиб қолгани мени қувонтиради...

...ҳамма нарсани майдалаб кўрилса, у бошқа моҳият касб этиши мумкин. Чунончи, қуйидаги эл аро машҳур ҳикоятга эътибор қилинг: йигит қизни севади. Севги уни ҳар нимадан маҳрум этади. Шунда унга ёрдам бермоқчи бўлишиб, қизга заҳар беришади. Қиз балғам, сафро, қон, хилт қусади. Ўзи ҳам кундан кун хунуклашиб боради. Йигитга қусқини кўрсатиб, "мана, кўр, сен аслида нимани севасан!" дейишади... Бу ҳикоят ўз вақтида маълум мақсад билан айтилган. У ўша мақсад доирасидагина маъқул бўлиши мумкин. Лекин моҳият-эътибори билан хатодир. Чунки, аслида, йигит муҳаббати ана шу ва яна шунга ўхшаш кўпдан-кўп унсурлардан бино бўлган баданни эмас, уларнинг комбинация ортида яширин борлиқни, инсон руҳини севиши тўғри эмасми?.. Акси тақдирда, муҳаббат тугул, эркакнинг аёлга шунчаки яқин юриши ҳам мумкин бўлмасди-ку!.. Чунки энг гўзал бадан ҳам қандай унсурлардан таркиб топгани ҳеч кимга сир эмас: қон, гўшт, суяк, сув, сафро, хилт, балғам ва ҳ.к. Уларни алоҳида-алоҳида ажратиб олсак, биз бошқа мазмунга дуч келамиз.

Биз масалани бундай кўёлмаймиз, асло! Бу – боши берк кўча... Шунинг учун матнни бутунича кўриш керак. Фикрни контекстда ўқмоқ лозим. Унинг бағридан юлиб олинган фикр бутунлай бошқа фикр бўлиб чиқиши ҳеч гапмас! Назаримда, худди шунинг учун ҳам инсонни унинг даври билан бирга ўрганиш, сўз ва амалларини шундан келиб чиққан ҳолда баҳолаш жоиз. Адабий қаҳрамонларга ёндашувда ҳам шундай: бадиий асар яратилган давр билан бирга, унинг табиатидан келиб чиқиб тадқиқ этилмоғи дуруст. Албатта, умумзамоний ва умум инсоний қадриятлар, бадиий-эстетик мезонлар доимо ёдимизда туради, туриши шарт!..

...адабиётшунослиқда лирик мен, муаллиф мени, субъект, ровий, муаллиф деган тушунчалар аввалдан бор. Демак, шу ерда муаллифнинг турли қирралари ҳақида гап борган. Муаллиф бўлган, бор ва бўлади. Чунки у асар яратувчиси, асардаги мазмуну шаклни муайян тартибга солувчиси. Дейлик, икки муаллиф бир хил мавзу, масалан, дўстлик ҳақида ёзсин. Лекин уларнинг ҳар бири ўзича ёзди. Шу турфалик ортида муаллиф мени, унинг дунёқараши ва ҳ.к.си ётади. "Хамсачилик" анъаналарини ёдга олинг. Роллан Барт ёзувчи Оноре де Бальзакдан мисол келтириб ёзади: "Бальзак в новелле «Сарразин» пишет такую фразу, говоря о переодетом женщиной кастрате: «То была истинная женщина, со всеми ее внезапными страхами, необъяснимыми причудами, инстинктивными тревогами, беспричинными дерзостями, задорными выходками и пленительной тонкостью чувств». Кто говорит так? Может быть, герой новеллы, старающийся не замечать под обликом женщины кастрата? Или Бальзак-индивид, рассуждающий о женщине на основании своего личного опыта? Или Бальзак-писатель, исповедующий «литературные» представления о женской натуре? Или же это общечеловеческая мудрость? А может быть, романтическая психология? Узнать это нам никогда не удастся, по той причине, что в письме как раз и уничтожается всякое понятие о голосе, об источнике. Письмо – та область неопределенности, неоднородности и уклончивости, где теряются следы нашей субъективности, черно-белый лабиринт, где исчезает всякая самотождественность, и в первую очередь телесная тождественность пишущего" (Роллан Барт. 1968, «Manteia»).

Олимнинг "Ким бу матнни яратган?" деган саволига ҳеч нарсадан хабари йўқ одам соддадиллиги билан "муаллиф" деймиз жилмаиб. Чунки Барт санаётган "муаллифчалар"нинг бари катта бир муаллиф теграсида айланади. Бу худди куёш системасига ўхшайди. Барча сайёралар куёш атрофида гиргиттон. Сон-саноксиз кометалар ҳам у ёки бу шаклда куёшга боғлиқ ҳолда мавжуд. Улар куёшдан алоҳида,

аммо қуёшга тобе. Қуёш бўлмаса, уларнинг бари ҳудудсиз бўшлиқ ичра сочилиб кетади. Уларни бир тизимга солиб турган нарса - қуёшнинг тортиш кучи бўлгани каби бадиий асар сайёраларини ҳам муаллиф изга солиб туради.

Ўқувчи ва муаллиф тушунчалари ҳам бир-бирига боғлиқ. Р.Барт муаллиф ўлимини эълон қилади. Аммо ўқувчи бор экан, муаллиф ҳам мавжуд бўлмайдими? Чунки ўқувчи хаёлан, барибир, муаллиф билан диалогга киришади-ку! Матн бўйлаб саёҳат қиларкан, ҳар одимда муаллиф сиймосига дуч келади. Гарчанд, у, масалан, насрий асарларда сюжет домига ғарқ бўлган тақдирда ҳам, барибир, муаллиф ҳақида ўйлайди. Унинг инсон сифатидаги сифатларини чамалайди. Чунончи, "Одиссея", "Илиада" каби асарлар муаллифи масаласи илмда узоқ вақтлар ҳал қилинмай келган. Кўпгина олимлар уни йўқ, деб билишди, ҳалигача шундай дегувчилар бор. Шунга қарамай, муаллиф ҳақида бош қотиришди (чунки оддий инсоний мантиқ шунга эҳтиёж сезди), ниҳоят, уни топишди ҳам - Ҳомер...

Ўзимизнинг Алпомишни олинг. У халқ оғзаки ижоди намунаси дейилади. Эътибор беринг: бу, дoston муаллифдан холи, дегани эмас. Унинг ижодкори халқ, демак, муаллиф ҳам халқ. Лекин шунга қарамай, олим шу халқнинг орасидан ҳам бир неча бахши шоирлар сиймосини излашдан чарчамайди, ич-ичида муаззам эпик асарнинг муаллифи ҳеч қачон бутун бошли халқ бўлишига ишонмайди. Аксинча, бу каби асарларнинг мояги конкрет ижодкор томонидан қўйилади. Кейин у оғиздан-оғизга ўтиб сайқал топади ва, натижада, Алпомишу Гўрўгли, Дадақўрқиту Манас каби дostonлар дунёга келади.

Муаллиф тушунчаси ўрта асрларгача йўқ эди, дейди Барт. У кейинроқ пайдо бўлди ва 17-18-асрларга келиб собитлашди. Тўғри, кўпгина халқ оғзаки ижоди намунаси бўлган дostonлар, айтимлар, афоризмлар... буларнинг барча-барчаси ана шундай коллектив меҳнат ҳосиласи бўлган. Лекин вақтлар ўтиб шахснинг мақоми ўзгарди: индивидуаллишиш жараёни кучайди. Ана, ибтидоий жамоа тузуми замонида жамоалашиб яшаган одамлар бугунга келиб алоҳида-алоҳида уйларда яшамокда. Керак бўлса, битта уйда яшаб, айри-айри хоналарни ўзига макон қилиб олишган. Қозон-товоғидан тортиб, кийим чўткасигача бошқа-бошқа. Буларнинг ҳаммаси шуни кўрсатадики, инсоннинг дунёга қараши, ўзига муносабати, битта ифода билан айтганда, борлиқни кўриш ва қабул қилиш, унга ёндашиш тарзи бир жойда тургани йўқ, у мудом турфаланиб, янги-янги шаклларга кириб боряпти. Бас, шундай экан, индивидуаллашишга табиий жараён, деб қараш керак. Демак, муаллифнинг пайдо бўлиши ҳам табиий жараён эди. XX асрга келиб, муаллифнинг "ўлими"

ҳақида гапирар эканмиз, демак, биз бу билан инсоннинг индивиду-аллашишининг барҳам толгани ҳақида бонг ураётган бўлиб чиқмай-мизми?.. Наҳотки? Ахир, бу гап "кўча"даги мавжуд ҳақиқатга зид-ку!.. Ёки бу ҳол тамомила янги бир жараёндан даракми?.. Назаримда, масала шу нуқтаи назардан ҳам жиддий тадқиқ этилиши керак.

Учинчи қисм:

Мақоламининг "Иккинчи қисм"идаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, "Муаллиф ўлими" масаласи ўз йўлида кўплаб бошқа ён-дош (тақлид, кўчирмакашлик, ўхшаб қолиш, атайинлик, чалкашлик, ижодий таъсирланиш, таъсир ва тақдир, муштарак шароит ва ўхшаш ижод, анъанани давом эттириш, муштарак мавзу, мимесис ва ҳ.к.) масалаларни ҳам қамраб олар экан. Энди, келинг, ана шу масала-ларни бирма-бир санаб, имкон топган ўринларимизда моҳиятларига биров бўйлашга уриниб кўрайлик.

1. Тақлид. У ўз табиатига кўра ҳар хил бўлади. Лекин, умуман, моҳияти бир асосга бориб боғланади, яъни тақлид қилувчининг ёш-лиги, гўрлиги ёки тажрибасизлиги, баъзан эса барчасининг бирлиги-га. Тақлидчи ўзига ёққан бирон-бир асарнинг таъсирига тушиб қола-ди-да унга эргашиб, унга ўхшатиб қоғоз қоралайди. Одатда, тақлид вақт ва тажриба билан ўтиб кетади. Ўтмайдиганлари ҳам бўлади. Истеъдодсизлик, дейишади бунинг бошқа бир отини. Айнан тақлид-нинг шу хили адабиёту санъатга деярли ҳеч нима бермайди, берол-майди. Хунуги шуки, бундай тақлидчи кун келиб шоир айтмоқчи, "Асл нусхаман деб жар сол"иши (А.Орипов) мумкин. Ҳар қанақасига олиб қарамайлик, алалоқибат, тақлид энг камида ёшлик-тажрибасизлик, йўқса, истеъдодсизлик ва ҳатто нуқсон саналади.

Баъзан тузуккина истеъдод соҳиблари ҳам ўзларини тақлиддан кўрий олмай қоладилар. Бунинг сабаби шуки, тақдир уларга ижодкор қисматини инъом қилмаган бўлади. Яъни "инсон - яширин хазина". Лекин шароит туғилмагунча хазина ўзини намойиш эта олмайди. Бундай шароит ижодкор қалбини ўртайдиган эврилишлар: улкан севги, айрилиқ, ўзи ва яқин кишиларининг мураккаб ҳаёт йўли, гоҳо оғир хасталиги, ҳатто айримларининг ўлими; Ватан муҳаббати, мус-тамлакачилар зулми, озодлик дарди, Ватандан жудолик, бу йўлда чекилган захматлар; дунёни, ҳаётни фалсафий идрок қилишга олиб борадиган рухий-маънавий изтироблар, ўзгаришлар кўлами, теран-лиги ва ҳ.к... Лекин бу ва бунга ўхшаш аччиқ синовларни ҳеч қаерга "буюртма" бериб бўлмайди. Бўлганда ҳам инсон боласи (ҳатто ҳа-воси баланд ижодкор бўлса-да!) уларни ўзига раво кўрмайди ("Ше-девр бўлса ҳам тупурдим ўша Қизимни йиғлатиб ёзган шеъримга!")

(М. Юсуф) дейди шоир). Ки, у ҳар қандай бошқа оддий банда янглиғ табиатан қулайликка, роҳат-фароғатга мойил келади. Натижада, ижодкорнинг ўз дардию ўз сюжети туғилмайди. Лекин Худо берган истеъдод бор. Нима қилади? Ўзгаларнинг қисмати ва дардига қўз тикади. Агар мазкур дард ва қисматдан ўз сюжетини тўқий олса, тақлиддан қутилиб қолади. Йўқса, мавжуд сюжетларга мурожаат этади ва қарабсизки, рўпарангизда тагин бир учига чиққан тақлидчи пайдо бўлиб турибди-да!..

2. Кўчирмакашлик (Плагиагизм). Мана буниси энди жуда ёмон, ҳатто энг ёмон иллат. Чунки тақлидда қаламкашнинг ихтиёри ҳар доим ҳам ўзида эмас: чунки у истаса ҳам, кўпинча, эргашилаётган асарнинг руҳидан, унга маҳлиёлик тўридан қутилиб нари кетолмайди. Яъни тақлид қилувчининг асл истак-ният, одатда, қабих бўлмайди. Бу борада у ўзининг ахлоқ кодексига, виждонига атай қарши бормайди. Демак, тақлидчининг иши пировард натижада тушунилиши ва кечирилиши мумкин ("Асл нусхаман деб жар сол"увчилар (А.Орипов) истисно, албатта). Лекин кўчирмакашликни кечириб бўлмайди. Бунда билиб туриб бошқанинг маънавий хазинасига қўл чўзилади, "маънавий ўғирлик" деб аталган оғир жиноят содир этилади. Ҳар қандай жамиятда, (айниқса, бугун!) кўчирмакашликнинг қонун йўли билан маъмурий жазоланишини кучайтирмоқ керак бўлади. Кўчирмакашликнинг ҳам хили урчиб, турфаланиб кетган. Шундай кўчиришлар борки, уни бирданига аслии ё қалбаки эканлигини англаб олиш қийин. Чунки кўчирмакаш ғоят қув ақлу тафаккурга эга бўлиб, бир нечта дурдона асарга хос унсурларни – шаклдан тортиб сюжет шоҳобчаларию бадийи приёملаргача – ўз асарига пайвандлаб ташлайди, сўнг унга ниқоб, масалан, миллий тўн кийдириб, этиборни чалғитади. Қарабсизки, бир қарашда биб-бинойидек асар рўпарангизда турибди-да! Фақат катта тафаккурга эга ҳассос мутахассисгина унинг ясалганлигини англаб олиши мумкин. Афсуски, бундай кишиларнинг фикру мулоҳазалари ҳар доим ҳам хайрихоҳлик билан қабул қилинавермайди: ё кўролмаслигу ичи қораликда, ё манманлигу кибрда, ё гуруҳбозлигу маҳаллийчиликда, камида эса тушунмасликда айбланади.

3. Атайинлик (ёки ўзга шаклларни миллий адабиётга олиб кириш ҳаракати). Х.Дўстмуҳаммад, О.Отахон, Н.Эшонқул каби ёзувчиларнинг бир талай асарлари борки, улар ўзбек адабиётида янглик ҳисобланади. Лекин уларнинг аксариятини жаҳон адабиёти контекстида текширсангиз, ундай эмас. Гап нима ҳақида кетяпти? Жаҳон адабиётида мавжуд бўлган бадийлик модусларини ўзбек адабиётига олиб киришда. Яъни масалан, Н.Эшонқулнинг "Гўрўғли" рома-

ни сюжет қурилишига кўра Кафканинг "Жараён"ига ўхшаш. Буни филология фанлари доктори Й.Солижонов ҳам ўз мақоласида айтиб ўтди ("Китоб дунёси" газетаси, 2013 йил, 2 сонлари, "Шарқ юлдузи", жур. 2013 йил, №3). Ёки бўлмаса, И.Султоннинг "Боқий дарбадар", "Озод" романларини олайлик. Уларда жаҳон маънавий хазинаси ва адабиётининг қайси бир асарларини ("Калила ва Димна", Ф.Аттор, А.Навоий, Ч.Айтматов, П.Козльо ва б.) ёдга солиб юборадиган умумий шакл кўринишлари мавжуд. Шунинг учун ҳам "Ўз.АС"нинг 2012 йил 5 ноябр сонидан чоп этилган Зарина Раҳмонованинг "Икки адиб учрашган нуқта" номли мақоласида П.Козльога ўхшашлик қидирилади. Бу жиҳатдан қараганда, ўзбекнинг манаман деган икки забардаст адиби жаҳон адабиётининг намуналарига ўхшатмалар қилаётгандек. Мен ҳам бу ҳақда узоқ вақт мушоҳада қилиб юрдим. Тан олишим керак, дабдурустдан бирон жўяли фикрга келолмадим. Ёзувчиларнинг ўзлари билан ҳам суҳбатлашдим. Ўқиш, суҳбатлар ва мушоҳадалардан кейин етиб келган қаноатим шу бўлдики, юқорида номлари саналган ижодкорлар бу ишни атайин қияптилар экан, яъни жаҳон адабиётида мавжуд янги шаклларни тақлидни эслатадиган кўринишларда бўлса-да, ўзбек адабиёти истеъмолига олиб кириб, бизнинг бадиий тафаккуримизда асар ҳақида маълум маънода турғунлашган, стереотипга айланаёзган ва ёки айланган догма қарашларни парчалаётган эканлар ("Хамсачилик" анъаналарида ҳам шу хусусият бўлган, эсланг!). Майли, бошида уларни тақлидда айблашсинлар, майли, асарлари ҳақида пасту баланд гаплар айтилсин, қатъи назар, улар буни билган ҳолда ана шундай ёзишда давом этяптилар. Чунки маълум вақт ўтгач, шаклдаги тақлид даври ўтиб, ҳақиқий янги асарлар пайдо бўла бошлайди. Аммо шу янги асарлар заминида "колумб" - ижодкорлар амалга оширган хизматлар "манаман!" деб ўз бўйу бастини кўрсатиб тураверади. (Албатта, қани энди шундай дард, шундай тил, шундай тасвиру маҳорат ёнида шакл ҳам муаллифларнинг ўзлариники бўлса эди, деб орзу қиласан киши. Бошқа томондан эса, барчамизга маълум бир ҳақиқатдан кўз юмолмаймиз, чоғи: ҳеч бир миллий адабиёт ўз қобиғи ичида азим ўзгаришлар ясай олмайди!) Аслида, адабиётдаги янгиликлар ўз-ўзидан бино бўлмайди. Улар ана шундай оралиқ йўлларни, кўприкларни босиб ўтади, ўтиши керак ҳам. Бундай кўприк учун келажак авлод айнан юқорида номлари зикр этилган ва ёхуд уларга ўхшаш бошқа ёзувчилардан миннатдор бўлмоғи лозим. Яна бир муҳим гапки, юқорида номлари саналган ёзувчиларнинг ҳар томонлама оригинал асарлари кўп, буни эътибордан соқит қилиб бўлмайди.

Хўш, ушбу масаланинг "муаллиф ўлими" муаммосига қандай дахли бор? Гап шундаки, оригинал нусхадан беҳабар ўқувчи кейингисини

"асл" дейди ва биринчи муаллиф "орадан кўтарилади", яъни "ўлади". Шундай бўлмаслиги, ҳамма жойда ва ҳар қадамда адолатнинг қоим туришини таъминламоқ учун, эҳимол, Х.Дўстмуҳаммадга ўхшаб иш тутиш керакдир, эҳтимол, изланса, масаланинг янада муносиб бошқа йўллари топилар... Эсланг, унинг "Жимжитхонага йўл" деган тажриба ҳикояси бор. Бу ҳикоя Дино Буццатининг "ЕТти қават" номли ҳикоясига "назира" тарзида ёзилган ва асар ибтидосида хорижлик муаллифнинг исми ёдга олиниб, қуйидагича тушунтириш берилади: "Италиялик машҳур адиб Дино Буццатининг "ЕТти қават" ҳикоясини ўқидиму анча вақтгача унинг таъсирида юрдим. Ниҳоят, ушбу фавқулудда ўзига хос ҳикояни бир қадар эркин таржима қилиб, унга "назира" ўлароқ ҳикоя битдим. Тажриба қандай самара берганини баҳолаш ўқувчига ҳавола" (Беозор кушнинг қарғиши. Тошкент: Шарқ. 2006. Б.223). Исажон Султоннинг "Озод" романида ҳам асарнинг ёзилишига туртки берган кўплаб бошқа номларга ишоралар қилинган. Яъни ёзувчилар ҳалол иш тутган.

Ва ёхуд Навоий ҳазратларининг "Хамса"си аввалидаги мана бу хитоб-икрор мағзини чақишга уринайлик:

Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,

Низомий панжасига панжа урмоқ.

Мазкур икки масрада улуғ шоирнинг таҳсинга сазовор (бадий маҳоратини қўйиб турганда ҳам!) мардлиги, ҳалоллиги шундоқ акс этиб турибди. Демак, бу йўллардан ота-боболаримиз аллақачон ўтишган, бизларга ўғитлар қолдириб кетишган экан-да...

4. Аналогия. Бундай ўхшашликнинг нима эканлигини лўғатдан билиб олсак ҳам бўлади: "адабий асардаги образлар, сюжет мотивлари, айрим эпизодлар, характерлар ва ш.к.ларда кузатиловчи муштараклик, ўхшашликлар. А.лар битта асар доирасида ҳам, шу асар билан бошқа (турли давр ёки турли миллий адабиётларга мансуб) асарлар орасида ҳам кузатилиши мумкин. Мас., "Ўткан кунлар" романидаги Отабек ва Уста Олим, "Кеча"деги Зеби ва Марям тақдирлари орасидаги А.лар ёзувчига қиёс воситасида муайян фикрларни ифодалаш, муаммони англаш ва англатишда муайян ўрин тутади. Шунингдек, асарда ёзувчи томонидан онгли равишда ёки бошқа сабаблар билан воқе бўлувчи А.лар ҳам кузатилиши мумкин. Мас., "Ўткан кунлар" билан халқ дostonлари сюжет мотивларида А.лар кузатиладики, улар Ғарб адабиётига хос роман жанрини миллий заминга ўтказилиши, миллий адабий аънасалар таъсири ўлароқ воқе бўлган" (Д.Қуროнов ва бошқ. Адабиётшунослик лўғати. Б.29-30). Демак, аналогияларнинг тақдид ё кўчирмакашлик билан алоқаси йўқ, аксинча, у ижод табиатидан келиб чиқадиган, ижодий таъсирланишни ёдга соладиган табиий ҳодиса.

5. Чалкашлик. Яқинда республикамизнинг номдор газеталаридан бирида каминанинг мақоласи эълон қилинди. Мақола ҳажми каттароқ бўлгани учун уни хийла қисқартириб босишди. Мен у ерда Ф.Фрейтаг деган хорижлик бир мутафаккирнинг "Ҳар кимнинг қалбида ўз халқининг ҳажжи қиёфаси яшайди", деган фикрини келтиргандим. Қисқартириш жараёнида муаллиф олиб ташланибди. Натижада, фикр гўё меники ўлароқ таассурот қолдирган. Назаримда, худди шундай "олди-берди"лар алалоқибат, жиддий чалкашликларга, у кишимга тегишли ишнинг бу кишимга ўтиб кетишига олиб келадиган ўнлаб сабаблардан биридир. Чунки вақт ўтиб, яна биров юқоридаги гўзал фикрни "янги эгаси"га нисбат бериб ишлатади-да, қарабсизки, жараёнда тушунмовчиликлар келиб чиқаверади. Худди шунга ўхшаш манзарага "АиФ" ("Кто сказал "мяу?", 2012 йил, № 43) газетаси ўз муносабатини билдирди. Газетада айтилишича, айрим машҳур кишиларга нисбат бериладиган талай гаплар, аслида, уларга тегишли эмас экан. Мисол учун, рус шеърояти қуёши А.С. Пушкин шеъроятидаги "Гений чистой красоты" мисраси, аслида, В.А. Жуковский қаламига мансублиги ёзилган. Гап шундаки, Пушкин бу мисрани ўғирламаган, балки иқтибос сифатида келтирган ва ажратиб ёзган экан. Революцияга қадар, деб ёзади мақола муаллифлари (С.Юрьев ва Я.Лайкова), мисра ана шу тарзда курсивда (ўша вақтда ҳам курсив бўлган экан-да!) ёзилгану кейинчалик негадир ажратилмай, қолган барча мисралар қатори ёзилган ва Пушкиннинг "мероси"га айланган. Мақолада худди шундай мисоллар А.Невский, М.Лермонтов, М.Горький, Людовик 14, В.Ленин, И.Сталин ва ҳоказо ўнлаб номдор кишилар ҳаётидан келтирилади. "Кто с мечом к нам придет, от меча и погибнет" деган машҳур гапни А. Невскийга нисбат беришади, дейди муалифлар. Аслида, бу гап унга эмас, Евангелияга тегишли экан. Невский ҳақида кинофильм суратга олинаётганда сценарист С.Эйзенштейн юқоридаги гапни қаҳрамон тилидан ишлатиб юборади, натижада ўзингиз билган ҳол юзага келади: фикр муқаддас китоб (Евангелия) дан Невскийга ўтиб кетади. (Эслаيمان: ёшлигимда бир кинода Рустами дoston тилидан шундай хитоб айтилганди: "Ўзинг ёқдинг уруш оловин, Ўзинг унда ёнгайсан, малъун!" Кўряписизми, қоллиб бир хил!..). М.Горькийники деб юрилган "Рожденный ползать летать не может" деган фикр Хемницернинг "Мужик и корова" деган масалида борлигини таъкидлашади муаллифлар. Энди манавинга эътибор беринг: В.Ленинга нисбат бериладиган "Религия опиум для народа" деган фикрнинг тақдири янаям қизиқ эканлигини айтилади мақолада. Фикр немис ёзувчиси Новалисга тегишли бўлиб, у бу гапни тамомила бошқа маънода ишлатган экан. Яъни Новалис замони-

да мажун наркотик сифатида қўлланмаган, аксинча, дорихоналарда оғриқ қолдирувчи восита ўлароқ рецептсиз сотилган бўлиб, ёзувчи динни халқ дардини енгиллатадиган дори деб атаган экан... Кўри-няптики, давр ва унинг эҳтиёжларига қараб фикрнинг маъноси ҳам турланиб бориши мумкин экан. Хуллас, бундай чалкашликларни та-рих саҳифаларидан мўл-кўл топиш мумкин.

6. Таъсир ва тақдир. Ижодкор умрининг қайсидир палласида бирон асар ё мисрани ёқтириб ўқийди. Бу асар ё мисра унга шун-чалар таъсир қиладики, ҳужайра-ҳужайрасига сингиб кетади. Аммо ҳаёт йўли давомида – айниқса, кунимизда кўпдан кўп информация-лар билан тўлиб-тошган дунёда - ўша асар ё мисра "унутилади". Аммо у бутунлай бадар кетмай, бор-йўғи онгости пучмоқларига ки-риб яширинган бўлади. Илҳом асносида эса онгустига қалқиб чиқа-ди. Шунчаки чиқмайди, балки ижодкорнинг ўзиники ўлароқ, эҳтирос билан тўлиб-тошиб, кенгайиб, теранлашиб, қаердадир ўзгариб чиқа-ди. Хўш, бу асар кимники?.. Ўйлайманки, бутун мақоланинг руҳидан ушбу саволга жавоб чиқиб қолади.

7. Муштарак шароит ва ўхшаш ижод. Инсон дунё билан, асо-сан, бешта сезги аъзоси орқали мулоқотга киришади: кўз, қулоқ, бу-рун, оғиз ва бадан. Демак, кишиларнинг дунёқарашида умумийлик касб этгучи бир хил омиллар шу ерда мужассам. Бинобарин, ўзаро муштарак шароитга тушиб қолган одамлар изҳор этган фикр-мулоҳа-заларда ўхшашлик ва яқинликнинг бўлиши табиий. Масалан, мифлар ва турли халқлар фольклоридаги умумий сюжетларни олиб кўринг. Уларнинг ўзаро таъсирланишуви ҳам бор гап, аммо бу масаланинг фақат битта томони. Иккинчи томони бевосита ўхшаш шароитлар туғиб берган умумийликка бориб тақалади. Худди шундай, икки ижод-кор бир-биридан тамомила беҳабар ҳолда ўхшаш фикрлар айтиши ва ҳатто шеърлар ижод қилиши мумкин. Масалан, қуйироқда тўхталади-ганимиз Бобур ва Кафкадан келтириладиган мисоллар..

Саида Зуннунова ва Эркин Воҳидов шеърларидаги муштараклик ҳам шунга яқин бир шароит маҳсулидир. Эркин Воҳидовнинг "Пил-лапоя бўлдим сенга азизим, Сен ҳам гал келганда пиллапоя бўл" деган мисраларида акс этган фикр Саида Зуннунова ("Зиналар") шеърида салгина бошқачароқ тазда учрайди:

*Зиналар, заналар, буюк зиналар,
Сизсиз улғаймайди тарихда ҳеч ким.
Битта поғанангиз бўлсам кошкийди,
Кимдир босиб ўтиб олдинга юрса,
Ҳеч қандай умрга келмасди рашким.*

*Унутилган битта поғана бўлиб,
Шарафли, муборак шу йўлда турсам... (1963 й.)*

Бу нима? Таклидми? Йўқ, таклид эмас. Булар ўхшаш мисралар. Гётенинг "Пишиб етилган ва замон тақозо этган фикрлар бир-бирдан мустасно тарзда бир йўла юзларча мияларда тугилиши ҳам мумкин" дейиши замирида юқоридаги ҳолни аниқлаштирувчи тушунча-фикр бор. Ки, Гёте назарда тутган фикр "грипп"га ўхшайди - юқади. Лекин айти шу аргумент билан кўчирмакашликни ҳаспўшлашга ҳаракат қилмаслик лозим. Бу жудаям жирканч ҳаракат бўлур эди. Ҳатто таклиднинг ўзидан-да жирканчроқ. Ҳамма нарсанинг бир ҳадду чегараси бўлади. Жумладан, инсонликнинг ҳам. Бу чегарани бузиб ўтиш - кечирилмас гуноҳ. Нажот ўз ботинимизда яширин - инсонликни қўриш.

Менимча, таклид ва ўхшаб қолиш муаммосидаги чалкашликни ечиш мумкин. Чунки ўхшаб қолиш бир-икки ерда содир бўлади. Таклид эса тизимли равишда содир этилади. Яъни, магар, икки асар бир-бирига ўхшаб қолса, шу усул орқали улар ўртасидаги "можаро"га ойдинлик киритиш мумкин. Яна муаллифларнинг бутун ижоди тўлиқ олиб ўрганилади, сўнг шу ижод руҳи, у яшаган давр кайфияти, унинг йўналишлари, мақсаду манзиллари, ҳатто муаллифни қуршаган инсонлар, уларнинг қизиқишлари, муаллиф ўқиган мактаблар, китоблар, у меҳр қўйган устозлар ва ҳоказолар бирма-бир тадқиқ этилгандан сўнг икки ижодкордан қайси бири шундай асар ёзиши мумкинлиги аён бўлади-қолади.

Камина "Елғизлик" асаримда шундай бир гапни ёзган эканман: "Мен сенсиз ҳам, сен билан ҳам яшай олмайман!.. Бу Бобур ё Кафканинггина эмас, менинг ҳам юрак ҳайқириғимдир! Агар фикр улар ва ёхуд, балки, улардан олдин ҳам айтилмаганда эди, шубҳасиз, мен айтардим уни. Ахир, менинг бутун ҳаётим аросатда! Гўё мангу иккиликнинг ўртасидаман: қайси томонга юришимни, қай биридан воз кечишимни билмайман. Қисматимнинг ўзи пешанамга ўша азобли жумлани ўйиб битган бўлса ва олаётган ҳар бир нафасимда уни жаранглаган овоз билан такрору такрор ўқиб турса, мен шўрлик нима қилай? Ахир, чиндан-да мен сенсиз ҳам, сен билан ҳам яшай олмасам, ўзимни қаерга қўяй шу қон бўлган юрак қадар қоғоздан бошқа!.." ("Узоқдаги Дилнур", Тошкент: Академнашр. 2010. Б. 65.) Бугун мен ана шу гапни ёзган чоғимда (гарчанд фикр менинг қисматимдан табиий равишда отилиб чиқаётган бўлса-да!) Бобур ва Кафкани ёдга ол-

ганимдан севиниб турибман. Бобур ҳазратлари ўз вақтида ушбу кечинмани ҳаммадан гўзалроқ тарзда шундай битган:

*Агарчи сенсизин сабр айламак, эй ёр, мушқилдир,
Сенинг бирла чиқишмоғлиқ доғи бисёр мушқилдир.¹*

Кейин худди шу фикрни Франц Кафканинг кундалигида ўқидим: “Мен сенсиз ҳам, сен билан ҳам яшай олмайман!” Албатта, тўрт аср муқаддам Бобур ҳазратлари томонидан ғазалда айтилган бу фикрни Кафканинг ўқиганлигига, мабодо, бирон мўъжиза туфайли ўқиган бўлса, ўзганикини билиб туриб ўз номидан такрорлашига ақл бовар қилмайди (чунки катта масштабдаги ижодкор ҳеч қачон, ҳеч бир ҳолатда ўзга бир яна шундай улкан ижодкорнинг яратиқларига кўз тикмайди. Яратган уларнинг ботинига жойлаган даҳолик ва ёки мислсиз истеъдод қудрати бунга асло ва асло йўл қўймайди: у ўзиникини яратади. Ўзиники бор экан, ташқаридан зиғирдай бўлса-да, садақага муҳтож эмас. Мабодо, ўхшашлик бор экан, бунинг ҳам табиий сабаблари борки, мақола давомига уларга-да тўхталамиз). Ҳамма гап шундаки, Кафка ҳам худди Бобур сингари ана шу аросатни, зиддиятли ҳаётӣ-руҳӣ ҳолатни бошидан кечирган, бас, ёзган фикрларининг ҳам ўхшаш бўлиши мантиқ доирасидан хорижга чиқмайди.

Ёки мумтоз шоирларимизнинг шеърлари қатидаги ўхшашликлар, бадий санъатлардаги деярли бир хилликларга эътибор беринг. Биласиз, мумтоз адабиётда таворуд санъати бор. “**Таворуд** – икки шоирнинг бир-биридан хабарсиз ҳолда айнан бир мисра ёки байтни яратишидир. Тарихчи Хондамир ўзининг “Макорим ул-ахлоқ” номли асарида шундай воқеани ҳикоя қилади: шайх Аҳмад Суҳайлий Султон Аҳмад мирзо мадҳида қасида ёзиб таҳрир учун Алишер Навоӣ ҳузурига олиб келади.

Навоӣ:

– Мақталувчининг исми билан безалган байтдан кейин, сўзни бир-бирига улаш учун яна бир байт керак, – деб айтади. “Шу онда ҳар икковлари даво, қалам ва бир парчадан қоғозни олдиларига қўйиб, тафаккур денгизига чўмдилар. Бирданига бош кўтариб, ҳар қайсиси бир байтдан ёзишди ва бир-бирининг қўлига беришди. Иттифоқо, таворуд воқеъ бўлиб, ҳар икковлари ҳам бир хил байт айтишган, бир ҳарфинда фарқ қилмас эди. У байт мана шу:

*Баҳор боғи жавонӣ, ниҳоли гулшани адл,
Гули риёзи карам, сарви жўйбори виқор”.*

¹ “Ғарибинг андижонӣдур”, Тошкент. Шарқ. 2008. Б. 48.

(Йигитлик боғининг баҳори – адолат чаманининг ниҳолидир. Қарам сахийлик боғининг, улуғворлик анҳорининг сарвидир).

Таворуд фақат замондош шоирлар назмида эмас, балки бошқа-бошқа аср фозиллари бўлган қалам соҳиблари ижодида ҳам вужудга келиши мумкин. Ўхшаш мавзу, вазн ва қофияда ижод қилиш ана шу ҳодисани юзага чиқариши мумкин”.¹

8. Ижодий таъсирланиш. Буни Александр Сергеевич Пушкин ва Абдулла Орипов мисолида кузатиш мумкин. Пушкинда “Осень”, Ориповда “Куз” деган шеър бор. Ўқиб кўрсангиз, улар шаклан ва руҳан бир-бирига менгзайди. Тўғрироғи, “Куз” “Осень”ни ёдга солади. Лекин бу на тақлид ва на кўчирмакашлик, балки айнан яхши маънодаги ижодий таъсирланиш мевасидир. “Куз” шеърида акс этган поэтик кайфият А.Орипов руҳиятида узоқ вақт мобайнида пишиб етилган, лекин ботинда “истиқомат қилаверган”. Ниҳоят, кун келиб шоир “Осень” каби шеър билан танишиб қолган ва бу шеър турткиси билан унинг ўз ботинида пишиб етилган ўз шеъри дунёга келган. Тахминан, шундай дейиш мумкин ижодий таъсир натидажасида туғилган асарлар ҳақида. Бадиият илмидан яхши бохабар бўлган кишилар буни нозик англайди ва ҳис қиладилар, албатта.

9. Анъана йўлида. Баъзан ижодкор салафлар асарларининг бирон бир чизиғини (кўпинча, шаклини) опади-да, уни ўз фикру мулоҳазасиyo ўй-кечинмаси билан тўлдиради. Масалан, мумтоз адабиётнинг кўпгина намуналари шу йўл билан битилган. Бунда сюжет, образлар тизими, бадиий приёмлар, макон ва замон – ҳамма-ҳаммаси бир-бирига ўхшаб турса ҳам, барибир, ҳар бир шоир ўзидан нимадир “қўшган”, бойитган, кенгайтирган.

10. Сайёр сюжет анъанаси. Бу томоийл кўпгина жиҳатларига кўра юқоридагини ёдга солади. Фарқи шуки, юқоридаги тамойилда эркинлик кўпроқ бўлиб, бунисида ўша эркинлик муайян сюжетга риоя қилиш бобида андак чекланади. Яъни ҳар икки ижодкор ҳам бир хил сюжет шаклидан фойдаланади. Мисол учун “Хамса”чилик йўлида битилган асарларни олинг.

11. “Давом эттириш” тамойили. Бугунги кунда адабиётимизда анъананинг бошқачароқ бир кўринишига дуч келиб турибмиз. Чунончи, Шукур Жабборнинг “Шумбола “Ҳиндистонда” ёхуд Қоравойнинг янги саргузаштлари” номли қиссаси Ғафур Ғуломнинг машҳур “Шумбола”сининг “давоми” тарзида ёзилган. Бу ҳам жаҳон адабиётида мавжуд анъана. Аммо бу ҳаракатнинг ўзига хослиги шундаки, у “муаллифнинг ўлими”га эмас, аксинча, оммалашишига хизмат қилади.

¹ Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият луғати. Т: Янги аср авлоди. 2008. Б.104.

Бошқа томондан, агар шогирднинг асари устозникидан муваффақиятли чиқиб қолса, салаф ижодкорнинг асари "унутилиши" ҳам мумкин.

12. Шаклан ўхшаш, мазмунан бошқа. А. Қодирийнинг "Жинлар базми", А. Аъзамнинг "Рўё ёки Ғулистонга сафар" ҳамда Р. Раҳматнинг "Адашвой" асарлари, гарчанд бирон ерда тақлид ё ижодий ўзлаштириш, ҳатто таъсирланиш элементини кўрмасак ҳам, шаклан бир-бирини ёдга солади. Айни дамда, мазмун-моҳият жиҳатидан тамомила бошқа-бошқа асарлардир. А. Аъзам ва Р. Раҳмат асарлари чуқур рамзий-тамсилий асосга эга бўлиб, ҳар икки ёзувчи асар мағзини ана шу рамз зиммасига атайин юклашган. Қодирийда эса ғайриоддий оламнинг борлигининг ўзи мақсад, у рамзга айлантирилмаган. Назаримда, бу ердаги ўхшаш сюжет модели ўзига хос бадий тафаккур қолипи бўлиб, мазкур қолип вақти-вақти билан (муҳит етилганда) у ёки бу миллатнинг ҳар қандай истеъдодли ёзувчиси қалами остидан чиқиб келиши мумкин. Аммо эътибор бериш сўраладики, мазкур ягона қолип уч ёзувчи асарида уч хил маънога хизмат қиляпти. Демак, ҳар бир асарнинг аслиги (оригиналлиги) борасида сўз юритса бўлади (шу уч асар қиёси мисолида). Хўш, бунинг сабаби нимада? Менимча, бу сабаб ёзувчилар индивидуаллиги ва улар яшаган даврнинг алоҳида-алоҳида иқлим-кайфияти билан ўлчанса керак.

13. Муштарак мавзу. Ҳаётда ҳамма ҳам айтиши мумкин бўлган фикр-тушунчалар бўлади. Масалан, "дарахт бир жойда кўкаради", деган фикрни олайлик. Уни бир кишига нисбат беришнинг ўзи кулгили (бу гапни кимдир қачондир биринчи бўлиб айтгани, айни ўринда, ҳеч нимани билдирмайди. Чунки ўша куни у айтмаса, эртаси куни бошқа биров албатта айтиши мумкин бўлган гап бу!) Зеро, кўпчилик дарахт экади ва шу жараённинг пасту баландини ўз тажрибасидан ўтказади. Доимий кўчирилиб экиладиган кўчатнинг яхши авж олмаслигига ҳар ким ҳам боғбонлик ҳаёти давомида гувоҳ бўлади. Шу каби мулоҳаза барчага ёки кўчат эккан ва, айни дамда, кузатувчан кишиларнинг барчасига тегишлидир. Худди шундай, "Мен сени севаман!" деган изҳор ҳам бир кишига (ҳатто у шоир бўлса ҳам!) дахлдор эмас (Албатта, бу уч сўзнинг замирига ҳар ким ўз маъносини юклайди. Аммо бу энди бошқа мавзу!). Демак, бунинг каби турмушни ўзи ҳаммага исталган жойда инъом қилиши мумкин бўлган кечинма, фикр ва тажрибалардан туғиладиган асарлар ўртасидаги муштаракликларни истисно қилиш даркор. Яъни улар на кўчирмакашлик, на тақлид ва на ижодий таъсирнинг, балки ҳаёт берган муштарак шароитнинг маҳсулларидир.

14. Мимесис (ёки ҳаётга тақлид). Барибир, энг мўътабар асарлар мазмунан ва шаклан оригинал тарзда битилган асарлардир. Бу

асарлар мавжуд асарларга эмас, балки ҳаётга, Яратганнинг асари - Ҳаётга тақлидан яратилади...

Яна синчиклаб ўрганилса, масалага дахлдор бошқа сабаблар ҳам топилади, албатта. Лекин муҳими, моҳиятга етиб бориш ва бу моҳиятга тўғри муносабатда бўлишдир. Тақлид, кўчирмакашлик, ижодий таъсирланиш ҳамда чинакам ижод ришталари гоҳо шунчалар бир-бирига чирмашиб-пайвандлашиб кетадики, уларнинг ўртасида хитой деворини кўтариб бўлмаганидек, бир-бирларидан ажратиб фарқлаб бериш ҳам жуда-жуда мушкул иш. Фақат битта ишончли йўли бор – бу йўл ҳар бир ижодкорнинг ўз бағридан, инсонлик шаънидан, виждону иймонининг қоқ ўртасидан ўтсагина ҳаммаси кўнглимиз тусагандек бўлади, илоҳий адолат қарор топади. Назаримда, ҳаммасининг рисолалардагидек бўлиши учун жуда баланд ички маданият зарур. Бундай маданиятга соҳиб бўлган киши ҳар доим, ҳар жойда посангилари ўйнаб турган тарозини қалб кўзлари билан кўриб туради. Ва тарози ҳам ботимизда эканлигини англайди. Яна шуни тушуниб яшайдики, эрта ё кеч, барибир, ҳисоб, бўлганда ҳам, Катта Ҳисоб муҳаққақ равишда берилажақдир!

“Муаллиф ўлими” кимга ва нега керак? Ахир, бир муаллиф ўзга бир муаллиф устидан чизиқ тортаётган (унинг асарини ўзлаштираётган) чоғида, ортида, бошқа бир муаллиф унинг ҳам ўз боши узра қилич (қалам) кўтариши мумкинлигини наҳотки англай олмаса, кўра билмаса? Демак, пировард натижада биз ўзимизга ўзимиз чоҳ қазитган бўлиб чиқмаймизми?..

Аслида, ҳаммага ўз ижоди қадрли бўлиши керак эмасми?.. Эй шоир, эй ёзувчи! Сен учун ўз юрагингдан қуйилиб келган тўрт қатор шеър бошқа бир улуғ шоирнинг сен кўз тиккан бутун бошли достонидан қимматли эканини наҳотки англамасанг?! Чунки у сеники, сенинг дардларинг, ўзлигинг меваси. Унинг ҳар бир каломи сенда олам-олам ассоциациялар уйғотади. Бас, шундай экан, сен ўз шеърингни ва романингни ёз ҳамда ўз қаламингдан (тақдирингдан тоғ бағридан ситилиб чиққан шалола янглиғ) тўкилган асарларнинггина остига ўз исмингни дарж эт, эй ижодкор! Зеро, сен дунёда ижодкор сифатида, аввало, қандай асарлар ёзганинг билан баҳолансанг, ухрода инсон сифатида, аввало, нечоғли ҳалол бўлганинг билан қадр топасан, унутма!.. Ташқи ўхшашликка эмас, ботиний асликка боқ! Ахир, Оллоҳ сени ягона нусхада яратди. Бунинг исботини бармоқларингнинг учига жойлаб қўйибди-ку! Қарамайсанми? Сенинг бармоқларинг сенинг бу олами куброда яккаю ягона эканлигининг исбот-муҳри-ку, аслида!..

Тўртинчи қисм

Каминанинг фикру мулоҳазаларида қиёмига етмаган ўринлар, ғализликлар, хатоликлар бўлиши мумкин. Шунга қарамай, мен улардан ҳайиқмай, ҳозирча борини борича сиз азизлар билан ўртоқлашишга қарор қилдимки, сабаби - алалоқибат, кўпчиликдан акс-садо келару боши берк йўллардаги тўсиқлар очилиб кетар ва неча ўн йиллик оғриқларимга малҳам бўлар, дея умидландим. Чунки сиз каби мен ҳам ичимдаги адолат туйғусини бой бериб қўйишни истамайман!..

...ахир, нарцисс гулни қаранг, ўзи меҳнат қилиб тупроққа илдиз отмас экан. Эҳтимол, буни эплай олмас, эҳтимол, хоҳламас... Ким билади, дейсиз, табиати шунақадир, балки... Хуллас, бу гулга бақувват дарахтлар танасидан униб чиқиб, унинг шираси билан озиқланиб кўкка бўй чўзиш маъқулроқ экан. У шу тарзда чиройини оламга кўз-кўз қилар экан. Шундай қилинганда илдизини қора тупроқ бағрида уринтирмай, тайёр замин - дарахтдан фойдалана қоларкан. Улкан дарахтлар бу гул учун ҳам меҳнат қилиб тер тўкаркан, қаранг...

...аммо уларнинг ёнидан ўтаётган одамларнинг аксари гулдан хушланар, гулга маҳлиё бўлишар экан. Фақат жуда оз сонли кишилар - ушбу “тандем” моҳиятини биладиган хос зотларнинг ботиний кўзларигина асл ҳолни — гулга чирой бахш этган дарахтни, унинг меҳнатию заҳматию кўрар экан... Сизнинг-чи, сизнинг кўзларингиз қайси бирига тушди, муҳтарам?..

2012-2013 йиллар

ТОМЧИМАН БИР... ДЕНГИЗГА ТАШНА

(Жалолiddин Румийнинг “Етти мажлис” асари ҳақида)

Бир неча йил муқаддам сув ва унинг айланма ҳаракатига бағишланган ажойиб кўрсатувни кўриб қолдим. Унда бир томчи сувнинг уммондан бугланиб чиқиб, она сайёрамизнинг қайси бир ғўшасида ёмғир бўлиб ёғиши, хиёл ўтмай замин қаърига сингишию ҳафталар сўнгра ўсимликлар танасида кўз очиши, кейинроқ эса мева, сабзавот, майса шаклида махлуқот организмига кириши, ундан яна тупроққа иниши ва айни шаклдаги ҳаракатини такрорлай-такрорлай вақти-соати етиб, тагин ўз ватани ҳисобланмиш ўша уммон бағрига қайтиб келиши ҳикоя қилинганди. Бу — томчининг умри ҳақидаги ажойиб саргузашт-ҳикоя эди мен учун. Нима деб ўйлайсиз, унинг умри қан-

ча экан? Яна-да аниқроғи, томчининг уммондан айрилиб яна унга қайта қўшилишига қанча вақт керак бўларкин? Айтсам ишонмайсиз: нақд икки минг йил! Ўшанда мен томчи босиб ўтган йўлни мулоҳаза қила-қила чексиз ҳайратларга ғарқ бўлгандим. Чунки бир томчи сув ҳаёлимда инсон ўлароқ жонланиб, йўлдошим бўлиб кўз ўнгимда йўл босган эди-да! Унинг ҳам ўз муродига етмоғи учун худди тирик жон – одам боласи янглиғ не-не айрилиқларга таҳаммул этиб, не-не меҳнату заҳматлар чиғириғидан ўтишга маҳкум эканлиги ҳақида ҳатто бир асар қоралаш истаги туғилганди кўнгилда ҳамда бу истак йигитлик давримдаги хотираларимга ҳамоҳанг жимирларди. Ўшанда, талабалик йилларимда, икки-уч ҳамфикр курсдош дўстларим билан тасаввуф таълимотига қизиқиб, устоз Нажмидин ака Комиловнинг этагидан тутиб юрган чоғларимизда “Инсон туғилиши билан уммондан айрилган бир сув томчиси ҳолига келади ва ўлим орқали яна ўз ватанига қайтади”, деган ҳикматни бот-бот эшитган, ўқиган, назаримда, бирмунча уққан ҳам эдик. Мана, ниҳоят, бугун, улуғ валий Мавлоно Жалолиддин Румийнинг “Мажолиси сабъа” – “Етти мажлис” асари билан танишгач, ана ўша гапларнинг ҳаммаси бирданига хотирам юзасига қалқиб чиқди ва мен бир томондан томчининг, иккинчи ёқдан эса инсон, яъни ўзимнинг ҳаёт йўлимни мулоҳаза қилиб кетдим... Эсланг:

*Кимсаким, тарк айлади ўз аспини,
Қайта излар рўзгорин васлини.¹*

Асар, гарчи, анъанавий ҳамду наътдан дебоча олган эса-да, унинг мағзи ана шу томчи ва унинг ҳаракатида яширин каби туюлди менга. Чунки теранроқ ўйлаб қарасак, бани башар борки, пайғамбардан бандагача, шохдан фуқарогача, барча-барчамиз ўша томчига ўхшаймиз. Денгиз эса Яратгувчимиз. Ҳамд Оллоҳга, наът унинг бандаси, расули бўлмиш Муҳаммад (с.а.в.)га. Энди томчининг ҳаракати қоляпти. Бу ҳаракатнинг бошдан оёғи эса насиҳат, у ҳам бўлса, қолганларга, мўмину ғайридинга, ҳамма-ҳаммага! Чунки Румий ҳазратлари одам ажратмаган, барчага бирдек хитоб қилган. Тафовут кўпинча шаклларда зуҳур топади, моҳиятда эса инсонларнинг истак ва эҳтиёжлари, дунёқараш ва эътиқодлари бир-бирини тўлдиради, бир-бирини ёдга солади. Ҳазрат асарларидан чиқарган хулоса-ўғитларимиздан бири – шу!

¹ Румий. Маънавийи маснавий. Тошкент: Шарқ, 1999. Б.31. Асқар Маҳкам таржимаси.

Кўҳна дунёдан улуғ зотлар кўп ўтган. Уларнинг аксарияти ўз даврида ва ёхуд китобларда, битикларда, саноқларда қолган. Лекин нечун Мавлоно Румий ҳазратлари сингари зотлар фикрловчи инсонларнинг қалбларида доимо барҳаёт? Нима учун, макони, ҳазрат Навоий лутф қилганидек: “Буюкликнинг кўз илғамас чўққиси”да эса-да, барибир, негадир шундоқ қўл узатсанг, унга етадигандек сезасан ўзингни? Ахир, ҳазрат оловли ва баланд сўзлари билан биздек ҳақиру фақир фуқаролардан жуда-жуда юксаликларда бўлиши керакмасмиди?.. Орий рост! Лекин атрофимизга, замонамизга қарасак, Румий ҳазратларининг инсоният билан биргалигини, унга елкадошу хайрихоҳлигини кўраямиз! Демак, у ва инсон ўртасида ўтиб бўлмас чоҳ йўқ. Аксинча, кўприк бор. Чунки у сўз сўзларкан, инсонни афсоналаштириб кўкка олиб чиқиб қўймайди, танқид қилиб эса ернинг тагига киргизиб юбормайди, аксинча, борица қабул қилади, борида келиб чиқади. Унинг дунёқараши, ахлоқи, илми... булардан келиб чиқадиган ёндашиш андозаси (принципи)нинг оёқлари биз билган заминда мустаҳкам туради. У қолдирган улкан мерос шунга далилки, ҳазрат оламу одамга қанча диний билимлар асосида ёндашса, шунча ўз даврининг табиий фанлари етиб келган даражадан туриб боқади. Инчунун, даражоти авлиё бўлса-да, Румий ҳазрат шундоқ ёнимизда, бани башар билан биргаликда яшаётгандек туюлади. Ўзи истагани, башорат қилгани янглиғ: “Агар ўлсам, мени асло қаро тупроқдин ахтарманг, Яшармен аҳли ориф қалбини мангу макон айлаб”. Албатта, орифлик тасаввуфда улуғ бир мақом. Унга мушарраф бўлиш учун солиқ кўп риёзатлар чекиши керак бўлган. Лекин бу, замонамизга келиб Румийдек улуғларни тушунадиган битта ҳам қалб қолмади, дегани эмас. Бугун ҳам шундай инсонлар борки, улар учун қайсидир маънода ҳаёт довонларининг ўзи ўша солиқ босиб ўтган сербосқич ва сермашаққат йўлдек хизмат қилади. Қолаверса, Оллоҳнинг лутфи – ўта кучли савқитабиий деган неъматлар бор бу ёруғ оламда! У исталган макону исталган замонда исталган бир қулига инъом этилиб қолиши мумкин. Хуллас, бу каби сабабларнинг ҳаммаси жам бўлиб, кунимизда ҳам инсон қалб кўзларининг очилиши учун етарлича асослар борлигига ишора қилади. Бошқа томондан, тан олишимиз керак, атрофимизда ақлли бўлиб кўринадиган, олим каби сўзлайдиган, баландпарвоз нутқлар ирод қиладиган зоҳиран бообру кишилар гуриллаб юришади-ю, сўзнинг том маъносида ақлли, том маъносида билимдон олим, том маъносида олижаноб зотларга ҳар куни ҳам дуч келавермаймиз. Худди Мавлонодек сўфий зотларнинг дунёда ҳар доим туғилмагани янглиғ.

Шундай қилиб, “Етти мажлис” қандай асар? “Номидан англашилганидек, Мавлононинг еттита мажлисининг, улардаги ваъзларнинг

ёзиб олинисидан майдонга келган асардир”,¹ дейди асарни форсийдан Туркия туркчасига таржима қилиб, унга изоҳлар ёзиб, 1965 йилда нашр қилдирган забардаст турк олими Абдулбоқий Гулпинарли. Хўш, у қачон ёзилган? А. Гулпинарли “Тақдим” – “Сўзбоши”да келтирган маълумотлар шуни кўрсатадики, асарнинг қачон ёзилгани ҳақида ҳар хил қарашлар бор экан. Кимдир Шамс Табризий билан учрашувдан олдин деса, бошқа киши кейин деган қарашни ёқлаб чиққанлиги айтилади. Аммо типологик ёндашув асосида муайян тахминларни илгари сурса бўладигандек. Яъни, масалан, ҳазрат Румийнинг қолган йирик асарлари билан, хусусан, “Маснавий”, “Девони Кабир” “Ичиндаги ичиндадир” ва ҳатто мактублари ёрдамида, уларда айтилган ҳикоятлар, ҳаётий мисоллар ва бошқаларни қиёслаш, Румий даҳоси чиқараётган хулосаларни мушоҳада этиш орқали маълум илмий фаразларга бориш йўллари ҳар доим очиқ.

Ўрни келганда айтиш жоизки, Абдулбоқий Гулпинарли “Етти мажлис” устида жуда кўп тер тўккан: асарни бошқа асарлар билан қиёсий ўрганиб, номаълумликларни, шеърлар ва қолган иқтибослар муаллифларини аниқлаган, изоҳлар ёзган. Вақт ва имкон тақозосига кўра аниқлай олмаган маълумотларни эса кейинги ишларда рўёбга чиқаришига умидлар қилганки, буларнинг ҳаммаси бир бўлиб, олимга нисбатан қалбимизда эҳтиром туйғусини уйғотади. Асарнинг қўлингиздаги ўзбекча таржимаси ана шу улкан ва заҳматкаш олим тайёрлаган матндан амалга оширилган.

Асар, айтилганидек, томчининг ҳаракатидан бошланиб яна томчи билан, аниқроғи, денгизга томаётган томчи билан якунланади. Томчи ва денгиз ўртасидаги масофа эса қайсидир маънода рамзийлик касб этиб, уни мусулмон инсон тафаккури босиб ўтган роҳ деб ҳам ва ёхуд Ислом оламининг ибтидодан Румий замониغا қадар узанган йўли деб ҳам тушуниш мумкин. Яъни “Етти мажлис” пухта ўйланган ана шундай сюжет асосига қурилган. Шуниси билан ҳам асар, гарчи унда турли-туман мавзулар кўтарилган эсада, бир бутунлик касб этиб туради. Аслида, Мавлоно Румий умри мобайнида мударрис сифатида жуда кўп маъруза ўқиган. Лекин унинг айнан еттита ваъзи ушбу асарда жамланган. Қолган ваъзлари-чи? Нега улар қоғозга тушмаган? Уларда ҳам бизгача етиб келмаган қанчадан-қанча ҳикматлар, тарихлар, ўғитлар, масаллар, мулоҳазалар бўлганлиги ҳаёлимиздан ўтса, кўз ўнгимизда мазкур асарнинг қиймати янада ортади. Шу билан бирга, ваъз, маъруза, суҳбатлар чоғида айтилган ўтлиғ фикр-мулоҳазаларининг қаймоғи

¹ Rumi. “Mecalis seb’a”.

"Фиҳи ма фиҳи"да акс этганлиги манбаларда ёзилганки, бундан кўнгилга бир пайса таскин инади.

Ҳар даврнинг ўз румийлари бўлади, бўлиши шарт. Чунки ҳар даврнинг ўз румийига эҳтиёжи бор. Улар башарият ўз ҳаёт йўлида эришган барча илоҳийю инсоний ўғитларни замон кишиларига шарҳлаб, тушунтириб бериш учун дунёга келадилар. Йўқса, янги замон яратган шаклдаги тафовут туфайли инсон ва асрлар оша яшаб келаётган йўриқлар ўртасига "беғоналик" пардаси тушиб қолиши мумкин. Ўз даврининг румийлари ўртадан ана шу "беғоналик" пардаларини кўтариб ташлайдилар. Шу билан бирга, барча замонларнинг румийлари ҳам бўлади. Улар ҳам ўз даврларига, ҳам барча замонларга хитоб қила оладилар. Чунки улар инсон ва даврлар табиатидаги универсалликни савқитабий билан ҳис қиладилар ва илму ирфон ёнида, асосан, ана шу пойдеворга суянадилар. Моҳиятдан сўз очиш дегани ҳам аслида шу. Бани башар мутацияга учраб бутунлай ёт мавжудотга айланиб кетмаса бас, бундай улуғ зотлар башариятнинг ҳар куни (замони)га асқотади. Мавлоно Жалолиддин Румий ана шу муҳтарамлардан бири.

Румий ҳақида сўз борганда, унинг ирқ, миллат, дин, бой ва камбағал ўртасида айирмачилик қилмай, ҳаммага бирдек муносабатда бўлганига кўп урғу берилади. Дарҳақиқат, шундай. Дастлаб, Радий Фишнинг Жамол Камол таржимасидаги "Жалолиддин Румий" романи билан танишганимда, ҳазрат ғазалларию рубоийларидан намуналар ўқиганимда, кейинроқ "Ичиндаги ичиндадир"ни таржима қилаётганимда, яна-да сўнграқ Асқар Маҳкам ўғирмасидаги "Маснавийи маънавий"¹нинг мутолаасига толганимда кўп бор бунинг гувоҳи бўлганман. Дарвоқе, "Ичиндаги ичиндадир" билан илк танишувим ҳам юқоридаги гап мазмунига ғоят уйғун келар экан. Ўшанда талаба эдим. Кемада икки денгизни бир-бирига боғлаган бўғозда дўстларим билан сузиб ўтаётганимизда ўша ерлик қардошлар биз мезбонларга бир боғламдан китоб совға қилишганди. Қарасам, улар орасида "Фиҳи ма фиҳи" – "Ичиндаги ичиндадир" бор экан. Кейинроқ китобни қўлимизга тушиш маконида ҳам ўзимча маъно топганман: ахир, ҳазрат одам, ирқ, мавқе танламас, унинг сўзлари инсондан инсонга, ўлкадан ўлкага, қитъадан қитъага тўсиқ билмай ўтиб кетаверган эди, бас, китоб ҳам худди шунга имо қилаётгандек, кемада, Осиёдан Оврупага сузаётганимизда қўлдан қўлга, бир миллат вакилидан иккинчисига ўтган эди-да. Шунинг ўзида Румий асарларига, уларда акс

¹ Бу асар шоир ва таржимонларимиз Ж. Камол, А. Маҳкам (дастлабки икки дафтар) ва Одил Икромлар томонидан ўзбекчага ўгирилган.

этган умуминсоний, умумзамоний ва умуммаконий моҳиятига ишора бордек туюлади. Аммо “Етти мажлис”да занжи билан боғлиқ шундай мулоҳазалар ҳам мавжудки, бир қарашда айтилаётган фикрларга зиддек келади. У қандай мулоҳазалар? “...занжи ҳамиша ойнага душмандир. Улги бериб, ваъзхонлик қилганлар ё ойнадир, ё ойначи. Нафсга мафтун бўлганлару дунёнинг ортидан югуриб-елганлар кўримсиз – занжи юзли кишига ўхшайди. *“Биз бу дунёда ҳам уларга лаънатни эргаштирдик. Қиёмат кунда ҳам улар (Бизнинг раҳматимиздан) йироқ қилингувчи кимсалардандирлар”*.”¹ Аммо Зангибор вилоятида хунуклик, қора танлилик қандай қилиб фарқлансин? Ахир, у ерда эркагу аёл бир хил рангда бўлади ва яна уларнинг бари – бир-бировининг жинсидан. Ҳали бироз шошмай тур, аввал улар ажал уловига минсинлар, бу элдан чиқсинлар, маконлари етти қат само бўлмиш нурли малаклар истиқомат қилгувчи *“Улуғ, итоатли мирзолар (яъни фаришталар)”*,² турк ва рум қиёфали гўзаллар ёнига бориб кўрсинлар. Улар ўз разилликларини ўша Рум ўлкасининг руҳонийлари ҳузурида кўрадилару ҳасрат чекадилар, ёниб кул бўладилар, аммо бундан ҳеч қандай наф бўлмас. Мана шунинг учун ҳам, улар ойнага-да душманлар, ойна эгасига-да”.³ Астойдил тўхтаб, дўппини ечиб қўйиб мулоҳаза қиладиган жумлалар! Шу гапни биз билган Жалолиддин Румий айтганми? Айтган бўлса, қачон? Фикрлари қаймоқ боғлаб, илм ва ҳаёт йўллари кузатувларининг хулосаси ўлароқ айтганми ё мударрисликни энди бошлаган пайтида бирон вазият, бирон кайфиятга изоҳ бериш, англатиш чоғида изҳор этганми? Ахир, биз Румийни ирқ танламайди, деб биламиз. Бу гаплар билганимизга терс эмасми? Юқорида келтирилган мулоҳазани ўз маъносида тушунсак, Румийдек зотнинг одамлар, уларнинг ирки ва ранги, ишонч ва эътиқодлари борасидаги биз билган бағрикенг (замонавий тушунчада: толерант) дунёқарашига соя тушиб қолмай-дими! Чунки ҳазрат Румийнинг очикдан очик ҳам, коса тагида ним коса тарзида ҳам Оллоҳ қоратанли қилиб яратган бандасини мазах қилиши мумкин эмас-да! Ҳошо! Гап шундаки, занжини маънони англатиш йўлидаги бир образ, ташбеҳ деб олсак, назаримда, ҳаммаси жойига тушиб кетади. Зеро, қуйироқда Мавлононинг ўзи муқаддас Қуръон оятини эслатади: *“(Қиёмат) кунда мўминларнинг юзлари оқ бўлур, (кофирларнинг) юзлари қора бўлур”*.⁴ Демак, Румий ҳазрат-

¹ “Қасос” сураси, 42-оят.

² “Абаса” сураси, 15-16-оятлар.

³ Rumi. “Mecalis seb’a”.

⁴ Оли Имрон сураси, 106-оят.

лари оқу қора деганда мўминлигу кофирликни назарда тутяпти. Ҳа, Румийда, бир қараганда, инсон фикрини алғов-далғов қилиб юборадиган ифода усуллари анчагина топилади. Шунда хос ва авом тафаккуридаги айрича хусусиятлар ҳақида ўйларга толасан, киши. Эслайман, "Ичиндаги ичиндадир" таржимасини эълон қилаётган газета Бош муҳаррири масжид имомлари сиймосидаги ўқувчилар эътирозларини менга билдирган эди. Эътирозлар, албатта, ҳаводан олинган эмасди. Чунки матнда "Улуғ Тангри алдовчидир..." деган жумла бўлиб, оддий ўқувчининг ботинида бирданига бомбадек портлаши табиий эди. Лекин матннинг давоми, "берди"си ҳам бор эди. "У (Тангри – изоҳ У.Ҳ) гўзал шакллар кўрсатиб алдайди. Шакллар орасида ёмонлари ҳам бор..."¹ Демак, Румий оддий ўқувчига кўрингани, туюлгани каби шаккокликка йўл қўяётгани йўқ, аксинча, бандаси дунёнинг кўзолғучи оҳанжамасига алданмай, Яратганга қуллик қилиши кераклиги борасида асосли мулоҳаза юритмоқда. Шуларни ўйлаганда, таржимону олимларимиз олдида ҳали кўп иш турганлиги ойдинлашади.

Таржима, аввало, умуман таржима хусусида икки оғиз сўз айтсам. Дунё адабиёти ва маънавиятига доир, умуман, жамиятнинг олға кетишини таъминлайдиган асарларнинг имкон қадар ҳаммасини таржима этиб, ўқиб ўзлаштириб, ўз мулкимизга айлантириб олишимиз даркор. Янги, оламшумул кашфиётлар, аввало, ҳаёт деб аталган бепоён имкон ва яна таржима дейилган мустаҳкам замин устида барпо этилгуси. Бас, шундай экан, Мавлоно Румий сингари жаҳон маънавияти устунларининг барча асарларидан ўзбек ўқувчиси бохабар бўлиши, ўз она тилида мутолаа қилиши айтиш муддаодир. Афсуски, айрим уддабурон олимларимиз форсий, арабий ва бошқа дунё тилларида яратилган фундаментал асарларнинг у ер-бу еридан "чўқиб", ўз "мерос"ларини тикламоқчи бўлишадик, бу ҳаракат қулли зоедир, муваққатдир. Чунки эртами-кечми, мутаржимларимиз ўша асл (оригинал) асарларга ҳам етиб боришади ва қойилмақом қилиб ўзбекчага ўгиришади. Шунда "тенгсиз олим" деб юрганларимизнинг миси чиқади. Шу маънода тил ва соҳани яхши биладиган мутахассисларимизки бор, аввало, таржимага қўл урмоқлари лозим, деб ўйлайман. Ахир, иш бошлашдан бурун билайлик-чи, дунёда нималар қилингану нималарга ҳали қўл урилмаган...

Энди бевосита "Етти мажлис"нинг таржимасига келсак. Аввало, матннинг ўзи, масалан, "Ичиндаги ичиндадир"дагига қиёсан олган-

¹ Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадир. Тошкент: Янги аср авлоди. 2013. Б.18.

да, бир мунча мураккаброқ эканлигини айтиш жоиз. Бунинг биринчи сабаби, назаримда, ўқилган ваъзларнинг характерида, улардаги қисса ичида қиссаларнинг сероблигида, услубда, жумлаларнинг узунроқ тузилганида бўлса ажабмас. Асарни форсийдан ўгирган А.Гулпинарлининг услуби ҳам муайян роль ўйнаганлиги бор гап. Лекин таржимон – Раъно Ҳакимжонова ана шу мураккабликларни чиройли бир тарзда ҳал қилиб, олдимишга асар тилидан мумтоз адабиётимиз бўйи эсиб турадиган ўзбекча матнни қўя олган. Айти дамда, Румий услубига хос қирраларни сақлашга эришган. Натижада, таржима бир вақтнинг ўзида ҳам нафису ҳам латиф, ҳам кескину ҳам лўнда моҳият касб этган.

Биламизки, Румий ҳазратларидан катта маънавий мерос қолган.

1. Маънавийи маснавий. 2. Девони кабир. 3. Фиҳи ма фиҳи. 4. Ма-жолиси сабъа. 5. Мактубот. Лекин шуларнинг барчаси ҳам халқимизнинг, зиёсеварларимизнинг маънавий мулкига айланиб улгургани йўқ. Чунки олдинда “Девони кабир” ва “Мактубот” турибди. Уларни ҳам ўз тилимизга ўгириб олсак, ҳазрат Румий меросининг асоси қўлимизда тўлиқ бўлади. Кейин эса, уларни ўзлаштириш саодати билан юзлашамиз.

“Нега Румий асарларига бўлган эҳтиёж, қизиқиш вақтлар, даврлар ўтган сайин ортгандан ортиб борапти?” деган саволни фикрловчи инсон умри давомида бир марта бўлса-да ўзига бериб кўради. Дарҳақиқат, бунинг сабаби нимада? Нима учун айрим улуғлар асарларини бир марта ўқиб, қайтиб қўлимизга олмаймиз-у, Румий сингари зотларнинг китоблари столимиздан, демакки, назаримиздан нари тушмайди?.. Бу саволнинг жавоби ягона бўлмаслиги табиий. Қатъи назар, мен уларнинг асосийларидан дея, ҳазрат асарлари бағридан нур сочиб тургувчи УМИД ҚУЁШНИ алоҳида кўрсатган бўлар эдим. У маърифату маънавият қуёши бўлиб, дунё зулматини қабул қилмайдиган, у билан сира келиша олмайдиган тафаккур ўқувчисини ҳамиша ўзига жалб қилаверади. Келинг, биргаликда кўриб чиқайлик: юқорида эсланганидек, ушбу асарнинг биринчи мажлисида денгизга талпинаётган томчи ҳақида сўз боради. Бир ўринда “Денгизга етмоқ умиди... осонликча сўнмайди”, деган фикр айтилади. Орадан қанчадан-қанча йўллар босиб ўтилади. Улар динлар моҳияти урушлар сабабини англашга, ишончу гумон, иймону куфр, одам ва олам сирини тушунишга, ўзлик илдизини билишга қаратилган йўллардир. Ниҳоят, якуний, еттинчи мажлисда яна мавзу эса олинади ва денгизга муносиб қайтиш вазифаси уҳдасига юкланган томчига қарата “Эй томчи! Уйғон!” дея хитоб қилинадики, беихтиёр кўнглингда умид қуёши балқиб чиқаётганини ҳис қилиб қоласан киши. Зеро, томчидан

мурод инсон бўлса, уйғонмоқдан мурод шу инсон шаънига муносиб яшамоқдир. Буларнинг ҳаммасидан мурод эса денгизга қўшилиш ҳаққи ва бахтини қўлга киритмоқ бўлса, не тонг!

Баъзан ўйлаб қоламан: ёзувчилар, олимлар, таржимонлар умр шамларини ёқиб, кўз нурларини тўкиб китоблар ёзадилар, таржималар қиладилар, сўнг нашр этиб, тарғибу ташвиқ этадилар-у, бу заҳматли меҳнатнинг равшан натижалари қани? Амаллар, риоялар қайда? Нега ҳали-ҳануз ер куррасида зулм давом этмоқда, қонлар тўкилмоқда, одамлар бир-бирлари томонидан таҳқирланмоқда, эзилмоқда, алданмоқда ва ҳ.к.?.. Кейин мулоҳаза қила-қила аввал тушунмаганимни англагандек бўламан: китоблар бағридаги ҳикматлар одамлар қалбларию онгларига сингиб кетган. Шу туфайли ҳам дунё турибди!.. Илло, алмисоқда оламу одам мукаммал ўлароқ яратилганига қарамай, инсон ботинидаги нафс боис гоҳо ана шу камолотга путур етади. Худди шу жойда юсак маънавият акс этган дурдона китоблар бани одамни нафс ботқоғидан халос этгувчи воситалардан, ҳув олдинда шуъла сочиб турган мукаммал очун сари етаклайдиган пиллапоялардан бири бўлса, не ажаб! Бас, ҳиммат камарини белга яна-да маҳкамроқ боғлаб, улуғ асарларни таржима, нашр ва тарғиб қилишда давом этаверишимиз лозим бўлади. Бинобарин, инсоният эртасига ишончу эътиқоди мавжуд, маънавияти бутун, қалбида эзгулик туйғуси ғолиб зиёлики бор, ҳар доимги иши – оламу одамга зиё сочишидан, бир зум бўлсин, тўхтамайди, тўхтамасин экан! "Балиқ билмаса ҳам, Холиқ билади", дейди эл. Бу – муҳим! Лекин Холиқ билса, кун келиб, балиққа ҳам албатта хабар келади. Инсон ботинидаги эзгу ва ёруғ ишларнинг тантанасига бўлган ишонч эса ҳаммасидан муҳим!..

2014 йил

ПУШКИН ДАҲОСИ ВА ТАРЖИМА ХУСУСИДА

Дунёда айрим халқларнинг ўз навоийси, шекспири ва пушкини бор. Лекин ҳамма халқнинг ҳам навоийси, шекспири ва пушкини ўзбекнинг Навоийи, инглизнинг Шекспири ва руснинг Пушкинидек эмас. Чунки бу улуғ зотлар ўз зиммаларига тарих юклаган бағоят оғир ва шарафли вазифани жуда баланд даражада адо этганлар. Одатда, даҳо санъаткорлар ўзлари билан бирга янги даврни бошлаб берадилар. Бу давр эса секин-аста бутун бошли миллат тақдирида

акс этади. Савол туғилади: даҳо ўзи ким? У қандай қилиб бутун бошли миллатга тегишли асосий сифатларни ўзига сингдириб-юқтириб олади-да, буларнинг барини ўз маънавий меросига жойлаб кетади?.. Албатта, даҳо санъаткор қолдирган бадиий мерос миқёсларини баҳолайдиган мезонлар бисёр. Шулардан бири - улар ишлатган сўзларнинг саноғу салмоғи билан ҳам белгиланса, ажаб эмас. Айрим олимлар Пушкин ўз асарларида 21000, Шекспир 23000, Навоий 26000 дан зиёд сўздан истифода этган дейишади. Бошқаларида рақамлар сал ўзгаради. Яқин келажақда эса бу соҳада аниқ натижаларга келинишига шубҳа йўқ. Лекин аниқликлар натижасида даҳолар қўллаган сўзлар сони 1000, 2000 ва ҳатто 3-4 минг тага ўзгарган тақдирда ҳам рақамларнинг салмоғи нақадар залворли эканлигини қабул қилмоқ керак. Чунончи, бугун элимиз орасида маълуму машҳур аксар шоирларимизнинг лексик бойлиги тахминан 3000 тани ташкил этар экан. Шунини 8 га кўпайтирсангиз, Навоий, Шекспир ва Пушкиннинг асарларида ишлатилган сўз бойлиги келиб чиқади. Тўғри, ҳамма гап луғат бойлигида эмас. Гап мана шу сўз бойлиги воситасида ўз даврининг, шу давр инсонларининг бадиий қиёфаларини юксак маҳорат билан акс эттиришда, оламга мувозий равишда яна бир оламни, бадиий оламни яратишдадир! Ҳақиқий шоир, ёзувчи, драматург ва режиссёр ўзи мансуб даврнинг бош томирига ташхис бармоғини қўйиб, унинг ҳолини аниқлаб бергувчи табибдир. Пушкин ана шундай улуг юмушни муваффақият билан бажарган даҳолар сирасига киради. Бундай даҳоларнинг пайдо бўлишига хос бир нозик жиҳат шуки, улуг зотларнинг интилишлари билан улар туғилиб, шаклланган давр талаблари, эҳтиёжлари бир-бирига уйғун тушиб қолади. Пушкинни ўзи мансуб миллат адабий тилининг асосчиси, рус шеърятининг қуёши деб аташлари ҳам шу билан белгиланади. Яъни тарихий зарурат, эҳтиёж бор эдики, Пушкин пайдо бўлди. Лекин бу “керакли жойда, керакли вақтда керакли одам бўлиб пайдо бўлиш” деган тушунча билан айнан бир нарса эмас. Чунки Пушкин бажарган ишни ўнта истеъдод ҳам бўлиб ҳам бажара олмас эди. Бунинг учун керакли ўринда, керакли вақтда даҳолик сифатлари билан туғилиш лозим эди. Пушкин ана шундай инсон бўлиб дунёга келди. Қизиқ, даҳо ва истеъдоднинг фарқи борми? Бўлса, нимада? Бу саволга жавоб бериш учун, аввало, истеъдодлини истеъдодсиздан ажратиш олиш керакдир, эҳтимол. Битта истеъдодли киши ўнта истеъдодсиз одам бажара олмайдиган ишнинг уҳдасидан чиқади. Энди битта даҳо ўнлаб ва ҳатто юзлаб истеъдодлилар бирлашиб ҳам адо этолмайдиган оғир муаммони ҳал қилишини ҳазм қилиб кўрайлик. Навоий, Шекспир ва Пушкинлар мана шу вазифани уддалашган эди. Буни уларнинг ўзла-

ри ҳам теран англашган, асарларида очикчасига эътироф этишган. Хусусан, Пушкин салафларга (қадим Миср шоири ва антик дунё шоири Вергилийга!) эргашган кўйи ҳақли равишда "Қўл билан тиклаб бўлмас Ҳайкал кўйдим ўзимга" деб фахр туяди бир шеърда.

Пушкин шеърлари ўзбек тилига қачондан таржима қилина бошлаган ва қай савияда? Манбаларга мурожаат қилинса, 19-асрнинг аввалиданоқ бу хайрли ишга қўл урилгани аён бўлади. 1937 йилда эса улуг рус шоири вафотининг 100 йиллиги муносабати билан Ўзбекистонда ҳам махсус таржимонлар гуруҳи тузилиб, унинг асарлари кенг кўламда ўзбекчаштирилади. Бироқ таржима иши 37 йил билан чекланиб қолмади. XX асрнинг сўнгги чорагида шоир Мирзо Кенжабек "Евгений Онегин"нинг таржимасига боз қўл урди ва ўз вариантыни яратди. Ундан ташқари, Пушкиннинг лирик шеърлари ҳалигача турли таржимонлар томонидан ўзбекчага ўгирилиб келинмоқда. Бу борада шоир ва таржимон А.Шернинг хизматларини алоҳида таъкидламоқ керак.

Бироқ таржимада ҳам таржима бор. Таржима бор - аслиятнинг "панжасига панжа уради", таржима бор - боридан йўғи яхши! Дунёда ҳар бир катта ижодкорнинг ўз таржимони бўлади. Ана ўша таржимон ҳаёт йўлида пайдо бўлмагунча у ўзга миллат учун номаълумлигича қолаверади. Ҳатто унинг юзлаб таржимонлари бўлиб, ҳар йили биттадан китоби ўнлаб тилларга таржима қилинса ҳам, бари бекор ва беҳуда деяверинг. Аксинча, номарғуб таржима ижодкор ҳақидаги тасаввурни бузиб, ўқувчининг назаридан туширади. Ана ўша ягона, ўзигагина муносиб таржимон пайдо бўлмагунча у - "Ҳеч ким!". Унинг фақат номигина давралардаю китоблардаги санокларда айланиши мумкин. Лекин ҳеч қачон таржима этилган миллат вакиллариининг юракларига кириб, тилларида эъзоз топмайди. Шу маънода мен расом ёки бастакорга ҳавас қиламан. Чунки уларнинг бири ранг, бошқаси эса оҳанг тилида ижод қилишади. Ранг ва оҳанг тили эса универсал тиллар ҳисобланиб, ҳамма даврларда ва барча эллар учун тушунарли бўлиб қолаверади. Яъни бу тиллар таржимага эҳтиёж сезмайди. Бу тиллар таржима ҳодисасидан устун ҳодисалардир. (Ҳаракат санъати дейилган айрим драматик асарлар ҳам шундай. Яъни, масалан, сўзсиз, мимика асосига қурилган спектакллари олинг.) Сўз санъати эса айни шу ерда юқоридаги санъатлар билан беллаша олмай қолади. Айни шу ерда адабиётнинг ҳудудига чегара урилади. У таржима бўлгандан сўнггина "божхона"дан чет мамлакат ҳудудига ўтиши мумкин. Бироқ у яна бир, энди каттароқ довонга дуч келадики, унинг исми ўзга тилли, бошқа тафаккурли ўқувчидир! Сўз санъати намунаси муваффақият билан таржима этилган бўлсагина

Ўзга мамлакат ватандошининг юракларига кириши мумкин, йўқса, йўқ! Шу маънода, аслиятда ҳатто ҳар томонлама дурдона ҳисобланган асар ҳам таржимадаги ўз муваффақиятини юзлаб йиллар кутиши мумкин. Унгача эса у "ёпиқлик қозон"дек ўз сирини ичида яшириб тураверади. Не бахтким, Пушкиннинг "Булбул ва гул"и ўз муносиб таржимонини топган, шеър ўзбекчага ниҳоятда гўзал бир тарзда ўгирилган. Бунда таржимоннинг маҳорати бир томон бўлса, шеърнинг шарқона руҳи яна бир томондир. "Пушкин ижодида шарқона кайфият сюжет ва композиция сингари йирик компонентлардан ташқари, унинг асарларининг энг зариф ҳужайраларигача сингиб кетган", дейди тадқиқотчи Д.Қамбарова. Бундай ижодий таъсир бўлажак шоир лицейда ўқиб юрган чоғларида - Шарқ адабиётига бағишланган маърузаларни эшитгандаёқ бошланган эди. Саъдий, Ҳофиз, Фирдавсий асарлари, "Минг бир кеча" эртаклари Пушкин онгию қалбига чуқур кириб бориб, унда шарқона оҳангни, ўзига хос услубнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган. Кейинчалик эса у Қуръони каримни ўқиб ўрганган. Боз устига, шоир ҳаётининг бир қисми сургун боис Шарқ тупроқларида, шарқлик инсонлар - мусулмонлар орасида кечганлигини ёдда тутмоқ керак. Кўринадики, улугъ Пушкин ижодида шарқ мотивининг туғилиши ва камол топиши учун ҳам объектив ва субъектив сабаблар етарлича юз берган. Натижада, унинг асарлари қатига шарқона мотивлар, шарқона бадийий приёмлар, санъатлар, исмлар, деталлар кириб борган. Хусусан, номи зикр этилган "Булбул ва гул" шеърини олайлик. Шеър ўз сарлавҳасиданоқ шарқона руҳ – булбул ва гул мотиви билан бошланади. Мана, унинг русчаси:

Соловей и роза

В безмолвии садов, весной, во мгле ночей,

Поёт над розою Восточный соловей.

Но роза милая не чувствует, не внемлет

И под возлюбленный гимн колеблется и дремлет.

Не так ли ты поёшь для жадной красоты ?

Опомнись, о поэт, к чему стремишься ты?

Она не слушает, не чувствует поэта

Глядишь, она цветет, взываешь — нет ответа.

80-йилларнинг охирларида Аҳмад Алиев деган таниқли олим ўз маърузаларидан бирида биз - ўзбек филологияси талабаларига мазкур шеърни завқ ила такрору такрор ёддан ўқиб берган эди. Ўшанда Чўлпон номи энди-энди тилга олина бошлаганди. Домла бу шеърни ёшлик йилларидан ёд билганини, аммо уни Чўлпон таржи-

ма қилганини аудиторияда узоқ йиллар мобайнида айтиб бўлмай келинганини сўзлаб, шеърни бизга такрору такрор ёд айтарди:

Булбул ва гул

*Баҳор чоғида ҳоли боғда бир зулматли тун эрди,
Ғариб булбул фиғон айлаб, "Гулим, раҳм айлагил", дерди.
Бироқ ул гул қулоқ солмас эди фарёду афғона,
Фақат ором оларди ноладин тўлғона-тўлғона.
Сени ҳеч севмаган бир гул учун, эй шоирим, сен ҳам
Ёнарсан, ўртанарсан, дод этарсан тинмайин бир дам.
Қўй энди, беҳуда дод этма, оҳинг унга етмайди,
Қарайсан, яшнаган бир гул, фақат додингга етмайди.¹*

Ушбу шеър майдонида Пушкин ва Чўлпондек икки улуғ шоир учрашган, Чўлпон Пушкиннинг шоирлик "панжасига панжа урган, ура олган", натижада уларнинг даҳолари бирлашган кўйи ана шундай юксак шеърнинг юксак таржима намунаси дунёга келгандир. Шеър эркин таржима қилинган. Шунчалар эркинки, шеърнинг маъноси ёдлаб олингану қобиғи "унутилган". Яъни Чўлпон Пушкин шеърининг руҳини аруз вазнига солиб таржима қилган. Шунинг учун ҳам тилдаги бир-икки "нуқсон"лар "кўзга ботмайди". Чунончи, "Сени ҳеч севмаган бир гул учун, эй шоирим, сен ҳам" мисрасида "сен", "Қўй энди, беҳуда дод этма, оҳинг унга етмайди, Қарайсан, яшнаган бир гул, фақат додингга етмайди" байтида "дод" сўзи икки карра қайтарилган. Яна "оҳинг унга етмайди" рукни учун танланган "фақат додингга етмайди" рукнидаги қофия тўлиқ эмас. Лекин шеър руҳи оригиналдагига мос, жуда баланд пафосда таржима қилингани учун юқоридагилар камчилик бўлиб ғашга тегмайди, махсус текширмасангиз, билинмайди ҳам. Қолаверса, шеър арузга солингани учун сўз такрори, яъни такрир ва мутлақ қофия (ўзакка қўшимча қўшиб ҳосил қилинган қофия) нуқсон саналмайди. Улар мумтоз шеър санъатлари доирасида нормал ҳодиса ўлароқ қаралади. Натижада, икки буюк шоир тандемида улуғ бир шеър дунёга келади.

Эҳтимол, бу шеърнинг маншаъи Шарққа, унинг бадиий тафаккур тарзига бориб тақалгани боис ҳам Чўлпон уни минг йиллик вазнда, Шарқ руҳи сингиб кетган арузда ўгиргандир, деган ўй ҳам келади киши ақлига. Ахир, Шарқ шеъриятининг султонларидан бири Ҳофизнинг шундай ғазали мавжуд:

¹ А.С. Пушкин. Эсимдадир ажиб дам ҳали. Тошкент: Ўзбекистон НМИУ. 2012. Б.12.

*Бордим саҳарда боғ сори гул териш учун,
Ногоҳ қулоққа келди - чекар эрди булбул ун.*

*Бир гулнинг ишқиға у бўлиб мен каби асир,
Ғавго қилар эмиш бу чаман ичра ушбу кун.*

*Сайр айлар эрдим ул чаману боғ аро фақат
Ўйлар эдим у булбулу гул ҳақида бутун.*

*Гул ёр этиб тиконни-ю, булбулда йўқ қарор,
На гулда ўзгариш, на булбулдадир сукун.*

*Булбул фиғони қилди дилимга оғир асир,
Қайтдим, чидолмадим, жуда ҳолим бўлиб забун.*

*Гулшанда гуллар очилар - асло ҳисоби йўқ,
Кўймас тикан балоси бирор гул узиш учун.*

*Ҳофиз, суюнч умидини тутма замонадин,
Минг айб бор, фазилатидир макр ва фусун.¹*

Бу масалага эътибор қаратган олима Д. Қамбарова ёзади: "Ҳар икки шеърдаги макон (боғ), замон (баҳор), ҳолат (боғдаги ҳеч ким йўқ холи вақт) — бутун манзара, бу манзаранинг бадиий-ҳиссий идроки, талқин усули, тасвир услуби, воқеанинг шоир қалбида эмоционал акс садоси нақадар муштарак! Ҳар икки шеърда қиёс айнан бир хил такрорланади: боғда гул ишқида фиғон айлаган булбулни кўриб, унинг муҳаббатига мубталолиги, ҳижронда ёниши худди мен сингари, дейди шоир. Пушкин шеърида ҳам, Ҳофиз ғазалида ҳам гул бепарво. Икки асарнинг қиёсий таҳлили Пушкин шеъри Ҳофиз ғазалининг эркин таржимаси, деб айтиш мумкин бўлган даражада бир-бирига ўхшашлигини кўрсатади". Демак, Ҳофиз ғазали Пушкин воситасида Шарқдан "учиб кетиб", Чўлпон воситасида яна Шарққа "учиб келган". (Пушкин шеър аввалига "Ҳофиздан" деган сўзни бежиз битмагандир, ахир!). Худди ўз инидан учиб, яна унга қайтган қуш янглиғ. Шунинг учун ҳам у ғоят шарқона, ўзбекона жаранглайди, руҳингга ўз элингнинг ҳузурбахш кўшиғи янглиғ ором бағишлайди. Демак, Ҳофиз ғазали руҳини Пушкин нечоғли ўзиникига айлантириб юборган бўлса, Чўлпон ҳам Пушкин шеърини таржима асносида шу қадар ўзиники қилиб

¹ Ҳофиз Шерозий. Ишқ гавҳари. Тошкент: Шарқ. 2006. Б. 114.

сўзлата билган. Бошқача айтганда, Чўлпон шеърга Шарқ либосини қайта бахш этган. Шоир Э.Воҳидов "Ой ўртанар, кўзларида ёш, Кўк-си доғу юраги қийма: Эй фалак, мен эдим қуёш, Нега мени қилдинг таржима?" дея, ҳар қандай таржима натижасида "қуёш"дек бўлган асар "ой" даражасига (қуёш ва ой образлари мисолида улардан таралаётган нур қуввати назарда тутилади) тушади, дейди. Не тонгики, сўзи юритилаётган шеър Чўлпон таржимасида "қуёш"нинг "қуёш" ўлароқ сақлаб қолинганига гувоҳ бўламиз. Демак, қонун-қоидалар бир қарашда ҳар қанча бекаму кўст кўринса-да, истиснолар бўлиб қолишини ҳам истисно қилмаслик керак экан, дея яхши ниятларга борсак арзийди.

2012 -2016 йиллар

ЖАМИЯТ ИЧРА САМИМИЯТ БАҲОСИ...

(Камюнинг "Бегона" қиссаси таҳлилига доир мулоҳазалар)

Инсон ўз фикр ва ўйларини максимал даражада ташқарига, жамиятга олиб чиқса, оқибати нима бўлади? Аслида, шундай, яъни инсон самимий бўлиши керак эмасми!.. Бир Америка киносига нимадир бўладию эркак қаҳрамон аёлларнинг ботинидаги орзу-истак ва ўйларини ўқий бошлайди. Натижада, у ҳамма аёлларга, жумладан, ўзи ишлайдиган каттагина корхона раҳбарига ёқиб қолади. Ахир, қаҳрамон рўпарасида турган аёлнинг ичидагини ўқиб, уқиб, шунга яраша ҳаракатлар қилиб тургандан кейин... натижа шу-да. Энди ўйлаб кўринг, бунинг тамомила терси юз бериб, киши ботинидаги ўй-кечинмалар бошқаларга ошкор бўлиб турса-чи? Унда нима бўлади? Масалан, сиз ишхонага келдингиз ва эшикдаги қоровулдан тортиб, лифт ёки коридорда учрайдиган қанчадан-қанча ҳамкасбларингиз билан юзма-юз келаркансиз, улар ҳақидаги бутун фикрларингиз, ўйларингиз шундоқ - очик карта мисол уларга аён бўлиб бораверса-я!.. Албатта, қиёмат кўпмайди, учинчи жаҳон уриши ҳам бошланмайди, аммо ишхонада сизга бўлган муносабат кескин ўзгаришига шубҳа йўқ. Ҳатто ишингиздан маҳрум бўлишингиз ҳеч гап эмас. Хўш, нега? Чунки сиз овоз чиқариб фикр юритдингиз. Сийратингизни сувратингизга айлантиндингиз... Шунга!

Камюнинг машҳур «Бегона» қиссасининг (Камю. Посторонный. Москва: Правда. 1989) қаҳрамони Мерсо ҳам ана шундай қилган эди. ("Бегона" хос ўқувчи ҳазм қилиши мумкин бўлган асар. "Хос ўқувчи-

лик” эса алоҳида бир мақом. Лекин истаса, тер тўкса, тизимли мутулаа қилса ва, албатта, Худо бадийи завқ, уқув, фаҳму фаросат деган неъматлардан ва, албаттаки, бағрикенгликдан қисмаган бўлса, кўпчилик бу мақомга кўтарилиши мумкин.) Бироқ тақдир унга янада қаттиқроқ жазо тайинлади: йўқ, у ишдан ҳайдалмади, бошлиқдан дашном эшитмади, ҳамкасблари билан гап ҳам талашмади. “Бор-йўғи” – ўлимга ҳукм этилди. Самимияти учун тўланиши мумкин бўлган энг “арзимас” товон бу, тўғрими?..

Мен «Бегона»ни жудаям қийналиб ўқиганман. Ҳар сафар шундай бўлган. Нега? Назаримда, асар бош қаҳрамони Мерсонинг дош бериш ўта мушкул бўлган самимиятидан тафаккур кўзларим қамашиб кетган бўлса, ажабмас... Айримлар уни худосизликда айблаш-ни хуш кўришади. Эътиқодсиз, дея қўлини бигиз қилишади. Ҳа, биз она Шарқ фарзандларимиз. Тан олишим керак, мен ҳам қабул қилолмайман унинг дахриёна фикрларини. Кўнглимга изтироб солади улар. Бошига тушган барча кўргиликлари ана шу туфайлидир, деб ўйлаганларим бор. Лекин бунинг учун Мерсони айблашга, бошига мағзава тўкишга маънавий ҳаққим йўқ деб биламан ўзимни. Бошқаларни ҳам. Ахир, ишончу эътиқод масаласи ҳар кимнинг ўзи ва Яратган ўртасидаги ғоят ичкин, ғоят шахсий иши эмасми?.. Қолаверса, XX аср психоанализ илми айтадики, баъзида энг ашаддий диндор кўнглининг туб-тубида тузалмас даҳрий яшириниб ётар экан. Яъниким, мутаассиб зот даҳрийлик ботқоғига ботиб кетмаслик чорасини излаб, ўзининг ғоят диндор қилиб кўрсатаркан, асл ҳоли хуруж қилганда эса жазавага тушаркан, мавриди бўлса-бўлмаса, тинмай Худо ҳақида гапираркан ва ҳоказо. Энди мана шу назарияни бутунлай терс ўгириб кўрайлик: Мерсонинг ошкора даҳрийлиги остида нима бор? Умуман, одамлар диндор ва даҳрийга қандай ажратилади, бунинг критериялари нималардан иборат? (Албатта, бу борада ҳар битта диннинг муайян шаклий талаблари бор. Лекин у мазмун билан бирлашмаса, қуруқ шаклдан не наф? Ахир, зоҳирний бекаму кўст адо этиб, мазмунда номувофиқ ишлар қилгучи қанча. Ёки аксинчалар ҳам ҳаётда топилади-ку!) Йўқ, мен Мерсодан диндор ясамоқчи эмасман. Асло. Балки у қандай бўлса, шундай қабул қилмоқчи, шу ҳолида тушунмоқчиман, холос. Ахир, тушуниш ва тушунилишдан ўзга яна қандай чора қоляпти одабийзот ихтиёрида! Чорасизлигим дардимга чора бўлди, дейди-ку ҳазрат Навоий.

Аввало, шуни таъкидлаб айтиш жоизки, Мерсо бир фирма ходими эса-да, аслида, маънавий-руҳий даражаси ва кайфиятига кўра мурасасиз файласуфдир. Уни тушуниш учун масалага, аввало, шу нуқтаи назардан ёндашмоқ керак. Мерсо ўзининг кайфияти ва яшаш

тарзи билан, ўй, ҳаёл ва амаллари билан, назаримда, касби коридан қатъи назар, XX аср Оврупаси зиёлисини, умуман, фикрловчи инсон маънавий қиёфасини ёдга солади. Мерсонинг зоҳирида акс этиб турган совуққонлигига сира алданиб қолиш керак эмас, менингча. У, аслида, дунёга келиб кетиш, тириклик, инсон ҳаёти мазмун-моҳиятининг тит-питини чиқариб ўйлайдиган камёб одамларнинг ўзига хос образи. Муттасил фикрлаш орқали ўзининг – инсоннинг чегараларини теран англаган, ҳис қилган, айтиш чоғда, одамлар ундан кутган, талаб қилган турмуш ҳақидаги жайдари фалсафаю муомаладаги зоҳирий мулозаматга кўнмаган ва кўникмаган, қайтага, уларга нисбатан юрагида битмас-туганмас Исён олови билан яшашга маҳкум этилган Жабрдийда инсон образидир Мерсо. “Хўш, у нимадан озурда?” деб сўрасангиз, айтиш лозимки, инсонлик қисматидан, унинг, муқаддас китобда айтилганидек, тоғлару фаришталар ҳам бош тортган оғир юкидан...

Мерсо ҳақда сўзлашаркан (ёки ёзишаркан), ўзбек олимлари негадир ахлоқ поспони ва диний қадриятларнинг толмас ҳимоячисига айланиб қолишади. Бундай мартабанинг «ўқ ўтмас ва қилич чопмас» чопонларига бурканиб олар экан, адабиётшунос ҳеч қачон яланғочнинг асл ҳолини англаб етмайди. Чунки, Мерсо, менинг назаримда, ҳар қандай жамият аъзоси одатда кийиб юрадиган, масалан, маданий, ахлоқий ва диний либослардан холи киши! Шунинг учун ҳам Мерсонинг зиддиятли қалбини тушуниш учун эгнимиздаги қават-қават чопонлардан халос бўлишимиз керакка ўхшайди. Савол туғилади: маданий, ахлоқий ва диний қадриятларсиз инсон инсонми?.. Гап бу ҳақида эмас, балки шундаки, инсон тақдири, айниқса, унинг ҳаёту мамот масаласи ҳал этилаётган дамларда юқоридаги қадриятларнинг биронтасини мутлақ мезон қилиб олмаслик керак, эҳтимол. Ахир, барчасидан мурод инсон эмасми! Айрим қадриятлар замонлар ўтиши билан таҳрирталаб бўлиши ва ёхуд бутунлай яроқсиз ҳолга келиши мумкинлигини эътибордан соқит қилмайлик. Бас, шундай экан, инсон қалбининг туб-тубида ётган доимий ҳақиқатларга яқинлашар эканмиз, эрта-индин ўзгариб кетишга маҳкум мезонларга суянмоғимиз қанчалик ўзини оқлайди?.. Мана шу маънода Мерсо ҳар қандай либосдан муназзаҳ. У турли-туман кийим кийиб турланмайди. Унинг қалби яланғоч. Аксарият тадқиқотчилар асар қаҳрамонини мана шунинг учун танқид қилишади, ҳатто ёмон кўришади. Аслида, Мерсо бугун бор, эртага эса (масалан, 500 ёки 1000 йилдан кейин) ўзгариб кетиши мумкин одатлар ортига яширинишни, керак бўлганда, уларни байроқ қилишни истамайди. Натижада, у нимани ўйласа ва ҳис қилса, шуни гапиради, кўзбўямачиликни ўзига -

инсонга эп кўрмайди. Бироқ бу дунёда – одамлар орасида самимий бўлиш беҳад таҳликали бўлиб чиқади. Мерсо ўз самимияти учун дорга осилишга ҳукм этилади. Самимияти учун жамият ичра бегона деб топилади. Шунда бир нарса киши хаёлига келади: ҳўш, бегона ким ўзи? Наҳотки, ўз виждони олдида буқаламундек турланмаган Мерсо бўлса? (Наҳотки, ичингдагини ташингга чиқариш бошингдан жудо бўлиш даражасида хатарли иш эса?..) Ёки у дили бошқаю тили бошқа қолганларми – атрофдаги одамларми, жамиятми?.. Камю ўқувчини ана шундай дилемманинг чиқиш мушкул бўлган чоҳига улоқтириб юборади...

Хуллас, жамият ўзига ўхшамагани учун, ҳамма риоя қилиб келган ахлоқ ва этикет нормаларига уйғун ҳаракатлар қилмагани учун Мерсони бегона, деб билади. Унинг иккита арабни аффект ҳолатида отиб ўлдиргани учун эмас, балки онасининг ўлими куни йиғламагани, шу куни эски таниш қизи – Мари билан чўмилгани, у билан бирга вақт ўтказгани учун суд қилинаётгандек кўринади. Судда унинг қалби жиноятчи, деб топилади. Шунинг учун ҳам жазо ғоят оғир кўриниш олади: Ўлим! Агар Мерсо терговчи билан бўлган савол-жавобларда, умуман, атроф-муҳитга нисбатан бўлган ўз муносабатида одамларга ўхшаган одам бўлганида суднинг унга раҳм-шафқат қилишига умид қилинарди. Бироқ Мерсонинг кўлидан келмайдиган битта иш бўлса, у ҳам носамимийлик эди. Шунинг учун ҳам у онасининг жасади устига келиб ўтирадию ичидан келмагани учун йиғламайди. (Эсламан – ҳеч ёдимдан чиқмайди: мурғаккина гўдагим ўлиб қолганда мен ҳам дафъатан йиғлай олмаганман. Атрофга – одамларга қараб ўзимни лаънатлаганман. Тошбағир бўлсам керак деб ўйлаганман. Чунки етти ёт бегона кўни-кўшнининг кўзларида ёш йилтиларди, менинг – отасининг кўзлари эса қуп-қуруқ эди. (Кейин англаسام, мусибатнинг қалбимдаги залвори шунчалар оғир бўлганаканки, йиғлаш у ёқда турсин, уни кўтариб туришга ҳам мажолим қолмаган экан.) Худди бошимга кимдир маҳв этувчи гурзи билан туширгандек ҳис қилардим ўзимни. Чунки ўлимни жудаям яқиндан кўргандим. У билан юзма-юз келгандим. Ва... ва унга ўғлимни топширгандим... Аммо... аммо кўзимдан бир томчи ёш думаламасди... Маросим тугаганди. Ҳамма – қариндош-уруғ, маҳалла-кўй уй-уйига тарқаганди. Шом пайти ҳовлимиз олдидан оқиб турган ариқнинг бўйига чўккалаб, сувга тикилиб ўтирарканман, ичим тошиб келганди. Атрофда ҳеч ким йўқ эди ва ўшанда мен тонггача, қариндошларим яна маросим учун тўплангунча йиғлаганман, бўзлаганман, ёнганман. Кечаси эса маҳалланинг қайси бир эшикларидан магнитофон овози янраганди. Негадир шу нарса ҳеч эсимдан чиқмайди. Ҳолбуки, улар бо-

ягина – кундузи менинг болам учун оҳ-воҳ уришганди... Мен эса, орадан неча ўн йиллар ўтишига қарамай, ҳали-ҳануз ўша дардимни унутолмайман. Бу дард гўё мусалласга ўхшайди – вақт ўтган сари кучаймоқда. Изтиробдан қутиларман дея “Ёлғизлик”, “Мувозанат” деган асарларимда оби дийда қилдим, талай шеърлар битдим, йўқ, қор қилмади – у ҳамон мен билан бирга. “Садокатингдан ўргилай, эй тузалмас дард!” дегим келади туриб-туриб).

«Бегона»да умрнинг бебақолиги, ҳар қандай инсон қисматининг омонатдан омонатлиги ҳақидаги бадий ҳақиқат мавжуд. Яна мана шу «фазилати» учун баъзилар уни севишмайди. Улар ҳаётни байрам деб атаб, унга ҳар қанча зеб бериб, жиполантиришга уринишмасин, барчаси маълум ергача ва ҳисобли вақтгача экани аён. Зеро, ҳар қандай саодатманд кишининг ҳам тақдирини кафтингизга олиб бошдан-оёқ мушоҳада этиб кўрсангиз, ҳеч шубҳасиз, трагик моҳиятда экани англашилади. У ҳам Мерсонинг қисматидан кўп-да фарқ қилмайдиган даражада фожеаларга тўла чиқади. Фақат буни қабул қилиш учун кўпчиликка Мерсонинг самимияти етишмайди. Мерсони метафизикликда, бадбинликда, меҳрсизликда айблаш мумкин, бироқ уни ёлғонда, кўзбўямачиликда, фирибда, носамимийликда айблаб бўлмайди. Агар у ҳам ер юзини тўлдириб юрган одамлар каби ўзини, қилмишини оқлашга уринганда эди, жамият ва суд унга хайрихоҳ кўз билан қараб, жазосини енгиллатарди. Лекин у носамимий бўлишни истамайди. Бошига ўлим хавф солиб турганига қарамай, тўғрисини айтади. Назаримда, «Бегона» қиссасининг ўзак моҳияти шу ерда мужассам: ҳар қандай вазиятда ҳам ўз табиатига содиқ қолиш, самимий бўлиш, одамларга ростини гапириш. Бизнинг шарқда эса бу масалага анчагина бошқача қарашади: Эсланг, буюк Навоий:

*Хирадманд чин сўздин ўзгани демас,
Вале бори чин ҳам дегулик эмас, – дейди.*

Агар Мерсо мана шу байтнинг иккинчи мисрасига амал қилганда эди, боши ОМОН қоларди. Йўқ, у биринчи мисра этагини қўймади, унинг ортидан эргашди, айрилмади, одамларга ёқадими-йўқми, охиригача “чин сўздин ўзгани” демади. Иккинчи мисрада эса Навоий бобомиз Мерсо учун халос бўлиш йўлини кўрсатиб қўйган эди. Бироқ Мерсо истайдими буни? Унда Мерсо Мерсо бўлармиди? Қолаверса, бадий адабиётда эътиборга молик ҳар қандай қаҳрамон бошқаларга ўхшамайдиган ўз қиёфасига эга бўлади-ку! У мана шу қиёфаси билан минг йилликлар яратган тасаввурлар қолипларини парчалаб яшайди. Чунки шундай қилгандагина у ўз юзини – менлигини сақлаб

қола олади. Назаримда, Мерсо ана шундай – ҳеч бир маданият, ҳеч қайси тафаккур тарзига тўла мос келмайдиган адабий қахрамон. Уни шарқлик инсон қабул қилмайди. Чунки шарқлик, аввало, ўз диний ва дунёвий тушунчаларидан келиб чиқиб ёндашади ва Мерсо ту-тимини инкор этади. Мерсони ғарблик киши ҳам тушунмайди. Чун-ки Ғарб жамиятининг ҳам ўз қонун-қоидалари мавжудки, бир одим четга чиққан киши назоратга олинади. Лекин маданиятлар, уларнинг нормалари, жамиятлардаги қонун-қоидалар дегани нима маъно-ларни англатади ўзи? Улар турғунми? Абадийми?.. Шарқу Ғарбда икки хил маданият борлигини эътироф этганимизга кўра ҳам улар ўзгариб туришга мойил. Демак, у ёки бу маданият деганимиз инсо-ниятнинг узун ҳаёт йўли тарихидаги бекатлар, холос. Энди биргина бекатнинг об-ҳавоси, кайфияти ва тушунчалари билан адабий асар, ундаги образлар устидан узил-кесил ҳукм чиқариш ҳақида мулоҳаза юритайлик. Мумкинми шундай қилиш? (Ўша маданиятнинг умри да-вомида олсак, мумкин ва зарурдир. Лекин умуман олганда-чи? Кат-тароқ вақт миқёсида текширганимизда-чи? Адабиёт инсонни мана шунда ҳақиқатлар ҳақида чуқур-чуқур ва атрофлича фикр юритишга ундайди, аслида). Судни эсланг, ундаги ҳакамдан тортиб гувоҳлар-гача - ҳамма-ҳамма ўз дунёқарашидан – муайян маданият қучоғида олган таълим-тарбия даражасидан турибгина Мерсони шафқатсиз муҳокама қилишади. Ҳеч кимнинг ақлига "жузъий ирода" ва "куллий ирода" деган тушунчалар келмайди. Йўқ, гап ибораларда эмас, бал-ки дунёқарашда. Иборалар маъзи инсон дунёқараши қатига шими-либ кетган бўлиши лозим. Мерсонинг дунёқараши шундай – у онаси-нинг ўлимига ҳеч бир тадбир билан ўзгартириб бўлмайдиган тақдир, куллий ироданинг хоҳиш-истаги деб қарайди. Шундай қарагани учун ҳам жасад устида бошқалар кутгандек айюҳаннос солмайди. Ле-кин шундай ўйлай олмайдиган оломон кайфияти уни суд жараёни-да аёвсиз "қамчилайди". Кўринадики, «Бегона» қиссаси айна чоғда дунёқарашлар жанги ҳам бўлиб чиқмоқда. Шу хусусияти билан асар ўқувчиларни ҳам бир неча тарафларга бўлиб ташлайди: дунёқа-рашлар баҳси давом этади. Мерсонинг қисмати ўйлатади кишини: у жазога мустаҳқим ёки афға?

– Албатта, жазога! – дейди ичкарида кимдир. Чунки у иккита бе-гуноҳ одамни ҳе йўқ, бе йўқ отиб ўлдирди (бу ерда мақтулнинг қай-си миллатдан эканининг аҳамияти йўқ: у Мерсонинг миллатдоши – француз ёки буюк тасодиф туфайли ўзбек ҳам бўлиши мумкин эди). Ушбу мудҳиш жиноятни диний ва дунёвий қонун-қоидаларни нари суриб қўйганда ҳам сира оқлаб бўлмайди. Бунга маданият ва инсон рангининг қандайлиги оқлов бўлолмайди: қотиллик қотилликдир! У

тириклик, ҳаёт қонунига зид! Ҳеч қандай инсоннинг ўзига ўхшаган ёки ўхшамаган бошқа бир одамнинг ўлдиришга ҳақи йўқ! Ҳатто атайин бир чумоли ё майсага зарар бериш ҳам катта жиноят! Гап тамом – вассалом! Демак, жазо юз фоиз адолатли!

- Йўқ, - дея эътироз билдиради худди ўша ичкаридан яна бошқа биров (эътибор беринг, асар нафақат одамларни, балки ҳар бир якка ўқувчининг ўзини ҳам ботинан тарафларга бўлиб ташлаяпти экан!), - жазо адолатсиз! Чунки Мерсони қилган жинояти учун эмас, балки самимияти учун суд қилишди. Жамият ўзига ўхшамагани учун уни ўлимга ҳукм қилди. Бу эса адолатли ҳукм эмас! Қолаверса, Мерсо қотилликни кучли аффект ҳолатида амалга оширди. Бу ҳол қандай пайдо бўлди? Қуёшнинг жазирамасидан. Хўш, бу нимага ишора? Инсоннинг коинот жисмлари таъсирида юришигами? Ҳар ҳолда, ёзувчи шу ерга қандайдир сирни яширганки, алоҳида ўйлаб кўриш тақозо этилади. Хуллас, аффект ҳолати деб илмда кишининг ўзини ўзи идора қилолмайдиган кучли руҳий босинқираши - жазава ҳолига айтилади. Суд Мерсонинг онаси жасади устида йиғлаб-йиғламаганини эмас, балки айни мана шундай ҳолатларини ҳисобга олиб, қотиллиги учун ҳукм чиқариши лозим эди. Суд, унинг иштирокчилари Мерсони ўзига, жамиятга бегона деб топади. Аслида-чи? Аслида, ким кимга бегона? Жамиятнинг ўзидан қидирмоқ керакмасми бу иллатни! Унинг ўзи ўзига, ўз табиийлигига, болалигидаги самимиятига бегона бўлиб бормаяптими! Асл бегоналар ўз виждонига хилоф иш тутувчи кишилар, дили бошқаю тили бошқалар эмасми?..

Кўринадики, Камюнинг «Бегона» қиссаси ўқувчини чинакамига фикр юритишга, дунё, ҳаёт, жамият ва унинг тартиб-интизомларига нисбатан ўз ёндашувини қайта таҳлил қилиб чиқишга ундайдиган асарлар хилидан. Суднинг Мерсо устидан чиқарган ҳукми - сўнгги ҳукм эмас. Ҳақиқий ҳукми ҳар бир ўқувчининг ўзи – унинг виждони чиқаради.

КИЧКИНАНИНГ КАТТАЛАРГА “НАСИҲАТ”И

(Экзюперининг “Кичкина шахзода” асари ҳақида мулоҳазалар)

Қизик, бадиий адабиётда “изм”ларнинг кучи, даражаси ва одамларга таъсири қандай ўлчаниши керак? Бу соҳанинг тарихига назар ташласак, гўё ҳаммаси беш кўлдек аён: классицизм, натурализм, романтизм, реализм, модернизм каби адабий методлар инсоннинг дунёни бадиий эстетик жиҳатдан қабул қилиш даври ва даражаси-

га қараб, бири бошқасининг ўрнини олиб келаверган. Бир қарашда оқимлар ўтмиши гўё ҳамма сирни ошкор қилаётгандек. Яъни вақтида ижодкор натурализм оқимида ижод қилган, табиийки, ўқувчи ҳам шу хил асарларни тушунган ва севиб мутолаа қилган. Кейин турмуш тарзининг ўзгариши билан, унинг тафаккур тарзида ҳам олдинга силжиш юз берган, натижада, бошқа, оқимлар пайдо бўлган. Бундан шу нарса келиб чиқадики, ҳар бир даврнинг ўқувчиси фақат ўз даврида расм бўлган оқим адабиётини севиб ўқийди. Шундайми?..

Антуан де Сент – Экзюперининг «Кичкина шахзода» (Тошкент. 1986. Х. Султонов таржимаси) асари менинг қўлимга жуда кеч тушди. Тахминан, қирқнинг остонасида. Шунга қарамай, мен уни такрор мутолаа қилиш эҳтиёжини туйдим. Ичимда таниш бир туйғу айтиб турибдики, Худо умрдан қисмаса, олдинда ҳали яна унга қайтаман. Хўш, нега? Ахир, асар ўз мазмун-моҳияти ва ифода тарзига кўра бугунги кунда мода бўлаётган оқимга (масалан, модернизмга) қараганда романтизм руҳига мос-ку! Энг камида асардаги фантастик ифода йўсини бизни шундай хулоса чиқаришга ундаб туради. Қолаверса, асар замонавий эртақдек мутолаа қилинади. Бироқ... (Ҳамма гап ана шу «бироқ»да!..) Бироқ бугунги кун ўқувчиси «Кичкина шахзода»ни севиб ўқийди. Асар тиллардан тилларга таржима бўлади, қайта-қайта нашр қилинади. Мана шуларни ўйлаб туриб, ўзимча мушоҳада қиламан: демак, асарнинг қайси «изм»да ёзилгани унча муҳим эмас экан. Энг муҳими, у истеъдод билан ёзилганми-йўқми? Ҳамма гап шунда экан. «Кичкина шахзода» аввало, ер юзида яшаб ўтган, яшаётган ва келажақда яшайдиган ҳар бир киши ҳақида, ундаги болалар ва катталар ҳақида, катта бўлиб қолган болалар ҳақида, катта бўлиб болалигини унутган катталар ҳақида. Унда болалар дунёси билан катталар дунёси бор. Уларнинг зиддияти, мангу кураши мавжуд. Ушбу асар ҳаётнинг мағзи, дунёга келиб кетишнинг энг муҳим жиҳатлари тўғрисида гоят жозиб қарашларни ўзида жо этган. Унда инсон ҳаётидаги муҳим ва номуҳим факторлар жуда таъсирли акс эттирилган, дўстлик, муҳаббат деган тушунчаларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг моҳияти, дўст ва кўнгил қўйган киши учун масъуллик туйғуси ҳақида оригинал кузатувларни ўқийсиз. Асарни қайта-қайта мутолаа қилар экансиз, болаликнинг инсон умридаги жаннат эканлигига шубҳа қилмайсиз. Улғайгач, ундан болалигига ҳаёлан саёҳат қилишни билмайдиган, болалигига элтувчи йўллари кўмилиб кетган кишининг дунёдаги энг бахтсиз инсон эканлиги аён бўлади. Ҳа, «Кичкина шахзода» айтадики, чинакам қашшоқ чўнтагида бир мири йўқ киши эмас, йўқ, балки юрагида болалигини асраб қололмаган, уни мангуга йўқотган шўрликдир. Чунки эътибор бериб ўқиган бўлсангиз, асарнинг ҳар ер-ҳар ерида катталарга мурожаат мавжуд. Кичкина шахзода турли сайёралар бўйлаб саёҳат қила-

ди ва деярли ҳамма жойда катталарга рўбарў келади. Бири кимсасиз жимитдек оролда ўзини қирол деб ўйлайди, бошқаси эса ҳувиллаган шундай оролда шуҳратпарастлик касалига дучор бўлган чиқади. Учинчиси эса ўзини муҳим иш билан машғул бўлган корчалондек тутати. Чуқурроқ мушоҳада этилса, бу бенаво кишилар барча замонлардаги катталарнинг ўзига хос умумлашма образи бўлиб кўринади. Фақат катталаргина ўзини мана шундай тутати. Биргина корчалоннинг қилмишини эслайлик. У кечаю кундуз ўтириб олиб ҳисоб-китоб билан шуғулланади. «Нима қилипсан?» деб сўраса, «Муҳим иш билан бандман, номуҳимларга эса вақтим йўқ» қабилида жавоб беради. «Хўш, у муҳим иш нимадан иборат?» деса, «юлдузларнинг ҳисобини олишдан» деб ажабтовур жавоб беради. Энг қизиғи, ҳисоб ҳисоб учун эканлигида. Юлдузларни санаб, унинг қоғозга ёзиб, банк ғаладонига солиб қўйишдан нима мантиқ ва наф борлигини Кичкина шахзода шунча уриниб ҳам тушунолмайди. Умуман, биз - ўқувчилар-чи?... Ўша бедаво ишбилармон кеча, бугун ва эрта – ҳамма замонларнинг ўзига хос типларининг ёрқин образи эмасми? Ахир, бутун умрини фақат пул – ҳисобсиз қоғоз топишдан, ниҳоят, бу қоғозларни рақамга айлантириб ўз ҳисобларига ёзиб қўйиб, лекин улардан тузукроқ фойдалана олмай ўлиб кетадиган, кетаётган одамлар ҳаёлингизга келмаяптими? Шундай одамларга қиёсан Кичкина шахзода бола бўлишига қарамай, ҳаётга тўғрироқ муносабатда бўлмаяптими? Ахир, айнан у катталарга қиёсан мангу қадриятларга кўпроқ боғланган-ку! Дўстликни, бошқа бировга кўнгил қўйишни (муҳаббатни), оқибатни, табиатни севишни умрнинг бош мазмуни дея билипти-ку Кичкина шахзода!

Хўш, агар Кичкина шахзода ровийнинг ёшлиги бўлса, демак, дунёда ҳар бир инсоннинг ҳаётида «шахзодалик» - болалик даври бўлади. Болалик – подшолик, дейди бизнинг халқ. Кейин-чи? Кейин нега инсон улғайган сайин қуллик даври бошланади? Нега у ҳисоб-китобга, рақамларга, бойликка, мансабга, ҳукмронликка қул бўлиб боради? Кичкина шахзодани эсланг. Ҳар оролга бориб, у ердаги катталар билан суҳбат қургандан кейин «Нега катталар бунақа, нима учун?» деган саволни бераверади.

«Кел, менга бир яхшилик қил, яйраб қолай: мени бир мақтагин!» дейди сайёраларнинг биридаги шуҳратпараст. «Мақташга-ку мақтайман-а, – дейди Кичкина шахзода хиёл елка қисиб, аммо бундан сенга нима наф?» Дарҳақиқат, ушбу асарни ўқиб чиққан ақли расо катта одам маълум бир вақт (ёки бир умр) ўзига-ўзи савол бериб яшашга одатланади: «Мен нима қилипман? Қилаётган ишимнинг салмоғи ва бошқаларга бирон нафи борми?» ва ҳоказо. Гарчи катта одам ўз турмуш йўлида бирон ўзгариш ясамаса-да, барибир, унинг ҳаёлида ўралашиб қолган ана шундай

саволлар қачонлардир дунёдаги рост ва ёлғон қадриятларнинг сиру асрори сари етаклаб боришига ишонгинг келади кишининг. Назаримда, асардаги энг таъсирчан нуқта - Кичкина шахзоданинг кафтдеккина сайёрасидаги антиқа гул ва у билан бўлган ўзаро муносабат. Шу муносабатда инсонлар ўртасидаги дўстлик, севги, оқибат, масъулият каби туйғуларнинг моҳияти очиб берилган, деб айтгим келади. Менга қолса, жаҳон адабиётида муҳаббатнинг бундан ортиқ ва бундан гўзал таърифига ҳозирча дуч келмадим, деб айтган бўлардим. Феруза гул Кичкина шахзода сайёрасида ягона эди. У шу гулга ғамхўрлик кўрсата бошлаганди. Кейин у саёҳатга чиқади. Сафарда экан, феруза гулни тез-тез эслайди, кўмсайди. Бироқ бир куни ер сайёрасига келиб қолганда, тасодифан ана шунақа феруза гуллардан беш мингтасига дуч келади. Улар бутун бошли чаманзор эди. Шунда «У майса узра юзтубан тушганча, йиғлаб юбор(а)ди». Чунки унинг хаёлидан шундай фикрлар ўтади: «Ўзимга, дунёда танҳо гулга эгаман, деб юрардим, ҳеч қайда унинг тенгию ўхшаши йўқ деб ўйлардим, ваҳоланки, у оддийгина гул экан...»

Бироқ Кичкина шахзода шу тушунчасида қолиб кетмайди. Агар қолиб кетганда эди, дунёда гулдан гулнинг, инсондан эса инсоннинг фарқи бўлмасди. Фарқи бўлмадимми, демак, қиммати ҳам, қадри ҳам бўлмайди. Чунки дунёда нима куп, тирик жон кўп: гул кўп, одам кўп. Ҳаётнинг ҳар бир бурилишида яқинларинг томонидан осонгина воз кечиб кетиладиган миллионлардан бири ўлароқ ўзингни ҳис этиш оғир — жудаям оғир... Эҳтимол, мана шу оғирликни кўтара олмай Кичкина шахзода ерга юзтубан ётиб олиб йиғлаб юборгандир... Шу аснода Тулки пайдо бўлади. (Бу ўринда Тулки Шарқда кўпроқ урф бўлган "айёрлик" рамзидан фарқ қилиб, донишмандлик рамзи ўлароқ гавдаланади) ва Кичкина шахзодага дўстлик, муҳаббат сир-асрорини ўргатади. Унга кўра бу нарсa ғоят оддий.

- Фақат кўлга ўргатилган нарсаларнигина билиб олиш мумкин, дейди Тулки. - Ҳозир одамларнинг бирор нарсани билишга вақти қолмаган. Ҳамма нарсани тайёр магазиндан олишади. Лекин дўст сотадиган магазин йўқ-да, шунинг учун ҳам одамлар энди дўст орттирмайди. Агар дўст орттирмоқчи бўлсанг, мени кўлга ўргатақол! Кичкина шахзода рози бўлади. Улар дўст тутинишади. Бир-бирларини яқиндан билишади. Илк суҳбатлардан бирида Тулки айтганди: «Қара, буғдой гарқ пишиб ётибди. Мен дон-дун емайман. Ғалла билан ишим йўқ. Буғдойзор далаларининг мен учун ҳеч қандай маъноси йўқ... Сенинг сочларинг ажойиб, тилларанг товланади. Агар мени кўлга ўргатсанг, шундай соз бўладики! Олтин тусли буғдойзор энди менга сени эслата бошлайди. Ва шунда мен

бошоқларнинг шамолда чайқалишини яхши кўриб қоламан...» Биз бир-биримизга ўргансак, бир-биримиз учун дунёда ягона бўлиб қоламиз, дейди у яна бир бошқа ўринда...

Шундай эврилишлардан ўтган Кичкина шахзоданинг ўз сайёрасидаги феруза гулига бўлган муносабати ўзгаради. У чаманзорга бориб гулларга тикилиб дейди:

- Сизлар менинг феруза гулимга сираям ўхшамайсизлар... Сизлар ҳали ҳеч нима эмассизлар, чунки сизларни бирон кимса қўлга ўргатган эмас, сизлар ҳам бирон кимсани қўлга ўргатган эмассизлар. Менинг тулким ҳам аввал шундай эди, юз минглаб бошқа тулкилардан асло фарқи йўқ эди. Аммо мен у билан дўст тутиндим, энди у мен учун ёруғ оламдаги ягона тулкига айланди.

- Гулинг сенга шунинг учун ҳам қадрлики, унга кўнглингни бергансан,- дейди Тулки хайрлашиш чоғида, - одамлар бир ҳақиқатни унутдилар. Аммо сен асло ёдингдан чиқарма: кимники қўлга ўргатган бўлсанг, унинг тақдирига ҳамиша жавобгарсан. Унутма, феруза гулинг учун ҳам жавобгарсан...

Ушбу асар фалсафасига кўра дўстлик, муҳаббат деганлари аввало бир-бирларини билиш, бир-бирларига кўникиш... кейин эса ана шундай киши (ёки нарса) учун масъуллик ҳиссининг пайдо бўлиши, демакдир. Назаримда, айти ракурсдан туриб қаралганда, фалончининг бошига мусибат тушганда унга қўшилиб юм-юм йиғлашимизу пистончи учун эса пинак қоқиб қўймаслигимизнинг туб сабаби юз очгандек бўлади. «Кичкина шахзода» қиссаси бир қарашда эртақдек ўқилади, шундай қабул қилинади. Лекин ушбу замонавий эртақда бугунги реал ҳаётимиз учун, айниқса, катталар ҳаёти учун мушоҳада этиб, мағзини чақиб кўрадиган талай ҳикматлар борки, тушунган одамнинг ақли шошади. Ҳа, қисса бир қарашда адабиёт эмасдек, бошқа бир қарашда эса, ундан каттароқ адабиёт йўқ каби туюлади...

«Кичкина шахзода» асари болалик оламига бағишланган ва сўздан бино этилган муаззам ҳайкал!

- Фақат болаларгина нима излаб юрганини билади,- дейди Кичкина шахзода, - улар латта кўғирчоққа ҳам юрак бағрини бериб меҳр кўяди... Шу сабабли боладан кўғирчоғи тортиб олинса, ўқсиб-ўқсиб йиғлайди... Ким билади, бойлик, мартаба ва шон-шўҳрат каби адоқсиз ҳаваслар лабиринтида адашиб юрган катталарнинг бутун уринишларию чекаётган захматлари ўша боланинг кўғирчоққа берган биргина меҳри қаршисида чиндана жудаям арзимасдир...

2008 йил

ТАРИХИЙ ЭВРИЛИШ ВА БАДИИЙ ТАФАККУР (Турк адабиётшуноси Ф. Кўпрулуни “Бугунги адабиёт” мақоласи хусусида)

Замондош инсон бирон жиддий масала борасида фикрларини жамлаб олишда қийналса, тарихга назар солсин экан, чунки жуда ҳаммаси бўлмаса-да, ҳақиқатга элтадиган асосий белгилар ўтмишнинг сарғайган саҳифаларида чанг босиб ётаркан. Муҳими, биз тарихни тўғри ўқиб, уқа билсак, бас экан. Назаримда, туркиялик олим Фуад Кўпрулуни “Бугунги адабиёт” мақоласи ана шундай белгилар яширин бебаҳо битиклардан саналади.

80-йиллар ўрталаридан мамлакатимизда юз берган азим сиёсий-тарихий ўзгаришлар секин-аста бадиий тафаккурдаги чўнг эврилишларга олиб келгани яқин ўтган йиллардан барчамизга яхши маълум. Натижада, мулоҳазакор ўқувчидан тортиб соҳанинг мана-ман деган мутахассисигача, ҳамма-ҳамма гўё бир овоздан ўша вақтга қадар шўро даврида яратилган адабий-бадиий меросни қайта кўриб чиқишга мойиллик сезган эди. Ўша кайфиятнинг инерцияси ҳали-ҳануз айрим олимларимизнинг ёзганларида сезилиб туради. Нима демоқчиман? Турк олими Фуад Кўпрулуни “Бугунги адабиёт” мақоласи ўтган асрнинг 19-йилида ёзилган, ундан сал кейин 1925 йилда 27 ёшли ўзбек шоири Чўлпон мавжуд адабиёт савиясидан қоникмай “Улуғ ҳиндий”да “бир хил, бир хил, бир хил...” дея зорланган эдики, ҳар икки мақола ҳам юқоридаги мулоҳазаларимизга озуқа беради. (Устоз адабиётшунос О.Шарафиддинов Чўлпоннинг “Адабиёт надири” деб номланган китобига ёзган сўзбошисида ушбу “даъво”ни қойилмақом қилиб шарҳлаган.) Қаранг, уларнинг кайфиятлари, илгари сураётган фикрлари нақадар бир-бирига ўхшаш! Нега? Чунки замон, у кўндаланг қўяётган муаммолар муштарак эди! Чунки туркий халқлар миллий уйғониш палласини бошидан кечираётган эди! Шунга яқин ҳол XX аср адоғида ҳам такрорланди: совет империяси парчаланди, мамлакатимиз оламга юз тутди. Натижада, бадиий тафаккурдаги тушовлар синиб, теварак-атрофда авангард адабиёт кайфияти кезиб қолдию адабиётимизнинг талай вакиллари ўзигача урф бўлиб келган реализмдан олисроқ туриб, янгича оҳангларда ёзишга ҳаракат қила бошладилар. Ўша ўзгаришларнинг акс садоси ҳозиргача қулоқларимизга чалиниб турган бўлса ҳам унинг авж дамлари бир қадар пасайганлиги рост. Уйлайманки, мутахассис олимлар “ўтилганлардан” муайян хулосалар чиқариб улгурдилар. Каминанинг ўша жараёнлардан ҳирмаган ўгитларидан бири шу бўлдики, инсон, ҳатто у қилни қирқ ёрадиган олиму ўта нозиктаъб шоир бўлса

ҳам, кўпинча, ўз даври кайфияти таъсиридан чиқиб кетолмай, шу давр равишида фикр юритишга мойил келар ҳамда бу бағоят табиий экан. Масалан, турк олими Кўпрулу ва ўзбек шоири Чўлпонни олайлик. Ахир, улар дунёқараш бобида рўбарў келган улугвор ўзгаришлар Шарқ халқлари тарихида минг йиллар давомида биринчи марта юз бераётган, хусусан, туркийлар илк бор дунёга тамомила янгича назар солиб турган эди-да!.. Шунинг учун ҳам Кўпрулу "Турк шоирлари, шундай қилиб, ўзлари кўрмаган соҳибжамолга бағишлаб кети узилмас ошиқона ашъор - ғазаллар, қасидалар битдилар ва айни ҳол роппа-роса 900 йил давом этиб, муқаддас анъана ўлароқ яшаб ўтди", дея ёзди. Аммо, шунга қарамай, мақолада Ф.Кўпрулу "бир танишининг номи"дан Шарқ мумтоз адабиётида асрлар мобайнида куйланиб келинган ёрни "қари жодугар" деб атайдики, назаримда бу янглиғ мулоҳазаларида олим танқид меъёрини анчагина ошириб юборган. Чунки истаймизми-йўқми, Эрон адабиётидан таъсирланган дейилган (Араб адабиёти таъсири ҳақида ҳам гапирса бўлади) Шарқ мумтоз шеърияти туркий адабиёт тарихида улкан бир даврни ташкил этади. Француз ёки умуман, Ғарб (бизда кўпроқ рус) адабиётидан илҳомланган Янги адабиёт ҳам яна бир даврдир. Умуман, бир-биридан сира таъсирланмаган соф миллий адабиётлар бормикан ўзи?.. Бу кўпроқ риторик сўроққа ўхшайди. Ўйлашимча, олимнинг ушбу мақоласи муайян даврда маълум кайфият таъсирида битилган бўлиши керак. Адабиётшуносликнинг бугунги имкониятидан келиб чиқиб, у ёки бу давр адабиётига бўлган симпатия ва антипатия ҳисларидан узоқроқ туриб, совуқ мулоҳаза билан КАТТА ВАҚТ ДОИРАСИДА уларнинг мазмун-мундарижасини баҳолаганда, адабиётимизнинг ҳамма даврлари салмоғию аҳамияти кафтимишга сирғалиб тушадигандек туюлади менга. Тасаввур қилингки, инсоният ўз олдига осмонўпар тоғ чўққисини забт этиш мақсадини қўйгану адабиёт шу мақсад йўлида унга руҳий кўмак бериб келаётган йўлдош бўлсин. Ниҳоят, инсон орзусига эришди ҳам дейлик. У ўша тоқ чўққисидан туриб ортга қарасагина, қайси даврда кўпроқ ва бахтлироқ йўл босганини билиб олади. Ҳозирда, йўлда юриб кетаётган вақтида эса киши (хатто у олим бўлса ҳам!) юқоридаги саволга аниқ жавоб қилолмаслиги мумкин. Бас, шундай экан, бир даврнинггина қўйнида ва унинггина интилишлари таъсири майдонида туриб бошқа даврлар ва уларнинг маҳсуллари ҳақида тўғри хулоса чиқариш ғоят мушкул иш. Эҳтимол, айрим ҳолларда мутлақо мумкин ҳам эмасдир. Мабодо, киши мутахассис сифатида бунга мажбур бўлиб қолса, у ўша тоқ чўққисига кўтарилмоғи шарт. Ҳеч қурса, хаёлан... Чунки Шарқ мумтоз адабиёти ўша "бир хил" шакл ичида турфа хилликка

интилиб келган ва бу ҳаракат чинакам истеъдодлар ижодида доимо ўз самарасини берганлиги адабиёт тарихидан яхши маълум. Яъни анъана доирасида янгилик яратиш асосий мезон ҳисобланган. Лекин XIX аср охири ва XX аср аввалига келиб Шарқ оламининг юз йиллар нари турсин, минг йиллар мобайнида бошидан сира кечирмаган жаҳоншумул эврилишлар қаршисидан чиқиб қолгани асрий анъаналарни чок-чокидан сўкиб ташлади. Турк олимининг оташин фикрлари айна шу эврилишлар булоғидан сув ичмоқда. Шундай қилиб, анъанавий Шарқ бадий тафаккурида азим ўзгаришлар содир бўлди. Қатъи назар, аввалги шакл (аруз) ҳам бошқа янги шакллар қаторида яшашга ҳақли эканини тан олиш керак эди, албатта.

Энди кунимизга қайтиб айтадиган бўлсак, бугун биз ҳам бадий тафаккур йўлимизда яна бир шундай янгиланишни яшаб турибмиз. Демак, тарихни ёдламоқ, ундан сабоқ чиқармоқнинг айна палласи. Бас, янгилик ҳавоси таъсирига асир тушиб, мумтоз ёки куни кеча яратилган адабиётимизнинг бадий жиҳатдан сара намуналарига, юмшоқ қилиб айтганда, меҳрсиз қарашдан сақланишимиз зарур бўлади. Бошқача айтганда, янги адабиёт намуналарини яратар эканмиз, ушбу янгиликнинг ўзигача бино этилган адабиёт бағрида куртак сифатида яшаганлигини унутмаслигимиз лозим. Назаримда, "Бугунги адабиёт" каби мақолаларнинг аҳамияти, айна пайтда, ундаги айрим мулоҳазаларга танқидий ёндашиш бу ўринда бизга ғоят қўл келади. Мақоланинг яна бир фойдали жиҳати шундаки, унда XIX юзйиллик Турк адабиётида янгиланган бадий тафаккур салмоғи ва табиати-ни, умуман олганда эса, замонлар ўтиши билан тарихий-ижтимоий ва сиёсий ҳаётдаги эврилишларга ҳамоҳанг равишда адабиётнинг ҳам ўзгариб боришга маҳкумлиги айтилади. Янада муҳимроғи улуг куюнчак олимнинг қуйидаги мулоҳазаларида мужассам: "...санъат дунё яратилибдики, қайноқ руҳлардан ўз-ўзи томон отилган мўъжизадир... Мисоли ишқдек, иймондек... Менимча, салафлар ва сўнгги авлоднинг асл оғриқли нуқтаси шу ерга келиб тақалади. Халқнинг тили, вазнини тиклаш билан "миллий адабиёт" ёки, французлар таъбири билан айтганда, "мукаммал адабиёт" яратиб бўлмайди. Бунинг учун, аввало, унинг руҳига қулоқ тутиш, диди, интилишларини англаш керакки, токи руҳларимиз юзлаб йиллар давом этган Эрон ва Француз таъсиридан қутулишга қодир бўлсин..." Яъни олим ҳеч бир бошқа юрт адабиёти "дунёқараши"дан андоза олмай, халқнинг ўз руҳи, ўз тили ва ўз дарди билан барпо этилажак ўз адабиёти бўлишини ёқлаб чиқмоқдаки, мазкур мақола, ўйлашимча, аввало, ушбу фикр учун ёзилган. Унинг таржимасига ҳам Раъно Ҳакимжонова шу каби муҳим сабаблар боис қўл урган ва тўғри қилган. Ҳар ҳолда, мен шундай ўйладим.

МОДЕРНИЗМНИ БИЛИШ ҒАРБПАРАСТЛИК ДЕГАНИ ЭМАС

Агар одамлар кўлидаги биттагина бармоғини, масалан, жим-жилоғини яшириб юришганида эди, уни кўришга бўлган қизиқиш ортгандан ортарди, деган гапни кўпчилигимиз эшитганмиз. Худди шундай, модернизм, постмодернизм каби санъат ва адабиёт йўналишларини ўрганишдан ўзимизни қанча ихота қилсак, уни билишга бўлган ичимиздаги эҳтиёж шунча кучайиб бориши турган гап. Бу ўринда таъкидлаб айтадиган фикримиз шуки, модернизмни билишга уринишимиз унга махлиёлигимиздан ёки ғарбпарастлигимиздан келиб чиқмайди. Асло! Кўп ва хўб билиш олим учун, шу соҳанинг катта-кичик мутахассиси учун, фикрловчи ижодкор учун қайсидир маънода фарздек гап. Зеро, санъату адабиётдаги ҳар бир ҳодисанинг туб илдизларини соғлом назар билан ўқиб-ўрганишимиз илмий қарашларимиз бутунлигини таъмин этибгина қолмай, маънавий имунитетимизни ҳам чиниқтиради. Шу маънода, “Ёшлик” журнали ташаббус кўрсатиб, адабий-маънавий ҳаётимизда муайян ўрин тутган модернизм мундарижасига эътибор қаратгани таҳсинга сазовор.

“Модернизм нима?” деган саволга профессор Қозоқбой Йўлдошев ўз мақоласида манбаларга таянган ҳолда атрофлича ва асосли жавоб берган. Мақолага ва, умуман, модернизмга бағишланган бошқа ўнлаб тадқиқотлар моҳиятига холис назар солсак, ҳақиқатан ҳам бу оқим, устоз Озод Шарафиддинов таъкидлаб айтганидек, “жўн ҳодиса” эмаслигини англаймиз. Мақоладаги фикрларни қувватлаб шуни айтмоқчиманки, модернизм 19-аср сўнгги чорагида дастлаб кайфияту дунёқарашда, сўнг тасвирий санъатда, кейинчалик адабиётда Европада пайдо бўлган санъат йўналиши ҳисобланади. Модернизмнинг яна бир номи “декаденс” бўлиб, бухрон, инқироз маъноларини англатади. Бу нарсa буржуа тузумининг ич-ичидан бухронга юз тутиши билан боғлиқ. Модернизмнинг аниқ пайдо бўлиш вақтини ҳар хил кўрсатишади. Айниқса, унинг ижодкор бадиий тафаккурига таъсири жаҳон урушларидан кейин кескин кучайиб борган. Яратилишига муносиб келажак қуриш орзуси билан яшаётган инсоният жаҳон урушлари вақтида миллион-миллион бегуноҳ турдошининг ёстиғи қуриганини ўз кўзлари билан кўради. Натижада, у *бу дунёни тадбирлар билан тузатиб бўлмайди* деб, *бутун эътиборни ботинга қаратади*. *Инсон реал ҳаётда эмас, балки ҳаёлидагина бахтли бўла олади*, деган қараш модернизмнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига катта туртки бўлди, дейилади айрим фундаментал манбаларда. *Реализм борлиқни акс эттирса, модернизм янги реаллик яратаман, дейди. Чунки мавжуд реалликни тузатиб*

бўлмайди, деб ҳисоблайди. Модернизм оламни хаос деб билди ва ундан қочди. Ташқи дунёда гўзаллик йўқ, уни ботиндан қидириш керак, деб билди. Шу билан бирга, антропоцентрик гуманизмни, яъни инсонга муҳаббатни ёқлаб чиқди. Демак, модернизм деганимиз тўқликка шўхликдан атайин ўйлаб топилган метод бўлмай, башариятнинг узун тараққиёт йўлида тарихий-сиёсий эврилишлар натижасида инсон кўнглида пайдо бўлган руҳий-маънавий инқироз билан боғлиқ ҳол – кайфиятдир. Бас, ҳол ўзгарувчандир. Бинобарин, модернизмни сиғинарчасига кўкларга кўтаришнинг, унга мубтало бўлишнинг ҳам ҳеч бир маъноси йўқ. Зеро, бугунги кун инсонни кўнглида эртага тамомила ўзгача ҳоллар пайдо бўлиши – нақд гап. Гарчанд мақола муаллифи “бироз шошқалоқлик билан” айтилган фикр деса-да, модернизмдан сўнг постмодернизмнинг дунёга келиб кетгани ҳақида ривожланган мамлакатларнинг айрим олимлари жиддий бир тарзда мулоҳаза юритишмоқда. Ҳатто санъату адабиёт аллақачон неореализм даврига қадам босди, деган фикрлар ўртага ташланмоқда. Энди бу вақт масаласидир. Ким олдинроғу ким кейинроқ дегандек. Чунки тарихий-ижтимоий формациялар ҳамма жойда ҳар хил кечади. Вақти ҳам, сифат даражаси ҳам фарқланади. Лекин, ўйлайманки, жаҳонда ҳеч қайси олим модернизмни “бани башарнинг доимий кайфиятидир”, деган иддао билан чиқмаса керак. Кўринадики, “изм”лар жамиятларнинг ўзгариб-алмашиб турувчи кайфиятларини санъату адабиётга кўчираётган экан. Бир неча йил бурун камина “Инсон ва постмодерн дунё” деган мансура қоралагандим. Мавзуга жудаям алоқадор бўлгани боис шу ўринда кичик бир парча келтиришни лозим топдим: “Дунёнинг ҳар турланиши менинг битта кайфиятим бўлгани янглиғ сен ҳам менинг биргина ҳолатимсан! Бугун борсану эртага йўқ. Аммо гап шундаки, мен сени яшаб ўтмагунимча эртанинг ҳузурига боролмайман. Сен мени эртанги кунга йўлловчи зинанинг битта поясисан. Қадринг шу ерда. Бас, мен сени қадрлайман, аммо сиғинмайман! Зинага оёғимни қўяркан, бутун борлигимни - оғирлигимни унга ташлаганим билан кўзларим олдинда, навбатдаги зинада бўлади. Ки, йиқилсам ҳам жисмим фақатгина сенинг елкаларингга тушмайди, бутун зина бўйлаб узанади у, қўрқма ва унутма! Мен қадрингни билганим каби сен ҳам ўз ўрнингни бил! Сен менга - инсонга хизмат қилибгина қадриятга айланасан!.. Тушуняпсанми, эй ўзгарган, минг тусда турланган ва яна жилваланиб, ўзига бино қўйган постмодерн, аммо моҳияти ўша-ўша, мен билган дунё!..”

Модернизм ана шу тарзда пайдо бўлган экан, ҳўш, у ҳозир ҳам илк давридагидек мазмун-моҳиятдами? Йўқ, албатта. Модернизмни пайдо қилган дунёқарашу бадиий-эстетик тафаккур дастлабки турт-

кини воқеликдан олишга олдию кейин вақт ўтган сари санъаткорнинг индивидуал оламида худди қор устида думалаган қор тўпи сингари каттариб, семириб, ўзгариб бораверди. Кўп ҳолларда эса ҳозир уни (ҳатто мутахассислар орасида ҳам) таниган танийди, танимаган йўқ. Чунки “изм”лар дунё кайфиятига кўра “келиб кетаверади-лар-у”, уларнинг олам ва одамни акс эттириш йўллари, ифода ва тасвир воситалари, бадиий приёмлари ўзидан кейинги “изм”ларга ўтиб, уларга таъсир этиб, бағрига сингиб бораверади. Ҳар доим шундай бўлиб келган. Йўқса, бугунги адабиёту санъатнинг мазмун-мундарижасию шаклу шамойили ху-ув ўша тош асридаги ибтидоий кўринишидан кўп-да фарқ қилмаган бўларди. Лекин, барибир, ҳамма “изм”ларнинг замирида, баъзан жуда-жуда ичкарида реализм улкан пойдевор янглиғ яшриниб ётади, деб ўйлайман мен. Шу маънода, 12-15 йил муқаддам айтган гапимни яна такрорлашга эҳтиёж сезяпман: реализм замин бўлса, қолган барча “изм”лар шу замин бағрида униб-ўсиб мева туккувчи турли-туман дарахтлардир. Бу фикрнинг изоҳ-исботи, назаримда, бутун бошли тадқиқот - китобни тақозо қилгани боис сўзимни мухтасар қиламан.

Хуллас, модернизм гарчи “дунё маданияти марказида европа маданияти (европоцентризм) туради”, деса-да, у билан боғлиқ бутун бошли қарашлар тизими, бу тизим вужудга келтирган санъату адабиёт ўрганилиши зарур, ўрганилмоқда ҳам. Проф. Қ. Йўлдошев жуда катта меҳнат қилиб, модернизм ҳақидаги турли адабиётлар мағзини лўнда ва қисқа ўлароқ ўқувчи эътиборига ҳавола қилишдан ташқари ўзбек адабиётидаги модерн интилишлар борасида ҳам ўзининг қизиқарли (қаердадир баҳсталаб) мулоҳазаларини илгари суради. Мақолада олим модернизм мундарижасини холис кузатади, унинг асосий критерияларини бирма бир санаб, тушунтириб ўтади. Ўйлайманки, бир тадқиқот-мақола учун шунинг ўзи етаридан ортиқ катта иш. Мақола, айниқса, ёшларимиз учун асқотади. Ҳодисанинг моҳияти билан танишиб чиққач, ёшлар модернизмга кўр-кўрона эргашмай, аксинча, уни адабиёту санъатдаги ўнлаб йўналишлардан бири сифатида яқиндан таниб, кучли ва кучсиз қирраларидан воқиф бўладилар.

VI БЎЛИМ: АДАБИЙ СУҲБАТЛАР

АДАБИЁТ ЮРАК ҚОНИ БИЛАН ЁЗИЛАДИ (ёки жиддий адабиёт қайғуси)

**(Филология фанлари доктори,
профессор Наим КАРИМОВ билан суҳбат)**

У. ҲАМДАМ:

Устоз, негадир кейинги пайтларда адабиётнинг вазифаси тўғрисида кўп ўйлайман. Мундоқ қарасак, бундан бир-бир ярим аср муқаддам адабиётнинг ижтимоий функцияси ҳақида бугунгидек гапирилмаган экан. (Зеро, бунга асоснинг ўзи бўлмаган.) XIX аср охири ва, айниқса, XX аср аввалига келиб эса унинг зиммасида ғоят салмоқдор ижтимоий вазифа пайдо бўлдики, натижада, бир неча ўн йил мобайнида адабиётнинг ажралмас узвига айланди. Вақтлар бўлдики, адабиёт одамларнинг дунёқарашларини, ҳаётга ёндашувларини, кайфиятларини белгилади, уларни йўналтирди. Бугун эса ундай эмас. Демак, давр ва унинг кайфиятига қараб адабиётнинг инсон (ўқувчи) олдидаги вазифалари ўзгариб турар экан-да...

Н. КАРИМОВ:

Тарих XIX аср охири - XX аср бошларида дунёга келган жадид адабиётининг олдида муҳим масалаларни қўйди. Жадид маърифатпарварлари XVIII-XIX асрлардаги ижтимоий-иқтисодий таназзул ҳамда Кауфманлар, Скобелевлар, Черняевлар, Мочаловларнинг ваҳшийликлари ва зулми остида эзилган, қадди букилган, ўз Ватанида эркин яшаш ҳуқуқидан маҳрум бўлган халқни уйғотиш вазифасини қўйди. Жадидлар ўз зиммаларига қўйилган шу тарихий вазифани шараф билан бажардилар. Шунинг ўзиёқ биздан уларга, уларнинг ижтимоий-маърифий ва ижодий фаолиятига катта ҳурмат билан муносабатда бўлишимизни тақозо этади. Менинг бу масалага тўхтаб ўтишимнинг боиси шундаки, жадидлар адабиётнинг ижтимоий функцияси (вазифаси)ни ошириб юбордилар, бадиий адабиёт елкасига катта ижтимоий вазифани юкладилар. Халқнинг тарихий тақдирини

ўзгартириш учун адабиёт энди кураш қуролига ҳам айланиши зарур эди. Жадидлар шу масалага жуда нозик ёндашиб, дастлаб маърифатпарварлик ғоялари билан тўйинган асарларни яратдилар. Кейин эса: "Онам, сени қутқармоқ учун жонми керакдур? Номусми, виждон била иймонми керакдур?" деб ўзларининг эрк ва ҳуррият йўлида жонларини фидо қилишга ҳам тайёр эканликларини айтдилар. Шу сатрлар ёшларнинг илғор қисмида ҳуррият учун кураш истаги ва мақсадини уйғотди.

Шундай "ижтимоийлашган" жадид адиблари қаламкаш биродарлари ижодига ҳаёт ҳақиқатини ҳаққоний акс эттириш нуқтаи назаридан ёндашдилар. Чўлпон "Фарғона фожиалари" пьесасида шу масалада чекинган Ҳамзани қаттиқ койиди. Аммо жадид танқидчилигининг бундай "ижтимоийлашиш"и замирида халқ ва мамлакат тақдири билан боғлиқ мақсад ётган эди.

1917 йилдан кейин, бошқа қўшни миллий адабиётларда бўлганидек, ўзбек адабиётида ҳам жадид адабиёти эришган марралардан ва миллий адабий илдизлардан узоқлашиш, рус йўқсил адибларининг, кейинчалик рус мумтоз адибларининг шўро мафкурасига зид бўлмаган асарларини таржима қилиш, адабиётни шўро даври ғояларини тарғиб қилувчи минбарга айлантириш жараёни кечди.

Агар рухсат берсангиз, шу ерда бир "лирик чекиниш" қилсам. 1921-1923 йилларда Самарқандда нашр этилган "Меҳнаткашлар товуши" газетасига дастлаб Мирсалимов, кейин З.Бурнашева деган татар зиёлилари муҳаррирлик қилишган. Агар биринчи муҳаррир газетадан маҳаллий ходимлар ва мухбирларни қувиб чиқарган бўлса, иккинчиси муҳаррирлик курсини эгаллаши билан газетада Бехбудий номининг тилга олинишига йўл қўймаган. У ҳатто: "Яхши бўлган экан-ким, Бехбудий ўлдирилган экан. Агар Бехбудий бу кунда тирик бўлса эди, Туркистоннинг устига иккинчи Анвар пошони келтириб, ўзи бирор мансабга эга бўлур эди", деб ўз хатти-ҳаракатининг тўғрилигини асосламоқчи бўлган. Куни кеча маҳаллий раҳбарлар ва ижодкорлар ёрдамида адабиёт ва журналистикага кириб келган кимсалар тирик ва марҳум ўзбек ёзувчиларини миллатчиликда, совет давлатига қарши кайфиятда айблаб, ишдан ҳайдалиш ёки қамалиш хавфи остида қолган миллий адабиёт намоёндаларининг шўро позициясига ўтишларига ўз ҳиссаларини қўшганлар. Партия турли миллатга мансуб шундай ҳайбаракаллачилар ёрдамида адабиётнинг советлашиш жараёнини амалга оширган.

Сиз айтганингиздек, бугун адабиётнинг халқ олдидаги вазифаси ўзгарди. Ўзбекистоннинг миллий давлат байроғи ҳилпираб турган ҳозирги даврда адабиёт ҳам ўз олдига халқ ва мамлакатнинг янги

тарихи билан уйғун вазифаларни қўймоқда. Бу вазифалар биринчи навбатда ёш авлодларнинг илғор дунёқарашини шакллантиришга, маънавий оламни бойитишга, фидойи аждодларнинг ватанпарварлик ва халқпарварлик анъаналарини давом эттиришга қаратилган бўлса, айти муддао бўлурди.

У. ҲАМДАМ:

Устоз, авлодлар алмашинуви - ҳаёт қонуни. Лекин авлодлар билан бирга дунёқарашлар ҳам ўрин алмашади. Бунга ҳам бағрикенглик билан қарашимиз керак, албатта. Айти чоғда юқоридаги гапдан "ҳар қандай янги авлод аввалгисидан яхшироқ (тўғрироқ) бўлади", деган маъно чиқмайди. Чунки ҳар авлоднинг ўзига яраша кучли ва ожиз тарафлари мавжуд. Шу маънода сиз мансуб адабиётшунослар авлодининг ютуқлари нималарда эдию ожизликлари қаерларда кўзга ташланади?..

Менинг назаримда, адабиёт ва санъат ғоят мафкуралашган бир даврда яшаганликлари бу авлод вакилларининг ижодларига ўз таъсирини ўтказди. Натижада, улар қолдирган қимматли меросда айрим мафкуравий чекланишлар кўзга ташланади. Шунга қарамай, катта авлод вакиллари ҳаётларини ягона ишга бағишлай олдилар. Яъни сизлар учун адабиёт иши муқаддас иш эди. Сизлар адабиётнинг инсон турмушидаги, маънавий оламидаги мислсиз ўрнига қатъий ишониб келган авлодсизлар. Алапхусус, мазкур ишонч ўзбек адабиётшунослигининг Беҳбудию Фитрат, Чўлпону Ойбеклар тамал тошини қўйиб кетган пойдеворини янада мустаҳкамлаш йўлидаги фундаментал тадқиқотларингизнинг яратилишига замин ҳозирлади. Назаримда, сизнинг авлод ана шундай шарафли ишга ўзининг муносиб ҳиссасини қўша билди, тўғрими?

Устоз, ана шу айтилганлардан келиб чиққан ҳолда хулоса қилсак, XX аср ўзбек танқидий тафаккур тадрижи сизнингча, қандай қиёфага эга?..

Н. КАРИМОВ:

Камина мансуб бўлган адабиётшунослар авлодининг ютуқ ва ожизликларидан аввал ўзбек адабиётшунослик фанининг илдизларига мухтасар бир йўсинда назар ташласак. Ўзбек ёзма адабиёти пайдо бўлибдики, унинг йўлдоши сифатида адабиётшунослик фанининг ҳам куртаклари кўрина бошлаган. Ёзувчилар ўзларининг ёки қаламкаш биродарларининг ҳаёт ва ижодлари тўғрисида турли йўллар билан фикр баён қилишган. Тазкиралар тузила бошлаган. Илми аруз, илми қофия, илми бадеа сингари ўзбек адабиётининг назарий

масалаларини ўрганувчи "фан тармоқлари" туғилган. Бедилхонлик, навоийхонлик, фузулийхонлик "тўғараклар"и пайдо бўлган. Бу "фан тармоқлари" ва "тўғараклар"нинг диққат марказида бадий ижоднинг ўзига хос специфик масалалари турган. Ижодкорларни ҳам, китобхонларни ҳам тасвир маҳорати, поэтик образнинг гўзаллиги ва сермаънолиги, бадий сўз жололари, поэтик фикр ва шеърий шаклнинг уйғунлиги сингари масалалар қизиқтирган.

1917 йилдан кейинги даврда қандай катта ва кичик хатолар содир этилган бўлмасин, ўзбек адабиёти шу даврда жаҳон адабиётининг сўнгги ижодий ютуқлари ва бадий тажрибаларини ўзлаштириб, юксак миллий адабиётлардан бирига айланди. Ўзбек адабиётшунослиги ҳам шу даврда фан сифатида шаклланиб, янги-янги жанрлар билан бойиди. Ўзбек адабиётшунослигида бадий ижод табиатини, ижодий жараёни, ёзувчининг ижодий йўлини, бадий маҳорат масалаларини тадқиқ этувчи асарлар майдонга келди. Камина мансуб бўлган адабиётшунослар авлоди ана шу ютуқларнинг эришилишида четда турмади. Агар мазкур авлодга Матёқуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов, Лазиз Қаюмов, Бегали Қосимов, Салоҳиддин Мамажонов, Нуриддин Шукуров, Умарали Норматов, Иброҳим Ғафуров, Бахтиёр Назаров, Нуъмон Раҳимжонов сингари замонавий адабиёт масалалари билан, Азиз Қаюмов, Абдуқодир Ҳайитметов, Ботир Валихўжаев, Абдурашид Абдуғафуров, Сўйима Ғаниева сингари мумтоз ўзбек адабиёти билан шуғулланувчи адабиётшуносларни мансуб, деб билсак, кўп жилдлик мумтоз ва замонавий ўзбек адабиёти тарихининг, йирик шоир ва ёзувчиларга бағишланган, шеърият, наср ва драматургия турлари, роман, қисса, дoston сингари жанрлари тадқиқ этилган монографияларнинг яратилиши шу авлод номи билан боғлиқ. Қолаверса, мустақиллик арафасида ва мустақилликнинг дастлабки йилларида мумтоз ва замонавий ўзбек адабиёти тарихини тарихий ҳақиқат мезонлари асосида ўрганилишида ҳам шу авлод муҳим роль ўйнади. Бинобарин, шу авлодга хос хусусиятлар, менимча, фаоллик, кенг ва чуқур билим, нина билан қудуқ қазिश машаққатидан қочмаслиқдир.

Энди ожизликларга келсак, улар ҳам етарли. Аввало, бизнинг авлод адабиётнинг ижтимоий функциясига катта эътибор бериб, ёзувчи ҳам, унинг асари ҳам ноёб бадий-эстетик ҳодиса эканини унутиб қўйган вақтлар оз бўлмади. Адабиётшунослар баъзан юқоридан туширилган мезонлар асосида, баъзан эса ўзларининг субъектив қарашлари асосида бадий ижодга ёндашишга мажбур бўлдилар. Қодирий ва Чўлпонлар адабиёт оламида бадарға қилинган даврда Ҳамза ҳаддан зиёд илоҳийлаштириб юборилди. 60–70-йилларда

бадий заиф асарларни юқори баҳолаш оддий ҳодиса бўлиб қолди. Мавзунинг долзарблиги ва замонавийлик бадий ижоднинг асосий мезони сифатида идрок этилди. Шундай мезон тақозоси билан “Ўтган кунлар”га эмас, “Ғолиблар”га, “Наврӯз”га, “Ҳамза”га ўхшаш асарлар хирмони кўпайди. Адабиётшунос адабиётнинг гуллаб-яшнашига, танқидчи эса ёзувчининг ижодий ўсишига ёрдам берувчи ижодкор бўлиши лозимлиги унутилиб, бадий ғариб асарларнинг ғариблигини айтишда журъатсизлик авж олди. Шунинг натижаси ўлароқ шу вақтга қадар тўрт қатор шеър ёки кичик ҳикоя ёзмаган кишилар бугун том-том китоблар ёзиб ташламоқдалар ва бирорта ҳам танқидчи уларнинг теварак-атрофни ўраб олган мушукларини “пўш” демапти.

У. ҲАМДАМ:

Энди кенжа авлодлар хусусида сўзлашсак. Мазкур авлод фикран эркин, ҳар турли информацияга имкондор бўлиши баробарида нега ўз ишини сизлар қадар яхши кўрмайди? Улар руҳиятидаги таралдуд яна қанчагача давом этиши мумкин? Нега уларнинг кўпчилиги муқаддас иш – адабиёт ишини осонликча бошқа ишга, масалан, тужжорликка алмаша ол(а)дилар? Нима учун уларда адабиёт иши эътиқод даражасига кўтарилмаган? Нега бизнинг ва биздан кейинги авлоднинг адабиётшунослик соҳасида фундаментал тадқиқотларга ҳоли йўқ: бу ердаги асосий сабаб илмнинг етишмаслигими ё хоҳишнинг? (Ва ёки бошқа нарсанинг, масалан, рағбатнинг?) Ёхуд фундаментал тадқиқотлар, аввало, ўзгариб кетган оламнинг янгидан фалсафий идрок этиш билан юзага чиқадими? Ундай бўлса, файласуфларимиз қаерда?..

Н. КАРИМОВ:

СССРдек ер юзини титратган қудратли давлатнинг тарих сахнасидан кетиши билан жаҳон халқлари тарихида янги давр бошланди. Европа халқлари бозор иқтисоди шароитида яшаганлари, шунингдек, мафкуралашган адабиёт ва санъат булоқларидан сув ичмаганлари учун уларда маънавий-маданий қадриятлардан узоқлашиш жараёни кўзга ташланмади. Улар ҳаёти бир маромда оқишда давом этди ва давом этмоқда. Улар “яшил иблис” қудратига шак келтирмаган ҳолда зикр этилган қадриятларнинг қадрсизланишига йўл қўймадилар. Бизда эса жараён анча кескин кечди.

Ҳозир ижод қилишда давом этаётган ёзувчилар орасида ниманингдир илинжида қалам тебратишаётганлари талайгина. Агар шу илинж – ё шуҳрат қозониш, ё мукофот олиш, ё асар ёзиб пул топиш илинжи бўлмаса, ёзувчилар сафи анча сийраклашиб қолади.

Айтмоқчиманки, Чўлпонлар, Ойбеклар, Шукур Холмирзаевларга ўхшаб ўз тақдирини бир умрга адабиёт билан боғлаган ва бундан бирор манфаатни кўзламаган ёзувчилар ҳам, адабиётшунослар ҳам бундан кейин анқонинг уруғи бўлиб қоладигандек. Бунинг асосий сабабларидан бири моддий бойликнинг фетишлаштирилиши, маънавий-маданий бойликнинг, бир замонлар фаровон яшаш омилларидан бири бўлган ақлий ва ижодий меҳнатнинг қадрсизланиши бўлса, иккинчиси эса "Ўтган кунлар"ни мижжа қоқмай ўқиган, Эркин Воҳидов ва Абдулла Ориповларнинг 10 минглаб нусхада чоп этилган асарларини китоб пештахталаридан тополмай излаган, шеърят кечалари ўтган залларни тўлдириб-гулдиратиб ўтирган китобхонларнинг бугун йўқлигидир.

Ана шундай китоб ўқимаслик касали ҳозирги адабиётшунослар авлодини ҳам четлаб ўтмаган. Уларнинг бир қисми Фрейдларни, Камюларни ҳижжалаб ўқиган бўлса ҳам, миллий адабиётимиз ва маданиятимиз тарихини яхши билади, дейиш қийин. Улар Ойбеклар, Ғафур Ғуломлар, Ҳамид Олимжонлар, Миртемирларнинг қандай шароитда ижод қилганларидан хабарсиз. Шунинг учун ҳам улардан бири бу ижодкорларни замонасозликда айбласа, иккинчиси уларнинг бир-икки сатрини юлиб олиб, истиқлол курашчиси сифатида талқин қилиб кетаверади. Улар адабиёт тарихини ҳам, адабий жараёни ҳам яхлит ҳодиса сифатида илғаб олганларича йўқ. Акс ҳолда, Абдулла Қодирийлар, Чўлпонлар, Ойбеклар, Шайхзодалар, Усмон Носирлар жавлон урган адабиёт майдонида мардикор ёллаб ёзилган ёки пулнинг кучи билан чоп этилган "асарлар" оқимиға бефарқ қараб турмаган, ўтган-кетганни ушлаб олиб, ўзлари тўғрисида мақтовдан иборат мақолаларни ёздириб олган ва уларни ёстиқдек-ёстиқдек тўппам шаклида чоп эттирмаган бўлардилар. Шубҳасиз, бу таънам умумий жараёнга тегишли. Бугунги авлод орасида виждон амри билан қалам тебратаётган адабиётшунослар йўқ эмас. Лекин уларнинг аксари, афсуски, диссертациялар ёзишдан нарига ўтмаяптилар. Адабий жараён, Пушкин ифодаси билан айтсам, "соқчилар"сиз қолмоқда.

Бунинг ва шунга ўхшаш муаммоларнинг бош сабабларидан яна бири ва, эҳтимол, энг асосийси - масъулиятни бўйнига олиб, чин сўзни айта биладиган мард ва фидойи кишиларнинг баракаси учиб кетди.

Мен уруш даврининг фарзандиман. Ўз отамнинг уруш даврида қандай қийинчиликларни бошдан кечирганларини яхши билмайман. (Отам бу ҳақда сўзлашни хуш кўрмаганлар.) Аммо амаким баъзан-баъзан уруш йилларини эслаб, аудиторияга гўё ҳеч нарса бўл-

магандек, доим оқ кўйлак устига костюм кийиб, галстук тақиб кирганлари ва дарс берганларини, аммо бу кўйлакнинг фақат ёқаси-ю олд томони ҳамда бошқа кўйлакнинг калта енгиги — манжети бўлганини айтар эдилар. Улар мансуб бўлган авлод зиёли номини баланд ушлар, шунинг учун ҳам халқ зиёлиларни астойдил ҳурмат қиларди. Ҳозир-чи, фан доктори дипломи билан бозорда чодир тикиб ўтирган кишилар йўқми? Шеърят ва матбуот оламини тарк этиб, бозордан макон топган кишилар йўқми? Тўғри, уларнинг баъзилари турмуш тақозоси билан шундай йўлни танлашган. Лекин агар улар юрагида ҳам ҳақиқий зиёлининг қони жўш уриб турганида, балки шундай йўлни танламаган бўлармидилар? Ҳар ҳолда шу нарса аниқки, моддий қадриятларнинг жамият ҳаётидаги мавқеи дафъатан ошиб кетганида, қалам аҳлининг фаровон ва ҳашаматли ҳаётга мойил қисми ўзга йўлни танлади. Бунинг учун уларни қоралаш эмас, балки тушуниш лозимдир.

Масаланинг даҳшатли томони шундаки, масалан, адабиётшунослик соҳасида қалам тебратаётган аксар ёшларни ҳам ўз соҳаларига содиқ, нина билан қудуқ қазिशга тайёр кишилар, деб бўлмайти. Улар билим захираларини бойитишдан, адабиётшуносликнинг жиддий муаммоларини ҳал қилишга чоғланишдан кўра тезроқ фан номзоди, сўнгра фан доктори бўлишни ўйлайдилар, холос. Фан орқали моддий ёки маънавий имтиёзга эришиш уларнинг бош мақсадлари бўлиб қолмоқда.

У. ҲАМДАМ:

XX аср ўзбек адабиётига алоҳида меҳрингиз борлигини яхши биламан. Чунки айнан бу даврга келиб, мамлакатнинг сиёсий-ижтимоий, тарихий-маданий, руҳий-маънавий тақдирида улкан бурилишлар юз берди. Диний-эътиқодий эврилишларни айтмай қўя қолай. Демак, буларни бошидан, юрагидан кечирган ижодкор оламни ўзгача кўра бошлади. Унинг атроф-муҳитни бадиий эстетик жиҳатдан қабул қилиш принципида туб истилоҳлар юз берди. Роман, драма, бармоқ вазнидаги шеър... булар ана шу азим ўзгаришларнинг қонуний меваси эди. Улар минг йиллик шарқ ўзбек адабиётида янги ҳодиса бўлиб майдонга тушди. (Албатта, қадим-қадимдан сочма ва бармоқ ўлчовидаги назм, яна роман ва театрнинг бошқачароқ кўринишлари мавжуд бўлгани ёдимизда.)

Ана шундай моҳиятга эга янги ўзбек адабиёти, сизнингча, яна нималари билан Навоий ва Бобур даври адабиётидан фарқ қилади? Ва бу давр (XX аср) адабиёти ёнида XXI аср адабиёти қандай таҳминий кўринишга эга бўлиши мумкин?

XX аср ўзбек адабиёти мумтоз ва келажак адабиётимиз ўртасида бир кўприк вазифасини ҳам ўтади, ўтамоқда, дейишимиз мумкинми?

Н. КАРИМОВ:

Кўп асрлик ўзбек адабиёти тарихида икки асрни “олтин аср” дейиш мумкин. Бири XV аср бўлса, иккинчиси - XX аср. Агар Навоий форс тили ҳукмрон даврда ўз асарлари билан ўзбек адабий тили ва мумтоз ўзбек адабиётининг майдонга келишига тамал тошини қўйган бўлса (бу - Навоий ва Бобур даври адабиёти), XX аср адабиётининг Бехбудий, Қодирий, Чўлпон, Фитратлар янги ўзбек адабий тили ва адабиётини яратиб бердилар. Кейинчалик Ойбек, Ғафур Ғулум ва уларнинг бошқа сафдошлари устозлари анъаналарини давом эттириб, жаҳон адабиёти ютуқларини ўзлаштирган ҳолда ўзбек адабиётида реализм методининг қарор топишига, адабиётнинг реал ҳаёт билан яқинлашишига, бадиий сўзнинг жамият ҳаётига таъсир кўрсата олувчи куч бўлишига, янги замонавий адабий тур ва жанрлар билан бойишига жиддий ҳисса қўшдилар. Сўнгги бир аср давомида дунёга келган авлодларнинг маънавий олами ва дунёқараши уларнинг асарлари асосида шаклланди, Агар Навоий ва Бобур даври адабиёти бизнинг буюк адабий меросимиз бўлса, XX аср адабиёти ҳали узоқ вақт халққа йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилади, деб умид қиламан. Энди XXI аср адабиётига келсак, бирор башоратнамо гапни айтиш қийин. Ҳар ҳолда яқин йигирма йил ичида адабиёт оламида бирор фавқуллодда истеъдодли ёзувчининг ва бирор фавқуллодда буюк асарнинг туғилишига ишонмайман. Детектив-саргузашт ва ҳажвий адабиёт китоб бозорларини бундан кейин ҳам забт этишда давом этади. Бу эса китобхонлар оммасининг шунга мослашган диди (яъни бозор) адабиётни идора этиб туради, деган сўздир. Шундай шароитда янги Чўлпоннинг, янги Абдулла Ориповнинг туғилиши мушкул бўлса керак.

У. ҲАМДАМ:

Менимча, ўзбек насри яқин ўтмишни идрок эта бошлади. Чунки бирин-сирин дилни қувнатувчи асарлар пайдо бўляпти. Улар бир-бирига ўхшамайди, лекин ҳаммаси ҳам катта истеъдод билан ёзилаётгани бор гап. А.Аъзамнинг “Рўё”, Н.Жалолдиннинг “Қурб”, Р.Раҳматнинг “Аросат” каби романлари қўлёзмасини ўқидим – таассуротим бир олам. Энг муҳими, уларнинг барида воқелик қутилмаган, ҳали юрилмаган томондан туриб таҳлил ва тасвир этилган. Ижодий жасоратларига бошим устига.

Э.Аъзамнинг "Ступка", Х.Дўстмуҳаммаднинг "Қичқириқ", Н.М.Рауфхоннинг "Чилла", "Этакдаги кулба", Н.Эшонқулнинг "Баҳовуддиннинг ити", "Қултой", И.Султоннинг "Қисмат" каби ҳикоялари ўзбек насри жиддий эврилишлар палласига кирганини кўрсатади. Назаримда, энди юқоридаги каби асарларни адабиётшуносликнинг аввалги мезонларидан туриб таҳлил қилиб бўлмайди. Бу асарлар энди адабиётшунослик фанининг ўзида жиддий янгиланишларни тақозо қилиб қўймоқда. Мана шу маънода эскича ёндашув ва критерийлар билан бугунги катта истеъдодларни аниқлаш мушкул, деб ўйлайман. Яна шуни ҳеч бир муболағасиз айта оламаники, бугун ҳам сиз номини санаган улуғ ижодкорларимиз даражасидаги истеъдодлар бор. Бор, фақат бугун давр бошқа. Бу давр одамлари бир хил иқтисодий-маънавий кайфиятда эмас. Жамиятда ўзининг ҳам моддий, ҳам маънавий даражасига кўра кўпдан кўп турли-туман қатламлар пайдо бўлган. XX аср одамларининг психологик кайфияти якрангда бўлгани боис ҳар қандай яхши асарнинг таъсир кўлами ҳам мамлакат миқёсида бўлган. Бугунги шоир Навоий ҳазратларидек истеъдодга эга бўлса ҳам (қани энди!), ана ўша қатламларнинг барчасига бирдек таъсирда хитоб қилгувчи ашъор битолмайди. У энг баланд пардаларда куйлаши мумкин. Лекин унга ҳамдardлар ўнлаб қатламларнинг бир ёки нари борса, икки-учтасида топилади. (Бугун Навоийни қанча одам тушуниб, ҳис қилади?..) Ҳазрати Румийда "Қарға ва лайлак дўстлигининг сабаби" деган ҳикоят бор: ақли расо бир киши қарға ва лайлакнинг бирга учиб юрганини кўриб, тоза ҳайрон бўпти. Кейин бу жўрачиликнинг тагига етиб қараса, иккала қуш ҳам оқсоқ экан. Қаранг, дардларнинг муштараклиги таналарнинг ҳамкору ҳамнафаслигига олиб келмоқда.

Ўйлашимча, истеъдодлар, даҳолар вақти-вақти билан туғилиб туради. Фақат уларни муҳит етиштиради, кўтаради ёки аксинча. Даҳонинг майдонга чиқиши учун қулай муҳит лозим. (Албатта, муҳит деганимиз ҳаётининг комфортдан иборатлиги бўлмай, аксинча, турли хил, машаққатларга тўла чиғириклардир). Пешонасида даҳолик сифатлари мавжуд зотнинг агар "омади чопган" бўлса, у ўз даврида, уни юксакка олиб чиқадиган чигал муҳитда кўз ёради. Бўлмаса, у ҳам бир истеъдод даражасида, истеъдод эса оддий қаламкашдек яшаб ўтади. Шунинг учун ҳам Волков улуғ Пушкин истеъдоди ва муҳит бир-бирига тўғри келиб қолди, дейди. Йўқса, Лермонтовнинг истеъдод даражаси Пушкинникидан асло кам эмас эди. Адабий омад Пушкинга кулиб боқди. Мен шу гапларга ишонаман. Аксинча бўлганда эди, Яратганнинг қудрати Навоий ёки Шекспирда тўхтаб

қолишига иймон келтиришимга тўғри келарди. Бунинг эса мутлақо иложи йўқ. Оққан дарё оқаверади, деган халқимизга жўр бўлгим келади, устоз...

Н. КАРИМОВ:

Бир замонлар ўзбек адабиётининг том маънодаги кўзгуси бўлган, ютуғини ҳам, камчилигини ҳам ўзида акс эттириб турган "Шарқ юлдузи" журнали оғир аҳволга тушиб қолган эди. Кейинги йилларда адабиётга раҳбарият томонидан кўрсатилаётган эътибор севимли журналимизни ҳам четлаб ўтмади. Сиз журнални бугунги адабиётнинг минбарига айлантириш учун ҳали сиёҳи қурмаган асарларни ўқиб чиқдингиз. Афсуски, менда бундай имконият йўқ. Қолаверса, кўз нури хиралашиб қолган бизнинг авлод, жумладан, мен ҳам ҳозирги адабий жараённи сизчалик изчиллик билан кўзата олмайман. Шу сабабли мен адабиётимизнинг бугунги даражасидан сизчалик ҳайратда эмасман. Қани энди Хайриддин Султон, Мурод Муҳаммад Дўст, Аҳмад Аъзам сингари истеъдодли адиблар яна қўлларига қалам олиб, орттирган ҳаётини ва адабий тажрибаларининг гўзал самаралари билан адабиётимиз хазинасини бойитсалар.

Навоий, Бобур, Шекспир, Пушкинларга келганда, бундай улўғ сўз усталари ҳар йили уёқда турсин, 20-30 йилда ҳам туғилавермайди. Бундай буюкларнинг майдонга келиши учун тарихий ижтимоий-маданий заминдаги ҳарорат маълум нуқтага етиши ва улар вулқон янглиғ отилиб чиқишлари лозим.

Жамиятнинг вазифаси янги Навоийларнинг туғилишини кутиш эмас, балки ҳар бир ёш истеъдодли ижодкорга шаклланиш, яйраб ижод қилиши ва юксалишига ёрдам беришдир.

У. ҲАМДАМ:

Миллатнинг қандайлиги унинг адабиётига боғлиқми? Ёки адабиётнинг даражаси миллатнинг ҳолига вобастами? Дунёда ҳамма нарсани пул, бойлик ҳал қилади, деган тутумнинг борар жойи қаергача бўлиши мумкин? Техника асрини ортига ташлаб, ахборот даврини бошидан кечираётган замондош зоҳиран нақадар мағрур, нақадар мустақил ва ишбилармон кўринади. XIX аср кишиларига сув ва ҳаводек зарур бўлган адабиёт мазкур Хабародам учун ортиқча юкка айланиб қолмадими?.. Бутун онгли ҳаётини адабиёт илмига бағишлаган Зиёли сифатида, сизнингча, Хабародамнинг ҳоли нима кечади? Адабиётсиз, демоқчиман.

Н. КАРИМОВ:

Агар ҳар бир миллатнинг ўз Навоийси, ўз Гётеси, ўз Пушкини бўлмаса, бу миллатни шаклланган миллат, деб бўлмайди. Зеро, миллатнинг миллат бўлиши учун унинг миллий адабиёти ҳам бўлиши зарур. Адабиёт – миллатнинг кўзгуси. Шу кўзгуда миллатнинг тарихи ҳам, бугуни ҳам, машъал сиймолари ҳам, фазилатлари ҳам, қусурлари ҳам ўз аксини топади. Бинобарин, миллатнинг қандайлиги унинг адабиётига боғлиқ. Айни пайтда адабиётнинг тараққиёт даражаси ҳам миллатнинг муайян тарихий даврдаги мавқеи билан, ривожланиш ёки таназзул ҳолатида бўлиши билан чамбарчас алоқада. Таназзул ҳолатида яшаётган миллатнинг адабиёти қандай қилиб ҳам ривожлансин? Миллат ва адабиёт бир-бири билан узвий алоқадаги ҳодисалардир.

Ҳозирги вақтда пулнинг, бойликнинг фетишлашгани миллатларнинг тараққий этаётганини англатмаса керак. Негаки, пул ва бойлик, худди XIX аср охири - XX аср бошларида Фарба рўй берган "олтин талвасаси"дек, инсонларни доводиратиб қўйди. Айрим аёллар ҳаё деган улуғ фазилатни унутиб қўйдилар. Меҳнатсиз ёки осон йўл билан пул топиш, бойлик орттириш эпидемия тусини олди. Жамият бу эпидемияга қарши самарали чора ва тадбирларни топиши зарур. Шахсан мен бунинг чораларидан бири сифатида ақлий меҳнат кишиларига ва меҳнат фахрийларига бўлган муносабатни ўзгартириш, уларни қадрлаш, уларни осон йўл билан давлат орттирган, аммо маънавий пуч кишилар олдидаги мавқеини, иззатини жойига қўйиш лозим, деб биламан. Фарзанд бутун умри давомида ҳалол меҳнат қилиб, на машина ололмаган, на "дача" қуролмаган ота-онасини ҳурмат қила бошласагина ва бошқа ота-оналарга ҳам шундай муносабатда бўлсагина халқнинг маънавий оламида ўзгариш содир бўлади. Шубҳасиз, жамият бояги эпидемиядан нажот топиши учун бошқа "ричаг"лардан ҳам фойдаланиши зарур.

Ҳозирги воқеликдаги энг катта қусур бу – одамлардаги ўзбекона тантилик, олижаноблик, фидойилик, катталарга ҳам, бир-бирларига ҳам ҳурмат сингари эзгу туйғу ва фазилатларнинг хиралашиб, одамзоднинг тобора худбинлашиб, ўз қолипига ўралашиб бораётгани. Хабародам бундайлар олдида ҳеч гап эмас. У жамият учун зарарсиз.

У. ҲАМДАМ:

Ҳозирча зарарсиздек туюлиши мумкин. Чунки ахборот даврига энди-энди кириб келдик. Ўйлашимча, биз бугундан эртამиз учун замин ҳозирлашимиз лозим. Шундоқ кўз ўнгимизда фақат телевизор, компьютер, интернет... фарзандлари вояга етишиб келяпти.

Мулоқотда бўлар экансиз, англайсизки, улар гўё ўзга оламлардан ташриф буюргандек. Сиз боғдан келсангиз, улар тоғдан келади. Гапларингиз қовушмайди. Бу нарса Тургенов ёзганидек, Гассет таъкидлаганидек, фақат оталар ва болалар ўртасидаги тафовут эмас, асло. Бу нарса гўё тамомила бир-биридан фарқ қилувчи икки дунёқараш, икки маданият ва икки олам ўртасидаги фарққа ўхшайди. Яъни сиз билан биз реал дунёнинг болалари бўлсак, улар виртуал оламнинг жужуқларидек. Шу маънода Хабародам билан ҳақиқий тўқнашув ҳали олдинда каби туюлади...

Н. КАРИМОВ:

Мен бир неча кишиларни кўрганман. Уларнинг қизиқиш доиралари, хоббилари кимнинг ишдан олингани, кимнинг қаерга ва ким бўлиб ишга тайинланганини билиш ва шундай "билим"лари билан кўни-қўшнилари олдида, турли давраларда мақтаниш, ўзларини гўё шу масалалар ҳал бўлаётган "юқори"га яқинликларини кўрсатиш бўлган. Улар "билим"лари эскириб, янги "билим" ололмаган пайтларида дами чиққан пуфакдек пучайиб-шумшайиб юришган. Улар нафақат маҳалла-кўй, балки ўз оилаларида ҳам бирор мавқега эга бўлишмаган.

Хабародам ҳам шундай кишиларни эслатади. Бугунми ё эртами уларнинг ахборот гирдобидан чиқолмай, телбанамо кишиларга айланиб қолиши ёки сихат-саломатликларини йўқотиб, кўздан айрилиши ҳеч гап эмас. Қолаверса, ҳали "разгон" олмаган ХХI аср яна қандай техник мўъжизаларни кашф этиб, Хабародамларни дарёнинг бу қирғоғидан бошқа қирғоғига отиб ташлайди, айта олмаймиз.

Уларнинг бадиий адабиётдан узоқлашиши, шеърят дурдоналарини-ю "Ўтган кунлар"нинг уларга ортиқча юк бўлиб қолиши эса бор гап.

Бундан кейин ҳақиқий адабиёт шинавандалари сони камайиб боради. Ҳозир ҳам, кейин ҳам асосан катта ёшдаги кишиларгина китоб ўқийдилар.

У. ҲАМДАМ:

Ўтмишда бирон юртни босиб олган мустамлакачилар негадир ўша халқнинг адабиётини биринчи бўлиб йўқ қилишга ёки хаспўшлашга ҳаракат қилар экан. Масалан, таниқли рус шарқшуноси Л.Климович шундай ёзади (дарвоқе, буни мен сизнинг ғоят салмоқдор "ХХ аср адабиёти манзаралари" номли ажойиб китобингиздан ўқидим): "Чоризм ўз қўли остида эзилган халқларнинг маърифати,

миллий адабиёти, бой оғзаки ижодининг сақланиб қолиши ва омма-лашишидан манфаатдор эмас эди. Агар у бу халқларнинг маориф ва маданиятига эътибор берган бўлса, фақат ўз гоёларини тарғиб қилиш ва шу йўл билан ҳам мустамлакалаштириш, руслаштириш сиёсатини олиб бориш унинг асл мурод мақсади бўлган”.

Бу сиёсатнинг илдиэлари жудаям теранларда ётгандек туюлади менга. Ҳаммамизга аёнки, бугун биз жиддий адабиётдан узоқлашиб боряпмиз. Дўконлардаги китобларнинг асосий қисми олди-қочдию ур-сур муҳрланган китоблар билан билан лиқ тўлиб кетди. Буни бош-қача ном билан атаб бўлмайди. Аслида, ташқаридан мафкуравий зуғум йўқ; чоризм йўқ, большевизм, социализм йўқ, лекин шунга қарамай, биз миллий маънавиятимизнинг асоси бўлмиш жиддий адабиётга етарли даражада эътибор қилмаяпмиз. Сизнингча, адабиётга эътиборсизлик хавфининг даражаси қандай? Илгари чоризм ва шўро ўз қўл остидаги миллатларни зўрлик ила ўз миллий маънавия-ти ва адабиётидан маҳрум қилишга чоғланган бўлса, энди ўзимиз ўз адабиётимизга беписандмиз. Моҳиятан буларнинг оқибатлари бир эмасми?.. Эҳтимол, мана шу каби хавф-хатарни ҳисобга олиб Ўзбекистон Президенти адабиёт тўғрисида алоҳида мурожаат билан чиққандир.

Н. КАРИМОВ:

Албатта. Президент И.А.Каримов “Адабиётга эътибор – маънави-ятга, келажакка эътибор” деган асарини эълон қилди ва унда адаби-ётга эътиборсизликнинг кучайиб бораётганини айтиб, жамият эъти-борини шу ўта жиддий масалага қаратди. Модомики, баҳс эътибор-сизлик ҳақида борар экан, бунинг баъзи бир илдиэларига ҳам назар ташлаш зарурдир. Сир эмас, адабиётга муҳаббат туйғуси оила билан мактабда тарбияланади. Агар бугун туғилаётган фарзандларнинг ота-оналари нафақат Ойбекнинг “Навоий”ини, балки Қодирийнинг “Ўтган кунлар”ини ўқимаган бўлса, фарзандида ҳам китобга муҳаббат туйғусини уйғотолмайди. Адабиёт дарсликлари масаласига келсак, муаллифлар кўпинча ўз таниш-билишларини аввал дастурга, сўнг ки-тобга киритганлари туфайли ва яна шунга ўхшаш кўплаб сабаблар билан улар йил сайин ўзгартирилиб нашр этилмоқда. Камида тўрт-беш йил ҳалол хизмат қиладиган стабил дарсликлар ҳамон яратил-май келинмоқда. Агар шу ҳол давом этадиган бўлса, ўқувчиларда ки-тобга муҳаббат туйғуси қандай пайдо бўлади?

Яна бир гап. Сиз “жиддий адабиёт” ифодасини қўлладингиз. Чин-дан ҳам, ҳозир Чўлпонларнинг, Ойбекларнинг, Миртемирларнинг асарлари “жиддий адабиёт” бўлиб қолди. Адабиёт жиддий масала-

ларни кўтариши лозим. Адабиёт - халқнинг маънавий ҳаётига таъсир кўрсатувчи бирдан-бир куч. Лекин бирор асарда шундай масалалар жилва бериб ёки бирор сўз учраб қолса, шуни байроқ қилиб кўтарадиган кишилар йўқ эмас. Раҳматли Озод ака ҳаёт бўлганида, катта минбарлардан туриб, шундай кишиларнинг оғзига боплаб урган бўларди.

Масаланинг шундай томонлари адабиёт торози паллаларининг вазнсизланиб қолишига сабаб бўлмоқда. Сиз айтганингиздек, адабиётнинг заифлашиши, “енгил адабиёт” доирасида қолиши учун ташқаридан чоризмнинг бўлиши шарт эмас. Ўз ичимиздаги беписандлик қайси чоризмдан кам?..

У. ҲАМДАМ:

Ўз вақтида руснинг улуғ ёзувчиси Ф. Достоевский “Дунёни гўзаллик қутқаради” деб хитоб қилган эди. Шафқатсиз чоғимизга келиб аён бўлаётирки, дунёни муқаррар ҳалокатдан гўзалликнинг бир ўзи халос этолмас экан. Агар сизу биз гўзал деб тарғиб этаётган “матох”имиз гўзаллигини англаб, нозик ҳис қилгувчи, пировардида қабул айлаб, ўз маънавий мулкига айлантириб, шу руҳ ила ҳаётга ёндашувчи куч бўлмас экан, гўзалликнинг таъсири нолга тенг бўлаверади. Худди шундай, адабиётнинг қисмати ҳам асосан уни тушуна оладиган ўқувчиларга боғлиқ экан.

Устоз, ҳар қандай баландпарвоз гапларни бир четга суриб, дангалига кўчсак, адабиётнинг дунёни қутқариб қолишига умид қилса бўладими? Майли қутқармасин, ҳеч қурса, унинг равишига таъсири борми? Чархипалакнинг бугунги ҳолидан андак яхшироқ, мурувватлироқ бўлишига ҳисса қўша биладими? Ва умуман, дунёни қутқариб қолиш мумкинми ва ўзи керакми бу иш?.. Агар буларнинг бари мумкин бўлса, асрлар оша, йиллар оша эмас, кун сайин, соат сайин ўзгариб турган дунёда адабиётнинг ўрни қаерларда кўринади?.. Балки бу ўринда бутун иш яна жадидлар айтгани ва йўлида ширин жонларини тиккани ўша МАЪРИФАТнинг зиммасига тушмаяптимики? Негаки, гўзалликка олиб боргувчи йўл ҳам маърифатнинг қароргоҳидан ўтадигандек. Фақат ва фақат маърифатли кишигина гўзаллиқни, адабиётни нозик ҳис қилиб тушунадигандек...

Н. КАРИМОВ:

Рус жамиятидаги хунрезликларни, қаллобликларни, тубанликларни кўравериб, рус халқининг келажаги билан куйинган Ф. Достоевский

евский нажот йўлини тополмай, сархуш бир ҳолатда шундай деган бўлса ажаб эмас. Акс ҳолда, у чоризмни, рус генералларини Ўрта Осиёни босиб олиб, Ҳинд денгизда этикларини ювишга илҳомлантирмаган бўларди.

Шўро мафкураси бизни адабиётни дунёни ўзгартирувчи куч, деб ўргатган, шу фикрни кўнглимизга қуйган.

Агар ёдингизда бўлса, гуржиларнинг "Солдат отаси" фильмида Ота рус танкчисининг узумзорни пайҳон этаётганини кўриб, ғазабга тўлиб, ёқасидан олади. Димоғи уруш ва қон ҳиди билан тўлган жангчи эса Отанинг бу хатти-ҳаракатидан қаттиқ ранжийди. Унинг учун уруш шароитида бир-икки тоқ кўчатининггина эмас, бутун-бутун узумзорларни мажақлаб ташлаш ҳеч гап эмас.

Бугунги одамзоднинг димоғи қон ва пул ҳиди билан тўлган. Унинг кўзлари гўзалликнинг камалак нурларини кўришга ожиз. У узумзорнинг баҳорда, қизлар янглиғ, майин кокилларини ёйиб, бир ишқом бўлиб савлат тўкиб туришидан баҳра олмайди. У узумзордан қанча даромад келишини ўйлайди ва даромад пилигини кўтариш йўллари ахтаради. Ҳали пишиш ҳолига келмаган узум бошларини олтингугурт билан қизартиради. Биз дориланган, яъни заҳарланган узумни "витаминга бой", деб қиммат пайтида сотиб оламиз. У бизларни заҳарлаётганини писанд ҳам қилмайди.

Дунё тугул, бу одамзодни ўзгартиришга ҳам адабиётнинг кучи етмайди.

Жамиятнинг ҳаётий жараёнга таъсир ўтказувчи бошқа институтлари ўз вазифаларини ҳалол бажарсагина, адабиёт, адабий тарбия самара бериши мумкин.

У.ҲАМДАМ:

Замон эврилиб, одамларнинг дунёқарашида инқилобий ўзгаришлар юз берди. Атрофимиздаги кишиларга Бехбудий, Фитрат, Қодирий, Чўлпон каби ватанпарвар зотларнинг миллат ва юрт қайғусида жон чекиб яшаб ўтганликлари, шу муқаддас йўлда ҳатто қурбон бўлганликлари бир қадар баландпарвоз, ҳавойи, тушуниқсиз бўлиб қолмаяптими? Ўша улуғ боболаримиз амалга оширган қутлуғ ишларни ўз курсоғи атрофидагина айланиб-ўргилиб ўтиб бораётган айрим замондошларимизнинг тутумларига солиштирганимизда ҳаёлингизга нималар келади?... Худди шундай, "Адабиётнинг даври ўтди, китоб ўтмишда қолди" деган ёзғириқлар нимани англатади? Бу хитоб, айниқса, сизнинг, қисман, бизнинг авлод вакиллари учун даҳшатли айбномадек янграмаяптими? Сарсор солсангиз, бутун ер юзида ёш авлодлар китобсиз, адабиётсиз яшаш қаноати билан ўсиб, шундай яшашга бел

боғлагандек туюлади. Аслида, китобсиз ҳаёт йўлига чиқмоқчи бўлган мазкур авлодларга масъуллар айнан сиз ва биз эмасми? Чунки улар осмондан тушгани ҳам, ердан чиққани ҳам йўқ, улар сизу бизнинг фарзандларимиз, невараларимиз... Бас, шундай экан, ҳўш, қаерда хатога йўл қўйдик? Ахир ворисийлик деган гаплар бор эди! Авлодлар қаршисида аجدодларнинг бурчлари бўларди!.. Ижтимоий, сиёсий, тарихий силсиланинг қайси бурилишида тойиб кетдикки, натижада, бизнинг жисмимиздан пайдо бўлиб, ўз руҳимиз таълим-тарбиясини олган авлод ўзимизга бегона бўлиб бораётгандек? Бундан чиқадики, инсоният шунча аччиқ тажрибасига қарамай, адабиётни-ку қўя турайлик, ўз келажагини ҳам бошқара олмайдими?..

Н. КАРИМОВ:

Бизнинг институтда Машҳура Султонова (Оллоҳ раҳматига олган бўлсин) деган жуда маърифатли, китоб кўрса жонини берадиган олима бор эди. Унинг уйига тез-тез бориб турардик. Бир куни бораётганимизда, кўп қаватли уйлардан бирининг олдида бир тўп китоблар уйилиб ётган эди. Чамаси, бу китоблар эгаси ё ҳаётдан ўтган, ё бирор жойга кўчган-у, эгасиз қолгани учун кўчага, аниқроғи, ахлатхонага олиб бориб ташланган эди. Орадан анча вақт ўтгандан сўнг Машҳура опа вафот этди. Бир қанча вақтдан сўнг кимдир Машҳура опанинг китоблари эски китоблар дўконида сув пулига сотилаётганини айтди. Ҳолбуки, Машҳура опанинг уйида унинг тарбиясини кўрган ва ўз қизидек бўлиб қолган жияни яшарди. У рус мактабида таълим олгани туфайли ўзбек адабиётининг сара асарлари унга ортиқча юк бўлиб қолган эди.

Афсуски, ҳозирги шароитда ҳатто “китобхўр” ота-оналар ҳам фарзандлари учун ўрناк бўлмай қолдилар. Ҳаёт дарёси фарзандларни ўз гирдобига тортиб, ҳатто ота-оналаридан, улар ўсган маърифат боғларидан ҳам узоқлаштириб бормоқда.

Бу муҳим масалада қаерда хато қилдик ва ўзи бунга ким айбдор? Шу кўпол хатони тузатиб бўладими?.. Афсуски, бундай саволларга жавоб бериш осон эмас. Хатони қилиш осон-у, тузатиш қийин. Айниқса, ҳаёт карвони ўз йўловчиларини узоқ-узоқларга олиб кетгандан кейин.

Менинг ёшлигим ўтган маҳаллага яқин тўртта кутубхона бўлган. Бу кутубхоналарнинг биридан иккинчисига ўтиб, қайси бири бойроқ бўлса, ўша кутубхонага лангар ташлардик. Энг бойроғи эса “Турон” эди. Жаидлар бу кутубхонани Эски шаҳарнинг шундоққина биқинида, энг гавжум жойда бино этган эдилар. Сотувчи ҳам, олувчи ҳам “Турон”ни четлаб ўтмасди. Миркарим Осимга ўхшаш уй шароити

етарли бўлмаган адиблар шу ерни “хилхона” тутиб, асарларини шу ерда ёзардилар. Бу биздек чурвақаларга катта сабоқ эди. Биз шу мактабдан китобга муҳаббат илмини ўрганганмиз.

Ҳозирги эринчоқ ёшлар томдаги ликоп орқали келаётган видео-ахборотдан на руҳга, на ақлга озиқ берадиган кўрсатувларни ёки компьютерга жойланган ўйинларни кўришга азиз умрларининг азиз соатларини бағишлайдилар-у бадиий асарни ўқишга тоқатлари етмайди. Аввалги авлодлар юрагида жўш урган ворисийлик қони ўз кучини йўқотган кўринади. Энг даҳшатлиси шундаки, шундай яшаш режимида кўниккан кишилар фикрсизланиб, бошқалар иродасининг оддий ижрочисига, роботларга айланиб қоладилар. Балки шундай жараён оқибатларини олдиндан сезганлари учунми, айрим олимлар ер юзини келажакда роботлар бошқаради, деган илмий гипотезани олға сурмоқдалар.

У. ҲАМДАМ:

Кунимизга қайтсак. Адабиётга энди-энди қадам қўйиб келаётган бошловчи ижодкорлар мавзу ва кайфият манзилини қай тарзда белгиламоғи лозим? Яъни унинг навқадди давр шамолидан эгилиб кетмаслиги, айти дамда шу шамол суронларигагина ҳамоҳанг асарлар битиб қолмаслиги учун нималарга эътибор қилмоғи даркор? “XX аср адабиёти манзаралари” деган китобингизда улкан шоир Ғафур Ғулом билан боғлиқ бир аччиқ ҳақиқатдан сўз очасизки, у ҳамма замонларнинг ижодкорлари учун давомли сабоқдек жаранглайди: “Ғафур Ғуломнинг граждандлик руҳи балқиб турган шеърларида бошқа бир қусур бор. Бу совет даври “қадриятлар”и тасвирига катта ўрин ажратилганлигидир. Худди шундай қусур туфайли шоирнинг ҳатто айрим илиги тўқ шеърлари ҳам, сир эмас, дами чиқиб кетган ҳаво шарларидек бўшашиб қолган” (257-бет). Айти дамда масаланинг иккинчи томони ҳам мавжуд: менинг назаримда ҳақиқий ижодкор ўз даври пульсига ташҳис бармоғини қўйиб турган табибдир. У ҳамма нарсадан олдин ўз даври кайфиятининг самимий таржимони бўлмоғи шарт! Хўш, сизнингча, ўрта, мўътадил йўл қайда экан?..

Н. КАРИМОВ:

Абдулла Қаҳҳор бир гапни айтган эди: “Мен умримда икки буюк истеъдод эгасини кўрдим. Булардан бири Чўлпон, иккинчиси Ғафур Ғулом эди. Улардан бирини замон жувонмарг қилди, иккинчисини ўзи”, деб.

Истеъдоднинг харидори кўп бўлади. Қанчадан-қанча истеъдодли кишилар мухлислар туфайли ичимликка майл қўйиб, жувонмарг

бўлганлар. Қанчадан-қанча истеъдод эгаларини замон темир қишанлари орасига олиб мажақлаб ташлаган. Энди қалам тебратаётган истеъдодли ёшлар ўз салафлари тақдири қандай кечганидан сабоқ олишлари лозим. Ҳаёт мавзу билан тўла. Агар ёш ижодкор шуҳрат қозониш, мукофот олиш, фаровон ҳаёт кечириш илинжи билан қўлига қалам олса ва ўз мақсади йўлида изчил ҳаракат қилса, орзусига, албатта, эришади. Лекин унинг ўсиб-унишига, яхши асарлар ёзишига, миллий адабиётимизнинг юксалишига муҳим ҳисса қўшишига умид қилган кишилар доғда қоладилар. Адабиёт шуҳрат қозониш, кўкраklarини турли-туман нишонларга тўлдириб олиш ёки кекириб яшаш учун бино бўлган майдон эмас. Ҳар бир яхши асар юракнинг қони билан дунёга келади. Йўлчининг вафот этганини ёзаётган патида Ойбек беҳуш бўлиб қолган. Абдулла Қодирий Кумушнинг қабртоши учун марсия сўзларини ёзаётганда кўзларидан оққан ёшини тўхтата олмаган. Бальзак Горио отанинг ўлимини ишонарли тасвирлайман, деб қарийб клиник ўлимни бошидан кечирган. Ёзувчи асарни юрак қони ва дил сўзи билан ёзган тақдирдагина асар умри билан туғилган бўлади. Ҳозир ёзилиб ташланаётган детектив асарларни тўрт-беш йилдан кейин ҳеч ким ўқимайди. Аммо китобхон зоти озайиб кетган бўлса ҳам "Ўтган кунлар"га ўхшаш асарларни ахтариб ўқийди.

Ўз даврининг юрак уришларини ҳис этиб туриш – ёзувчининг бурчи. У илҳомни энг аввало ўзи гувоҳ бўлиб турган воқеалардан, учрашувлардан олади. Халқ ёзувчидан мамлакат ҳаётида рўй бераётган улуғвор ишларга ҳам, жамият раvнақига ров бўлаётган ҳодисаларга ҳам муносабат билдиришни кутади. Лекин у бу вазифасини суиистеъмол қилиб, Қаландар-шоир ёки Офаринбоз қаламкаш даражасига тушиб қолмаслиги керак. Ёзувчи бугун севиб ўқиладиган, эртаги қадр-қиммати янада ошадиган асарлар ёзишга интилса, айни муддао бўлади. Адабиёт хазинасида шундай асарларгина қолади.

У. ҲАМДАМ:

Устоз, адабиётимизнинг умидбахш тамойиллари ҳақида гапирсангиз. Ўзбек адабиёти шарқ адабиёти бўлиши баробарида умумжаҳон адабиётнинг ҳам бир бўғини ҳисобланади. Шундай экан, унинг ўз миллий хусусиятларини сақлаб қолмоғи, айни чоғда, ўзининггина қобиғида қолиб кетмаслиги учун қандай манзилларни кўзлаб, қандай жасоратларга қўл урмоғи лозим кўринади?

Ўтган қарийб йигирма йил мобайнида ўзбек адабиёти "модернизм" деган "инфекция" билан "оғриб" олди. Энди эса ҳавода постмодернизмнинг элчилари учиб юрибди. Бу хил тамойиллар миллий

ланган ва синовдан ўтган тасвир имкониятларидан баҳраманд бўлганлар.

Ҳар ҳолда юрагимизда аجدодларимиз қони оққанидек, адабиётимиздан ҳам Шарқ адабиётининг ўзига хос гўзал, нафис ва ҳаётбахш таровати эсиб, тилимизда эса Муҳаммад Юсуф севган қадимий наволар янграб турганига нима етсин.

2010 йил

ИЖОДИЙ ЭРКИНЛИКНИНГ ТОТЛИ МЕВАЛАРИ (Адабиётшунос ва шоир Раҳимжон Раҳмат билан суҳбат)

Раҳимжон Раҳмат: Улуғбек! Ўзингизга ҳам маълумки, кейинги пайтда "Шарқ юлдузи" журналининг адабий ҳаётимиздаги ўрни пайсайдан келган. Ўз вақтида миллий бадиий тафаккурнинг шаклланишида алоҳида ўрин тутган журнални жонлантириш учун қандай зарурий тадбирлар қиляпсиз?

Улуғбек Ҳамдам: "Шарқ юлдузи" журналі халқимиз маънавий ҳаётида ҳамиша алоҳида мавқега эга бўлиб келган. Шунинг учун бу журнал ҳолда отахон журналимизнинг сифат даражаси ҳақида муҳтасил ўйлаб иш тутишга бел боғлаганмиз. Бунга нафақат таҳририятда ишлаётган ходимлар, балки юртимизнинг ор-номусли ва, албатта, истеъдодли шоир, ёзувчи, олим, санъаткорлари, бир сўз билан айтганда, барча зиёлилари масъулдир, деб биламан. Мен журналда "оламшумул ўзгаришлар, инқилоблар ясаётир", дея жар солишдан тилимни тияман. Комил ишонч билан айта оладиганим ягона гап шуки, журналнинг энг яхши аъёнчаларини давом эттирган ҳолда замона талабларига жавоб бера оладиган, рақобатбардош нашр ҳолига келтириш учун жамоамиз билан сидқидилдан меҳнат қиляпмиз. Ва, албатта, сара асарларни қидириб топиб чоп этиш пайида бўляпмиз.

Раҳимжон Раҳмат: Улуғбек! Сиз бир неча роман ёздингиз, шеърлар ҳамда адабий-танқидий китоблар муаллифисиз. Матбуотда романларингизнинг тили тўғрисида эътирозлар билдирилди. Бу борада нима деган бўлардингиз.

Улуғбек Ҳамдам: Танқидларда жўяли тузатишлар, албатта, бор. Шукрки, буни қабул қилмаслик даражасида ожиз эмасман.

Улардан ўзимга керакли соғлом хулосалар чиқариб бораман. Айни дамда, романнинг табиати, ёзувчининг индивидуал услуби, сўз қўллашдаги ўзига хосликлари билан боғлиқ куракда турмайдиган ёзғиришлар, йўқ жойдан нуқсон қидиришга ружу қўйишлар ҳам мавжудлигини дангал айтиш керакки, бу тутимнинг соғлом танқидга мутлақо алоқаси йўқ.

Ҳар бир ёзувчининг ўз услуби борлигини яхши биласиз. Ҳозир иккаламиз суҳбатимизга бир муддат ора бериб, ташқарига чиқсагу бирон воқеанинг гувоҳи бўлиб қайтсак, кейин кўргану туйганларимизни қозога туширсак, бир хил нарсa бўладими? Йўқ, албатта. Воқеани тасвирлаш учун танлаган сўзларимиздан тортиб, ифода услубимизгача фарқли чиқади. (Қайси ракурсдан туриб қаралгани ва қандай ижодий мақсад кўзлангани бутунлай бошқа мавзу!) Чунки сиз бошқа одам - бошқа оламсиз, мен ҳам бошқа. Бас, шундай экан, романларимнинг тили бу - менинг дунёқўриш ва уни қабул қилиш табиатим билан боғлиқ ҳодиса. Мен ўз кўрган-кечирганларимни айна ўша тил билан ифода қилмасам, тўлиб кетган кўнглим бўшамайди. Чунки мен танлаган сўзлар ва мен кўрган гап конструкцияларида менинг характерим мужассам. Бинобарин, ҳар бир ёзувчининг ҳикоя қилиб бериш оҳанги, гап қуриш услуби ўзига хос бўлса, деб орзу қиламан. Ҳар томонлама тарашланган, жилвирланган, инкубатордан чиққан жўжалардек бир хилдаги услублар билан адабиётнинг ранг-баранглигига эришиб бўлмайди. Лекин бу билан менинг асарларимнинг тили камчиликлардан бутунлай холи, демоқчи эмасман, асло. Айтмоқчи бўлган нарсам шуки, "танқидчилар" даъво қилаётгандек ҳам эмас. Мутлақо! Уларга икки-уч ўринларда ҳақ берганим ҳолда қолган айбловлари билан баҳслашиш мумкин, демоқчиман. Нафсиламрини сўрасангиз, бундай бачки масалаларда муноқаша қилишга умримни сарфлашдан кўра яна битта роман ёзиб, унинг титроқларида тўлғониш менга ёқимлироқ ва азизроқ туюлади. (Шунингдек, масала жиддийлашса, мунозарага аралашшдан бош тортилмайди.) Чунки ҳазор шукрки, айтадиган муҳимроқ гапларим бор, юрагим ҳам ёнишдан тўхтаган эмас...

Раҳимжон Раҳмат: Улуғбек! Анча йиллардан буён ўзбек адабиётчи олимлар ва ижодкорлар орасида Европа модернизм адабиёти ҳақида кўп фикрлар айтиляпти. Ҳатто илмий иш қилаётган олимлар ҳам Ўзбек модерн адабиёти деган сўзни ишлатишяпти. Абсурд қаҳрамон деган гаплар ҳам кўпайган. Айрим олимларимиз мақола ёки илмий иш ёзса, аввал Европа модернизм адабиёти ҳақида гапириб, кейин ўзбек модерн адабиёти деган жумлани ишлатишади.

Пайдо бўлаётган бадий асарлардан модернизм унсурларини, абсурд қаҳрамонни излашади. Ҳатто Европа модернизми тўғрисида жиддийроқ мақола ўқимаган, абсурд қаҳрамон нима эканлигини билмайдиган айрим олимлар ҳам янги замон Европа адабиёти тўғрисида мақола ёзмоқчи бўлишади. Ва улар, ўзлари сезмаган ҳолда, янги пайдо бўлаётган ўзбек адабиёти намуналарини Европа модерн адабиётининг оқавасига айлантириб қўйишади. Айтмоқчиманки, айримлар насримизда пайдо бўлаётган анчайин жиддий янгиликларни кимларгадир тақлид деб баҳолашяпти. Гоҳо "фалончи ўзбекнинг Кортасари, пистончи ўзбекнинг Борхеси" деган гаплар қулоққа чалиниб қолади. Бу гапнинг тагида янгиланаётган миллий насримизни камситадиган нозик маъно бор.

Шуни унутмаслик керакки, бизда адабиёт ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар билан боғлиқ равишда ривожланади ёхуд турланади. Масалан, Чўлпон, Фитрат, Қодирийлар Жадид адабиёти вакиллари дидир. Уларни шу атама билан атасак маъқул бўлади. Жадид адабиётини ҳаракатга келтирган куч эса, биринчи навбатда, жамиятда юзага келган сиёсий-ижтимоий ғоядир. Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидов каби улкан шоирларнинг пайдо бўлиши ҳам ўзбек миллатининг ўз-ўзини англаш туйғуси билан боғлиқдир. Коммунистлар давлатининг парчаланиши ва мамлакатимизнинг озодликка эришиши билан бадий адабиётда жиддий ўзгариш содир бўлди. Диққат қилинг: кўп йиллик адабиётимиздаги янги ланишлар ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги янги тушунчалар билан ҳамбарчас боғлиқ. Модернизм эса бевосита илм, фалсафа ва жамият кишилари кайфиятидан ўсиб чиққан. Албатта, бизлар ҳам бутун дунё илмини ўрганишимиз, ўрганганларимиз асосида миллий бадий тафаккурда янги ланишлар қилишимиз лозим ва даркор. Лекин **мавжуд адабиётимизни модернизм деган улкан ҳодиса остига бостириб димиқтириб қўйиш ярамайди**, деб ўйлайман мен. Унутмайлик: модернизм реал тарихий заминда ва конкрет ҳодисалар таъсирида юзага келяпти.

Модернистлар вақт, макон, табиат тасвири, қаҳрамон портрети, сюжет чизиги ва бошқа анъанавий романга хос унсурлардан чекиниб, кичик бир детал билан кифояланган қўйи шу детални универсал маъно ташийдиган рамзга айлантиришган. Илк бор Фрейд кашф қилган: ижод – худди туш каби ботиний онг (бессознательность)га сафардир. Ботиний онг эса рамзлар воситасида ўз мавжудлигини намоён қилади. Машҳур Кафка ўз романларидан бири ҳақда гапириб, "сонь одной ночи" – "бир кеча кўрган тушим" деб атаганди. Реал онгга хос мантикий, жўяли фикрлаш орқали ботиний шуурдаги маъно-мазмунни англатиб бўлмайди. Шунинг учун модернист ижод-

корлар сўз тузилишини ҳам ўзгартириб юборишган. Модернистлар илк бор ўзини ҳар жиҳатдан ночор ва нотавон ҳис қиладиган, гўё ёвузлик қуршовида қолган "кичкина" одамни асар қаҳрамони қилиб танлашган. Айтмоқчиманки, ўзбек адабиётидан модернистик йўналишларни излаётганлар бу адабий оқим ҳақида ҳаққоний ва етарли маълумотга эга бўлишлари лозим. Албатта, ижодкорларимиз модернизм адабиёти намуналари ва уларнинг ижодий услубидан яхши хабардор. Яна айтаманки, Европа модернизмнинг вужудга келишига муайян ижтимоий-маънавий ва илмий муҳит сабаб бўлган.

Улугбек Ҳамдам: Мўътадил иқлим, уйғун муҳит бўлмаса, кўчириб келтирганингиз билан кўчат томир отмайди. Шу маънода бугунги ўзбек адабиётидаги янги изланишларни ўтган асрнинг биринчи ярмида Европада туғилган модернистик оқимнинг ғариб тақлиди дейиш анчайин хом гап. Бир-бирига монанд ижтимоий-тарихий даврлар ўхшаш кайфиятли адабиётларни вужудга келтиради. Эътибор қилинг: дунё фольклорида қанчадан қанча бир-бирига менгзайдиган қаҳрамонлар мавжуд. Нима, уларнинг бари биттасидан кўчирганми? Йўқ-да. Ижодий таъсирланиш албатта бўлади, лекин бу ўриндаги энг муҳим фактор ўша миллатлар тарихидаги сиёсий-ижтимоий-маданий ва психологик муҳит ўхшашлигидир. Ўхшаш муҳитлар ўхшаш адабий қаҳрамонлару уларнинг бир-бирига монанд кайфиятларини дунёга келтиради. Демак, Европанинг модернистик адабиёти бу Европаникидир ва бу адабиёт ўз даврида ўз вазифасини ўтаб, асосан ўша ерда қолди. Биздаги модернмао адабиёт кайфиятига Европа модерн адабиётининг оз-моз ижодий таъсири (кўпроқ шаклий маънода) бўлса бордир, лекин у моҳият-эътибори билан ўз юртимиздаги ижтимоий-психологик ўзгаришлар заминида туғилди.

Модернизмнинг пайдо бўлишидаги омиллар ҳозир кўпчиликка маълум. Мен бошқа нарсага эътиборингизни жалб этмоқчиман: ижодкор вақти-вақти билан бошқача ёзишга эҳтиёж сезиб туради. У мавжуд ҳақиқатни ҳар доим бир хил услуб ва оҳангда акс эттиришдан зерикади. Бунинг учун кескин ижтимоий-тарихий сабабларнинг содир бўлиши жудаям шарт эмас. Демокчиманки, ҳаёт энг "туссиз" даврларда ҳам шунчалар ранго-ранг ва ақл бовар қилмас мўъжизаларга тўлаки, ижодкор услубининг турланиб туришига ҳамиша имкон қолаверади.

Аслида, бундан-да муҳим гапим шуки, ҳамма измлар, аввало, реализм туфайли, унинг қаршисида мавжуддир. Реализм бу шоҳкўча бўлса, романтизм, натурализм, модернизм ва постмодернизм каби ўнлаб бошқа измлар шу она кўчадан бошланувчи, унинг ён-ве-

рида узанибгина мавжуд бўлиши мумкин бўлган ёндош кўчалардир. Пировард натижада, улар яна шу бош кўчага келиб туташади. Шундагина улар маъно касб этади. Уларнинг қиммати, аҳамияти фақат шохкўчанинг борлиги важдандир. Чунки ижодкор фантазияси ҳар қанча учқур бўлмасин, у ўзини не чоғли модерн ҳисоблаб, шу руҳдаги асарлар битишга чоғланмасин, барибир, ёзганлари, алалоқибат, ўқувчи ботинидаги реаллик туйғуси билан ўлчанади. Аввало, унинг ўзи ана ўша реаллик туйғуси билан иш кўради, тафаккур юритади, қоғоз қоралайди. Бас, шундай экан, реализм дарахт бўлса, қолган барча измлар (ҳозиргача мавжуд ва ҳатто келажақда ниш урадигани - барча-барчаси) унинг кўпдан кўп шохларидир. Ёки реализм шундай заминки, унинг бағрида ҳар хил дарахтлар мисол кўпдан-кўп **ИЗМ**лар вояга етиб туради.

Биздаги янги (модерннамо) адабиётнинг миллий заминда илдиз отганлиги ҳақ гап. Ҳа, бу адабиёт Европа модерн адабиётидан кўчирилган нусха ёки унга тақлид эмас. У бизнинг анъанавий йўлимиздан бошқачароқ шакл ва мазмунга эга ўз адабиётимиздир. Шу маънода уни модерн адабиёти дейишимиз ҳам биров баҳсталаб. Бу ном ғоят шартли. Топа олсак, миллий адабиётимизда қарийб сўнги йигирма йил мобайнида бўй кўрсатиб, бугунга келиб эса қаддини тиклаб олган ушбу адабий йўналишга бошқа илмий-асосли ном беришимиз керак.

XX аср муқаддимасидан ибтидо олган адабиётимизни “Янги ўзбек адабиёти” деб номлаганмиз. Ўшанда ҳам наср, ҳам назмда тубдан ўзгаришлар юз берган, илк драматик асарлар вужудга келган ва бу чинакамига янги ҳодиса, янги адабиёт бўлган эди. Адабий шакллар асосан ташқаридан - ўзга адабиётлардан қабул қилиниб олингани ҳам ҳақиқат: роман, драма ва янгича шеър шаклларини эспанг. Аср адоғидаги янгилашни эса бир қадар бошқача табиатга эга. Бунда шакл ва моҳиятнинг ўзи ичкаридан ёриб чиқди. Демак, ташқаридаги адабиётга тақлиднинг ҳиссаси ўта салмоқли бўлмаган. Чунки ижодкорнинг дунёни бадиий-эстетик жиҳатдан қабул қилиши ва акс эттиришида илдизли ўзгаришлар юз берди-да. Назаримда, **ушбу ҳодиса Янги ўзбек адабиёти эмас, ўша Янги адабиётнинг иккинчи тўлқини деган номга муносиброқ. Аслида, номдан ҳам муҳимроқ гап шуки, бугун ижодкорнинг бадиий тафаккур тарзи янгиланди, бас, Янги адабиётнинг пайдо бўлиши муқаррардир!**

Раҳимжон Раҳмат: Шуни афсус билан қайд этиш лозимки, ёзувчиларимиз орасида ҳозирги замон илми, фалсафаси, психология фанидаги янгиликларга кўпам эътибор бермайдиганлари ҳам етар-

лича топилади. Ахир, биргина Фрейднинг асарлари ғарб кишисининг реализм ҳақидаги тушунчаларини тубдан ўзгартириб, адабиёт ва санъатда турли оқимлар вужудга келишига сабаб бўлди. Мен, исмини айтмайман, ўзим тенги бир неча ёзувчининг ижодини жиддий билан кузатиб боряпман. Динлар, дунё халқлари тарихи, илмдаги энг сўнги янгиликлардан бохабарлиги кўриниб турган бу ёзувчиларимиз чиндан ҳам миллий насримизда салмоқли ўзгаришлар ясапти. Аслида, ўзбек насрида жиддий ўзгариш содир бўлиб улгурган, фақат ҳозирча танқидчиларимиз бу ўзгаришни тўла идрок этиб, пайқаб улгуришгани йўқ.

Менинг назаримда, Улуғбек, ёзувчи икки хил ҳолатда яхши асар ёза олади: саёҳат ва илм ўрганиш. Масалан, ҳаммамиз севиб ўқийдиган Хемингуэйнинг ҳаёти фақат саёҳатларда ўтган, уруш нима эканлигини англаш учун эса уч марта урушга борган. Илм воситасида улкан ёзувчига айланган Борхес эса асосий вақтини кутубхонада ўтказган. Охири йилларда асарлари дунёда машҳур бўлган Коэльо ҳам анчайин сирли илмлар билан шуғулланганлиги маълум.

Жорж Оруэллни олайлик. Жуда кўп ўзбек адиблари шу ёзувчининг асарларини ўқиб кўришмаган ҳали. Оруэлл сиёсатни бадиий асарга айлантирган. Бунинг учун эса бутун умр сиёсий ҳодисалар тўғрисида мақола ёзадиган журналист бўлиб ишлаган.

Сизнинг “Мувозанат” романингиз, мен бундан яқиндан хабардорман, атрофингизда содир бўлган ва бевосита шахсий ҳаётингизга дахлдор шиддатли ҳодисалар натижасида ёзилган. Яъни, асарингизга асос бўлган ҳаётини материални аввал яшаб ўтиб, кейин уни роман шаклида қоғозга туширгансиз.

Назар Эшонқул ва Исажон Султон ривоятлар, асотирлар, илм-фандаги янгиликлар, дунёнинг турли бурчакларида содир бўлган турли даврлардаги тарихий ҳодисалар воситасида инсон қалби, қисматини бадиий талқин қилиб ҳикоялар ёзишяпти. Улар, айтиш мумкинки, анъанавий роман учун арзимас детал бўладиган оддий унсур-образни дунёни англаш воситасига, универсал маънога эга бўлган рамзга айлантира олишади. Анъанавий насримизда деҳқон ҳақида ёзилган асарда бу касб эгасининг ҳаёти, дунёқараши, дард-изтиробини акс этади. Дейлик, деҳқон образи дунёнинг тузилиши ҳақида универсал маъно ташийдиган рамзга айланмайди. Янгича асарларда эса, деҳқоннинг ҳаёти мақсад эмас, бир восита сифатида танланади, бу восита орқали одам ва олам ҳақидаги ўзининг диний-фалсафий хулосаларини баён қилади. Демак, деҳқон ҳақида асар ёзишдан мақсад – деҳқон эмас, янгича прозанинг муҳим жиҳати шу – мавзу ва қаҳрамон восита бўлиб хизмат қилади.

Айтмоқчиманки, қўлига қалам тутган ижодкор ўзи яхши билган ҳаётий материални ўзига маъқул услубда қоғозга тушираверсин. Ўзбек ўқувчиси учун турли йўналишларда ёзилган жуда кўп, росаям кўп асарлар керак.

Улуғбек Ҳамдам: Ҳамма гап ана ўша ҳаётий материалнинг борлигида, ёзувчи ўта муҳим гапининг чипқон даражасида пишиб етилишидадир. Бизнинг авлод ўтган асрнинг 80-йилларида бошланган улкан, оламшумул ўзгаришларнинг қайноқ бағридан ўтди. Энди бунга эътибор беринг: ана ўша воқеалар ижодкорнинг ичидан ҳам ўтдими, ҳамма гап шу ерда. Юрган дарё, дейди халқимиз. Ижодкорнинг юраги тўлиб-тошиб оқувчи дарёга айланмагунча ундан ўқувчи баҳра топмайди. Бошқа томондан, таъкидлаганингиздек, тамаддун тараққиёти силсиласида жиддий янгиланишлар ясаган илмий кашфиётлардан бохабарлик бугунги ижодкор учун фарз даражасида бўлмоғи керак. Чунки ёзувчи ё шоир ҳар қанча истеъдодли бўлмасин, ўз кучини ана ўшандай ихтиролар билан чархлаб турмаса, илдизига сув етиб бормайдиган дарахтдек секин-аста қовжирай бошлайди. Тахминан қирқ ёшларгача ёзганлари кўзларга суртиб ўқиладиган, кейинги қораламаларининг қиймати ҳамин қадар бўлган ижодкорларимиз озми?.. Нега? Чунки, аввало, улардаги захира соб бўлган. Яна бир муҳим жиҳат шуки, ижодкор ўз юрагининг поклигига аҳамият бермоғи, бинобарин, ўз қалбининг бир умрлик садоқатли қўриқчисига айланмоғи шарт. Қорайиб кетган юрак билан нафақат зўр, балки миёна асар ёзиш ҳам мушкул. Ёзиш санъатининг кўпдан кўп сиру асрори тагига етган, тизган сатрларида наинки стилистик, балки биронта орфографик хато учрамайдиган ижодкорларимиз бор. Шаклдаги санъатларига тасанно деймиз, лекин не ёзиққи, уларнинг аксариятида мазмун тўпикқа ҳам чиқмайди, асардан вулқондек отилиб чиқиб, ўқувчи юрагига тўғри бориб уриладиган бадиий зарб йўқ, худди қишда туманлар аро хира кўриниб турган қуёшдек тафтсиз, нурсиз. Улар барпо этаётган адабиёт, танқидчи А.Отабоев таъбири билан айтганда, масхарабоз минган ёғоч отга ўхшайди. Демак, бундай "восита" билан бир мунча вақт томоша кўрсатиб, одамлар эътиборини тортиш мумкин, холос, лекин у билан бирон манзил кўзланиб сафарга чиқилмайди. Лекин шукрки, кўнгилга умид бахш этгувчи носирларимиз бор: сиз қайд этган номлар қаторида С.Ўнар, Н.Жалолиддин, А.Йўлдош, Л.Бўрихон, З.Қуролбой кабилар жиддий асарлар яратиш йўлида уринаётгандек туюлади. Ўз АС саҳифаларида берилган Э.Аъзамнинг "Ступка" ва Х. Дўстмуҳаммаднинг "Қичқирик" номли ҳикоялари жиддий адабий жамоатчиликда ижобий резонанс

уйғотди. "Тафаккур" журналида Н.Муҳаммад Рауфхоннинг "Чилла", "Шарқ юлдузи"да "Этакдаги уй" номли рамзий ҳикоялари чоп этилди. "Баҳоуддиннинг ити", "Қултой" (Н.Эшонкул) зўр ҳикоялар. Камнамо ва камсуқум Н.Боқийдан ҳам катта бадий кашфиётлар умид қилсак арзийди. "Суратдаги аёл" ҳикояси билан янгича ёзиш мумкин эканлигини исбот қилган Ш.Ҳамрони эса яна қалам тебратишга ундаймиз. Хуллас, назар солсак, насримиз уфқлари ёриша бошлаган. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас-да. Чунки биз кейинги 20-25 йил мобайнида чиндан-да жаҳоншумул ижтимоий-тарихий эврилишларни бошдан кечирдик, энди уни бадий идрок қилиш, англаш ва ҳис қилиш даврига кириб келдик. Рўёбга чиққан ишлар бу - ҳали ҳамир учидан патирдек гап. Асосийлари олдинда. Ҳар ҳолда менга шундай туюлмоқда.

Раҳимжон Раҳмат: Улугбек! Бизнинг ёзувчиларимиз ўз меҳнатларини рўёбга чиқаришни яхши ўрганиб олишгани йўқ. Бизлар бу масалада ҳалиям Муқимийнинг издошимиз. Айтмоқчиманки, ижодкорларимизнинг асарлари бутун дунёга милёнлаб тиражда тарқалмаяпти. Оғизга тушган "Алхимик" асарини бир неча марта ўқиб чиқдим ва бу асар бутун дунёда нима учун бу қадар шовқин солиниб ўқилганини унчалик тушунмадим. Ҳозирги кунда ёзувчиларимиз "Алхимик"дан кўра яхшироқ асарлар ёзишяпти. Лекин уларнинг ёзганларини ўз дўстлари, танишлари ва илмий жамоатчилик даврасидан нари чиқолмаяпти. Мен ҳам орзу қилардим: ўзбек ёзувчиларининг асарлари бутун дунёда беш милёнлаб нусхада тарқалса. Бу нарсани амалга ошириш учун реклама ва бизнес деган тушунчаларни билиб олиш керакми, дейман-да. Шунингдек, бутун дунё билан адабий алоқани кучайтириш лозим, деб ўйлайман. Инглиз адаби ёзган оддий детектив асар 10 милён нусхада бутун оламга тарқалади. Хўш, нима учун бизнинг ёзувчиларнинг асарлари Тўйтепадан нарига ўтолмайди?

Улугбек Ҳамдам: Ҳаққи рост. Назаримда, XX аср ўзбек шеървати ўзининг сифат даражасига кўра жаҳоннинг исталган илғор шеървати билан ёнма-ён тура олади. Насримизда ҳам, бармоқ билан санарли бўлса-да, шундай асарлар бор. Аммо чиндан ҳам ўзбек ижодкорлари асарларининг хориждаги мутолааси кўнгилдагидек эмас. Хўш, ўзбек адабиётининг дунё бўйлаб яхши ўқилиши борасида нималар қилиш лозим? Биринчидан, юртимизнинг иқтисодий ва маънавий жиҳатдан ҳавас қиларлик поғоналарга етишмоғи йўлида бор имконимизни сарфламоғимиз жоиз. Бунга ҳамма, еттидан етмишгача сафарбар

бўлмоғи керак. Жумладан, ижодкорлар ҳам. Нега? Чунки иқтисодий ва маънавий баркамол бўлган мамлакат ҳамма вақт эътиборни тортади. Эътибор эса алал-оқибат унинг адабиётига қизиқишга олиб келади. Иккиламчи, таржимон масаласи. Ўзбек ва чет тилининг бутун бадиий товланишлари билан баробар биладиган мутаржимлар авлодини тарбиялаш лозим. Улар яна ижодкор бўлишлари шарт. Чунки асар бадииятини нозик ва теран ҳис қилмасдан унинг аслиятдаги тароватини бериш амримаҳол. (Чўлпон, У.Носирларнинг Пушкин ва Лермонтовдан, Э.Воҳидовнинг Гёте ва Есениндан, А.Ориповнинг Дантедан қилган таржималарини эсланг!) Учинчидан, сара асарларни танлаб таржима қилиш, чиройли ва сифатли ҳолда нашр этиб, тарқалиши учун чора-тадбирлар олмоқ даркор. Тўртинчидан, таржима моддий-маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватланмоғи зарур. Жамиятда шундай тизимнинг мавжудлиги ва доимо ишлаб туриши жудаям-жудаям асқотади. Албатта, мазкур муаммонинг бешинчи, олтинчи, еттинчи ечим тахминлари ҳам бор, лекин бир четдан бошланса, у ёғи юришиб кетади.

Раҳимжон Раҳмат: Ҳозирги яратилаётган бадиий асарлардаги муҳим жиҳат шуки, улар бир-бирига озгина бўлса ҳам ўхшамайди. Бу нарсa кўнгилда умид уйғотади. Дейлик, Қодирийдан бошланган миллий ўзбек прозасида муайян ижтимоий-сиёсий муҳит сабаб то 90-йилларгача ифода услуби ва мавзуда жиддий янгилик деярли кузатилмади ҳисоб. 90-йиллардан кейин эса бири иккинчисиникига ўхшамаган услубга эга бўлган ёзувчилар кўзга кўрина бошлади. Бу жараённинг тезлашиши ижодий эркинлик билан боғлиқ бўлса керак.

Улуғбек Ҳамдам: Кўникиб қолиб аҳамиятини бир қадар унутгандек бўляпмиз, аслида ижодий эркинлик - ижодкор учун ҳаёт-мамот масаласи. Бугун яхши ёзолмаётган ёки умуман ёзмаётган ёзувчи, шоир ва драматург бўлса, аввало ўзидан ўпкаласин. Чунки унинг боши устида ҳеч ким "манавиндай ёз, анавиндай ёзма" деб, мафкуравий қамчи ўйнатиб тургани йўқ. Мавзу танлаш ва уни ёритишда ҳозир ёзувчи эмин-эркин. Чинакам ижод учун шу эркинлик қарши-сида қолган барча важ-корсонлар баҳонадан бошқа нарсa эмас. Чунки ижодий эркин бўлмагани туфайли ҳам вақтида Қодирий, Чўлпон, Ғ.Ғулом, Ойбек, Ҳ.Олимжон, Миртемир, Шайхзода каби улкан ижодкорлар ўзларини тўлиқ намоён қилолмадилар. Биргина Ойбекнинг ижодий потенциалига эътибор қилинг, унинг энг юксак адабий чўққиларни забт этгулик кучу қудрати мафкуравий тушовлар боис юзага чиқмай, соқов тилнинг ортида - ботинда қолди, шундай кетди

ҳам. Бугун биз ана шундай аччиқ сабоқларни ёдда тутмоғимиз ва имконимиздаги мавжуд ижодий эркинликдан максимал даражада истифода этмоғимиз даркор. Сиз айтаётган услубий ранг-баранглик шак-шубҳасиз ижодий эркинлик деб аталган неъматнинг дастлабки ширин меваларидир. Адабий боғимизнинг кенг ва ундаги мевали дарахтларнинг хилма-хил бўлиши келажақда миллатимизнинг энг ботиндаги ижодий қувватларини ҳам ҳаракатга келтириб юборишига ишонаман.

2010 йил

УМИДБАХШ АДАБИЁТ ЭҲТИЁЖИ

– Улугбек ака, бугунги кунда бадиий адабиёт, айниқса, яхши асарлар, хусусан, мумтоз адибларимизнинг ижоди тарғиботи сизни қониқтирадими? Китобхонлар қандай асарларга кўпроқ қизиқади, деб ўйлайсиз? Саргузашт, олди-қочди воқеалар баёнидан иборат китоблар ҳам кўпчиликда қизиқиш уйғотаётганини қандай изоҳлайсиз?

– Аввало, шуни айтиб ўтиш керакки, яхши асарлар кам бўлса-да, яратилляпти. Фақат уларни кўра оладиган, хасу хашаклар орасидан илғайдиган нигоҳларимиз ҳақида кўпроқ қайғуришимиз керак. Агар шундай нигоҳларимиз бор бўлса, демак, сиз айтаётган тарғибот масаласи ҳақида гаплашсак бўлади. Йўқса, гулни сассиқ алафдан ажратолмай қийналамиз. Бундай деётганимнинг сабаби, баъзида туппа-тузук мунаққидларимиз танлаган, таҳлиллаган ва китобхонларга тавсия қилган айрим асарларни (агар уларни асар деб аташ мумкин бўлса!) ўқиб ёқа ушламоқдан ўзингни тутолмайсан, киши... Энди сиз қўяётган саволга келиб айтсам, йўқ, яхши асарларимизнинг, хусусан, мумтоз асарларимизнинг тарғиботидан шахсан менинг кўнглим тўлаётгани йўқ. Билмадим, балки бу ҳаддан зиёд хаёлпарастликдир, лекин “мен инсонман” дея кўкрак кериб юрганки бор, адабиётдан умумийроқ тарзда бўлса-да бохабар бўлишини истайди кўнгил. Хўш, нега? Чунки чинакам адабиёт, аввало, дунёга ботиний нигоҳ билан қараш дегани. Ботиний нигоҳи бор одам эса жуда-жуда мулоҳазакор бўлади. У бугун(дунё)ни қанчалик ўйласа, эрта (охират) ҳақида ҳам шунчалик ташвиш чекади. Бундай одамдан ёмонлик чиқмайди. У бировнинг жонига қасд қилмайди. Бир марта ҳидлаш учун яшнаб турган гулни узиб четга улоқтирмайди. Дунёга, дунёвийликка

муккасидан кетиб, ўткинчи ҳою ҳавасларга иймонини сотмайди. Аксинча, инсон деган номга муносиб равишда яшашга интилади, ўзига раво кўрганни ўзгага ҳам тилайди, умри борича, қўлидан келганча ҳаммага кўмак бермакка шошади. Шу маънода чинакам адабиёт одамга инсонийликдан сабоқ бергувчи жуда катта маънавий кучдир! Дунёда бир-биридан тамомила олисда, кўринишидан бир-бирига мутлақо алоқаси йўқ шаклларда юз берадиган кўпдан кўп ва хилма хил воқеа-ҳодисаларнинг замиридаги узвийликни кўнгил кўзи билан кўришга, англашга имкон яратадиган сеҳрли кўзгудир ҳақиқий адабиёт! Аммо бу адабиёт ҳар доим ҳам қоғозга тушиб, китобга айланавермайди, у кўпинча юракларимизда яшайди. Матнга айланган адабиёт бу асл, ботинимиздаги адабиётнинг бир учқуни, холос. Юрагимизда бўладими ё китобларга дарж этиладими, қатъи назар, ҳақиқий адабиёт инсонни НАФСИ АММОРА деб аталган ботқоқдан қутқариб, уни юксак идеалларга хизмат қилдиради. Чинакам адабиёт икки дунё ўртасидаги КЎПРИК бўла олади, бўлиши керак. Бундай адабиёт одамдаги ҳайвонлик пилигини пасайтириб, унинг инсонлик қанотини парвозларга шайлайди, юксалтиради. Бас, шундай экан, мен бугун нафақат юртимизда, балки бутун дунёда яхши адабиётнинг тарғиботи қанча кўп бўлса, унинг моддий-маънавий фойдаси ҳам шунча яхши бўлади, деб ишонаман.

Китобхонлар ўзларига яқин мавзулардаги асарларга кўпроқ қизиқишади. Масалан, жамият бугунги кунда қандай муаммолар билан яшаётган эса, ўша масалалар мароқли ва юксак бадиият билан акс эттирилган асарлар ўқувчиларда энг кўп қизиқиш уйғотади, деб ўйлайман. Шу билан бирга, ўз оламига ғарқ бўлган, шоир айтмоқчи, торгина ҳовузни бутун бир дунё деб билган ўқувчилар гуруҳи ҳам бор. Улар худди шундай субъектив оламда яшаб ижод қиладиган шоир ё ёзувчи асарларининг муҳлиси бўлишади, одатда. Эътибор қилсангиз, замонамизда талай одамлар ўзи билан ўзи ўралашиб қолганини англайсиз. Худди шундай, ўз чорбоғини бутун бир оламга тенг дейдиган ижодкорлар ҳам топилади. Улар, кўпинча, ўз қобиғидан ташқари чиқа олмай, энг ёмони, бунга ҳаракат ҳам қилмай, ўз субъективизми ботқоғи ичра хониш қиладиган шўрлик қушга ўхшайди. Аспиди, ижодкорнинг ўз ички дунёсига саёҳат қилиши, у ердагини ташқарига – қоғозга, ўқувчиларга олиб чиқиши санъатнинг моҳиятига уйғун хатти-ҳаракат. Лекин, ҳамма гап шундаки, маънавий-руҳий, ижтимоий-сиёсий жиҳатдан паст савиядаги ижодкорнинг кўнгил дунёси биқик ва маиший ҳудуддан иборат бўлиб қолганда, унинг қаламидан чиққан шеър ҳам, қиссаю роман ҳам ўзга кўнгил ва онгга таъсир этмайди.

Тўғри, ижодкорга буйруқ берилмайди, у ўз кўнглидагини ташқи таъйиқларсиз қоғозга тўкиши лозим. Лекин бу кўнгил бошқалар томонидан билинишга арзимоғи шартлигини ҳам бот-бот эслаб туришимиз керакмикан, дейман. Фақат шоир ё ёзувчининг ўзи ва яна нари борса, бир неча мухлис учунгина қизиқарли бўлган ижоднинг баҳоси ҳам ўзи билан – устозларимиз топиб айтганидек – Тўйтепадан нари ўтолмайди. “Тўйтепа”ни фақат макон маъносида эмас, балки замон маъносида ҳам тушинишингизни сўрайман. Чинакам бадий асар ижодкорнинг юрак ва тафаккур маҳсули бўлиши ёнида, у мансуб давр инсонларининг қизиқиш ва интилишларининг ҳам тажассумига айланмоғи керак. Шу маънода ҳақиқий ижодкор ўз даври пульсига ташҳис бармоғини қўйиб, унинг қандай дард билан оғриётганини айтиб берадиган закий табибдир. Яъни у субъективизм деб аталган ботқоқдан чиқиб, объектив борлиқ қўйнида, одамларнинг ичида, уларнинг қувончу қайғусига шерик бўлиб яшайди. Ҳамда унинг бу тутими ўз кўнглининг таржимони бўлиб қолишига асло ва асло монелик қилмайди.

Энди “саргузашт, олди-қочди воқеалар баёнидан иборат китоблар ҳам кўпчиликда қизиқиш уйғотаётгани” масаласига келсак, бу ҳол шу кеча-кундузда дунёда ҳукм сураётган оммавий маданият кайфиятидан келиб чиқадиган енгил ҳаёт тарзига қизиқиш ва интилиш билан белгиланса, ажабмас. Фикрлаш, бу - аслида, жуда катта меҳнат қилиш дегани. Биз ана шундай меҳнатдан қочаётганга ўхшаймиз. Натижада, қалб ва тафаккур дангаса бўлиб, ўрнига бадан билан боғлиқ истакларимиз ҳакалак отмоқда. Сиз айтаётган саргузашт ва олди-қочди адабиётга қизиқишнинг туб илдизи, адашмасам, шу ерда. Аммо бу дарднинг ҳам шифоси бор, у ҳам бўлса, жиддий адабиётга, шу жумладан, сиз айтаётган мумтоз адабиётимиз намуналарига тизимли эътибор қаратиб, уларни мактаб, коллеж ва лицейларданоқ ўқувчилар қалби ва онгига малҳам янглиғ қуйишда. Чунки бундай адабиёт миллатнинг ботиний қиёфасини белгилаб берадиган асосий устунлардан биридир! Бир халқ ўз ботиний қиёфасини қўримас экан, у моддий жиҳатдан қанчалик бой-бадавлат яшагани билан глобализм таъсири остида секин-аста ён-атрофдаги ўз “мен”ини таниган, уни ҳимоя қилган халқлар қатига сингиб кетиши ҳеч гапмас. Адабиёт ва маънавият шунинг учун ҳам бугун сув билан ҳаводек зарур!

– Шарқда азалдан адабиётга тарбиянинг энг таъсирчан воситаси деб қаралган. Тарбияда адабиётнинг ўрнини ҳеч нарса боса олмайди. Зотан, адабиёт бу одоб-ахлоқ фанидир.

Лекин адабиётнинг бу хусусиятини иккинчи даражали, деб қарайдиганлар, бадиият, санъат бирламчи, панд-насиҳат сўз санъати намунасининг моҳиятини белгиламайди, дегувчилар ҳам бор. Ушбу масалага сизнинг муносабатингиз қандай?

– Биласизми, ижодкор ҳаёти мобайнида сиз санаган босқичларни босиб ўтар, тўғрироғи, босиб ўтиши керак экан. Танқид учун ўзгадан мисол қидириб нима қилдим, мана, менинг ўзим, талабалик йилларимда адабиёт ҳис ва идрок маҳсули, нимаики, қалбимиз ва баданимиз томонидан ҳис қилиниб, ақлимиз билан идрок қилиндим, бас, шуларнинг бари чинакам адабиётнинг маҳсулидир, деган максималистча қарашда юрар эдим. Ижодкор ҳақиқатгўй бўлиши шарт, у инсонга нимаики алоқадор эса, борини борича акс эттиришга маҳкум деб билардим. Талай қораламаларим шу йўсин бунёд ҳам бўлди. Вақтлар ўтиб эса қарашларим таҳрирга учради. Албатта, ижодкорнинг ҳар қандай вазиятда ҳам ўзгармайдиган ҳақиқатлари бўлади, бўлиши керак. У бундай ҳақиқатдан ҳеч қачон юз ўғирмаслиги лозим, бу фикримни бугун ҳам, эртага ҳам ёқлашимга ишонаман. Лекин вақти-соати келиб адашганини англаб етсаю қайсарлик қилиб буни тан олмаса, бу энди, юмшоқ қилиб айтганда, сира яхши эмас. Қолаверса, ҳақиқатнинг ҳам ўз аҳли бўлади. Аҳлига айтилмаган ҳар қандай тўғри ва яхши гапнинг зарари бўлса бўладики, МИНБАЪД фойдаси бўлмайди. Демак, ҳар бир гап ўз аҳлига айтилсагина кутилган натижани беради. Бундан ҳам муҳимроқ гап шуки, адабиёт инсон (ўқувчи) нигоҳини юксак ва пок нуқталарга қаратмоғи жуда-жуда зарур экан! (“Ботқоқларга ботса-да жисмим Қорачиғда яшайди осмон!” дейди шоир). Айниқса, бугун - глобализм даврида! Оммавий маданият урф уриб, инсон турли маданиятлар ва қарашлар бўҳронида йўлини йўқотаёзган паллада! “Адабиёт тарбиячи энага эмас”, дегандек олифта гапларни мен ҳам қалаштириб ташлашим мумкин. Эҳтимол, қачондир инсоният ана шундай олифта гапларни маънавий ҳаққи билан айтадиган даврларга ҳам етиб келар. Лекин бугун эмас! Бугун дунёнинг авзойи жуда бошқача. У гўё ҳар лаҳзада портлаши мумкин бўлган бочкадек турибди. Бугун одамийзод инсонлик шохсупасидан тушиб, баъзан ҳайвон ҳам ботинмайдиган тубанликларга, ботқоқликларга қулаётган чоғда адабиёт ҳар қачонгидан-да тарбиячи бўлишга бурчдор! Шу маънода, айнан миллат маънавиятини бойитишга, инсон руҳини тарбия қилишга қодир бадиий дурдоналаримизни қайта-қайта нашр қилиб, мурғак ёшидан бошлаб ёш наслларга юқтиришга интиломоғимиз келажақда ўзининг тотли меваларини мутлақо бергусидир. Узоққа бормаилик, Туркистон дунёси ана шундай қалтис вазиятга тушиб қолган 19-аср охири ва

20 аср бошларида жадид боболаримиз адабиёту театрни восита айлаб оламшумул ишларни адо этганликларини бир эслайлик! Ҳа, адабиёт керак бўлганда тарбия воситасига айланган, айланади ва айланиши керак. Унинг таъсир доирасини “санъат санъат учун” гоёси даражасида кичрайтириш ижобий натижаларга олиб келмаган ва олиб келмайди. “Санъат санъат учун” деган шиор ва унинг маъноси катта ва жиддий адабиётнинг биттагина ирмоғи бўлишга ҳақли, унинг нарисига эмас. Адабиёт, бу тўлиб оқаётган дарё бўлса, унинг қудратини битта ирмоқнинг суви намоён қила олмайди.

– Кейинги пайтда яхши китоб билан ёмон китобнинг фарқи-га бормайдиган ўқувчилар тоифаси пайдо бўляпти. Бунга маълум маънода тезкор, ўта фаол қаламкашлар муносиб “ҳисса” қўшаётир – ўзларининг саёз, жанр талабларидан йироқ, бадииятдан холи қораламаларини кўп нусхада чоп эттириб, умумий савияга зиён етказяпти. Назаримда, бугунги кунда ёзилаётган ва юқори савиядаги чоп этилаётган роман, қисса, ҳикоя ва шеърлар ана ўша бўтана оқимга қарши курашнинг энг таъсирчан йўли. Китобхонлик маданиятини сақлаш ва яна юксалтириш учун яна нималар қилиш керак, деб ўйлайсиз?

– Айтганларингиз айна ҳақиқат! Яқинда бир воқеанинг гувоҳи бўлдим. Миллатимиз, адабиётимиз, маънавиятимиз учун катта хизматлар қилган забардаст шоиримиз билан учрашувга талабаларнинг аксарияти, биласизми, кимнинг тўпламини бағирларига босиб келишди? Замонамизнинг “Мен севаман, Сен севасанми?” деб ёзгучи қўшиқчи назмбознинг! Мана, сиз айтаётган ўқувчи савиясига битта кўргазмали мисол! Йўқ, мен ҳамма ёшларимизни ёппасига айбламоқчи эмасман. Айбдор бор бўлса, у ҳам ўзимиз. Чунки уларга ҳақиқий, баланд адабиётдан сабоқ беролмаган бўлиб чиқяпмиз. Мактаб, коллеж, лицей, олий ўқув юртларида имкон топиб (адабиётга ажратилаётган дарс соатлари мурғак онг ва юракни тўғри тарбия қилиш учун кифоями?) ўқувчилар қалбига етарлича кира олмаган бўляпмиз. Натижада, улар ўз ёшларига кўра осон ҳазм қилинувчи, дастлабки икки қаторидан қолган ҳамма мисралари нима билан туғаши аён сўзлар йиғиндисини шеър деб қабул қилишмоқда. Шундай экан, икки-уч ижодкор минг баланд савияда асар битмасин, уни тушунадиган ўқувчи анқонинг уруғи бўлиб тургандан кейин ўртамиёна ёки паст савиядаги шоир, ёзувчи ё драматургнинг битиклари бошларга кўтарилади-да! Зеро, унинг ўқувчиси ҳамма жойда ҳозир у нозир. Шунинг учун ҳам юксак адабиёт ҳақида гапирар эканмиз, савияли ўқувчини тарбиялаб етиштириш устида ҳам жиддий қайғур-

моғимиз лозим бўлади. Ўқувчини тарбиялаш учун эса пухта-пишиқ дарсликлар билан бир қаторда, адабиётнинг нима эканлигини аввало ўзи яхши англаб олган ҳамда баланд савияда дарс беришдан бошқа ташвиши йўқ мутахассис-ўқитувчилар "армия"си зарурлигини ёдда тутмоғимиз ва шунга кўра чора-тадбирлар олмоғимиз керак бўлади. Демак, жиддий ва катта адабиёт бу жамиятнинг битта бўғини уддалайдиган осон иш бўлмай, ҳаммамизнинг бир ёқадан бош чиқариб, доимо баҳамжиҳат меҳнат қилишимиз натижасида қўлга киритиладиган бебаҳо маънавий бойлик экан.

– Адабиётда жанрлар кўп бўлганидек, мавзулар ҳам бисёр. Қолаверса, адабиётнинг барча замонлар учун асқотадиган абадий мавзулари ҳам бор. Қайси мавзуларни бугун жуда долзарб, ёзмаса бўлмайдиган мавзулар, деб ҳисоблайсиз?

– Мавзуларни тиниб-тинчимас олимлар аллақачон ҳисоблаб чиқишган. Адашсам, тузатишар, адабиётнинг асосан 30 атрофида мавзуси бор экан. Қолганлари ўша мавзуларнинг турланишлари бўларкан. Кузатишимча, мавзулар даврнинг истак, талаб ва эҳтиёжларига кўра ўрин алмашиб туради. Одатда, тинчлик, фаровонлик замонида муҳаббат, шодлик, ҳаёт мазмуни каби мавзулар кўпроқ куйланса, уруш ёки таҳликали даврларда тинчлик, Она Ватан, қахрамонлик, садоқат сингари мавзуларда хўброқ қалам тебратиларди. Бугун биз шундай даврда яшайпмизки, унда бутун дунёнинг кайфияти акс этапти. Яъники, ер юзида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларнинг бир учи келиб бизнинг ҳам тақдиримизга уланиб, боғланиб кетяпти. Курраи заминнинг авзойи эса ҳеч биримиз учун сир эмас. Бас, қалби ўз даври билан ҳамоҳанг тепаётган ижодкорки бор, ўзининг маҳаллий ҳудудидан мундоқ бош кўтариб, атрофга тийрак кўз билан қараши, уни тушуниши, ҳис қилиши ва шулардан келиб чиқиб қўлига қалам тутиши лозим, деб биламан мен. Кун-кеча, шоир айтмоқчи, ижод майдони "икки дарё оралиғи" бўлган эса, бугун ҳеч шубҳасиз икки қутб ўртасидир. Ишонаманки, эрта-индин бу майдон янада кенгайиб, бутун бошли Қуёш галактикаси даражасига етади. Чунки башариятнинг ҳаёти энг камида шу галактика доирасида ҳал бўлаётир. Шулардан келиб чиққан ҳолда мен адабиётда умид, юксак инсоний муҳаббат, ўзликни англаш, илмий кашфиётлар, тинчлик, ватанпарварлик, фидойилик, нафсга қарши кураш, тириклик мазмуни, охират қайғуси, толерантлик (бағри кенглик), садоқат, дўстлик каби мавзулар янада кўпроқ ишланиши керак деб ўйлайман. Чунки айнан мазкур мавзулар қатидаги маъноларга бугунги дунёнинг жуда азим эҳтиёжи бор.

– Бугунги ахборот асрига, хусусан, Интернетга муносабатингиз қандай? Бу ёзувчининг имкониятларини кенгайтиряптими ёки кўпроқ вақтини ўғирляптими? Интернетнинг китобхонликка таъсири ҳам бор гап...

– Яқинда интернет ҳақида гапиратуриб, бир танишим оддий пичоқни ташбеҳ сифатида қўллади ва бу менга жуда маъқул келди. Унинг айтишича, пичоқни инсон ош пишириш учун ҳам, бировни жароҳатлаш ёки ҳаётига зомин бўлиш учун ҳам ишлатиши мумкин экан. Интернет ҳам тахминан шундай қурол. Демак, интернетдан сиз қайси мақсадда фойдаланяпсиз, ҳамма гап ана шунда. Интернет – тараққиёт маҳсули. Ундан ва унинг каби маҳсуллардан воз кечилмайди. Иштиёримизда нима қолади? Унга ва унинг каби тамаддун туғиб бераётган бошқа техник воситаларга қаратилган муносабатимизни инсоннинг шаънига муносиб мақомга кўтариш қолади. Демак, интернетга қайси мақсадда ёндашсак, у ҳам бизга шу тарзда жавоб берар экан. Лекин онги етарлича шаклланмаган ёшларимизнинг интернетга бўлган муносабатларини доимий назорат қилиб бориш шарт деб биламан. Ўғил-қизларимиз қайси сайтларга қиряпти, кимлар билан мулоқотда бўляпти ва у ерда бир кунда ёки бир ҳафтада неча соат вақт ўтказяпти, деган саволларга аниқ, ижобий жавобимиз бўлиши зарур. Умуман олганда эса, дунё миқёсида интернетнинг инсонни ҳайвонийлигига ёғ қуядиган, фаҳш, бузгунчилик, қўпоровчилик, террорга гиж-гижлайдиган имконларини бутунлай ва узил-кесил чегаралаш устида жиддий қарорлар оладиган вақт келмадимикан?..

Мен интернетга, асосан, маълумот олиш, хабар ва почта ўқиш учун қираман. Бу иш учун менга одатда, уч-тўрт дақиқадан ярим соатгача вақт кифоя қилади. Мабодо, узокроқ қолиб кетсам, асосий ҳаётим тепадаю менинг ўзим ертўлада қамалиб қолгандек ҳис қиламан ўзимни. Унутмаслигимиз керакки, интернет бу ҳақиқий ҳаётнинг битта жилваси, холос. Қўп кузатганман, реал ҳаётда муваффақиятсизликка учраган одамлар, одатда, виртуал оламдан тасалли, овунчоқ излаб қолади. Шунданми, интернетга конкрет иш юзасидан қирмай, унинг бепоён бўшлиқларида шунчаки вақт ўтказиб юрган кишиларга кўзим тушса ё улар ҳақида эшитсам, негадир уларнинг ҳаётларида муаммо бормикан деган ўйга бораман. Албатта, касб-кори интернет билан мунтазам ишлашни тақозо қиладиган мутахассислар бундан мустасно. Алқисса, интернетга тўғри мақсад ва эзгу ният билан муносабатда бўлинса, у дастёрга айланади. Йўқса, инсонни турли балоларга гирифтор этиши ҳам бор гап. Ёзувчи ҳам бир инсон. У ўз ижод маҳсулларини интернет орқали кенг ўқувчилар оммасига етказиши, улардан акс-садо олиши мумкин. Эътибор қилсангиз, аллақачон интернет адабиёти ва унинг

ўқувчилари пайдо бўлганлигининг гувоҳи бўласиз. Умуман олганда, бу яхши. Лекин бу яхшининг ҳам ўзига яраша камчиликлари, нуқсонлари бор. Чунончи, интернетда плагиатизм (адабий қароқчилик, ўғрилиқ) урчиб кетган, ўқувчиларнинг акс-садосида ҳақорат, менсимаслик, ерга уриш, таҳдидлар бўлиб туради. Назаримда, бу борада бажарилиши зарур бўлган кўп ишлар ҳали олдинда. Яшасак, кўрамиз. Муҳими, ёруғлик ва эзгуликка бўлган ботинимиздаги ишонч сўнмасин.

– Сизнинг кўплаб асарларингиз хусусан, “Исён ва итоат” романингиз мухлисларингиз сафининг ортишига, кенг танилишингизга туртки берганди. Лекин кейинги пайтларда даврий матбуотда кам кўринасиз?

– Гапингизда жон бор, кейинги йилларда кўпроқ китобларга эътибор қилгандекман: 2010 йилда “Узоқдаги Дилнура” қисса, ҳикоя ва шеърлар тўплами, 2011 йилда “Сабо ва Самандар” романи, 2013 йилда рус тилида “Забытая мелодия ная” қисса ва ҳикоялар тўплами, яна шу йили “Янги ўзбек шеърляти” илмий монография, 2014 йилда “Ватан ҳақида қўшиқ” романлар ва ҳикоялар жамланган тўплам нашр этилди. 2015 йилда жамоа билан “Истиқлол. Адабиёт. Танқид” деган баҳс-суҳбатлардан иборат тўпламимиз ҳам босмадан чиқди. Албатта, уларнинг катта бир қисми аввал ёзилган. Лекин кейинги йилларда жиддий таҳрир қилиниб, сўнг чоп этилди. Вақтимнинг катта бир бўлаги шу ишларга сарф бўлди, назаримда. Қолаверса, тинмай ёзиш яхши иш эмас, чунки тинмай яхши асар ёзиб бўлмайди, деб биламан. У мавриди билан туғилади. Лекин, айтганингиздек, даврий матбуотда сал фаолроқ бўлиш керак.

– Бугун адабиёт табиатида қандай ўзгаришларни, янгиланишларни кузатиш мумкин? Шу маънода “Наъматак” деб аталган асарингизга тўхталсангиз.

– Адабиёт янгиланаётир. У вақти-вақти билан либосини ўзгартириб туради, яъни янги тўн кийиб олади. Бу нарса, айниқса, кейинги вақтларда бўртиб кўрина бошлади. Бугун ёстиқдек романларни ўқиш ниҳоятда мушкул. Қисқалик, лўндалик, образлилиқ бугунги адабиётнинг асосий атрибутларидан. Чунки вақтнинг унуми қолмаган. Техника ва ахборот асрлари инсон учун вақт деб аталган неъмат баракасини учириб юборди. Бунга амин бўлиш учун, ана, бирон ҳафтага қишлоққа, одамлар камроқ яшайдиган овлоққа бориб вақтни кузатинг. Бирдангина у имиллай бошлаганига гувоҳ бўласиз. Лекин гавжум шаҳарга қайтиб келганингизда ҳаммаси ўзгаради – йилларингиз ойлардек, ой-

ларингиз ҳафталар каби, ҳафталарингиз кунлар сингари ўтаётганини пайқаб қоласиз. Нега? Чунки бу ерда ҳаракат кўп ва тўғиз. Атрофингизда кўпқаватли уйлар, автолар, одамлар... Ва улар кўз ўнгингизда тинимсиз ҳаракатланиб туради. Ғоялар, қарашлар, кайфиятлар ҳам шундай. Натижада, вақтни ҳис қилишимиз ўзгариб, инсон қисқа фурсат ичида кўпроқ нарсага эришиш пайига тушиб қолади. Шаҳарликларнинг шошқалоқ бўлиб қолиши шундан. У ёғини суриштирсангиз, дунёнинг ўзи секин-аста улкан бир шаҳарга айланиб борапти. Урбанизация! Одамларнинг кўпчилиги шаҳарда туғилиб, шаҳарда яшаб, шу ернинг ўзида вафот этишяпти. Вақт бу ерда жуда тез, умр эса ўта қисқа. Ҳатто шаҳарлик одам худди қишлоқдоши янглиғ 80 йил умр кўрса ҳам, барибир, ўша вақт сезгиси туфайли қишлоқликдан анча кам яшаган бўлади. Лекин йўқотилганни бошқа нарса билан тўлдиргиси келади унинг ҳам. Компенсация дейилади-ку! Масалан, умри давомида кўп нарсага улгуриш билан мувозанатни сақламоқчи бўлади бугунги шаҳарлик инсон. Мен мана шулардан келиб чиқиб, "Наъматак" деб аталган кичик экспериментал асар ёздим. Ва уни шартли равишда роман деб атадим. Бунда ана ўша ихтиёримизда тобора камайиб бораётган ВАҚТ тушунчасидан келиб чиқиб, роман мазмунини битта ҳикоя ҳажмига қамашга ҳаракат қилдим. Бу бир тажриба, холос. Ундан каттасига даъвоим йўқ. Албатта, асарга қарашлар ҳар хил бўлди, бўляпти. Буни мен табиий қабул қиламан. Фақат томонлар бу асар ўйин ёки ҳавас тарзида туғилмаганлигини, унинг айнан шундай кичик ҳажмда ёзилганлигининг, юқорида баён этилганидек, жуда салмоқли асос - сабаби борлигини бир бор мушоҳада қилиб кўрсалар, бас. У ёғини сўрасангиз, мутолаадан сўнг хотирангизда ҳикоянинг юкича мазмун қолдирмаган ёстикдек романдан, романнинг юкидек мазмун қолдирган жимитдек ҳикояни чандон афзал кўраман мен.

Дарвоқе, адабиётдаги ўйин масаласига келсак. Кўпчилик замондош ижодкорлар шаклга шу даражада ружу қўйишдики, натижада, кўп ҳолларда алам билан мазмуннинг оқсаётганини кузатишга тўғри келмоқда. Қошу кўзи жойида туппа-тузук матнлар ёзиб ташланмоқда, лекин уларда энг зарур унсур - яратувчи рух йўқ! Адабиёт, санъат катта маънода ўйинга айлантирила бошланди. Тўғри, адабиётда ўйинлик хусусияти бор. Лекин у доминант мавқега эга бўлиши керак эмас. Гап шундаки, адабиёт инсон дардидан, адолат ва ҳақиқатдан узоқлашар ва шаклбозликни ўзининг бош аъмолига айлантирар, санъат асосини бошқотирмадан иборат деб билар экан, у сариқ чақага ҳам арзимайди. Адабиётни кўнгилхушлик даражасига туширмаслик керак. Ҳақиқий адабиёт, бу - инсон руҳи акс этгучи илоҳий кўзгудир!

– Адабиётда омmanın дидига мослашиш бордек. Кузатганмисиз?

– Ҳаққи рост! Испан файласуфи ва эстети О.Гассетнинг “Омма кўзғолони” деган мақоласи бор. Унда кашфиётни олимлар, яъни тафаккур бобида хос бўлган одамлар яратадию фойдасини омма кўради дейилади. Масалан, оддий велосипед ёки ваннани омма эмас, балки олим одам ўйлаб топган. Ҳузурини эса кўпроқ бошқалар кўради. Юқоридаги барча мулоҳазалардан келиб чиқадиган ҳуло-са ҳам шунга яқин. Кашфиётлар, янгиликлар хос қалб ва тафаккур соҳиблари томонидан яратилади, лекин секин-аста уларни омма эгаллаб, ўзиникига айлантириб олади. Омма деганимиз бу тракторчи ё фаррошдангина иборат қатлам эмас (бундай касб эгалари орасида-да хос инсонлар ҳам бўлиши мумкин), уларнинг орасида дипломли, бўйинбоғ тақиб юрадиганлари ҳам талайгина. Бугун омма ташқи қиёфаси бўйича эмас, асосан, ички дунёси ва атрофга муносабати бўйича фарқланади. Унга кўра омма ҳар доим тайёр маҳсулотни ўзлаштириб истеъмол қилувчидир. Бу йўлда у ҳеч нарсадан тап тортмайди: унинг учун ҳеч қандай муқаддас тушунчанинг ўзи йўқ. Хоҳ моддий ва хоҳ маънавий соҳада бўлсин, фақат ўзлашти-ради ва истеъмол қилади! Оммага жудаям хос бўлган эго ўзини ана шундай намоён этади. Омма бу эгои назорат қилолмайди, аксинча, эго уни ўз измида ушлаб туради. Лекин ҳамма гап шундаки, оммага ва унинг табиатига таслим бўлмаслик керак. Чунки таслим бўлиш - тубсиз жарлик томон у билан баробар одим ташлаш дегани! Ҳар доим, ҳамма даврларда, ҳар қандай шароитда яратувчи руҳдан баҳс этгучи, уни ҳимоя қилиб, шу руҳга эргашишни тарғиб қилувчи жамиятнинг авангард қисми эътиборимизда бўлмоғи жуда-жуда муҳим. Бу дегани шуки, ўрни келганда уларга эргашишимиз, ўрни келганда уларни ҳимоя қилишимиз лозим бўлади.

– Айримлар хослар учун ёзаман деб айтса, баъзилар халқ учун ижод қиламан дейди. Сиз-чи?

– Баъзан учрашувларда турфа йўналишдаги шоирлар шеър ўқиб қолади. Яшириб нима қилдим, одатда, халқона йўналишдагиларни зал аҳли кўпроқ қўллаб-қувватлайди, мураккаброқ йўналиш шоирларини эса, одатда, уч-тўрт киши маъқуллаганининг гувоҳи бўламиз. Мени эса ҳар доим битта нарсга ўйлатиб келган: ижодда шундай бир даражага эришсангки, унда сени ҳамма – омма ҳам, хос ҳам бирдек тушунса. Бу айтишгагина осон. Ҳатто чинакамига халқона йўлда ўқувчига маъқул бўладиган тўрт қатор шеър айтиш ҳам ғоят мушкул иш. Бир неча вақт муқаддам яқин дўстим тавсиясига кўра про-

фессор Суйима Ғаниева таржимаси ва таҳрири остида чоп этилган "Калила ва Димна" асарини қайта ўқиб чиқдим. Қайта деганимнинг сабаби, бир вақтлар, мактаб пайтимда асар билан илк бор танишган эдим. Биласизми, дўстимдан жуда-жуда миннатдор бўлиб кетдим. Ахир, мана-ку, мен ижодда орзу қилган ўша даража! Етти ёшдан етмиш ёшгача манзур бўладиган услуб! Қаҳрамонлари асосан даррандаю парранда, ҳашароту одамийзод бўлган ушбу асарнинг сюжети болаларга қанчалик завқли бўлса, сюжет зимнидаги маънолар тафаккур юритувчилар учун шунчалар мароқли. Унда акс этган бир-биридан қизиқ воқеалар халқ эътиборини қанча тортса, воқеалардан келиб чиқадиган хулосалар, қиссадан ҳиссалар хос кишилар диққатига шунча муносиб. Бир вақтнинг ўзида ҳам кўпчилик, ҳам озчилик дидига уйғун сўз айтишнинг уддасидан чиқолмаганим учун ҳам мен ҳозиргача алоҳида-алоҳида айтиб келдим. Чунончи, "Ёлғизлик" деган қиссамни ёзганимда мен ёзувчи сифатида айтадиган ҳамма асосий гапимни айтиб бўлдим, деб ўйлаганман. Лекин кейинроқ сарсор солсам, у асар кўпроқ хослар учун битилган экан. Кўнглим тўлмади ва уни кўпчиликка тушунтириш учун нақ учта роман ёздим: "Мувозанат", "Исён ва итоат" ва "Сабо ва Самандар" аслида ана ўша "Ёлғизлик"нинг ўзига хос таржималари, шарҳи ҳисобланади. Айрим ҳикояларда ва айниқса, 2013 йилда ёзилган "Наъматак" кичик романдагина орзуимга қисман эришдим. Лекин катта ҳажмдаги асарда буни уддалай олганим йўқ ҳали. Яқинда яқунлаган "Йўл ва йўловчи" деб номланган романимни ўқувчи сифатида ўқиб кўрсам, яна кўпгина ўринларда "Ёлғизлик"нинг руҳига тушиб қолганимни англадим ва кўнглим бироз чўқди. Кўриб турганингиздек, мен ҳали изланишда эканман. Ҳали орзуимдаги асар олдинда экан. Етиб бораманми унга, йўқми, буни билмадим, билганим ва, эҳтимол, муҳими шуки, мен ундан эсаётган бўйни туйдим.

- Ҳар бир давр ўз адабиётини яратади. Шу билан бирга, ўша ҳар хил адабиётлар бағридан ўтиб, уларни бирлаштириб турадиган ришта ҳам бор. Қатъи назар, адабиёт ҳақидаги таърифу тавсифлар жуда кўп ва хилма-хилдир. Умуман, адабиёт нима?

Чиндан ҳам, адабиёт нима ўзи?..

Тасаввур қилинг, уммонга бориб, сувга қармоқ ташладингиз ва ул-бул тутдингиз. Эртасига соҳилга бошқа одам келди ва у сувга тўр солди. Ҳар иккингиз ҳам илинган балиқларни олиб изингизга қайтасиз... Ҳа, адабиёт ҳам шундай бир уммон. Ундан ҳар ким ўз ўлжасини овлайди. Ҳар ким келади ва ўз насибасини олиб кетади. Ов

жараёнида кўнгилдан кечганлар, яъни қармоққа ёки тўрга илинган "балиқ"лар "адабиёт нима?" деган саволга жавобларимиз бўлади. Кимдир кичик бир балиқ ё бадбашара қурбақа билан кифояланса, кимдир юнусбалиққа харидор бўлади. Қарабсизки, шу ўринда адабиёт ҳақидаги тортишув ҳам юзага келади...

Адабиёт нима?

Уни ҳар давр кишиси ўзича таърифлайди ва ҳақли бўлиб қолаверади. Чунки ҳар давр бағридаги инсон зиммасига ўз ташвишини юклайди, қалбига ўз кайфиятини юктиради. Шу ердан даврнинг умумий кайфияти ўсиб чиқади. Бу эса, ўз навбатида, якка инсон ҳолу руҳиясини белгилайди. Шунинг учун ҳам турли замонларда турли кишилар томонидан адабиётга берилган тавсифлар қисман бўлса-да, ўзини оқлаб келаверади. Яна шуки, таърифлар бир-биридан қанчалик фарқ қилгани баробарида яна шунчалик ўхшаб ҳам қолади. Чунки ҳамма замонларда ҳам одам бешта сезги воситасида олам билан мулоқотга киришади-да.

Бугун мен адабиётни яна инсон қалбига, унинг ботиний дунёсига очилган даричага ўхшатаман. Шу даричадан бўйлаб биз ўзимизни томоша қиламиз. Чинакам ижодкорнинг кучу қудрати ва салоҳияти шундаки, у ўша даричадан боқиб туриб кўрганларини маҳорат билан қоғозга ағдара билади. Унга ўзга тўн кийдиришга, одамларнинг талаб ва ҳою ҳавасларига қараб бошқа маъно беришга уринмайди. Бугунги ижодкорнинг ҳам инсон, ҳам санъаткор, ҳам ватандош (гражданин) сифатидаги бурди, шаъни ва шарафи шу ерда мужассам.

Адабиёт нима?..

Адабиёт – бу устма-уст тақилган сохта ниқоблар шодасини ечиб-итқитиб, асл-чин қиёфа билан қолиш бахти, сирлашиш саодатидир. Бундай саодат мавжуд (ва унга етарлича аҳамият берар) экан, жамият ҳам, инсон ҳам ўзини оғир, бедаво руҳий дард (касалликлар) дан ихоталаган ҳисобланади...

Адабиёт – жамики бошқа соҳалар ичида инсонга, унинг кўнглига, ҳақиқатига энг яқин кела олган тенгсиз олам!

Адабиёт – одам боласига ҳеч қачон орқадан пичоқ урмайдиган, ҳаёт деб аталган ёлғизлик саҳросида уни танҳо ташлаб кетмайдиган садоқатли дўст, вафодор ҳамроҳ!

Хуллас, уммондан овланадиган "ўлжа"нинг хили ва салмоғига қараб адабиётга берилажак таърифу тавсифлар ҳам турланиб бораверади...

– Адабиёт ҳақиқатпарвар бўлиши керак дейилади. Лекин, биламизки, ҳақиқат ҳам нисбий тушунча. Қолаверса, ҳар ким-

**нинг ўз ҳақиқати бор. Ҳақиқатлар кўп бўлган бундай вазият-
да ижоднинг қиммати нима билан ўлчанади?**

– Баъзан мен ишониб, ҳаётимнинг турли-туман йўлларида бай-роқ қилиб кўтариб юрган ҳақиқатлар маълум фурсат ўтгач ёки унга бошқа томондан қарагач, ўзгариб-турланиб қолганини кўп бор кузатганман. Шундай пайтлар таянчсиз қолгандек ҳис қиласан ўзингни, киши. Ахир, бунақада сенинг биттаям асл ҳолинг – чин ҳақиқатнинг қолмайди-да. Бинобарин, инсон нимага суяниб яшасин? Қандай ғоялар, идеаллар учун умрини бахшида этсин?.. Тор, бунинг устига боши берк кўчага кириб қолган машинадек тўхтаб қоласан: олдинга юрай десанг – йўл йўқ, орқага қайрилай десанг – бурилишга имкон берадиган масофа... Масалага шу жиҳатдан ёндашганда, инсон ўз ҳаёти мобайнида кўрган ва сиғинган ҳақиқатларининг ярми иллюзия (ёлғон, сароб) бўлиб чиқмайдими...

Йўқ, дейсизми?

Сизга биргина мисол айтай: Кунлардан бир кун мен шамоллашга даво, дея бозордан хўроз олдириб, уйимиз олдида сўйдирдим. Қўшнимизнинг уч ўғли жараёни бошдан-оёқ томоша қилибди. Шу куни эса мен уйга қовурилган балиқ олиб келдим ва ўша уч боланинг отаси – мен билан бирга ишлайдиган ҳамкасбим ҳурмати балиқдан бир ликопда уйига чиқартирдим. Эртасига ишхонага оғзи кулоғида келган ҳамкасбим: “Улугбек ака, товук учун раҳмат! Қўлинг ўргилсин-ни сайратиб юборибсизлар!”, дея бешни ташлади.

– Қайси товук? – сўрадим мен ҳайрон бўлиб.

– Кеча ўғлингиздан товук гўшти чиқарибсиз-ку! Жуда мазали бўлганидан худди балиққа ўхшаб кетибди ўзиям!

– Ҳа-ҳа-ҳа... – кулдим масала моҳиятини тушуниб қолиб.

– У товук эмас, балиқ эди. Балиқ бўлгандан кейин балиққа ўхшайди-да!

– Йўғ-е, ўғилларим кўришибди. Кеча катта хўроз сўйдирган экансиз.

– Ишонинг, сизга балиқ чиқартиргандим. Товуққа текканимиз ҳам йўқ. Музлатгичда бус-бутун ҳолда турибди. Ишонмасангиз, кириб қаранг.

– Ҳм... Ҳа-ҳа-ҳа... Ҳа-ҳа-ҳа... – Маза қилиб кулди ҳамхонам ҳам ўзига хос қаҳқаҳа билан, – болаларга айтдим мен “балиққа ўхшайди”, деб. Улар эса бир овоздан мени енгилди: “Йўқ, дада, бу - товук. Боя сўйиб тозалашди. Ўз кўзимиз билан кўрдик”.

Бу воқеага ҳам анча бўлди. Лекин негадир тез-тез ҳаёлимга тушиб туради. Ўйлаб қарасам, унинг зимнида гўзал бир тамсил ётган кўринади. Яъники, одамзод кўрганига ишонади, ҳар кўрганининг эса ҳақиқат бўлавермаслиги ҳақида ўйламайди. Ўша онда унинг миясида у ёки бу масала бўйича “мутлақ ҳақиқат” шаклланиб улгуради-да,

кейинига эътибор қилмайди. У ҳамиша ўша – дастлабки босқичда туғилган муносабат – фикрга маҳкам ёпишиб олади-қолади. Лекин, барибир, қайдадир ўртада, инсоннинг субъектив тасаввурларидан холироқда объектив ҳақиқат мавжуд! Биз, ҳеч курса, унинг борлигини назарий жиҳатдан қабул қилишимиз керак. Ва ҳаётда ҳам, ижодда ҳам ана шу объектив ҳақиқатга интилиш, уни англаш ва англашиш сари ҳаракатланмоғимиз, юқорида айтилганидек, субъектив қобикни ёриб чиқиб, реал борлиққа улашмоғимиз энг тўғриси бўлиб кўринади менга. Ёзувчи ёки шоир асарларининг салмоғи ҳам, сиз айтаётган ижоднинг қиммати ҳам, истаимизми, йўқми, ана шу объектив ҳақиқатга қай даражада яқин келгани (қани энди унинг субъектив олами объектив борлиққа тенг маънода кенгайса...), уни бадий маҳорат ила акс эттиргани билан ўлчанади. Шунинг учун ҳам мен реализмни бошқа измларнинг униб-ўсиши учун шароит яратадиган она заминга менгзатаман.

– Шу ўринда танқидчилигимиз ҳақида икки оғиз тўхталиб ўтсангиз. Бугунги ўзбек танқиди чинакамига воқеа бўлаётган асарларни тўғри топиб, уларга тўғри ташҳис қўя оляптими?

– Ўзбек адабий танқиди, унинг бугунги савияси, келажакдаги тақдир адабиёт жонкуярларини, айниқса, бугун жиддий ўйлатмоқда, қаердадир севинтирса, қаердадир ташвишга солмоқда. Истагимиз - ўзбек адабий танқиди юксалсин! Адабий жараёндан ортда қолмасин, аксинча, байроқни қўлга олган ҳолда олд сафга ўтиб юрсин. Чунки адабий жараён аввалида эмас, ортида юрган адабий танқид, бу – асл танқид эмас, балки ана шу жараённинг аянчли соясидир. Устоз мунаққид, профессор У. Норматов бир мақоласида “Инсоният ҳали улкан истеъодлар хизматини муносиб қадрлаш даражасига кўтарилгани йўқ”, деб айтадики, бу дардли ҳайқириқнинг бир учи келиб танқидга қадалади. Шунда беихтиёр хаёлга америкалик машҳур скрипкачи Жошуа Белл келади. 2009 йилда қуйидагича бир эксперимент ўтказилади: жаҳонга машҳур, бир кун олдин “Бостон Симфоник Холл”да берган концертининг билет нархи 100-120 доллар бўлган скрипкачи оддий кийим кийган ҳолда метро бекатига тушиб келади ва тик турган кўйи 3,5 млн. доллар турадиган қимматбаҳо скрипкасида дунёларга донғи кетган мусиқаларини чала бошлайди. Шунда, биласизми, нима ҳол рўй беради: ачинарли, аммо бугунги замонавий дунё ва замондош инсоннинг асл юзини очиб ташлайдиган, уларда яширин фожеани шундоқ кўз ўнгимизда намоён этадиган воқеа содир бўлади. Скрипкачи 45 дақиқа мобайнида мусиқа чалади, лекин уни ҳеч ким танимайди, танимагани майли, шу вақт давомида 6 кишигина хиёл тўхтаб мусиқа-

га қулоқ тутгандек бўлади, аммо соатларига қараб олгач, яна шитоб билан йўлларида давом этади, атиги 20 киши пул беради, машҳур скрипкачи бор-йўғи 32 доллар пул йиғади. Энг қизиғи шуки, мусиқани астойдил эшитаман деган санокчиларнинг бари болалар бўлади. 5 ёшли бир бола ана ўшаларнинг орасида эди, бироқ ишга шошаётган онаси унинг кўлидан тортиб олиб кетади. Яъни катталарнинг ҳаммаси ўз қисматининг, кундалик турмуш ташвишларининг, ҳаёт тарзларининг асири. Уларнинг мусиқа, бўлганда ҳам юксак мумтоз санъат асарини тинглашга мутлақо, ҳа, мутлақо имконлари йўқ. Бас, бошқа пайтлари катта-катта пул бериб ҳам концертга кира олмайдиган скрипкачининг, – шундоқ оёқлари остига келиб текин концерт бериб турганида ҳам оддий одамлар бир муддат тўхтаб, – мусиқасини тинглай олмайдилар. "Демак, оддий бир жойда бўлса, гўзалликни кўрмас, ҳеч ким кутмаган маконда юз берса, санъат асарини эътиборсиз қолдирар эканмиз-да! Қиссадан ҳисса – яна бунга ўхшаш не-не мўъжизаларни ҳар кун, ҳар он назардан соқит қилиб, уларда ғофил ҳолда яшаётган эканмиз?" деган саволни қўйишади клип ижодкорлари.

Худди шундай, бугунги ўзбек адабиётида ҳам юқоридаги ҳолни ёдга соладиган воқеалар анчадан бери бор. Қаршисида тўхтаб тафаккур қиладиган асарлар оз бўлса-да яратилди, яратилаётир. Лекин ўқувчи метродаги одамлар каби бепарво, безътибор. Ҳатто адабий танқид ҳам деярли шундай аҳволда, баъзан эса янада аянчли ҳолларга тушиб туради у: асосий эътиборни чинакам санъат асарларига қаратиш ўрнига, кўпинча, ўртамиёна қораламалар билан андармон бўлиб умрини ўтказмоқда. Ҳа-ҳа, айнан шундай... Чунки ўзлигини умрбоқий асарларга бағишламаган адабий танқид ўша асарлар тарих саҳнасидан тушиши билан хазон япроғидек супирилиб кетади, яъни унутилади. Нафақат бугуннинг, балки ҳамма замонларнинг танқидчиси, олими бу аччиқ ҳақиқат устида жиддий ўйлаб кўрмоғи шарт!.. Бас, мунаққид ёзган мақоласини ўзидан узоқроқ умр кўришини истаса, ўлмайдиган адабий дурдоналар ҳақида кўпроқ бош қотириб, хўброқ ёзиши керак бўлади.

– Шиддат билан ўзгариб, турланиб бораётган дунёда ижодкорнинг зиммасига тушаётган энг муҳим вазифа, сизнингча, нимадан иборат?

– Умиддан, уни одамларга бағишлашдан. Ҳақиқий адабиёт инсондан умидни тортиб олмаслиги керак! Умиддан, ишончдан бошқа нима бор ўзи бу оламда? Ўшани ҳам йўқ десак... Адабиёт орқали, бадиий сўз воситасида ўша ҳаёт осилиб турган риштани ҳам кессак, нима қолади ўзи?.. Битта ёки бир қанча ғамгин шеърнинг йўриғи бо-

шқа. Лекин ижодкор тушқунликни тарғиб қилса-чи? Ҳаётга муҳаббатни эмас, ўлимга муҳаббатни куйлаб турса-чи?.. Унинг бутун ижоди шундай кайфиятлар маҳсулидан иборат бўлса-чи?.. У ҳолда жим туриш жиноят қилиш билан баробар эмасми?.. Албатта, ҳеч кимга "сен бундай ёзма!" дея буйруқ бериб бўлмайди. Ҳар бир ижодкор қалби буюрганини ёзади. Фақат жамият ичра тушқун кайфият уруғини сепмасин, қора руҳни тарғиб қилмасин, бузғунчиликни ташвиқ этмасин, дея истак билдиришга ҳақимиз бордир, ахир! Тани бузук бўлган бор, онги бузук бўлган бор. Кўпинча, кейингиси чунон хавфлидир. Чунки биринчи ҳолда зарар асосан инсоннинг ўзига ва нисбатан озчиликка, иккинчисидан эса аксарият ҳолда атрофдагиларга ва кўпчиликка келади. Зулматга хизмат қиладиган асарлар ўқувчи онгини бузувчи асарлардир. Бугунги замондош учун ёруғ асарлар сув билан хаводек зарур. Инсониятнинг иймону эътиқоддан маҳрум қисми шундоғам умидсизлик деган ботқоққа чўкиб боряпти. Шундай бир пайтда башар аҳлига бир қатим нур илиниш ижодкорларнинг муқаддас бурчи эмасми!?

– Баъзан бугун “қоладиган асарлар кам ёзиляпти”, дегандек ёзғириқларни эшитиб қоламиз. Наҳотки, шундай бўлса?

– Биз кўпинча “тайёр” асарларни ўқишга мойил бўламиз. Ва “тайёр” қарашларга суяниб, устига-устак, худди Америка кашф қилган каби асарни мактай кетамиз. Ҳеч ким билмаса, сезмаса, ўша фикрларни ўзимизники ҳам қилиб оламиз. Чунки устозимиз Талъат Солиҳов айтганидек: “бизнинг тафаккуримиз дангаса”. Фикр юритишдан қочамиз, унга бўйнимиз ёр бермайди. Худди дўконлардан яримтайёр маҳсулотларни олиб, уйга келиб, электриситгичда апил-тапил илтиб оғзимизга солаётганимиз каби ижтимоий-маънавий интилишларимиз бобида ҳам ўша тайёр қарашларга тобемиз: бизгача айтилган мулоҳазалар қолиплари доирасидан чиқиб кетолмаймиз. Кундалигимга қачонлардир шундай фикрни қоралаб қўйган эканман: “Биз қолипларга кўра яшаймиз. Ҳар доим, ҳар бир ҳаракатимиз қолипларга риоядир. Аслида, табиатимиз ва виждон амримизга қулоқ осиб бизни руҳий изтироблардан сақлар эди. Лекин биз “одамлар нима дейди?” деб ўзимизни яна қолиплар ичига яширамиз. Ҳаёт ҳам шунга яраша жазолайди - биз қолиплар ичра кўринмай кетамиз”. Ҳозирда, бадиий асарларни баҳолашда, ҳатто улар ўтмиш меросига оид бўлса-да, асосан, бизгача айтилган тайёр қарашларни дастак қилиб кун кўраётган чалаолимлар урчиб кетган. Аслида, бошқаларнинг фикрларини ўқиб-ўрганишнинг ёнида уларга қул бўлиб қолмай, асарни гўёки энди ёзилгандек мутолаа қилиш ва

у ҳақида ўз мулоҳазаларимизни айтишимиз керакмасми? Бошқа томондан эса, улуғ асарлар фақат ўтмишда ёзилган деган ғайриилмий, ғайримантикий қарашдан воз кечиш керак. Инсон, агар у олим бўлса ҳам, ўз даври билан, унинг муаммолари билан яшамас, уларни ҳис қилмас экан, шу даврнинг кўзгудаги акси бўлиб яратилган асарлари ҳақида кескин фикр билдиришдан ўзини тийгани маъқул. Чунки унинг хаёли ўтмишга боғланиб, унинг жозибасига бир умрга михлангандир. Яратганнинг қудрати фақат Аристотель, Ибн Сино, Навоий ёки Пушкин даҳоси билан тўхтаб қолмаслигини жуда чуқур тафаккур қилмоқ жоиз. У доимо, ҳамма даврларда ўзини турли касб-кордаги инсонларнинг ақлу закоси, қалб мўъжизаси воситасида намоён қилган, бундан кейин намоён қилаверади. Не ажабки, бугун ёнингдаги исътедодни тан олиш ҳам битта қаҳрамонликка айланиб қолди! У ёғини сўрасангиз, ўзининг энг сара ишларинг, аввало, ўзганинг чиройли ишларини ҳис қилишдан, унга ҳавасдан бошланади. Тупроққа қоришиб ётган гавҳарни кўриш, унинг гавҳар эканлигини англаш ҳам бир истеъдод, аслида. Фақат бу истеъдод устида жуда кўп тер тўкмоқ лозимки, ниҳоят, ёруғ бир кун келиб, ўз гавҳарингни ўзгага тутгайсен, уни баҳраманд этгайсан!

– Сиз айни пайтда “Шарқ юлдузи” журналида фаолият кўрсатиб келяпсиз. Бу журнал ёшларни Ватанимиз тарихи ва умуминсоний қадриятлари руҳида тарбиялаш йўлида хизмат қилмоқда. Бунда сизнинг ҳиссангиз ҳам бор, албатта. Журналнинг кейинги ижодий режалари ҳақида ҳам тўхталиб ўтсангиз...

– “Шарқ юлдузи” журнали республикамиз адабий жараёнини кўзгу янглиғ акс эттиришни ўзига мақсад қилиб олган. Ҳозиргача ушбу мақсаддан оғишмай фаолият олиб боришга ҳаракат қиляпмиз. Умид қиламанки, журналимиз бундан кейин ҳам ана ўша жараённи кузатиш ва мунтазам ёритиб боришдан асло толмайди. Жараён бугун янада қизиқарли тус оляпти. Чунки бугун одамларимизнинг дунёқарашлари, атрофга муносабатлари айни ўзгараётган, янгиланаётган паллада яшаяпмиз. Жумладан, мазкур ўзгариш адабиётда, айниқса, ёшлар ижодида кўзга яққол ташланмоқда. Тахририятимиз жамоаси билан биргаликда ҳозирги адабий жараёнда манаман дея кўзга ташланган ҳар қандай жанрдаги яхши асарларни имкон қадар кўпроқ эълон қилишни ният қилиб олганмиз.

**Адиба УМИРОВА суҳбатлашди.
2015 йил**

РУҲНИ УЙҒОТГУВЧИ СЎЗ

(“Ёшлик” журнали таҳририяти саволларига жавоблар)

МУХБИР: Суҳбатимизни анъанавий тарзда бошласак. Сизда адабиётга илк ҳавас қачон уйғонган, матбуотдаги илк чиқишларингиз, сўнгра биринчи китобингиз ўқувчилар қўлига етиб борган дамларни бир эслаб ўтсангиз.

У. ҲАМДАМ: Табиат ва оиладаги муҳит менда адабиёту санъат ҳавасини уйғотган, деб ҳеч иккиланмай айтгим келади. Чунки мен туғилиб ўсган жойнинг табиати шундай сўлим эдики, унинг қучоғида яшаб туриб, масалан, шеърга ошно тутинмаслик ёки ўз-ўзидан хиргойи қилиб қўшиқ айтмаслик, ярим муболага билан айтганда, гуноҳ саналарди. Эсимда, илк шеърим машқим қиш ва баҳор фасллари бир вақтда учрашиб (қора қиш тугаб, гул баҳор ташриф буюрган чоғ), она табиат атрофга ажиб бир фусун бахш этган дамда ёзилган эди. Албатта, у машқлар ҳозир ёдимда йўқ. Эсимда қолгани – қофия тополмай қийналганларим ва биринчи шеър машқининг унутилмас завқи! Аммо худди ўшандай - йиртиб ё ёқиб ташланган юзлаб машқларим, бугун мен, аввало, ўзимга ўзим уялмай ўқиб беришим мумкин бўлган тўрт қатор шеъримни елкасида азот кўтариб турганига шубҳа қилмайман... Табиатга қайтсак. Мен айнан ўша улугвор табиатдан илҳомланиб, унга эргашиб нимадир қоралай бошлаганимга ҳозир ич-ичимдан севинаман. Чунки бугунга келиб оз-моз тушуниб қолдимки, адабиёту санъат бу - Арасту бобо айтганидек, тақлиддир. Лекин чинакам санъат, бу - махлуқнинг эмас, Холиқнинг санъатига эргашиб яратилганидир, дегим келади. Инсон ижодига эргашиб яратилгани эса, шу сўзнинг ўз ва том маъносида тақлид бўлади, яъни нусхакшлик ҳисобланади, ҳисобланиши шарт! Демак, эй донишманд Арасту бобо, тақлидда ҳам тақлид бор экан-да!

Оиладаги муҳит! Отам, онам ва раҳматли акам... уларнинг дунёга муносабатлари, адабиётга муҳаббатлари! Уйимиз китоб, журнал ва газеталарга тўлиб кетарди. “Фан ва турмуш”, “Саодат”, “Гулистон”, “Шарқ юлдузи”, “Ғунча”, “Гулхан” “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, “Оқ олтин” ва яна ҳозир исмини унутганим кўллаб нашрлар хонадонимиздан сира аримасди. Китобхонлик ҳам шунга яраша бўларди. Қисқаси, уйимиз маҳалланинг ўзига хос кутубхонаси эдики, қўни-қўшнилар, узоқ-яқин танишлар келиб, китоб ё журнал олиб кетишар, сўнг қайта олиб келишарди-да, ўқиганлари ҳақида уйдагилар билан эшик кесакисига суянган кўйи соатлаб суҳбат қуришар, таассуротларини баҳам кўришарди. Ўша суҳбатлар ҳам менинг тақдиримда

ўз изини қолдирганлигига ишонаман. Шу маънода мен ота-онамни, қўлларида “олий маълумотли” деган баландпарвоз диплом-қоғозлари бўлмаса-да, чинакам зиёли атаб келаман.

Матбуотдаги илк чиқишим ўқувчилик йилларимга тўғри келади. Ўзим туғилиб ўсган Марҳамат (қадим тарихий номи – МИНГТЕПА!) туманининг “Оқ олтин” деган газетасида шеърӣй машқим чоп этилганди. Уни муҳаррир яхшигина таҳрир қилгани учун ўзимники деб тан олмаганман. Аммо ўзгармай қолган икки-учта мисраларимга соатларча термилиб, ҳарфлардан келаётган кўргошин ҳидини кун бўйи ҳидлаганларим ҳануз ёдимда...

Биринчи китобим 30 ёшимда “Ёлғизлик” номи билан нашр қилинган. Китоб 3000 нусхада чоп этилганди, аммо у пайтлар (1998 й.) одамлар ўзлари (аниқроғи, курсоқ ғами) билан шунчалар банд эдики, мен бутун бошли китоб чиқариб ҳам, устоз А.Орипов айтгандек, “бугун шеърӣ чиққан шоир” қувончини яшай олмаганман. Майли-да, буни ҳаёт дейишади, ҳар кимга ҳар хил ижодкорлик қисмати насиб этади. Шунга қарамай, “Ёлғизлик” шахсан ўзим учун, нотава кўнглим учун маълум муддат чинакам байрам бўлганлиги бор гап! Чунки ижодкор сифатида менинг дардимга эътибор қилмаган ўқувчини мен ҳам писанд қилмас эдим. Мен гўё бошқа ўқувчининг йўлларига кўз тиккандим. Дардимнинг сувратини ўзимга маъқул шаклларда қоғозга туширишнинг ўзи мен учун ўша кезлар етарли бўлган. (Бугун айтаманки, ҳеч бир ижодкор фақат ўзи учун ижод қилмайди. Унинг ҳар бир қадами(асари)да дардкаш ўқувчи кўнгли томон интилиш яширинган бўлади.) Китоб муқовасини ҳам рассом акамиз менинг ғоям асосида ишлаб берганди. Яъни унда шамолда силкиниб турган катта дарахт, унинг ортида инсоннинг юз қиёфаси ва, айниқса, ўйчилу дардчил кўзлари ёрқин акс этган бўлиши ҳамда пешонасига “ЁЛҒИЗЛИК” деган ёзув ўйиб битилиши керак эди. Сифати ва санъати бундайроқ бўлса-да, рассом акамиз мен айтгандек қилиб муқовани ишлаб берганди ўшанда. Нима демоқчиман? Бу ёруғ оламда илк бор мен айтган сўз мен истаган қиёфада, китоб ҳолида бир неча минг нусхада чоп этилиб, хаёлий ўқувчиларимга тақдим этилаётган эди! Бас, бу мен учун ростакамига оламшумул ҳодиса саналарди.

МУХБИР: Қандай устозларнинг таълимини олгансиз? Улар турмуш тарзингизга, ижодий фаолиятингизга қандай таъсир этган?

У. ҲАМДАМ: Мактабда биринчи синфдан то учинчи синфгача Сафарали Тоштанов деган ажойиб устознинг кўлида ўқиганман. Ҳамма ота-оналар фарзандларини айнан шу муаллим кўлида ўқи-

тишни истар эди, унинг янги синфни қабул қилиб олиш навбати эса ҳар уч йилда бир маротаба келарди, устига-устак, синфлар "А", "Б" га бўлинарди. Яъни менинг айнан ўша устоз синфига қабул қилинишимнинг эҳтимоли 20% ни ҳам ташкил қилмасди. Омадни қарангки, мен унинг синфида ўқиганман. Кейин Абдулла Муслмонқулов, Турсуной Исақова, Ёқубжон Исмоилов каби муаллимлар тил ва адабиётдан дарс берганлар. Уларнинг орасида Ёқубжон Исмоиловни алоҳида эслагим келади. У адабиётнинг чинакам жонқуяри, билимдони ва ташвиқотчиси эди. Худди шундай, физкультура ўқитувчиси, моҳир спортчи Абрдурахим Бобожонов шахси ҳам мен каби кўплаб ёшларнинг дунёқараши ва характерининг шаклланишида муҳим роль ўйнаган. Аввало, уларнинг ўзлари шахс сифатида ҳаммага ўрнак бўларди, шу даражадаки, атрофларида ҳамиша издошлар тўп-тўп бўлиб юришарди. Албатта, акам Ойбек ва унинг менга, ҳаёт тарзимга, дунёқарашимга бўлган таъсирини ҳеч бир бошқа таъсир билан тенглаштира олмайман. У мендан ҳамма тарафлама олдинда юрарди: жисман, ақлан, маънан... Ҳатто ҳиммату саховат, сабру бардошда ҳам унга тенг келадиган киши кам топиларди, наздимда. Шунинг учун акам мен учун чинакам маънода ҳаётдаги ўрнак, намуна бўлган. Мен акам Ойбекнинг имконларига ҳамиша пастдан тепага ҳавас билан қараб келганман. Пешона ёзиғи экан - умри қисқа бўлди, бутун сиру асрорини ўзи билан олиб кетди...

Университетдаги устозларимни ҳам меҳр билан эсга оламан: Адабиётшунослардан Ғулом Каримов, Озод Шарафиддинов, Лазиз Қаюмов, Умарали Норматов, Абдуғафур Расулов, Бегали Қосимов, Талъат Солиҳов, Норбой Худойберганов, тилшунослардан Ёқуб Ғуломов, Аҳмад Алиев, Карим Назаров, Муҳсин Олимов, Ёрмат Тожиев, Мамлакат Жўрабоева, арузшунос Анвар Ҳожиаҳмедов, турколог Иристой Қўчқортоев, фольклор мутахассиси, беназир педагог Омонулла Мадаев каби муаллимлардан кўп нарсга ўргандик. Раҳмон Қўчқор ўша кезларда жуда довруғ қозонган ўқитувчилардан эди. Профессор домлалар дарсидан қочиб, университетни кечагина битирган ёш ўқитувчи, яъни Раҳмон аканинг дарсларига кириш одатий ҳол эди айрим ихлосмандлар учун. Чунки айнан ўша пайтларда Раҳмон ака Катта Адабиётдан сўз очувчи, Катта Адабиётдан хабар бергувчи санокли муаллимлардан бири эди. Талъат Солиҳовни таниганимиздан кейин ана ўша Катта Адабиётнинг ботиндаги асроридан ўзимиз кутмаган тарафдан воқиф бўла бошлагандик. Бошқача ифодада, Раҳмон Қўчқор бизга Катта Адабиёт музейидан бир талай экспонатларни олиб келиб кўрсатган бўлса, Талъат Солиҳов музейни аудиторияга кўчириб қўя қолиш билан қаноатланмай, ҳар бир экс-

понат “ичини ёриб” намоиш этган эди. Мана шунинг ўзида уларнинг (бизнинг авлод учун) буюк хизматлари мужассам бўлган. Энди Катта Адабиёт мамлакати сари саёҳатга келсак, бу ишни ҳар кимнинг ўзи амалга оширмоғи лозим. Ундан ҳам нари кетганларнинг ўзлари эса Катта Адабиёт яратишади, деб биламан.

МУХБИР: Айтинг-чи, шу пайтгача чоп этилган китобларингизнинг сони, умумий адади қанча? Уларнинг ҳаммасидан кўнглингиз тўлганми?

У. ҲАМДАМ: Ёзувчи (ҳар ҳолда, менинг мисолимда) китобларининг сонию адади, ўйлайманки, унчалик қизиқ ҳам, муҳим ҳам эмас. “Ижодкорми, у нима ёзди, ёзган асарлари ўздан кейин қол(а) дими?” деган савол аҳамиятли бўлиши керак. Эсланг, М.Юсуф “Тилак” шеърда “Ҳар кимнинг ҳам сочларига оқ тушсин, Ажин тушсин, юзларига доғ тушсин... Жисмига сўнгги сафар олдидан Ўз боласин кўлидан тупроқ тушсин”, дейди. Халқимиз дунёқарашини ўзида жо қилган истак, илтижодек жаранглайди бу мисралар, тўғрими! Асар ҳам ижодкорнинг ўзига хос бир фарзанди дейилади, бас, уни ота кўммасин, аксинча, падарнинг қабрига асари тупроқ тортсин! Бунинг учун эса умри қисқа ҳою ҳавасларга берилмаслик, ўткинчи даврларга (даврларнинг бири иккинчисини тез-тез қувиб ўтадиган урфларига!) хизмат қилмаслик керак! Ватандошлик (гражданлик) бурчи билан боғлиқ хизмат бундан истисно, албатта! Аммо ҳатто шу хизматда-да умуминсоний ва умумзамоний мезонларни унутмаслик жоиз. Бадиий сўзнинг қадри ижодкорнинг ана шу икки йўлдан бирини танлашига қараб ё тушади ва ё кўтарилади.

Асарларимнинг орасида кўнглим тўлгани ҳам, аксинчаси ҳам бор. Тўлмаганлари, асосан, сайқал билан боғлиқ. Чунки жиддий ва катта ҳажмли асар ёзувчи ҳаётининг талай бир қисмининг маҳсули, шу қисмдаги кечинма, дард, ўй-фикрларининг қаймоғи ўлароқ қоғозга тушади. Худди шундай пайтда ижодкор ўз дардини, биринчидан, ёзиб олиши, иккинчидан, унга (асар руҳидан чиқиб кетмасдан бурун) жило беришга улгуриши керакка ўхшайди. Чунки кейинроқ у асарда акс этган кайфият доирасидан ташқарига чиқиб кетади ва ўзга бир асар руҳига кира бошлайди. Бундай дамда у аввалги асар кайфиятига қайтиб, уни таҳрир қилишга руҳан мойил бўлмайди. Вақт топиб, иродасини тўплаб, қайта ишлаганда (таҳрир қилганда) эса, баъзан асарини бузиб қўйиши мумкин. Айтадилар-ку, “қош қўяман деб...” Қатъи назар, “Ёлғизлик”, “Сабо ва Самандар” каби асарларимни қайта кўриб чиқиб нашр қилдим, “Исён ва итоат”ни ҳам нашрга тай-

ёрлаб қўйганман. Энди навбат "Мувозанат"га етди. Мазмунига путур етказмаган ҳолда шаклу шамоилини бугунги назаримдан ўткази олсам, деган ниятим бор. Аммо масаланинг юқорида сўз юритилган тарафига қайтиб айтсак, баъзида ижодкорнинг ўзидан унинг ўз асарларини ҳимоя қилиш керак. Масалан, 60-йиллар авлоди шоирлари Истиқлолгача ёзган шеърларини қайта нашр қилатуриб мазмун-моҳиятига сезиларли даражада путур етказгандек туюлди менга. Буни бир мен эмас, бошқалар ҳам айтишмоқда, мавриди билан айна масалани матбуотда кўтариб ҳам чиқишади ҳали. Менинг мана шундай хато қилиб қўйишдан ўзимни ўзим қутқаргим келади. Аммо хомсут эмган банда – хатога йўл қўяётганда ҳам тўғри қиялман, деб ўйлайди...

МУХБИР: Адабиётнинг жамиятда тутган ўрнини сиз қандай та-саввур этасиз?

У. ҲАМДАМ: Бу йил тупроқ баҳосига тушган буғдой, эҳтиёжга қараб, келаси йил олтин баҳосида сотилиши мумкин, дейди Румий ҳазратлари. Адабиётнинг ўрни ва аҳамияти ҳам тахминан шунақа. Умуман, ҳаётимиздаги моддий ва маънавий – ҳамма нарсанинг баҳоси гоҳ тушиб, гоҳ кўтарилиб туради. Аммо ёдда тутмоғимиз керакки, буғдой ё адабиёт ўз-ўзича қадр топиб ё қадрини йўқотиб қолмайди, уни қадрли ё қадрсиз қиладиган куч, бу – инсоннинг, жамиятнинг уларга бўлган муносабати, эҳтиёжи.

Туриб-туриб атрофимдаги одамларга, ҳатто бутун оламга қарата: "Адабиётсиз қандай яшаш мумкин?!" деб ҳайқиргим келади. Баъзан бу истагимни яқинроқдаги айримларга айтаман ҳам. Улар индашмайди-ю, ғалати қилиб қараб қўйишади. Аммо шу қарашлари ичига жавобни жойлаб улгуришган бўлишади: "Кўзларингни каттароқ очсанг-чи, тентак, ҳозир адабиёт билан яшаб бўларканми?!". Биласизми, ана шу атрофдагилар бориб-бориб инсониятнинг жамига айланмасайди, деган ҳадик гоҳ-гоҳ бағримга тушиб, уни ўтдек куйдиради. Бошқа томондан эса, адабиётнинг ёруғ келажагига умидим ҳам борлигини айтиб ўтай: "Умидим улки, умидингга етгил", дейди ҳазрат Навоий.

Адабиёт одамлардаги ва жамиятлардаги турли хил руҳий хасталикларни ўзига шимиб олиб, уларни даволайди, деган гап ҳам бор. Бу гапнинг шарҳига киришмайман. Чунки унинг маъноси шунчалар теранлардаки, унга ҳар кимнинг ўзи етиб бормаса, қўлидан тутиб олиб бориш амри маҳол. Умуман олганда, дунёнинг шундай ҳақиқатлари борки, уларга фақат ишора қилинади. Ишорадан англаган ан-

лади, англамаганга ҳеч қачон, ҳеч қандай шарҳ ёрдам бермаган, бермайди!

Жаҳон тарихига эътибор берсангиз, адабиёт гуллаб-яшнаган даврларда мамлакатлар ҳам камол топган. Тарихчилар буни акс томондан тушунтиришади ва тўғри қилишади. Яъни, аввало, мамлакат сиёсий-иқтисодий томондан ривож топади, шунинг негизда маданият, санъат ва адабиёт илгарилаб кетади, дейишади улар. Орий рост. Аммо сира унутмаслик лозимки, санъату адабиётнинг равнақи у ёки бу юртнинг сиёсий-иқтисодий ва маданий жиҳатдан чиндан ҳам ривож топиб-топмаганлигининг бир барометри, кўрсаткичидир. Навоийни олайлик. Бу адабий ҳодиса теурийлар асос солган қудратли империя негизда пайдо бўлмадими! Кўзи оёғининг остидан нарини кўролмайдиганлар "Навоий Теурудан қанча кейин, устига устак, Бойқаро ҳукмронлик қилган мамлакатда яшади, нима алоқаси бор?" дейиши мумкин. Бир қарашда тўғридек, аммо теранроқ назар ташласак, Навоийга ўша журъатни ким ва нима берди? Теуур ва у асос солган империяни тушуниш, ҳис қилиш эмасми? Навоийгача туркий тил ҳарб тилигина деб билинар, бу тилда нафис адабиёт яратиш мутлақо мумкин эмас, дейиларди. Вақти-соати келиб эса, айнан Теуур ва теуурийлар қудрати Навоийдек зотга дунёга бошқача нигоҳ - юксаклардан туриб қараш имконини туҳфа этмадими?.. Йўқса, Навоийдан олдин, бадий даҳоси Навоийникидан асло кам бўлмаган, асли туркий бўлган Мавлоно Румий, Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Навоийдан кейин Абдулқодир Бедилга ўхшаган қанча улуғ зотлар яшаб ўтмади, дейсиз. Нега улар ўзларининг асосий меросини форсийда битиб қолдиришди? Нега улар Навоий урдалаган ишга азму қарор кўрсатишмади? Нима, уларда Навоий ўйи ва жасорати йўқмиди? Ёки даҳолик кучлари Навоийникидан кам бўлганми?.. Асло ва асло! Навоийнинг ўзи Румий ҳақида "Буюкликнинг кўз илғамас чўққиси" деб таърифлайди. Хўш, у ҳолда нима учун Навоийгача ҳеч ким бу ишга Навоий даражасида аҳамият бермади?.. Гап шундаки, Навоий даҳоси Теуур ва теуурийлар яратиб берган қудратли империяда ҳукм сурган давр кайфияти билан учрашиб-топишиб-чиқишиб қолди! Шунинг учун ҳам тарих бизга Навоийни, унинг бадий даҳосини тортиқ қилди! Қиёс учун рус адабиёти тарихига назар солсак, XVIII асрдан эътиборан Россия қудратли давлатга айлана бошлади: дунёга бошқа кўз билан боқиб, сўзини ўтказишга киришди, сарҳадларини кенгайтирди ва ҳ.к. Шу кўтарилишнинг миллат руҳиятидаги инъикоси сифатида Пушкин, Лермонтов, кейинроқ, Толстой, Достоевский, Чеховлардек жаҳон миқёсида тан олинган ижодкорлар етишиб чиқди.

Энди масаланинг бошқа томонига эътиборингизни жалб этмоқчиман. Хўш, Навоий бўлмаганда нима бўларди? Унда Темур яратган империя тарихий бир тасодиф ўлароқ талқин қилинармиди? Ана, Чингизхонни олинг. Тўғри, у ҳам Шарқдан Ғарбга чўзилган йирик империя бунёд этди. Лекин қани мазкур империя негизда пайдо бўлган маданият, санъат ва адабиёт? Қани Чингизхоннинг “Навоий”си?.. Темур халқ иродаси юксалишининг, асосан, сиёсий-ҳарбий ва иқтисодий жабҳадаги намоиши бўлса, Навоий худди шу халқ иродасининг руҳоний-бадий кўтарилиши инъикоси бўлиб тарих майдонига чиқди. Яъни халқимиз Навоий даҳоси билан Темур даҳосининг тасодифий эмаслигини, аксинча, у ҳам ақлий, ҳам маънавий-руҳоний жиҳатдан марказлашган улкан давлат яратиш даражасига етган илғор миллат эканлигини шу тарзда исбот қилди. Бас, шундай экан, дунёда адабиёту санъати ривож топмай туриб, ҳеч бир мамлакатнинг “биз шундай улуғмизки, биз ундай қутлуғмизки!..” дея оламга жар солишга маънавий ҳуқуқи йўқ. Чинакам маънода юксалган миллатнинг адабиёту санъати ҳам шунга яраша баланд бўлади, бўлиши шарт!

Айтилганлардан хулоса қилиб шуни демоқчиманки, бугун (келажакда ҳам) адабиётга ҳеч кимнинг беписанд қарашга ҳақи йўқ. Чунки у бевосита миллат манфаатлари билан, унинг бугуни ва келажаги билан, руҳий-маънавий асоси, қиёфаси, қолаверса, обрў-эътибори билан бевосита чамбарчас боғлиқ масала ҳисобланади. “Адабиётга эътибор - маънавиятга, келажакка эътибор” деган шиорнинг замирида мен ана шу ҳақиқатларни кўргим келади ва кўраман.

МУХБИР: Адабиётимизда қандай анъаналар давом этишини, қандай иллатлар барҳам топишини истар эдингиз?

У. ҲАМДАМ: Адабиётимизнинг ҳаётбахш анъаналари кўп. Шулардан биттаси, Шарқ адабиёти учун ғоят муҳими - “устоз-шоғирдлик” анъанаси устида тўхталсак. (Афсуски, иллатга махсус тўхталишни ният қилмасак-да, кўрасиз, у шу ернинг ўзидан, ҳатто “устоз-шоғирд”-дек муқаддас мавзунинг ичидан чиқиб келади ҳали!) Бу масалани адабиётшунослик фани неча замондир “анъана ва новаторлик” доирасида ўрганиб келади. Ғарбдан фарқ қилиб, Шарқда адабиётдаги янгилик, яъни новаторлик эволюцион йўл билан амалга ошиб келган. Бизда инқилоб ясаш урф бўлмаган. Бир адабий авлоднинг бошқа бир авлод бадий-эстетик дунёқарашини кескин ва тубдан инкор қилишлари кузатилмаган. Аксинча, янгиланиш ворисийлик асосида биридан иккинчисига ўтиб борган. XX асрнинг уч забардаст шои-

ри - Э.Воҳидов, А.Орипов ва Р.Парфи шеърятини олиб қарасангиз, юқорида айтилган гапларнинг тасдиғини топасиз. Улар ҳам анъанани давом эттирган, ҳам ўзлари поэзияда қатор янгиликлар ясаган улкан ижодкорлар сифатида адабиётимиз тарихига кирдилар. Мазкур шоирларнинг салаф ижодкорларга бағишланган неча-неча шеърларини биламиз. Ёки А. Қаҳҳорнинг шогирдларга бўлган эътиборини кузатинг. "Ўтмишдан эртақлар"ни ёзиб эълон қилаётган пайтда Қаҳҳор жуда машҳур ёзувчи эди, шу ҳолида энди танилиб келаётган ёш шоир А.Орипов шеърдан тўрт қаторини ўз қиссасига эпиграф қилиб танлади. Ажаб, нега даврининг энг зўр ёзувчиларидан бири бўлган Қаҳҳор ўз асарига кўкрагини кўша-кўша ордену медаллар беаган, замонасининг энг машҳур, манаман деган шоирлари шеърдан эпиграф олмади-да, адабиётга энди қадам қўйган ёш шоирга эътибор қаратди?.. Ўз навбатида, вақтлар ўтиб, энди ўзи забардаст шоирга айланган А.Орипов ҳам устозига бўлган муносабатини "Абдулла Қаҳҳор" деган шеърда изҳор айлади. Хўш, нега?.. Кўринадики, ҳар икки ижодкор ҳар недан бурун бир-бирлари (устозу шогирд) тимсолида ҳақиқий исьтедодни эъзозлаганлар. Худди шундай тарихий диалогларда устоз-шогирд муносабатининг китобларда қолган гўзал намунасини учратамиз. (Аслида, чинакам устоз бўлиш учун кимнингдир бошини ҳар куни силашнинг кераги бўлмаганидек, ҳақиқий шогирд бўлиш учун ҳам ўша зотнинг муборак қўлини кунда олиб, этагини ҳар соатда тавоб айлаш мутлақо шарт эмас! Айрим устозу шогирдлар бир-бирларини ҳеч қачон кўрмайдилар. Яна увайсийлик мақомидаги муносабатлар бор, биласиз. Қолаверса, бир даврда, бир шаҳарда яшаб ҳам устозининг ҳузурига келишдан ийманадиган шогирдларни кўрган, эшитгансиз. Лекин таъкидлаб айтиш жоизки, уларнинг шогирдлик меҳру муҳаббати ҳар куни устози этагини ўладиганларникидан ортиқ бўлса ортиқки, асло кам эмас. Бас, бу борада ҳам суратга эмас, сийратга қараш керак бўлиб чиқяпти!)

Минг афсуски, кейинги вақтларда ана шундай ибратли шарқона анъанага салгина путур етаётганининг гувоҳи бўляпмиз. Чунончи, устоз мақомига етган ижодкор адабиётга энди кириб келган шогирд ижодкорни унчалик хушламагани камлик қилгандек, шогирд мақомидаги бу ёш бўғин вакили ҳам устоз ўрнидаги катта ижодкорга "даври ўтди" дегандек муомалада бўлаётган вазиятлар кузатилмоқда. Аммо айримларга ўхшаб, бу иллат бизга Ғарбдан кириб келди, деб айтмоқчи эмасман. Умуман, нима ёмон гап, нуқсон бўлса, барини Ғарб анъаналарига олиб бориб тақаб, Шарқни оппоқ қилиб кўрсатиш тамойилини (аксини ҳам!) мутлақо ёқламайман. Инсон - ҳамма жойда инсон. Ҳасад, кўролмаслик, ичиқоралик, тухмат, ғийбат, ҳар хил

фитналар уюштириш кабилар ҳамиша, дунёнинг ҳамма томонида бор бўлган иллатлардан ҳисобланадики, буни хоҳ Ғарбда бўлсин, хоҳ Шарқда, айниқса, устоз-шогирд муносабатларига аралашиб қолиши жуда-жуда ёмон ҳолдир. Шу мавзуда мен бир шеър қоралаган эканман. Шеърнинг лирик қаҳрамонини ҳаётдан излашнинг асло ҳожати йўқ. Чунки у иллат сифатида, кўнгилдаги эзгулик ва ёвузлик жангида енгилган ҳар қандай шоирнинг, ижодкорнинг фаолиятида вақти-вақти билан бўй кўрсатиб қолиши ҳеч гапмас:

*Шундай бир шоир бор ўзбек элимда,
Шеърлари кўзларга тавоб айланган.
Шундай бир шоир бор туркий элимда,
Ердан то кўккача савоб айлаган.*

*Шундай бир шоир ҳам кун келиб, э воҳ,
Иймонин иблисга сотдию қўйди:
Ўзидан баландроқ кўйлай бошлаган
Суюкли шогирдин бўғзидан сўйди...*

Шундай шоирлар бор осмон остида...

Инсон учун, айниқса, нафис санъат – адабиётдаги устоз-инсон учун бундай – ҳасад, кўролмаслик, ичиқоралик каби иллатни кечирилмас гуноҳ, деб биламан мен. Энди, ҳаддидан ошиб, босар-тусарини билмай қолган, “катта авлод отдан тушди”, деб ўзича севиниб юрадиган, дунёни, унинг ҳолини фалсафий юксакликлардан туриб мушоҳада қила олмайдиган, бурни осмонда у инсонийлиги тўпиққаям чиқмайдиган шогирдбаччалар учун эса ҳалқимизнинг доно бир ўғитини эслатиб қўйиш билан чекланаман: “Мен ҳам эдим сенингдек, Сен ҳам бўлурсен менингдек”. Кўринадики, юқоридаги ҳар икки йўл ҳам номақбулдир. Энди учинчи йўлга разм солинг – рисоладаги устоз-шогирдлик муносабатлари афоризм даражасида ифода этилган қуйидаги мисраларни ўқиб кўринг: “Пиллапоя бўлдим сенга, азизим, Сен ҳам гал келганда пиллапоя бўл!” (Э.Воҳидов). Шу икки мисрада устознинг ҳам, шогирднинг ҳам бурч ва вазифаси ғоят аниқ бир тарзда кўрсатиб қўйилган.

МУХБИР: Бугунги ўзбек адабиётини янада ривожлантириш учун нималар қилиш зарур деб ҳисоблайсиз?

У. ҲАМДАМ: Бугунги ўзбек адабиёти ғоят ранг-баранг бир тарзда ўзини намоён этмоқда. Ранг-баранглик - ижод эркинлигидан дало-

лат. Ижод эркинлиги ва адабиётдаги йўналишлар хилма-хиллиги, шубҳасиз, адабиётимизнинг ҳам, миллатимизнинг ҳам ютуғи. Аммо бу борада эришилганлар билан кифояланиб, ютуқларга маҳлиё бўлиш ярамайди. Эндиги вазифа - адабиётимизни дунё аренасига олиб чиқиш. "Жаҳон адабиёти" журнали орқали дунё адабиётини маънавий оламимизга олиб кирдик, жуда соз! Энди худди шунга ўхшаш бир тадбир ила ўзбек адабиётини ҳам кенг ва турфа оламга олиб чиқмоғимиз керак. Бу борада Ўзбекистон Ёзувчилар Уюшмаси Таржима кенгашида бир талай хайрли ишлар амалга оширилди, оширилмоқда. Лекин яна янги-янги йўлларни қидириб топишдан сира чарчамаслигимиз - давр тақозоси! Ҳаммасидан олдин эса, дунё аҳамиятига молик асарлар ёзиш керак бўлади. Адабиётимизга кўрсатилаётган шунча эътибор қаторида, назаримда, нуфузи жуда баланд саналадиган йиллик адабий мукофот таъсис этилса, нур устига нур бўлар эди. Бу мукофот энг сара, энг янги, адабиётимиз ва миллатимиз тарихида "Янги сўз!" мақомида баҳолангулик бадий дурдона асарларга берилмоғи шарт! Яъни мукофотнинг қадри у раво кўрилган асарнинг даражаси билан белгилансин. Акси тақдирда, мукофотнинг обрўси қолмайди...

МУХБИР: Журналхонлар оилангиз ҳақида ҳам билишга қизиқишади. Сизнинг изингиздан бориб, қоғоз ва қаламга эш бўлган фарзандлар ҳам борми? Агар, мумкин бўлса, шу ҳақда ҳам тўхталиб ўтсангиз.

У. ҲАМДАМ: Ўғлим кинорежиссёр, қизим эса врач бўлмоқчи. Ҳали ўйлаб кўришларига бироз фурсатлари бор, лекин қайси соҳада кўним топишса-да, ўзларию одамларга бирдек нафи тегадиган касбни танлашадилар ҳамда эзгулик, беғуборлик, саломатликка эш бўлиб, аввало, шу юртнинг, шу элнинг бир корига ярайдилар, дея яхши умидлар қилиб қоламиз.

Кўриб турганингиздек, қалам ва қоғозга ҳамдам фарзандлар эмас улар. "Хўш, нега?" деган савол туғилиши табиий. Ахир, кўшиқчи-санъаткорлар фарзандларининг аксарияти (истеъдоди борлариям, мутлақо йўқлариям) кунда замзама қилиб, сахналардан тушмай юришгани ҳолда нега энди ёзувчи, шоир ёки олимнинг болалари кўпинча бошқа йўлни танламоқда?.. Бу ҳақда узоқ ўйлашга ҳожат йўқ, деб ўйлайман. Чунки жавоб йиллар давомида аён бўлиб улгурган. У шундан иборатки, ҳозирги болалар ҳаётга реал кўз билан қарайдиган авлод бўлгани учун ҳам менга ўхшаган отасининг йўли маънавий мақомда ҳар нақадар қадрли бўлса-да, ёшлар моддий ме-

зонлар билан ҳам ўлчаसा бўладиган касбнинг этагини тутишни афзал қўришмоқда. Бор гап - шу. Аммо шугина гап вақти-вақти билан менинг қулоқларим остида шундай кучли бонг бўлиб жаранглайдики, назаримда бу масалага тез-тез қайтиб, янада оптимал ечимини топишга уринаверишимиз зарурга ўхшайди.

2013 йил

ИНСОН - ТАБИАТ ВА ЖАМИЯТ МАҲСУЛИ

Хурсандбек Тўлибоев: Улуғбек ака, сизнинг бундан 7-8 йил аввал нашр қилинган «Мувозанат», «Исён ва итоат» каби романларингиз адабиётшунос-мунаққидлар, китобхонлар томонидан илиқ кутиб олинди. Улар ҳақида ўнлаб мақолалар эълон қилинди. Бунга сабаб жаҳон адабиёти билан миллий романчилигимизни синтез қилганингизми? Яъни романларингиз қай тариқа дунёга келади? Ёш ижодкорлардан хабарим бор: улар бир-иккита китоб ўқийди-да, ўз ҳаётида кўрган-кечирганларини бадиий тўқимадан маҳорат билан фойдаланиб, ҳаш-паш дегунча роман ёзиб ташлашади. Сизда қандай: пухта изланиб материал тўплайсизми ёки кимларнингдир ғояларига суяниб қалам тебратайсизми?

Улуғбек Ҳамдам: Кимларнингдир ғоясига, шукрки, ҳозиргача муҳтож бўлган эмасман. Аммо адабиёт тарихида бундай усул бор. Қачондир ўзимнинг бадиий ғояларим тугаб қолса, эҳтимол, мен ҳам бошқалардан эшитганларимни асарга айлантириб кўрарман. Бунинг ҳам битта шарти бўлади: бегона қисмат мени тўлқинлантириши ва ўз бегоналигини тарк этиб, ўзимникига айланмоғи зарур.

Жаҳон адабиёти билан яхши таниш бўлишгина роман ёзишга етарли эмас. Қолаверса, ўзбек ва дунё адабиётидан ҳали ўқишим лозим бўлган кўп маъқул асарлар бор. Менимча, ёзувчини ёзишга ундайдиган куч бу, аввало, ҳаёт ва у инъом этгувчи материал. Ёш ижодкорлар қандай ёзаяпти - билмадиму ўзимнинг ижод қилиш жараёним борасида бир-икки оғиз гап айта оламан. Одатда, мен асар учун махсус материал тўпламайман. Ўзи бирон нарса ёзаркан, атайин нимадир қилмайман. Ҳамиша ҳаётга ва илҳомимга ишонаман. Бу унчалик тўғри йўл бўлмаслиги мумкин. Лекин на чора, ҳамма бир хил қолипда иш кўриши шарт, деган қоида ҳам йўқ-ку. Ҳаётга ишонаман, дейишим, унинг ўзи менга етарли ва керакли ҳамиртуриш

беради, деганимдир. Илҳомимга ишонаман, дейишим, шу ҳаёт материалидан онгим ва юрагим обдон таъсирланади, улардан ичимга кўр тушади, деганим бўлади. Ана шулар бўлгач, ёзишим табиий ва бирмунча осон кечади. "Нақорат", яъни эпизодларни бир-бирига улаш маъносида бадиий тўқимага зўр берган вақтларим қийналиб кетаман. Нимаики ёзсам, ҳаммаси тоғ бағридан отилиб чиққан шалопадек эркин ва ҳароратли бўлишини истайман. Шунда менинг ўқувчи олдидagi самимиятимга путур етмайди. Самимият бор жойда эса чинакам адабиёт туғилади, деб ҳисоблайман.

Хурсандбек Тўлибоев: Сиз бир адабий учрашувда минбардан туриб сўзлаган нутқингизда шундай деган эдингиз: «Аслида, энг катта адабиёт инсон кўнглида яшайди. У ҳар биримизнинг қалбимизда яширин». Бу фикрларга ҳам ёзган романларингизга қисқача урғу берсангиз.

Улуғбек Ҳамдам: Ҳар бир инсоннинг кўнгли унинг ўзи учун энг улкан адабиётдир. Бунга шубҳа йўқ. Биз ҳамиша уни - ўнгда ҳам, тушда ҳам - мутолаа қилиб яшаймиз. Аммо кўнглимизни ҳаммадан қизғониб, яшириб юрамиз. Кўнглимиз - дахлсиз ватанимиз! Фақат ўта жасоратли ижодкорларгина ўқувчига ана шу ватанга адабиёт деб аталган дарича орқали бўйлашга изн беради. Назаримда, катта адабиёт фақат шу тарзда яратилади. Агар биз ўз ботинимиздагини китобхондан дариғ тутсак, ёзганларимиз сариқ чақага ҳам арзимайди. Ҳатто ёзиш санъатини мукаммал эгаллаб олган бўлсак ҳам. Шу маънода романларим менинг қалб нидоларимдир, дея бемалол айта оламан.

Хурсандбек Тўлибоев: Энди суҳбатимизнинг асосий мақсадига келсак? «Сабо ва Самандар» романининг яратилиш жараёни қандай кечди. Роман услуб ва шакл жиҳатидан аънавий романчиликдан фарқ қилади. Айни дамда маълум маънода Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар»ини ёдга соладиган жойлари ҳам бор.

Улуғбек Ҳамдам: Кўнгил кишисининг юрагида аввало, инсонга бўлган азим бир муҳаббатнинг яшашига шубҳа қилмайман. Лекин бу туйғу кўпинча ошкор этилмайди. Бунга шарқ халқларининг қон-қонига сингиб кетган одоб-ахлоқ қоидалари ҳам, инсоннинг диний-ижтимоий, маънавий-психологик ҳолати ҳам мусода этмайди. Бироқ ташқарининг тўсиқлари ҳар қанча маҳобатли ва мустаҳкам бўлмасин, ичкари ҳам ўз табиатига кўра нафас олишда давом этаверади.

Зиддиятлар, қаҳрамон бағрини қоқ иккига айириб ташлайдиган конфликтлар шу янглиғ дунёга келади. “Сабо ва Самандар” ана шулар ҳақидаги роман. Унда анъанавий романларга ўхшаш ва ноўхшаш тарафларнинг бўлиши табиий. Қисқача айтсак, менгзайдиган томони ҳаётбахш анъаналарни давом эттиришга интилиш билан, ноўхшаш жиҳати замон кайфияти ва ёзувчи дунёқарашидаги айричалик билан белгиланиши ҳам мумкин.

Хурсандбек Тўлибоев: Романнинг биринчи бўлими зулматни тасвирлашдан бошланади. Бу ҳам асарнинг ғоясини очиб беришда муҳим аҳамият касб этади. Кейин Сабо ва Самандарларнинг изтиробли, аччиқ қисмати ёритишда Нодира ва Нилуфарнинг фожеали тақдиридан ҳикоя келтирасиз. Бундай усул адабиётимизда бор, аммо бугунги кунда жуда кам учрайдиган ҳолат. Шу ҳақдаги фикрларингизни айтсангиз.

Улуғбек Ҳамдам: Ҳақиқатан, романнинг зулматдан бошланишида рамзий маъно бор эди, нозик кузатиш билан буни ҳис қилган кўринасиз. Ўша зулмат қаҳрамоннинг ичини қоплаб олган. Лекин зулмат бағрини тилиб, оламни нурафшон айлашга қодир куч борки, номи ишқдир. Шу фикрни бутун асар бағридан нур толаси янглиғ олиб ўтишга интилганман (“Бир қатим нур”ни эсланг). Сабо ва Самандарнинг муҳаббат қиссалари олдидан бошқа шунга ўхшаш тарих - Нодир билан Нилуфарнинг маъёус қисматлари ўқувчига тақдим этилади. Бу ўзига хос қолиплов усули бўлиб, таъкидлаганингиздек, адабиётимизда (масалан, “Ўтган кунлар”да) учрайди. Эътибор қилган бўлсангиз, ҳаммасидан аввал яна бир буюк муҳаббат достони ёдга олинади, асар давомида унга бот-бот мурожаат қилинадики, Навоийнинг “Лайли ва Мажнун”идир. Демак, бу ўринда анчайин мураккаб қолиплав усули яширинган кўринади. Кейинги вақтда бундай усулдан кам истифода этилаётган бўлса бордир, аммо эҳтиёж туғилганда ҳар қандай ўринли бадиий приём асар салмоғи ва савиясини фақат орттиради, деб ўйлайман.

Хурсандбек Тўлибоев: Сиз, янглишмасам, романнинг иккинчи бўлимида бир мунозарали кўрсатув ҳақида эпизодик лавҳа келтириб ўтасиз: «Цивилизация ва инсон туйғуларининг муносабати». Тўғри, бугунги кундаги цивилизация шу даражага бориб етдики, ўйлаб инсоннинг ақли шошади. **ИНСОН-ТАБИАТ-ЖАМИЯТ** хусусида тўхталиб ўтсангиз. Сиз бу тушунчаларни бирлаштириб, қандай хулосага келган бўлардингиз?

Шу саволнинг мантикий давоми: Сиз барча “юк”ни «ЦИВИЛИЗАЦИЯ» елкасига ташлайсиз. Мана, масалан, бир мисол: Йигит қизни ёқтириб қолди, дейлик. Қиз биринчи навбатда унинг ижтимоий аҳволига қизиқади. Кутилгандек бўлмаса, қисқа қилиб. «Менинг севганим бор», дейди. Шу масалада ҳам романнинг тарбиявий аҳамияти каттадир, деб ўйлайман...

Улуғбек Ҳамдам: Инсон, аввало, табиат фарзанди ҳисобланади. У ўзининг физиологик асосларига кўра она табиат билан чамбарчас боғлиқки, ажратиб бўлмайди. Айни дамда у жамиятнинг ҳам бир парчаси. Демак, инсоннинг биологик хусусиятлари унинг бир оёғи бўлиб табиат бағрида турса, ижтимоий-руҳий тарафи иккинчи оёқ бўлиб жамият деб аталган заминга қадалгандир. Цивилизация даражаси ортган сайин, инсон ўзининг табиат кўйнида собит турган оёғини тортиб олмоқчи бўлиб, фақат жамият қонунлари асосида кун кечирмоққа тутиняпти. Бу эса хатарли. Нега? Чунки жамиятдаги шарт-шароит, талаб-эҳтиёж шундайки, инсон имкон қадар тез ва кўп фойда кўришга интилади. Шу билан бирга у кутишни, азоб чекишни, қаноатланишни билмайди ёки истамайди. Буларнинг бари табиат қонунларига зид. Табиатни инкор қилиш зурриёднинг онани инкор қилиши билан тенг. Айтилаётган гапларнинг романга қандай алоқаси бор, деган табиий савол туғилади. Шундайки, ишқ каби туйғулар табиатнинг инсонга берган энг улуғ неъматларидан бири. Жамият ҳар доим ҳам уни кучоқ очиб қабул қилмайди, бошини силамайди. Чунки унинг ўз қарашлари, тартиб-интизом ва шафқатсиз тутимлари мавжуд. Шу икки ўртада қолган бани одам эса нафақат изтироб чекади, сираси келганда нобуд ҳам бўлади. Худди Лайли ва Мажнун, Сабо ва Самандару Нодир ва Нилуфарга ўхшаб. Шунинг учун мен сизнинг юқорида тизган сўзларингиз тартибини андак ўзгартиришни таклиф қиламан: “ИНСОН-ТАБИАТ-ЖАМИЯТ” эмас, балки “ТАБИАТ-ЖАМИЯТ ИНСОН” бўлса дейман. Бунда тадриж бор, қонуният мавжуд.

Цивилизация инсонни ўз юрагидан ташқарига – темир-терсақлар шовқин солиб турган кўчага қувиб солди. Натижада, одам боласи ўз қалбидан, ҳис-туйғуларидан узоқлашди ва руҳан ҳасталана бошлади. Аммо фожеа шундаки, бундай бемор ўзини касал деб ўйламайди. Назаримда, бугун сунъий роботларни яратишнинг ҳождати йўқ, ўз юрагидан бадарға этилган инсоннинг ўзи энг даҳшатли роботга айланмоқда. Романга киритилган “Цивилизация ва инсон туйғулари муносабати» деган эпизод ана шундай маъноларни ўзида акс эттиради.

Энди замонавий қизнинг ижтимоий аҳволидан келиб чиқиб йигитга хўп ё йўқ дейиши юқорида айтганларимизни тасдиқлайди. Чунки қиз жамият қонун-қоидалари билан ҳисоблашиб, совуқ, мулоҳазакор ақл билан иш кўришга мажбур бўляпти. Ҳа, замонавий йигит ҳам, қиз ҳам ҳаётга ўта прогматик ёндашмоқда.

Хурсандбек Тўлибоев: Академик олим Матёқуб Қўшжонов “Мувозанат”ни шиддат билан ёзилган роман деб таърифлаган эди. Бу романнингиз ҳам ана шу сифатдан холи эмаслигини асарни ўқиш жараёнида ҳис этиш мумкин. Шунинг учун бўлса керак, уни изтироб билан тез ўқиб чиқдим. Энди шундай бир савол: Нега романларингиз кам нусхада чоп қилинадия жуда кўп баҳс-мунозараларга сабаб бўлади?..

Улуғбек Ҳамдам: Мувозанат уч марта чоп этилди ва умумий адади 8 000 га етди. Ҳозирги давр учун мазкур рақам нормалдир. “Исён ва итоат” (2000 нусхада) ва “Сабо ва Самандар” (кам) ҳозирча бир мартадан нашр қилинди ва тарқаб кетди. Талаб бўлгани боис янги нашрлар борасида ўйлаяпман. Саволингизга келсак, аввало, китоб сотилмай тахланиб қолмасин, дейман. Қолаверса, дастлаб камроқ нусхада чиқариб, ўқувчи нигоҳидан ўтказиб олиш одатим ҳам йўқ эмас. Муносабат ва тақризлар асосида қайта кўриб чиқилгандан кейин тузукроқ миқдорда чоп қилса ярашади.

Сиз қандай фикрдасиз - билмадиму, романларимнинг баҳс-мунозараларга сабаб бўлишини мен ижобий ҳодиса бўлса керак, деб ўйлайман. Чунки ўқувчи юрагидаги яширин сирлару дардларга оҳангдошликкина бадиий асарга қизғин муносабатни дунёга келтиради. Демак, ёзувчи сифатида нималардир қўлимдан келяпти экан. Энг ёмони - сен томонингдан айтилган сўзнинг акс-садосиз, эътиборсиз қолиши.

Хурсандбек Тўлибоев: «Лайли ва Мажнун»нинг абадий муҳаббатидан илҳомланиб ёзганмисиз дейман?.. «Севги» тушунчаси ҳақида гапириб ўтсангиз. Бу мавзуга қўл урган ёзувчики бор, муҳаббатни ўзича таърифлайди.

Улуғбек Ҳамдам: Йўқ, аввало, ишқ туйғуси туфайли ёздим бу романни. “Лайли ва Мажнун” каби ўлмас дostonлар ва уларда акс этган муҳаббат менга далда берди, десам ҳақ гапни айтган бўламан.

Севги ҳақида айтмоқчи бўлганларим романда акс этган. Тўғри, ҳамма уни ўзича таърифлайди. Лекин ишқ борасида тўлиб-тошиб

ёзганларнинг бари битта фикрда яқдилдек. Бу яқдилликни рамзий ифода қилсак, тахминан шундай қиёфага киради: муҳаббат тириклик деб аталган тож устига кўндирилган бебаҳо жавоҳир!

Хурсандбек Тўлибоев: Адабиётшунос олим, ёзувчи-мунаққид сифатида бугунги адабий жараёндан кўнглингиз тўладими? Агар шундай бўлса, ёш ижодкорлар ҳақида қандай фикрдасиз?

Улуғбек Ҳамдам: Бугунги адабий жараён кечагига нисбатан ранг-баранглиги билан киши кўнглига ёруғлик, умид олиб киради. Хилма-хиллик – улуғ неъмат. Чунки у турли-туман ижтимоий қатлам кайфиятини акс эттириши билан қадрли. Ёшлар ижоди ҳам шу умумий йўналишнинг битта ҳаракатдаги бўлаги. Ёшлар ўз кўнглиларини таржима қилишдан чўчимаяптилар, шуниси қувонтиради. Фақат катта фалсафий кенгликларга чиқиб, универсал умумлашмалар қилишга кўпроқ эътибор берсалар, ёзганларининг кучи бир неча марта ошиб кетади, дея истак билдиргим келади.

Хурсандбек Тўлибоев: Мухлису мухлисаларингизга, китобсевар ўқувчиларингизга тилақларингиз...

Улуғбек Ҳамдам: Адабиётга яқин юринг, чунки у инсон кўнглини омон сақлаб қолишга бел боғлаган фидойи хаёлпарастларнинг муқаддас қароргоҳидир! Яъниким, адабиёт сизга нима учун дунёга келганингиз тўғрисидаги энг катта гапни айтиб, руҳингизни темир-терсақларга аралашиб кетишдан асраб туради.

*Адабиётшунос
Хурсанд Тўлибоев суҳбатлашди.*

ЁЗУВЧИ ЎҚУВЧИ РУҲНИ УЙҒОТА ОЛСИН!

– Аввало, бугунги адабиёт ҳақида. Сизнингча, замонавий ўзбек адабиётининг бугунги қиёфаси қандай? Унга қандай баҳо берган бўлардингиз? Назаримда (бу кўпчилик китобхонларнинг ҳам фикри), бугун адабиётимизда ярқ этиб кўзга ташланадиган асарлар жуда-жуда камдай...

– Ўзбек адабиётининг бугунги қиёфаси етарли даражада ранг-баранг. Замоннинг тили билан айтганда эса, ҳамма “изм”лар истеъмолда: реализм, романтизм, модернизм, қоришиқ “изм”лар – ҳамма-

си бор. Лекин буларни кўриш учун адабиёт деган оламнинг ич-ичида яшаш, ундаги ҳар бир ўзгаришни, янгоришни ҳис қилиб бориш керак бўлади. Зеро, бугунги адабий жараён билан ҳамқадам юриш осон иш эмас. Бу жуда катта жисмоний, маънавий ва иродавий кучни, яна вақт, ҳатто бутун-бутун умрларни талаб қилади. Шу маънода ўқувчи у ёқда турсин, катта-катта мутахассис олимлар ҳам бу заҳматли ишнинг уддасидан ҳар доим ҳам чиқа олишмаяпти. Чунки холис ва ҳаққоний хулосалар чиқариш учун мутахассис ва ўқувчи доим мутолаа ва мушоҳада билан банд бўлмоғи шарт. Айтиш жоизки, кам бўлса ҳам яхши асарлар ёзилди. Энди гап, тушуниб турганингиздек, ўша яхши асарларни топиб ўқийдиган, уни, кум зарралари орасидан кўзга кўринмай ётган ёмбини кўришга қодир ўқувчининг (жумладан, мутахассиснинг ҳам) бор-йўқлигида бўлиб турибди. Назаримда, бугун ўзбек адабиётида том маънода бурилиш ясаган бир қанча асарлар пайдо бўлди. Улар, асосан, кичик жанр ҳисобланган ҳикоячиликда яратилди. Бадий тафаккуримизда инқилоб ясаган бундай ҳикояларнинг сони ўнтадан ошмайди. Қизиғи шундаки, уларни тушуниб маъзини чақадиган ўқувчиларнинг адади ҳам, ёзувчиларнинг ўзларини ҳисобга олмаганда ва салгина муболаға билан айтганда, иккала қўлингиздаги бармоқларингиз миқдорича бор, холос. Ҳа, мен бунга тўла масъулият билан айтяпман. “Нега унда ўша асарлар пайқалмаяпти?” демоқчимисиз? Айтай: бугунги инсоннинг ташвишлари шу даражада кўпки, у кўпинча чинакам юксак, чинакам теран, чинакам маҳобатли санъат гўзаллигини кўра оладиган ҳолатда эмас. Шу маънода замондош инсон, устозлар таъбир қилганидек, шитоб билан кетаётган машинада ўтириб олганча ўз хаёлларига ғарқ йўловчига ўхшайди. Бу зотнинг атрофдаги гўзаллик(умуман, ҳар қандай фавқулодда воқелик)ни кўриб, унинг қаршисида тўхтаб мушоҳада қилишга вақти ҳам, имкони ҳам, тоқати ҳам йўқ. Агар бўлганда эди, мана, масалан, сиз менга бундай саволни бермаган бўлардингиз. Аксинча, “яхши асарлар оз бўлса-да, яратилди. Лекин нега қадрига етмаяпмиз, уларни тарғибу ташвиқ қилмаяпмиз, улар ҳақида бонг уриб баҳслар уюштирмаяпмиз? Бу ҳам етмагандек, бисмиллосиданоқ интиҳоси англашилиб турадиган ўртамиёна, жўн қораламаларни кўкларга кўтариб мақтаяпмиз?” дер эдингиз. Мен ҳам ўз навбатида саволингиздан даражаси кам бўлмаган “аччиқ” жавобимни берган бўлардим.

– Адабиёт майдонида бугун ёзувчи ва шоир ҳам адабиётшунос Улуғбек Ҳамдамнинг ўрнини қандай баҳолаган бўлардингиз?

– Қалтис савол. Чунки одамнинг ўзи ҳақида биринчи шахс номи-дан гапириши ноқулай. Шунга кўра, рухсат берсангиз, ўзимни учинчи шахс ортига (беҳуда!) яширсам... Хуллас, Улуғбек Ҳамдам сиз айтган майдонга кира олган бўлса агар, у жойга муносиб бўлишга уриниб юрганидан хабарим бор. Лекин Улуғбек ўз имконлари даражасидаги ишни ҳалигача амалга ошира олгани йўқ. Гарчи 5 та роман, битта қисса, 20 дан ортиқ ҳикоя, 3 та шеърӣ тўплам, 2 та илмий-тадқиқий йўсиндаги монография, 2 та мақолалар тўплами ва қатор таржима китобларини нашр қилган бўлса-да (гап миқдорда эмас, қолаверса, миқдор кўп ҳам эмас!), унинг асосий ишлари ҳали дунё юзини кўрмагандек, зикр этилган ишларнинг ҳаммаси унинг келгусидаги асарлари учун бир пойдевор, тайёргарлик бўлгандек туюлади менга. Шуларни билгани ҳолда, негадир ўша Улуғбек Ҳамдам деганингиз кейинги қатор йиллар мобайнида деярли ҳеч нима қилмай юрибди. Ўзидан сўрасангиз, “Яшаяпман! Одам дегани фақат меҳнат қилиш ё фақат ижод қилиш учунгина келмайди-ку дунёга! Яшаш, ҳа-ҳа, аввало яшаш учун туғилади!” деб жавоб бериши мумкин шу тобда. Аммо унга етказиб қўйиш керакки, ижод ҳам бир ҳаёт! Катта Ҳаёт! Яна айтингки, вақтинг оз қолган бўлиши мумкин, иродангни қўлга ол-да, йўғу борингни ижодга тик, ишла! Ҳақиқий ижодкор фақат ўзи яшаб қолиши пайдан бўлмаслиги керак, аввало, асарларининг яшаши, ўзининг ҳам асарларига кўчиб ўтиши ҳақида бош қотирмоғи керак! Асарлари ўзидан узоқ яшамаган ижодкорнинг эса ҳолига вой!..

– Ижодкор учун китобхон уни тушуниши қай даражада муҳим? Ёки бу унинг ижодига таъсир қилмаслиги керакми? Умуман, ўқувчилар кўнглидагини топиб ижод қилиш маъқулроқми ёки ўқувчи адибни ўзи “топиш”и керак, деб ўйлай-сизми?

– Тушунилиш жудаям муҳим! Улуғ устозларнинг ўғитига кўра, “Мен бир гизли хазина эдим, билинмоқ истадим” (“Ичиндаги ичиндадир”), дея одамни яратган экан Тангри таоло. Инсон ҳам ўз умри мобайнида Яратганнинг сифатларига эргашади, уларга тақлид қиладди. Демак, билинмоқ, тушунилмоқ истади. Ўқилиш ва тушунилиш бахти ҳақиқий ижодкорнинг энг катта бахтидир!

Саволнинг иккинчи қисмига келсак, чинакам ёзувчи ўқувчининг хоҳиш-қизиқишлари даражасига тушиб ижод қилмайди, қилмаслиги керак. Қўлидан келса, ёзувчи ўқувчи савиясини кўтаришга, унинг ақли, бадиий завқи, дунёқараши...ни тарбиялашга, чиниқтиришга ҳисса қўшсин! (Бу ҳақда адабиётнинг улуғ раҳнаmolари хўб айтишган). Насихатгўйлик қилсин демаяпман. Йўқ. Катта қалб, теран та-

факкур ва улкан дард билан замонавий ўқувчини карахтлиқдан, бадан истакларига қулликдан қутқара олсин! Руҳини уйғотсин, тушун-яписими, одамий руҳини! Бу ишни қилолмаган “адабиёт” кўнгилочар ўйинлардан бошқа нарса эмас. У сариқ чақага ҳам арзимади!

– Тарихий асарларга муносабатингизни билмоқчи эдим. Яхши асарларингиз бор, ҳатто минироман ҳам ёзиб кўрдингиз, тарихий асарга қўл уриш ниятингиз йўқми?

– Тарихий асарлар ёзиляпти. Пачоқлари, чатоқлари, дурустлари ва ҳатто яхшилари бор. Лекин зўрлари ҳали ёзилмади. Улар олдинда!

Менга келсак, истак бор. Лекин истак бадийий ният даражасига пишиб ўтмоғи, сўнг бадийий ният ҳам ички бир эҳтиёжга айланмоғи керак. Улуғ боболаримиз, масалан, Жалолиддин Румий, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур, Алишер Навоий, Мирзо Бобур, Шох Машраб, Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон ҳаётидан, уч минг йиллик ўтмишга эга, маркази Эрши бўлган (ҳозирги Андижон вилояти, Марҳамат тумани) Довон давлатининг (ҳозирги Ўзбекистон, хусусан, Тошкент билан бирга) қарийб икки минг йил муқаддам содир этилган Хитой босқинига қарши мардона курашиб енгиб чиққанлиги ҳамда туркий халқларнинг муштарақ аждоди ҳисобланмиш Шумерлар ҳақида тарихий романлар ёзгим келади. Лекин улар ҳақида ёзиш учун ёзувчининг ўзи қайсибир жиҳатларига кўра – феъли, истеъдоди, қисмати, дарди – ўшаларга ўхшаш бўлиши керак. Ўшаларнинг сифатларидан, ўйу дардларидан нималардир, йўқ, кўп нарсалар керак бўлади ижодкорга. Шундоқ ўтириб ёзиб ташланмайди тарихий асарлар ҳам. Истакдан, билимдан ташқари, ҳатто ҳаммасидан олдин, ёзиш учун маънавий ҳақи бўлиши керак ижодкорнинг. Бундай ҳақ бўлмасдан ёзилган жилд-жилд тарихий асарлар алал оқибат ўчоққа ўтин бўлади, холос. Ундан нарига ўтолмайди. Бу – қонуният! Айни шу борада мен ҳам ҳали ўзимни тайёр ва маънавий ҳақдор деб билмайман. Лекин истак, эҳтиёж ва бурчнинг қўли баланд келса, келгусида улуғларимизнинг, жилла курса, биттаси ҳақида ёзиб кўраман. Такрор айтаман: бунинг учун яна ўша маънавий ҳақни қозонишим лозим бўлади. Ва бу ҳақ ёзувчининг ўзи, виждони олдидаги маънавий ҳақдир.

– Бир журналист ҳозирги баъзи адабиётшунос-тақризчиларни шоу-бизнесдаги хонанданинг продюсерига қиёслаганди, яъни “юлдуз”ни продюсери “кўтар-кўтар” қилса, адабиётшунос ўзига яқин ёзувчининг асарини мақтаб, кўкка кўтарадию

бу мақтоеларга жавоб берадиган ҳолат эса камдан-кам. Яхши асар тақризга муҳтожми? Умуман, бугун ёзилаётган, ўқувчи эътиборига ҳавола қилинаётган айрим асарларга ёзилган тақризлар гўё “ўқимасанг, бўлмайди, мажбурсан!” деб тургандай, тарғиб-ташвиқ қилаётган реклама асарига айлангандай туюлади.

– Оғриқли муаммо ҳақида сўз очялсиз. Сиз айтаётган нуқсон нафақат адабиётга тегишли, ушбу касаллик вируслари кўпгина соҳаларни аллақачон ўз таъсирига олиб улгурган. Таниш-билишчилик, маҳаллийчилик, ўзаро манфаатдорлик, коррупция, мутелик психологияси каби иллатлар бугунги дунёда ҳар қандай жамиятнинг оёғига урилган ўта бақувват тушовлар ҳисобланади. Шунга қарамасдан, руҳни туширмаслик керак, аксинча, соғлом руҳга таянган кўйи олға босаверган маъқул. Таъкидлаганингиздек, бугун адабий танқиднинг аҳволи кўпчилигимизни қувонтирмайди. Танқидни соғломлаштириш ва кучайтириш учун эса, аввало, Республикамиз олий ўқув юртлари филология факультетларининг ақалли биттасида танқидчилик бўлимини очиш мақсадга мувофиқдир. Ҳамда битириб чиққандан сўнг ёш мунаққидлар иш билан муҳаққақ таъминланмоғи лозим. Шундай иш биланки, у моддий-маънавий жиҳатдан ҳеч кимга муҳтож бўлмаган ҳолда холис танқид билан шуғуллана олсин. Пулдорроқ қамлашнинг, уddaбурро адабий раҳбарнинг йўлига ва қўлига қараб рўзгор тебратмасин. Биқик дунёқарашдан, маҳаллийчилик ва давradoшчиликдан баландда турсин! Бу ҳақда устозларимиз ҳам хўб ёзишган. Мана энди сиз билан биз ёзаямиз. Қачонлардир мевасини берса, сўзимиз ерда қолмаган бўлади. Эътибор беринг, масала мана шу тарзда илдизи билан ҳал қилинганда, адабиётимиз ҳақидаги адолатли тадқиқотларни, тўғри, холис мулоҳазаларни орзу қилиб ўтирмаймиз. Улар биз билан бирга бўлади, яшайди! Соғлом танқид соғлом муҳитни яратади. Соғлом муҳит эса қолган барча яхшиликларни!

**Журналист
Хуршида Абдуллаева суҳбатлашди
2015 - 2016 йиллар**

АДАБИЁТ – ҲАҚИҚАТГА ИШОРА ДЕМАК **(“Медиа+” газетаси мухбири саволларига жавоблар)**

– Улуғбек ака, сиз ўзингизни кўпроқ ким деб биласиз? Шоирми, носирми ё таржимон?

– Ижодкорман. Албатта, ҳаммаси шоирликдан бошланган. Бола нигоҳи бу – романтик нигоҳ. Романтика бор жойда кўпинча шеър туғилади. Одам улғайган сари эса дунёқараши ҳам ўзгариб боради. Ҳаётга реал қарай бошлайди. Ҳаёлини шеърда ифодалаш мушкул бўлган дардлар, кечинмалар босади. Улар йўл-йўлакай ўз қиёфасини - сюжетини шакллантириб боради. Мана шулар асарга кўчганда наср пайдо бўлади. Қолаверса, ҳар бир бадиий асарнинг ўз ички оҳанги бўлади. Ижодкорки бор, ижод табиатини, умуман, ижоднинг нима эканлигини тушунмоқчи бўлса, бу йўл уни алалоқибат илмга олиб боради. Таржималар ҳам шунга ўхшаш эҳтиёжлар тарзида юзага келган.

– Услубингизни ўзгартириш ниятингиз борми?

– Мен ўзимни ранг-баранг услубда қалам тебратувчи ижодкорлар сафига қўшиб юрсам-у, сиз яна услуб ўзгартириш ҳақида сўраясиз. Масалан, “Мувозанат” реалистик, “Исён ва итоат” шартли-рамзий, “Сабо ва Самандар” лиро-романтик руҳда, шунга яраша услубларда ёзилган. «Ёлғизлик» номли қиссам эса тамомила биз кўнуккан сюжетларсиз қоғозга тушган. Унинг модерн табиати бошқа асарларимдаги реалистик услубдан тамомила фарқ қилади. Билмадим, яна қандай ўзгартиришлар керак экан?.. Аслида, услубга ижтимоий, сиёсий, маънавий, психологик муҳит таъсир қилади. Уни ўз-ўзидан ўзгартириб бўлмайди. Ўзгартирилса, сунъийлик пайдо бўлади. Реалистик услубда ҳам айтиладиган гаплар бор. Назаримда услубда айб йўқ. Гап ижодкорнинг қайси услубда ёзишида эмас, балки қандай ёзишидадир.

– Ҳозирда ижодда модерн услуби урф бўлмоқда. Сиз модернизмга қандай таъриф берардингиз?

– Модернизм бутун бошли бир мавзу. Унинг катта фалсафаси бор. Сиёсий-ижтимоий-маънавий ҳаётдаги эврилишлар модернизм руҳини вужудга келтирган. Оддий тушунтирадиган бўлсак, бунда ҳаётга, адабиётга, инсон тақдирига анъанавий тарзда эмас, балки тамомила янгича ёндашилади. Яъни модерн йўл бу – парча орқали бутунни ифода қилишга интилишдир. Масалан, ёрнинг биргина кўзи ифодаси орқали унинг бутун қиёфасини чизиш мумкин. Қолаверса, бугун ҳавода постмодернизмнинг бўйи кезиб юрибди...

– Шеърларингизда тўқима қачон пайдо бўлади?

– Ҳар бир шеърнинг, бадиий асарнинг ҳамиртуриши бу — ҳақиқат. Эрталаб туриб, «бугун битта шеър ёзишим керак», деб ёзмайман, албатта. Аслида, шундай ижодкорлар ҳам бор. Лекин менда баъзан бутун бошли бир йилда иккита шеър ёзилмаслиги мумкин. Тўқима қачон пайдо бўлиши мумкин? Тўқимага жуда катта эҳтиёж пайдо бўлганда. Эҳтимол, нақоратда ёки маълум бир кайфиятни иккинчи бир кайфиятга боғлашда маълум мисралар тўқилиши мумкиндир. Лекин бу ҳам тўқимамикин?.. Рост кечинмалар акс этган шеърда тўқима сезилмайди. Аслини сўрасангиз, санъат бу - ёлғон, лекин шундай ёлғонки, унинг бағрида энг катта ҳақиқатлар яширинган бўлади.

– «Мувозанат» романингиз кўпчиликда қизиқиш уйғотди, лекин шу билан бирга, унинг услуби ҳақида танқидий фикрлар ҳам билдирилди. Ўзингиз бу ҳақда нима дея оласиз?

– Чунки романда бир тузумдан иккинчисига ўтишдек ғоят зиддиятли давр акс эттирилган. Шу даврни замондош инсон босиб ўтди. Шу йўлдаги қувонч ва ташвишлар реалистик тасвирланганлиги, қаҳрамонлар тақдирининг сиз билан бизникига ўхшаб кетиши ва албатта, буларнинг ҳаммаси мангу муаммо - моддият ва маънавият ўртасидаги кураш фонида кўрсатилганлиги, хуллас, халқимиз босиб ўтган бутун бошли бир давр акс эттирилгани учун ҳам «Мувозанат» ўз ўқувчисига эга бўлди, деб уйлайман... Энди услуби тўғрисидаги айрим танқидий мулоҳазаларга келсак, (сиз Хусан Карвонлининг «ЎзАС» даги чиқишини назарда тутяпсиз, чоғи) уларнинг ўринли ва ўринсиз жойлари бор. Ўринлиси шуки, тилда, услубда қиёмага етмаган жумлалар ҳақиқатан ҳам бор. Яширишнинг ҳожати йўқ - иш бор жойда камчилик бўлади. Ўзини ва ўқувчини ҳурмат қилган ёзувчи то тирик экан, ўз асарлари устида бир умр тер тўкиши лозим. Бунга адабий ўтмишда юзлаб мисоллар бор. Лекин танқидда ҳам танқид бор. Танқид танқид учун бўлмаслиги керак. Бировни танқид қилиш учун биргина журъатнинг ўзи камлик қилади. Журъат учун танқидчининг отасига раҳмат, дейман. Лекин ўзига раҳмат айтиш учун бир нималар камлик қилмоқда: айниқса, унга билим ва холислик етишмаяпти. Бу борада муаллиф жавлон уриб, меҳнат қилмоғи керакка ўхшайди. Чунки асарни ушлаб турадиган устун бу - бадиият. Бадииятнинг эса ўнлаб мезонлари бор. Тил - шулардан биттаси. Асар бошдан-оёқ тўмтоқ жумлалар асосига қурилган бўлса бошқа гап. Аммо уч-тўрт ғализ жумла учун бутун бошли романни ёмонотлиқ қилишга уринишнинг исмини ўзингиз қўйиб олаверинг. Катта гапириш учун ҳам кишининг маънавий ҳақи бўлиши зарур. Келишиклар тўғрисида-

ги айблов эса куракда турмайди. Романни олиб кўринг: унинг юзлаб, минглаб ўринларда "нинг" ва "ни" тўғри ишлатилгани ҳолда "танқидчи" негадир муаллифни келишиқларни билмаслиқда айблаиди. У кўрсатган бармоқ билан санарли даражадаги янглишқиклар техник ва ёки эътиборсизлик оқибатида юзага келган хато бўлиши ҳақиқатга яқин-ку! Нега бунга ўзгача маъно беришга уринади?.. Шуларни ўйлаганда, ҳаёлда "бунинг каби мақолалар олдиндан тайёр бўлган фараз асосида ёзилади", деган иштибоҳ туғилади. Ҳа, майли... Бу нарса ўша кишиларнинг виждонига ҳавола... Умуман, асарнинг тили хуш бўлмоғи керак. Лекин, хуш тилнинг ўзи билангина яхши асар ёзиб бўлмайди. Бадиий асарнинг асосий кучи юқорида айтганимиз бадииятнинг ўнлаб мезонлари жамининг битта муштга айланиб, унга яшовчан ПАФОС бағишлашида деб биламан. Нокамтарлик бўлса ҳам айтай, "Мувозанат"нинг ўша пафоси жойида, ҳатто жудаям жойида. Шундай экан, менинг романдан кўнглим тўқ. Албатта, ушбу қаноат асарларимга пардоз бериш машаққати ва ҳузуридан каминани чалғитмайди.

– Асарларингиздаги муҳаббат «Лайли ва Мажнун»даги муҳаббат каби. Нима деб ўйлайсиз, бугунги китобхон буни қабул қила оладими?

– Цивилизация инсон юрагидан туйғуларни ташқарига ҳайдаб чиқарди. Ўз навбатида инсон ҳам бунга кўника бошлади. Чунки у кўрдик, ҳис-кечинмасиз яшаш осонроқ экан. Ҳозир замондош инсонга муҳаббат ҳақида гапириш маълум маънода эриш туюлиб ҳам қолди. Хусусан, каминанинг муҳаббат ҳақидаги «Сабо ва Самандар» деб номланган янги асарига айримлар энсасини қотириб қаради. Романни ўқиган катта олимларимиздан бири "бунақа муҳаббат бўлиши мумкин эмас, инсон ўттизгача севиши мумкин, ундан кейин ақлини йиғиб олиши керак", деб ёзғирди. Албатта, бу - унинг қараши. Меники эса романда акс этган. Мен ўша "бир умр ақлини йиғолмаганлар" ишқини тараннум этдим. Уларга ҳурмат бажо келтирдим. Ёзувчи сифатида менга «ақлини йиғиб олганлар» қизиқ эмас эди ўша тобда. Муҳаббат - бор деганлар учун бор, йўқ деганлар учун йўқ! Бунинг учун кимсани қоралаб бўлмайди. Яратган ҳаммани ҳар хил юрак билан сийлаган. Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига. Катта муҳаббатни кўриш ва ҳис қилиш учун инсон ҳам Катта юракка, Катта тақдирга эга бўлиши шарт, деб биламан. Бугун аксар замондошимизнинг руҳияти парчаланиб кетган. Бўлақларга таяниб севиш қийин. Бундай замондошга фақат ҳамдардлик билдириш жоиз...

– Толстой айтган эдики, «Кўнгилдаги саволларга жавоб бера оладиган китобларни ўқиш керак» деб. Сиз ёш китобхонларга қанақа китобларни ўқишни маслаҳат берар эдингиз?

– Лев Николаевич юз бор ҳақли. Унга қўшимча қилиб айтар эдимки, танлаб ўқиш керак. Фикрлашга ундайдиган, инсон моҳиятини тушунишга ёрдам берадиган, ҳаёт ва ўлимни ҳис қилишга чорлайдиган, чин муҳаббатни алқайдиган, Яратган кудратининг бир мисқолини бўлса-да туйишга, англашга олиб борадиган, қолаверса, адолат ва эзгулик ёнида туришимизга кўмаклашадиган асарларни ўқишни, аввало, ўзим орзу қиламан, қолаверса, ўзгаларга ҳам шуни тилайман. Яна ўша асарлар завқ билан ўқилса, ўқувчини ўзининг бадийи оламига ғарқ қилса, дейман.

– «MEDIA+» муштарийларига тилакларингиз?

– Аввало, соғлиқ тилайман. Яна яхши адабиётга ҳамдам бўлишсин. Бу ёғи - баҳор, барчамизга хуш келсин!

2009

АВВАЛО, РУҲИЯТ...

1. Яқинда “Жаҳон адабиёти” журналида “Таржима — миллатлараро кўнгил мулоқоти” сарлавҳали мақолангизни ўқиб қолдим. Чунки сиз руҳиятни биринчи ўринга қўйгансиз. Руҳият таржиманинг бош мезоними? Нима учун?

– Ҳа, менинг ожиз фикримча, таржимада, энг аввало, асар руҳини тўлақонли бера олиш бирламчидир. Қолган барчаси безаклардек гап. Безаклар ҳам лозим, лекин асарнинг мазмун-руҳи иморатнинг пойдевори, деворлари ва томига ўхшайди. Мана шулар рисоладагидек бўлган тақдирдагина безаклар ярашади. Йўқса, “адабий олифталик” билан “Тўйтепадан нарига” ўтолмайсиз.

Бадий таржимага, айниқса, менинг талабим катта. Хужжат ва шу қаби бошқа матнлар, яна тарихий, расмий, адабий-танқидий мазмундаги асарлар таржимаси - иш, қора меҳнат, лекин бадий таржима ишдангина иборат эмас, у айни пайтда, илҳомга йўғрилган ижоддир. Ҳа, чинакам бадий таржима - юксак ижодий иш. Менга қолса, таржимон ҳам худди ижодкор янглиғ мудом изланишда яшамоғи керак. Яъники, у таржима этиладиган асарни қидириб юрса, уни топганда эса ботинига ижод изтиробини ҳаловатини йўқотиб қўйса, шундан кейингина уни

Ўғиришга тутинса, дейман. Йўқса, қайсидир нашрнинг таржима руқни режасини тўлдириш ёки гонорар ишлаб олиш учунгина амалга оширилган таржималарнинг умри узоқ бўлмайди. Айрим ёшларимиз эса тилга тезроқ тушиш илинжида бу ишга қўл ураётганининг гувоҳи бўляпмиз. Ҳозир мамлакатимизда таржимага катта аҳамият бериляпти. Лекин кўпчилик ҳавасмандлар таржима деган ижодий иш моҳиятига етарлича кириб боролмаётгандек, таржима масъулиятини теран ҳис қилмаётгандек туюлади менга. Айниқса, жаҳон шеъриятидан босилаётган кўпгина таржималарнинг даражасидан мен қаноат ҳосил қилмайман. Чунки, назаримда, бундай таржималарнинг аксари фақат қора меҳнатнинг натижаси бўлиб қоляпти. Ваҳоланки, юқорида айтилганидек, улар илҳом ва ижоднинг ҳам маҳсули бўлсагина ўқувчига юқади.

2. Нега айнан таржимачилик муаммоларига эътибор қаратдингиз? Назаримда, бу соҳага эътиборингиз изланишларингизда “янгилик” бўлиб туюлди, бадиий таржима масалаларига эътибор қаратганингизнинг боиси нимада?

– Бу ишнинг ғоят муҳимлигини англаш учун миллатларнинг тарихий бурилиш паллаларида таржимага аҳамият ортишини эслашнинг ўзиёқ кифоя. Чунки янги йўللار изланаётган даврларда жамиятларда дунё босиб ўтган тажрибага эҳтиёж сезилади. Бу тажрибадан бохабар бўлишнинг энг қисқа ва энг унумдор йўли - ТАРЖИМА! Узоққа бормасдан, ўз тарихимизга эътибор берайлик: XX аср аввали миллий уйғониш йилларида кўпгина ижодкорларимиз таржимага қўл уришган. Мустақилликка эришганимиздан кейин яна худди шундай эҳтиёж билан юзма-юз келиб турибмиз. Бошқача айтганда, бугун дунё адабиёти, санъати ва маданиятига доир ҳамда бизнинг олға кетишимизга қайсидир маънода ёрдам берадиган дурдоналарнинг имкон қадар ҳаммасини таржима этиб, ўз мулкимизга айлантиришимиз жудаям муҳим. Чунки шундай қилингандагина маънавий-руҳоний жиҳатдан ҳам тенглар ичида тенг бўлиб, дунё афкори оммасига фикр берадиган даражада яшаймиз. Акс ҳолда, бадиий тафаккур бобида илғор халқлар ортидан соя каби эргашиб юришдек аянчли қисматдан қочиш ғоят мушкул. Мана, нима учун керак таржима! Лекин таржимада ҳам таржима бор. Таржиманинг сифат даражаси кўпинча асар тақдирини ҳал қилиб қўяди. Нўноқларча амалга оширилган таржима шу асар ва унинг муаллифи ҳақида бутунлай салбий тасаввур уйғотиб қўйиши турган гап. Кейин ўқувчи яна қачон қайтади бу муаллифга?.. Ана шуларнинг ҳаммасини туфайли ҳам мен бир адабиётшунос сифатида таржима масаласида ўз мулоҳазаларимни ҳамкасбларим билан ўртоқлашиб яшашни маънавий бурчим деб биламан.

3. Мақолада иккиламчи тилдан қилинган таржималар ҳам муваффақиятли чиқишини айтгансиз. Бироқ, шу нарса ҳам ҳақиқатки, жаҳонда иккиламчи тилдан қилинган таржималарга асл таржима сифатида қаралмайди. Бугунги адабий жараёнда иккиламчи тилдан қиланаётган таржималар аслият тилини билмаслик натижасими ёки турли тиллардан бевосита ўгирадиган таржимонлар етишмаслик оқибатими? Бу жараён ҳали узоқ давом этади, деб ўйлайсизми?

— Албатта, бирламчи тилдан амалга оширилган таржима муҳим! Лекин муаммога бу тарзда қатъи назарий талаблар асосида қарайдиган бўлсак, асарни аслиятдан ўқиганга нима етсин! Мен таржима борасидаги фикрларимда имкон қадар амалиётдан ҳам келиб чиқишга уринганман. Назарияда бундай: аввало, аслият, кейин ундан тўғридан тўғри қилинган таржима муҳим. Аммо бирламчи тилни пухта биладиган таржимонлар кам бўлсаю асарга сув ва ҳаводек эҳтиёж бўлса, нима қиламиз? Қўл қовуштириб ўтириб бўлмайди-ку! Аслият тилини ўрганишга эса узоқ йиллар, баъзан ҳатто умрлар сарф бўлади. Мана шундай пайтларда иккиламчи тилдан ўғирмалар ҳам ўша катта эҳтиёжга бир дармон бўлади. Менинг қарашим шу маънода. Вақти келадики, савияли таржимани бирламчи тилдан амалга ошириш мумкин бўлади ва шунда сиз айтаётган босқичга кўтариламиз. Аммо масаланинг бошқа жиҳати ҳамиша сақланиб қолаверади. Яъники, бирламчи ва иккиламчи тил таржимонлари катта истеъдод соҳиблари бўлса ва улар чевираётган асар ҳар иккисининг руҳиятига мувофиқ тушса, демак, бундай таржималар ҳам яшашда давом этаверади. Масалан, хитой тилидан русчага, сўнгра эса русчадан ўзбекчага ўгирилган бир асарни олайлик. Бу ўринда рус ва ўзбек таржимонлари хитойча асар мазмун-моҳиятига кира билиб, уни юксак савияда илҳом билан рўёбга чиқарсалар, демак, бундай таржима хитойчадан тўғридан тўғри ўзбекчалаштирилган ўртамиёна таржимадан баланд бўлиб туриши мумкин. Лекин бу камдан кам учрайдиган ноёб ҳодиса бўлгани учун уни мутлақлаштиришдан йироқман ва зарурат туғилмаса, аслиятга мурожаат қилавериш керак, деб ҳисоблайман. Мисол учун, яқинда Нобель мукофотини олган хитой ёзувчиси Мо Янь асарларини олайлик. Унга нега, қандай хизматлари учун мукофот берилди, деган саволга тезроқ жавоб топгимиз келади. Жаҳон ОАВнинг шов-шувлари ўз йўлига, биз ўз кўзимиз билан ўқиб, ўз ақлимиз билан мушоҳада қилиб кўришни истаймиз. Лекин хитой тилини мукамал биладиган ва уни шундай даражада ўзбекчалаштира оладиган бирон моҳир таржимонни, масалан, мен билмайман. Албатта, улар қачондир бўлади. Лекин ўша қачондир-

га қадар қизиқувчи ўқувчи кутиб туролмайди-да! Фаол қизиқишнинг, қолаверса, умрининг ҳам чек-чегараси бор. Хўш, нима қилиш керак? Уни рус ёки инглиз тилидан ўгириб турса бўлмайdimи? Менимча, бўлади. Чунки бизда шундай мутахассислар бор.

Масалани икки таржимон воситасида ҳам ечиш мумкин. Бунинг учун эса хитойча ва ўзбекчани яхши биладиган биринчи (тағлама) ва уни ўзбекча бадиий таржимага айлантирадиган иккинчи (бадиий таржима) таржимонлар тандемини уюштириш, моддий-маънавий рағбатлантириш талаб этилади.

4. Ўзингиз ҳам ижодий фаолиятингиз давомида таржима билан шуғуллангансиз. Бадиий асар таржимасида бирламчи аҳамият касб этадиган талаблар нималардан иборат, деб ўйлайсиз? Тил билиш ўз йўлида. Бирор бир хорижий тилни қонун-қоидалари билан пухта биладиган мутахассис бир шеър ёки ҳикояни аслиятдан пухта-пишиқ қилиб ўгирилмаслиги мумкин. Таржимон учун энг муҳим хусусиятлар нималардан иборат?

– Фикрингизга тўла қўшиламан. Тил билиш - бу ҳали ҳаммаси эмас. Аввало, асар моҳиятини-руҳини яхши ўқиш лозим, кейин эса таржимада шу мазмун-руҳни гўзал шаклларда (албатта, аслият шаклига уйғун равишда) ифода қилиш керак. Муҳими, мана шу. Лекин бу ғоят умумий бир жавоб бўлди. Майдалаб қарайдиган бўлсак, ишни, асарнинг бугунги кун ўқувчиси маънавий-руҳоний эҳтиёжларига қай даражада жавоб беришидан бошламоқ керак. Ҳатто буюк ижодкорларнинг асрлар давомида мақталган асарлари ҳам замондошларимиз учун унчалик қизиқарли ва керакли бўлмаслиги мумкин. Битта мисол келтирай: яқинда бир дўстим жаҳонда узоқ ўн йилликлар мобайнида машҳур бўлиб келган романни Тошкентга кўтариб келди-да, бир ҳафтalar давомида ўқиб юрди. Катта ҳажмли романнинг яримларига борганда эса "бас, ўқимайман!" деб қолди. Сабабини сўрасам, "асардан ўзимни тополмадим" деди. Бу тўғри жавоб эди. Чунки бугун дунё тамомила ўзга шароит ва кайфиятда нафас оляпти. Романда акс этган воқелик ва одамларнинг дунёқарашлари эса муайян мамлакат кишиларининг қисқа бир вақт оралиғигагина (XIX асар адоғи ва XX аср аввалига) тегишли бўлиб, ҳозир у ерда ҳам бутунлай ўзга ҳол ҳукм сурмоқда эди. (Тўғри, чуқур гуманизм ғоялари билан сўғорилган, айни пайтда, бадиий жиҳатдан пишиқ-пухта асарлар, агар рамзий-мажозий тилда битилган бўлса, замон танламайди. Лекин дўстим "ҳазм қилолмаган" романнинг қай бир тарафи, назаримда, ана шу талабларга жавоб бермас эди.) Ундай романлар энди асосан мутахассислар ёки жудаям тор ўқувчилар гу-

руҳи учунгина қизиқарли бўлиши мумкин. Нима демоқчиман? Таржима учун танланаётган асар етарли миқдордаги ўқувчилар гуруҳининг қизиқиш ва эҳтиёжларига жавоб берсин, уни фикрлашга, эзгулик ва ёвузлик курашида биринчисининг ёнида туришга ундасин, қалбида ёруғлик ва ҳаётга муҳаббат туйғуларини уйғотсин! Мана шу танловдан кейин эса таржима маҳоратига келамиз. Яна шуки, ҳар қандай мутаржим исталган асарнинг таржимасига тутинмаслиги жоиз деб биламан. Ҳар таржимон "ўз асари"ни, ботиний оламида акс-садо бергувчи "матни"ни топсин!

Таржимада нафақат сўз, айти пайтда, маъно, афоризм, вазият ва турли хил ҳолатлар муқобилини ҳам топиш муҳим ҳисобланади. Яъни калька таржима ҳар доим ҳам ўзини оқламайди. Бинобарин, таржимон ёки таржимонлар тандеми ҳар икки халқ тили, ҳаёти ва менталитетини теран билиши, шу халқ ичида қайнаб турган бўлиши тақозо этилади.

Яна битта нарсаси шуки, омад! Мен таржимонларга омад тилайман. Таржима - бу ижодий иш. Ижодий ишда омад жуда-жуда қўл келади! Таржимон ижодкор-мутахассис сифатида қилни қирқ ёрадиган бўлиши мумкин, лекин иш асносида омади чопмаса (илҳом келмаса), у қўл остидаги асарга тенг иккинчи асар(таржима)ни бунёд этолмайди.

5. Хабарингиз бор, бугунги кунда ўзбек адабиёти намуналарини хорижий тилларга таржима қилишни ташкиллаштириш борасида фаол иш олиб борилмоқда. Бундай таржима асарлар китоб ҳолида чоп этилаётир ҳам. Шулар ҳақида фикрингиз қандай? Бу таржималарни савияси ҳақида нима дея оласиз?

– Албатта, ўзбек адабиётининг сара намуналарини дунё ҳам ўқиши керак. Бунинг учун эса таржима лозим. Лекин қандай таржима? Ўз асарларим бошидан ўтганлардан хулоса қилиб айтсам, бу иш биз ўйлаганчалик осон эмас экан. Чунки битта роман, бир қисса ва бир неча ҳикояларимни рус тилига таржима қилдириб, мутахассислар эътиборига ҳавола қилиб кўрдим: қиссада ўзбек ва рус таржимонларининг дуэти иштирок этгани учун яхши баҳо олди, лекин айрим ҳикояларимнинг таржимаси бўйича айтилган мулоҳазалар танқидий руҳда бўди. Ўзим ҳам солиштириб қарадим: мутахассисларнинг ҳақли чиққан ўринлари талай! Инглизча таржималар борасида эса умуман гапирмаса ҳам бўлади. Ҳаётини тажриба ва мушоҳадалардан кейин шундай хулосага келдимки, таржимон, аввало, ижодкор бўлиши ва иккала тилни пухта билиши, айтиқса, таржима этилаётган тилда ҳар куни гаплашиши, унинг бутун нозикликларини, маъно товланишларини ўз вужудида ҳис қилиб юрган бўлиши зарур экан. Яъни луғат орқали у

ёки бу тилни билиш, бу тилда онда-сонда гурунглашиб юриш билан ҳақиқий бадиий таржимонлик ўртасида ер билан осмонча фарқ борлигини аччиқ тажрибалар исбот қилди. Демак, ўзбекчадан хорижий тилга чевирилган асарлар, ўша чет тил эгаси бўлмиш, бунинг устига руҳдош, замондош ижодкор нигоҳидан ўтиши шарт. Акс ҳолда, таржима завқу шавқ ва ҳайратга эмас, ажабланиш ва ачинишга сабаб бўлади. Натижада, ҳатто “манаман” деган ўзбек адабиёти дурдоналарини ҳам ўзга халқ кўзи ўнгида бадном қилиб қўйишимиз ҳеч гап эмас...

6. Ўзбек таржимачилик тарихи бой тажрибага эга. Жаҳон адабиётининг жуда кўплаб дурдоналари кейинги бир, бир ярим аср мобайнида она тилимизга ўғирилди. Бундан ўттиз-эллик, ҳатто етмиш йил олдин қилинган таржималар эскирмадимикан? Улардаги кўплаб сўз ва иборалар истеъмолдан чиқиб кетган... Шу маънода, ўша асарларни қайта таржима қилиш зарур деб ўйлайсизми?

— Тил - ҳаракатдаги ҳодиса. Шундай экан, чиндан-да маълум даврлар ўтгач, асарнинг янги таржималарига эҳтиёж сезилаверади. Лекин янги таржима олдингисининг соясида қолиб кетмаслиги, аксинча, ундан ҳар жиҳатдан баландда турмоғи тақозо этилади. Шундай бўлган тақдирдагина янги таржимага қўл уриш ўзини оқлайди. Шу билан бирга, аввалги таржима ўта муваффақиятли амалга оширилган бўлса, бундай таржима шу эл ва унинг тилидаги лексик ва грамматик пойдевор бор бўлган муддатча яшаб қолиши мумкинлигини ҳам эътибордан соқит қилмаслик лозим.

7. Ўзингизнинг асарларингиз ҳам хорижий тилларга таржима қилинганидан хабардормиз. Чунончи, таниқли олим ва таржимон Нинель Владимировна “Исён ва Итоат” романингизни рус тилига ўғирган. Сўрамоқчи бўлганим, асарингиз таржимасидан қониқиш ҳосил қилдингизми?

— Албатта, “Исён ва итоат”нинг таржимаси учун устоз таржимон, профессор Нинель Васильевнадан бир умр миннатдорман. Айрим мутахассислар таржимада жузъий камчиликлар мавжуд деганига ва менинг ўзим ҳам улардан кўз юммаганимга қарамай, назаримда, бу ишнинг забардаст рус таржимони томонидан амалга оширилгани қимматли факт бўлиб қолаверади. Лекин, чамаси, эндиги гап бошқа нарса ҳақида бориши керак. Яқинда асарнинг янги нашри босилиб чиқди ва мен унда анча-мунча жиддий таҳрирларни амалга оширдим. Демак, таржимани ҳам қайта кўриб, таҳрирдан ўтказиш тақозо этилмоқда.

8. Таржима муаммоларига бағишланган мақолангизни ўқиб, айти пайтда бирор бир асар таржимаси ёки таржимашуносликнинг бирор бир муаммоси устида бош қотирыяписизми, деган фикрга бордим...

– Эслаб кўрсам, мен талабалик, ҳатто ўқувчилик йилларимдан таржимага қизиққан эканман. Талаба экан, синхрон таржимонлар сафида бир муддат ишлаганман. Яъни таржиманинг ниҳоятда муҳим эканлигини нафақат оқ қоғоз устида, балки ҳаётий жараёнларда ҳам етарлича кузатиш имконига эга бўлганман. Кейинчалик эса ўзим бир қанча асарларни Туркия туркчасидан ўзбекчага, ўзбекчадан туркчага ўгирдим. Юқори синфларда ўқиб юрган кезларим русчадан шеърлар таржима қилганман. Уларнинг савияси ҳар хил, албатта. Илк ишларим анчайин хом чиққанини эътироф этишим керак. Секин-аста эса, назаримда, керакли тажрибаларга эга бўла бордим. Шу боис, тажрибам, кузатувларим ва мулоҳазаларимнинг бир қисми сиз айтаётган мақолада акс этди. Таржимашуносликнинг бирон муаммоси ҳақида алоҳида бош қотираётганим йўғ-у, бир ижодкор ва таржимон ўлароқ бу соҳадаги ўз қарашларимни ўртага ташлаб туришга эҳтиёж сезаман.

9. Бўлғуси ва ёш ижодкорларга энг қисқа маслаҳат ва тилагингиз?

– Рухсатингиз билан ёш ижодкорларга айтадиганимни назмий йўсинда изҳор этсам:

*Юракни сўзларга кўчиринг,
Ўр бўлса, аяманг, ўчиринг.
Зўр бўлса, тузатиб-кузатиб,
Эллардан элларга учиринг,
Юракни сўзларга кўчиринг!*

Чунки, ижодда энг муҳими, юракдаги ўз гапингни, яъни дардингни оқ қоғоз юзига эсон-омон олиб чиқишдир. “Эсон-омон” деганимиз, ботиндаги ҳақиқатга хиёнат қилмай, айти дамда, санъатнинг юксак талабларига жавоб бера оладиган асарлар бита олиш деганимиз бўлади.

**“Ўзбекистон адабиёти ва санъати”
газетаси муҳбири, ёзувчи
Санжар ТУРСУНОВ суҳбатлашди.**

2014 йил

“УЧМОҚҚА ҚАНОТ ЙЎҚ, ВАЛЕ УЧГАЙМАН”

(“ҚАЛБ САДОСИ” газетаси таҳририяти саволларига жавоблар)

1. Ота-онангиз ҳақида икки оғиз сўзлаб берсангиз.

– Отам - Ҳамдамов Абдуваҳоб – 1940 йилда туғилган, бир умр далада, ер билан суҳбатдош яшади, узоқ йиллар табелчи, бригадир бўлиб ишлади. Яна туманнинг энг қўли гул уста-дурадгорларидан. Ҳозир эса нафақада. Шундай бўлса-да, кейинги ўн йиллар мобайнида кўчат экиб, боғбон бўлди. Мен у кишини жуда ҳалол, адолатпарвар ва меҳнаткаш инсон деб биламан.

Онам – Ҳамдамова Ҳавохон – уй бекаси. Турмушга чиққандан кейин ишламаган. Чунки бирин-кетин еттита фарзандни – ҳаммаси ўғил – оқ ювиб, оқ тараб вояга етказган. Ҳазилни яхши кўради, яйраб кулади, жуда самимий ва фидойи инсон. Кексайиб, энгашиб қолганига қарамай, ишини биронта келинига бериб қўйган эмас. Етти қават кўрпачага таклиф қилсак, “Мен меҳнатда дам оламан” дейди эътироз билдириб бўлмайдиган ўткир сўзлари билан. Ҳар икковларида ҳам адабиётга улкан муҳаббат бўлган, бор. Шу боис, учта ака-ука кетма-кет адабиёт йўлини танлаганмиз.

2. Улуғбек Ҳамдамнинг доимий ҳамроҳи ким ва нима?

– “Ким”га келсак, одатда, энг кўп вақтимни оилам, дўстларим билан бирга ўтказаман. Яна ҳамкасбларим ёнида мўлроқ бўламан. Улар билан ҳам дўстлашиб кетганмиз. “Нима”га тўхталадиган бўлсак, табиат қўйнига чиққим келади бот-бот. Яна яхши китоб, мусиқа, кино, спорт ва ҳ.к... Яна ёлғиз қолишни, ёлғиз бўлишни ёқтираман.

3. Румийнинг “Ичиндаги ичиндадир” асарини таржима қилиш вақтида ҳазрат ҳикматларига ошнолик сизни само рақсига чорлаганми?

– Само рақсига чорламаган бўлиши мумкин, лекин Яратган ибтидода юрагимга жойлаган парвоз ҳаваси ва ҳадисининг кучайишига чўнг ҳисса қўшгани ҳақиқат. “Учмоққа қанот йўқ, вале учгайман”, дейди ҳазрат Румий. Бу мисрани мен китобдан эмас, хотирамдан ёздим, ки унинг мазмунини ўн йиллардан бери юрагимга эш. Инсон ҳамиша юксакликларни ҳавас қилиб, уларга талпиниб яшамоғи даркор. Шунда унинг ўзи ҳам ҳаёли ва интилишлари янглиғ баландга кўтарилади, тубанликлардаги балчиқларга қоришиб кетмайди. Инсонни бошқа хилқатлардан айириб турган ҳаёт тарзи ҳам, аслида, мана шу талпинишларда мужассам.

**4. Осмонким, гоҳ аламлар бергуси,
Мунтазир бўл, сенга тўн кийдиргуси.**

Румийнинг юқоридаги бандида айтилганидек, узоқ йиллар қилган меҳнатингизнинг мукофотини бугун оляпсиз. Қисмат қийинчиликларида руҳиятингизни қандай рағбатлантиргансиз?

– Ҳаётда, кўпинча, яхши ва ёмон кунлар алмашиб келади. “Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ”, дейди халқимиз. Бироқ бу дегани ўз-ўзидан ҳаммаси яхши бўлиб кетади дегани эмас. Ҳаракат лозим. Инсон муайян соҳада астойдил меҳнат қилсагина ширин мевасини теради. “Олма пиш, оғзимга туш” билан, айниқса, бугун иш битмайди. Ҳазрат Румийнинг юқоридаги байтидан ҳам шундай маъноларни уқаман. Энди қийинчиликлар дафъи учун олинган чораларга, сиз айтгандек, рағбатга келсак, мен ўзимга сабр тилайман. Чунки ундан бошқаси бордек, берилгандек туюлади. Қийинчиликлару муаммоларни бартараф қиладиган тадбирлар олингандан сўнг фақат сабр қолади. Ана шу сабр керак кўпчилигимизга. Қайтараман: аввал чора-тадбирлар олинади, кейин натижа Яратганга ҳавола этилган ҳолда сабр билан кутилади. Албатта, омадли бўлганга нима етсин! Лекин ҳамма ҳам бундай туғилавермайди-да...

5. Глоблалашув даврида инсоний қадриятлар ўрнини кўпроқ моддий қадриятлар эгаллай бошлади ва бунинг ҳосиласи сифатида сўз билан амал ўртасида тафовут пайдо бўлди. Бу муаммо нафақат ижодкор учун, балки миллат келажаги учун ҳам хавфлидир. Бу ҳақдаги фикрингиз.

– Моддият ва маънавият! Бу икки куч ўртасидаги муносабат инсоният ўзини англаган замонлардан бери ҳамиша бўлган, бор ва бўлади. Жамиятдаги тарихий-сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳамда руҳий-психологик бурилишларга қараб гоҳ унисининг, гоҳ эса бунисининг кўли баланд келиб туради. Лекин ҳар доим биттаси ғолиб келмайди, келолмайди. Моддиятнинг, жисмнинг вақтинча бўлса-да, мутлақ ғалабаси башар ҳаётида аччиқ хотиралар қолдирган. Бунга иқдор бўлиш учун мозийга назар ташлашнинг ўзи кифоя. Бас, шундай экан, инсон боласи модда ва маъни ўртасидаги нозик мутаносибликни ҳар доим, ҳар қандай вазиятда таъминлаб боришга эришмоғи керак. Йўқса, унинг ботинида, кейин оиласида, сўнг эса у яшаётган жамиятда инқироз пайдо бўлади. Мен бу ҳақдаги қарашларимни “Мувозанат” номли романимда баҳоли қудрат айтишга ҳаракат қилганман.

Энди сўз ва амал бирлиги масаласига келсак. Бу масала қайсидир жиҳати билан модда ва маъни муносабатларининг даражасига

албаттаки туташади. Яъни маънига бухрон етган жойда кишининг сўзи ва иши ўртасидаги алоқа сустлашиб боради. Шу боис, шўрпахтани, аввало, модда ва маъни муносабатининг заҳаларига қўйиш керак бўлади. Эсланг, ўтган аср ибтидосида Жаҳидлар, аввало, Маърифатга, демакки, Маънавиятга жуда жиддий эътибор қаратганлар. Ўз ўрнида эса сўз, фикр ва иш бирлиги масаласини кўтариб чиққанлар. Дарҳақиқат, инсон ва жамият ҳаётида жиддий юксалишлар яшашга қодир бундай бирликнинг ҳар қандай жамият шиорига айланмоғи ғоят аҳамиятли саналади. Сўзи ва иши бир инсон маънавий баркамоллик йўлида дадил бораётган зотдир. Ана шундай кишилардан таркиб топган жамият эса ҳеч қачон заволга юз бурмагай.

6. Сизнинг идеалингиздаги комил инсон “хос” зотлар борлиги учун ҳам эзгулик тантанасига ишонамиз. Лекин бугун хослардан кўра, касларнинг кунли туққандек...

– Тўғри тарбия топган жамиятларда инсон боласи икки оламга ишонади. Айниқса, унинг юрагида худоси бўлса, айниқса, у шарқ фарзанди эса. Бас, шундай экан, “касларнинг кунли туққани билан қаергача?” деган ҳақли савол туғилади. Чинакам маънодаги ақлли одам бирон иш қилаётганда ҳар икки олам сарҳисобидан келиб чиқади, чиқмоғи керак, деб биламан. Чунки уни алдаб, бунга фириб бериб, юзсизлик ва виждонсизлик ортидан ошиғи олчи бўлаётган ўша каслар аслида катта ҳисобда мағлубдирлар. Қийналса ҳам ҳалолу адолатпеша бўлиб ҳар икки олам саодати йўлида белни маҳкам боғлаб яшаётган хослар эса алаалоқибат ғолибдирлар. Гарчи улар ташқаридан қараганда хокисорроқ кўринишса-да, пировард натижада уларнинг қўллари баланд келгуси, улоқ шуларда кетгуси. Мен бунга ишонаман.

7. Бугун У.Ҳамдамнинг умр сарҳисобидан кўнгли тўлганми?

– Улуғбек Ҳамдам “ҳали ҳаммаси олдинда!” деб, ёруғ орзу-истаклар билан яшаётган инсон. У бир ижодкор сифатида ёзишни энди-энди эплай бошлади, яшашни ҳам. Бу кунгача ўтган яхши-ёмон кунларини бир тажриба денг.

8. Ижоддан олган сабоқлар.

– Ҳақиқий ижод бу - ўзни билиш. Қўлига қалам тутган чинакам ижодкорки бор, мисрама мисра, сўзма сўз ўзини ифода қилиб, ўзига яқинлашиб боради. Ижод бу “нега туғилдим?”, “нима учун яшаяпман?”, “ҳаётимнинг маъноси нимадан иборат, ўлимнинг сири-чи?” деган саволларга жавоб излаш. У яна ўзинг яшаётган давр маз-

мун-моҳиятини бошқаларга нисбатан-да теранроқ англаш, ўз навбатида англаганларингни атрофингдагиларга, истеъдод қудратинг буюк бўлса, бутун бошли эллар ва элатларга етказишдир. Ижод бу одамлар кўнглини кўтариш, уларга яшаш ва яратиш кайфиятини улашиш, руҳлари тарбиясида камарбаста бўлишдир. Йиғлаётган инсоннинг кўзёшларини сўз билан артиб кўйиш ҳам аслида энг катта ижод! Бунинг устига, сиз у кўзларга севинч бахш этолсангиз борми, бу ижоднинг энг олий мақомларидан бири эмасми?.. Бас, шундай экан, ижодга беписанд қараб бўлмайди. У яратишдек муқаддас фаолият ҳисобланади.

2013 йил

ҲАММАСИ... ВА ЯНА БИР ЧИМДИМ ОМАД ҲАҚИДА

– Ассалому алайкум! Бугунги китобхонларнинг ҳеч бирига Улуғбек Ҳамдам номи нотаниш эмас. Сизнинг ёзган ҳикоя ва қиссаларингизни ўқиганимда ҳали мактаб ўқувчиси эдим. Устоз, сиз адабиёт оламига қандай кириб келгансиз?

– Ваалайкум ассалом! Аввало, мен туғилиб ўсган юртнинг сўлим табиатини эслагим келади. Бундай хушманзара жойда туғилиб-ўсиб қўлга қалам олмаслик, шеър битмаслик, салгина муболаға билан айтганда, ношукурликдек гап. Иккиламчи, оилавий муҳит! Мен болагимдан китоб ўқийдиган, китоб ҳақида соатлаб суҳбатлашадиган, китоб "дарди"ни уч-тўрт киши бўлволиб баҳам кўрадиган инсонлар даврасида улғайдим. Уйимизнинг бир гўшасида мўъжазгина кутубхона бўларди. Саккизинчи ё тўққизинчи синфга борганимда китобларнинг сони қарийб ўн мингтага етганди. Чунки қизиқиб уларни рақамлаб чиққаним ёдимда ва ўша китобларнинг айримлари ҳали-ҳануз Тошкентдаги уйимда туради. Бундан ташқари, отам билан онам талай газетаю журналга обуна бўлишганди. Уларнинг ҳар иккиси ва яна акамнинг овоз чиқариб китоб ўқиб беришлари ҳамон қулоқларим остида жаранглайди. Ҳатто кўни-кўшнилари маҳалладошлар келиб, китобу журналлардан олиб кетишар, сўнг бир неча кун ўтгач, қайтиб қолишар-да, ўқиганларини бир-бир сўзлаб, ўзаро муҳокама қилишарди. Буларнинг ҳаммасига эса ўша пайтда бола, ўсмир ва ўспирин бўлган Улуғбек гувоҳ эдики, назаримда, адабиёт деган ўзгача оламга меҳрим илк кез шу янглиғ тушган бўлса, ажабмас. Лекин буларнинг бари менинг ижодкор бўлишимга тўртки бер-

ган ташқи омиллар саналади. Яхши биласизки, яна ички омиллар ҳам бор бўлиб, улар ҳар бир кишининг отаю она аждодидан табиий равишда ўтиб келади.

– Адабиёт катта бир уммон бўлса, унда фақат ўз услубига эга ижодкорларгина суза олади. Ижодкор ўз услубини шакллантиришда қандай жиҳатларга аҳамият бериши керак?

– Бу борада, аввало, ижодкорнинг ихтиёрида бўлган ва бўлмаган хусуслар борлигини ёдга олмоқ керак, назаримда. Бўлмагани шуки, ҳар бир инсоннинг шахсиятидаги айрим жиҳатлар унга ато этилади: табиатдан, отадан, онадан, аждодлардан қон суриб келади. Инсон ихтиёрида булгани эса, мазкур шахсият устида ишлаш ёки ишламаслик, уни яхши ёки ёмон томонга етаклашдир. Алоҳида услубга, йўналишга эга бўлган ижодкор, одатда, ўз кучли шахсияти булоғидан сув ичади. Қайсики ижодкор адабиёт тарихида катта из қолдирган бўлса, билинги, ўша ижодкор шахс сифатида жудаям кучлидир. Аммо бу айтганларим, ижодкор ўз қобилигида биқиб қолиши керак экан, деган маънони билдирмайди. Мутлақо! Бошқа хилма-хил ёзувчи ёки шоир услублари билан танишиш, уларнинг ижодларини ўрганиш - кони фойда. Айни дамда, бир умр салафларга эргашиш, тақлид қилиш ҳам яхши натижалар бермаслигини англамоғимиз жоиз. Ижодкор мудом кимгадир тақлид қилар экан, у бир умр ўша устоз соясида қолиб кетади. Айтайлик, шеъриятимизда Чўлпон, Ғафур Ғулом, Абдулла Орипов, Рауф Парфи, Муҳаммад Юсуф каби шоирларимизнинг издошлари кўп, демак, маълум маънода улар мактаб яратишган ҳисобланади. Мактаб, бу - биринчи навбатда, услуб билан боғлиқ ҳодиса. Ёрқин истеъдодлар услубида ёзмоқчи бўлганлар адабиёт тарихида қанча кўп бўлган эса, ҳозир ҳам ўшанча. Улкан истеъдодларга эргашиб эл оғзига тушиш, ҳатто анча-мунча мукофотларга сазовор бўлиш ҳам мумкин. Лекин буларнинг ҳаммаси вақтинча. Адабиёт тарихида фақат ўз овозига, ўз услубига эга бўлганларгина қолади. Зеро, уларнинг ҳар бири алоҳида олам ҳисобланади. Навоий, Бобур, Машрабни олинг. Уларни мумтоз адабиёт анъаналари бирлаштириб турганига қарамай, ҳар бирининг олами, услуби алоҳида-алоҳида. Бериқроқ келиб, Қодирий ва Чўлпоннинг ижодига назар ташласак, бир даврда яшаган бўлишлари баробарида ҳар иккиси бошқа-бошқа дунё эканлигини англаймиз. “Ўткан кунлар” ва “Кеча ва кундуз” романларини солиштириб кўринг-а! Мавзусидан тортиб тилигача, кайфиятидан тортиб услубигача бир-биридан фарқ қилади. Ваҳоланки, асарнинг яратилиш тарихи орасидаги фарқ бор-йўғи ўн йиллар миёнасида. Лекин ҳар бирининг таровати ўзга-ўз-

гача. Орадан қарийб тўқсон йилга яқин вақт ўтаётган бўлса-да, ҳали-ҳануз ҳар икки роман ҳам севиб ўқилади. Агар Чўлпон насрда ҳам ўз йўлини топиб, "Кеча ва кундуз"ни ўз услубида яратмаганда "Ўткан кунлар"нинг панасида қолиб кетиши тайин эди. Худди шу ҳодиса қайсидир маънода Қодирийнинг яна бир романи - "Меҳробдан чаён"га алоқадор равишда содир бўлди десак, ўйлайманки, ҳақ гапни айтган бўламиз. "Меҳробдан чаён" ўз ҳолича жуда жозибали, кучли роман. Лекин у, барибир, "Ўткан кунлар" услубида, унинг йўлида битилганлигини тан олмоқ керак. Шунинг учун ҳам биз Қодирий деганда, кўпинча, "Ўткан кунлар"ни ёд этамиз, у ҳақда тўлиб-тошиб гапирамиз. Тасаввур қилайликки, "Ўткан кунлар" ёзилмади. У ҳолда "Меҳробдан чаён" ҳақидаги муносабатимиз ҳозиргисидан анча баланд бўларди. Демак, ижодкорнинг ҳатто ўзини ўзи такрорлаши ҳам кутилган натижаларга олиб келмаслиги мумкин экан.

– Машҳур инглиз ёзувчиси Жек Лондоннинг "Мартин Иден" асарини ўқиганимдан сўнг ҳаваскорнинг чинакам ёзувчи бўлиб шаклланиши учун нафақат бадиий асарларни, балки илмий китобларни ҳам кўпроқ мутолаа қилиши кераклигига амин бўлдим. Сиз замонамиз ёшларига устоз сифатида яна қандай маслаҳатлар берган бўлар эдингиз?

– Ижодкор қавмининг дунёнинг ҳолидан хабардор бўлмай қўлига қалам тутиб одамларга юзланиши бугунги кунда маънавий нуқсон ва ҳатто уят ҳисобланади. "Дунёнинг авзойи қандай, унинг бағрида нималар рўй бермоқда ва нима учун, унда қандай кашфиётлар бўляпти ва буларнинг барибир бўлиб башар аҳлини қайси томонларга етакламоқда?" деган саволлар ҳақида ўйламасдан одамларга маърифат улашиш мумкин эмас. "Мумкин!" деган замондош шоирнинг ҳам, ёзувчининг ҳам, драматургнинг ҳам ҳолига вой. Бугун бой ҳиссиётнинг ёнида кучли тафаккурга эга бўлиш ўзини оқлайди. Ақл ва юрак қувватини бир жойда жамлай олган ижодкоргина жамиятга таъсир кўрсата олади. Мен илмий ва бадиий тафаккурни кушнинг икки қанотига ўхшатаман. Ижодкор ана шу икки қанотга эга бўлма-са, фақат ширин тушларидагина парвозлар ҳадисини ҳис қилиши мумкин. Яна бир гап шуки, ёшларимиз хорижий тилларни мукамал билиб, шу тиллар воситасида адабиётимизнинг сара намуналарини кенг маънода дунёга танитишса, дея тилак билдирган бўлардим. Аммо чет тилни билиш ўз она тилимиз негизида амалга оширилмоғи лозим. Марказда ҳар доим ўз тилимиз турмоғи шарт! Чунки тил орқали миллат руҳини борлиғимизда ташиб юрамиз. Ижодкор қайси тилда ижод қилса, у шу тилнинг, шу тилда гаплашадиган халқнинг

вакили бўлиб кетади. Паспортда эмас, йўқ, руҳда, тафаккурда, ёндашувда. Шу маънода ўзга тилларни билиш ва уларда сўзлаш, ёзиш ўз тилингни, шу тилдаги маънавий, адабий меросни тарғиб қилишга хизмат қилмоғи керак.

– Адабиёт атомдан кучли бўлса, таржима асарлар ҳам унинг бир зарраси ҳисобланади. Ҳозирги кун талабларидан туриб қарайдиган бўлсак, таржима санъати бизда бир мунча оқсаб қолмадимикин?

– Таржима учун танлаб олинган дунё адабиётининг нодир намуналари ўзга халқ вакилларининг қўли билан яратилган маънавий мулк ҳисобланади. Бу мулкни ўзимизникига айлантириш учун эса бор-йўғи уни қойилмақом қилиб она тилимизга ўгириб олишимиз лозим бўлади. Ҳозир таржима иши тўхтаб қолгани йўқ. Лекин тўхтаб қолмаган иш билан жадал суръатларда давом этаётган иш ўртасида ер билан осмон ўртасича фарқ борлигини яхши биласиз. Аввало, жаҳон адабиёти дурдоналарини, хоҳ тарихий бўлсин, хоҳ замонавий асар, бари-барини ўз тилимизга ўгириб олайлик. Сўнг уларни мутолаа қилиб маънавий мулкимизга айлантирайлик. Токи, дунё қайси даражаларга етиб келганини кўрайлик, билайлик, ҳис қилайлик. Велосипедни қайта кашф этиб қўйиб, унга маҳлиё бўлиб бутун-бутун авлодлар умрини ҳавога совурмаслик учун ҳам керак таржима деганимиз. Бунинг учун эса таржимонлар моддий-маънавий жиҳатдан рағбатлантирилмоғи тақозо этилади. Умуман, ҳар қандай меҳнат муносиб тарзда қадрланмоғи шарт. У жамият келажагига, миллатнинг, унинг ёш бўғинининг ҳар томонлама камолотига йўналтирилган бўлса, боз устига!

– Баҳодир Йўлдошевнинг “Театр тарбияламайди, унга тарбиялилар киради”, – деган эди. Аммо бу фикрга кимлар қўшилади, кимлар йўқ. Сиз бу борада нима деган бўлардингиз?

– Албатта, мен ҳам бу масалани жуда кўп ўйлаганман. Ҳалигача ўйлаб юраман. Изланишларим натижасида муайян хулосаларга ҳам келганман. Улар қуйидагича: омманинг, кўпчиликнинг эътиборига ҳавола этилаётган ҳар қандай санъат асарига айни пайтда тарбия воситаси деб қараш керак. Йўқса, жамият ахлоқий жиҳатдан чок-чокидан сўкилиб кетади. Ўтган аср бошида театрлар ташкил этилаётганда жадид боболаримиз “Театр бу ибратхонадир”, деб бежиз айтишмаган. Муҳтарам режиссёримизнинг мулоҳазалари эса хос табақа учун айтилган деб ўйлайман. Бу табақа санъату адабиётга тарбия воситаси деб эмас, балки оламу одамни англаш, тушуниш,

воқеа-ҳодисаларнинг туб-тубига етишга уриниш деб қарайди. Шу маънода мен Баҳодир Йўлдошевнинг фикрига ҳам қўшиламан, ҳам йўқ.

– Кўпчиллик сонга қараб ҳукм чиқаради. “Концертга қанча одам келди?”, “Спектаклни қанча киши томоша қилди?”, “Китобни қанча киши ўқиди?” деган маънода. Аслида эса, аудиторияда ўтирганларнинг қанчалиги эмас, қандайлиги муҳим эмасми?

– Саволингизни ўқиб туриб, бир донишманднинг гапини эслаб кетдим. У киши: “мени юзта одамдан бир киши тингласа ҳам сўзлашда давом этишим керак. Мен учун ўшанинг ўзи кифоя”, қабилида бир фикр айтган экан. Тўғри, жамиятда одамларнинг қарашлари, дидлари, эҳтиёжлари ҳар хил. Ҳамма учун бирдек ёқадиган асар ёзиш... бу жуда қийин масала. Лекин қани энди сифатнинг ёнида сон ҳам бўлса! Буни мен фақат орзу қиламан.

– Устоз, замонамиз ёш ижодкорларининг ижодий фаолиятига қандай баҳо берад эдингиз?

– Ёшлар ижодининг қувонтирадиган жиҳатлари кўп. Уларнинг авангардлари ижодкор сифатида тез улғайишмоқда. Тафаккури ҳам анча эркин. Тил билишади. Дунё кезишади. Замонавий техника воситаларини пухта эгаллашган... Ахборот асрининг таъсирида бу. Бироқ алоҳида таъкидлаб айтмоқчиманки, улар ташқарида, кўча-кўйда тобора расм бўлаётган умумий бу кайфият таъсиридан қутулиб, катта қалб ва тафаккур кучи билан ботинга қараб сафар қилсаларгина ижодда чинакам маънодаги юксак натижаларга эришишлари мумкин. Йўқса, халқимиз ибораси билан айтганда, “усти ялтироғу ичи қалтироқ” бўлиб қолиш хавфи ҳар қандай истеъдоднинг қисматига соя солиб тураверади.

Бугун шоирман деган кўп. Аммо уларнинг аксарияти ҳавасманд қаламкаш даражасидадир. Буни ўзлари тан олишмайди, холос. Мен уларнинг шеър ёзишларига қарши эмасман, лекин ўзларини бир умр шоирликка солиб, гулдек умрларини сувга оқизишларига ачинаман. Чунки енгилроқ оҳангларда ёзиб юрган бундай ҳаваскорлар тенг-тўшлари орасида анча-мунча танилиб қолганига қарамай, даврлар шамоли бир турганда ҳаммасини супириб кетиши тарихдан яхши маълум. Чунки чинакам маънодаги шоир қисмати жуда катта йўқотишлар, айрилиқлар, фожеаларга йўғрилган бўлади. Нафақат шоирлик, айти дамда ёзувчилик ҳам, драматурглик ҳам, санъатнинг бошқа соҳалари ҳам кишидан алоҳида иқтидорни, истеъдодни ва

қисматни талаб қилади. Истеъдод, кўп ўқиш ва изланиш ўз йўлига, ижодкорлик бу - алоҳида қисмат маҳсули. Буларнинг ёнида эса, ҳаммасини таҳлил қилиб, керакни нокеракдан, муҳимни номуҳимдан, инсонийликни ҳайвонликдан фарқлайдиган нозик фаросат, тамиз ҳам шарт бўлади унга. Яна шуки, ёзувчи, шоир, драматург ва уму-ман, ҳар қандай санъаткорга ижодкор сифатида бир чимдим омад ҳам жуда-жуда асқотади.

ЎЗМУ талабаси
Дилрабо ЧОРШАНБИЕВА суҳбатлашди.
2016 йил

МИР БЕЗ ГРАНИЦ...

**(Интервью главного редактора журнала «Звезда Востока»
Улугбека Хамдама с поэтом из Австралии
Натальей Крофтс 15 октября 2013 г.)**

1. Наталья, вы живете в Сиднее, в Австралии. Это как-то обуславливает ваши творческие интересы?

– Да, в какой-то мере. Можно сказать, что из-за приезда в Австралию у меня появился новый интерес – история русской литературы пятого континента. Дело в том, что этим очень мало кто систематично занимался – а между тем в Австралии были и замечательные прозаики, и поэты, да и просто пишущие люди с удивительной судьбой: Константин Бальмонт, Борис Нарциссов и невероятно противоречивый и яркий человек Сергей Алымов, и многие другие... Лично мне очень интересно открывать этот неизвестный пласт.

2. Расскажите о вашей литературной деятельности. О журналах, которые вы издаете, о литературных конференциях и форумах, где вы всегда желанная участница.

– Прежде всего, я – главный редактор квартального международного издания «Интеллигент. Санкт-Петербург». Мы публикуем современную силлабо-тоническую поэзию и короткую прозу. Среди наших авторов – Ефим Бершин, Игорь Губерман, Владимир Алейников, Кирилл Ковальджи и многие другие замечательные писатели. Мы очень рады, что за три года существования нашего издания отбор материала заметно ужесточился, что, конечно же, повышает ка-

чество издания. Кроме того, в рубрике «Гость номера» мы регулярно беседуем с интересными людьми, оставившими след в литературе или формирующие современный литературный процесс. Например, у нас были опубликованы беседы с главными редакторами ведущих толстых журналов: Андреем Василевским из «Нового мира», Андреем Грицманом из «Интерпоэзии», Евгением Степановым из «Детей Ра» и ряда других журналов. Мы планируем продолжать такие беседы, чтобы помочь нашим читателям – да и нам самим – разобраться в сегодняшнем литературном мире.

Что же касается литературных форумов и конференций, то туда я езжу не столько как редактор (хотя, конечно, мы всегда ищем новые имена, и разные литературные события тоже помогают нам их найти), сколько как автор. За последние несколько лет я побывала на очень разных событиях в разных точках планеты – от «Форума молодых писателей в Липках», регулярно проходящего в России, в Подмосковье, до ежегодного фестиваля журнала «Интерпоэзия» в Нью-Йорке.

3. То, что вы много ездите по всему миру, с чем связано? Это стремление к познанию мира, или потребность общения с людьми, которые занимаются литературой? Вы родились на Украине, где люди очень общительны и искренни. Сейчас вы живете в большом мегаполисе, а общения очень не хватает. Может быть, ваш страннический образ жизни своего рода компенсация той жизни, которую вы оставили на родине?

– Скорее всего, мои поездки просто связаны с характером и немного с прихотями судьбы. Все началось еще в школе, когда я случайно выиграла конкурс на годовое обучение в Штатах. Когда человеку в 17 лет приходится отправляться совершенно одному на другой конец света на целый год, как в «черную дыру», то к дальнейшим передвижениям уже относишься с легкостью. Живя в Москве и потом, учась и работая в Оксфорде и Лондоне, я потихоньку «осваивала» Европу; впоследствии, работая на Востоке, и теперь, живя в Австралии, я тоже стараюсь исследовать близлежащие страны. В свои 37 лет я побывала уже в 57 странах.

Кроме того, во многие страны хочется вернуться: теперь в самых разных точках планеты живут дорогие мне люди, хотя, казалось бы, у нас всех очень разные жизни, разное прошлое, разные языки и культуры. Раз в год я обязательно стараюсь навестить своих друзей на Украине, а два коренных американца уже много лет гордо

представляют меня всем как свою дочку, хотя формально на это нет никаких оснований. И разные точки на земном шаре, будь то Генуя, Цюрих или Сингапур, вдруг начинают излучать тепло потому, что для меня они – логическое продолжение очень любимых мною друзей.

4. Я внимательно прочитал ваш последний сборник «Поэт эпохи динозавров» и понял, что вас волнуют не только проблемы того края, откуда вы родом, или той страны, где вы сейчас живете. Вас интересует проблемы всего мира. Диапазон тематики ваших стихов очень широк. Об этом свидетельствуют названия ваших стихов: «Моя Одиссея», «Дубай», «С острова под Южным Крестом», «Письма с Мертвого моря», «Последний султан Занзибара» и т.д. Вы в каком-то смысле становитесь поэтом всех континентов, то есть поэтом планеты. Как вы прокомментировали бы это?

– Наверное, я просто человек, для которого во многом стерлись границы. Например, мне предлагают поехать поработать куда-нибудь в Кению или в Индонезию – и я с огромным удовольствием немедленно туда еду; то, что там совсем другая культура, образ жизни, меня не только не останавливает, а наоборот, привлекает. Я стараюсь провести в таких местах побольше времени, общаться с местными, а не с приезжими, ходить пешком или ездить на велосипеде и даже посещать местные театры. Когда я работала на Востоке, то прошла почти все каньоны султаната Оман, а о том, что это потрясающее, захватывающее дух природное сокровище, знает очень немного людей, даже из местных.

Просто у меня уже давно возникло чувство, что Земля – это мой мир, без всяких границ. И когда начинаешь много ездить, то расстояния сокращаются и уже не пугают. Мне очень интересно, как живут другие люди, как живут прочие обитатели земли. Я люблю сидеть в кафе и наблюдать за прохожими, или же могу часами смотреть, как купаются слоны, как живут колонии каких-нибудь дасси, или как леопард сидит на дереве и ждет свою добычу. В животном мире столько интриг, страстей, иерархий – это тоже ужасно занятно, лучше любого телесериала.

5. Расскажите немного о литературе Австралии.

– В Австралии, как мы уже говорили, я занимаюсь, в основном, русскоязычными авторами. Думаю, что те, кого интересует австралийская литература на английском языке, уже знают и довольно известных авторов – Питера Кэри, нобелевского лауреата Патрика

Уайта, поэта Генри Лоусона, и сравнительно недавно появившиеся имена – например, Аравинда Адигу, чей «Белый тигр» мне очень понравился.

А вот русской литературой Австралии серьезно очень мало кто занимался. Поэтому, наверное, лучше рассказать о ней. Насколько мне удалось установить, скорее всего, «русская литература Австралии» начинается с 1911 – 1912 года, когда на материк приехало сразу несколько интересных писателей: Константин Бальмонт, Александр Усов (Чеглок), Сергей Алымов. Правда, надолго в Австралии из этих троих авторов остался только последний, но зато и Бальмонт, и Чеглок, наверное, впервые отразили в литературе настоящую, невымышленную Австралию, честно говоря, их разочаровавшую:

*Нет Австралии тех детских наших дней,
Вся сгорела между дымов и огней.*

Такие строки напишет Бальмонт в стихотворении «Черный лебедь». Впоследствии появятся очень разные авторы, описывающие пятый континент и с любовью, и с ужасом... На портале «Русская литература Австралии» при старейшей русскоязычной газете континента «Единение» можно прочитать работы самых интересных авторов за последние сто лет. Читателей, которым интересно узнать больше о русской литературе Австралии, можно отослать к ряду моих статей на эту тему: они были опубликованы и в «Литературной газете», и, наверное, самая полная статья – в альманахе «Белый ворон». А наше издание «Интеллигент. Санкт-Петербург» посвятило этой теме целый номер в 2012 году, когда мы отмечали столетие русской литературы континента, конечно, понимая всю условность этой даты.

6. Что вы знаете об узбекской литературе и о русскоязычной литературе в Узбекистане? Как вы оцениваете нашу литературу?

– Мое знакомство с писателями Узбекистана началось почти случайно: мне очень понравилась проза Исажона Султона, которую я впервые прочла в чикагском журнале «Лексикон». Но, в основном, авторов из Узбекистана я для себя открывала, когда уже стала собираться к вам в гости. Мне было очень интересно познакомиться и с узбекскими писателями, и с русскоязычными авторами, очень разноплановыми и яркими. Например, не могу не сказать о замечательной прозе и стихах Баха Ахмедова, мне также очень понравились

ваши рассказы, прекрасно переведенные на русский язык Саодат Камиловой – это не дань вежливости, а лишь говоря о моем впечатлении о прочитанном.

Впоследствии мое знакомство с узбекской литературой в переводе Саодат продолжилось: она привезла книгу рассказов узбекских прозаиков для обсуждения на Форуме молодых писателей в подмосковных Липках.

Теперь я знаю, что это знакомство будет продолжаться, поскольку каждый раз, знакомясь с литературой Узбекистана, я получала большое удовольствие. И судьба продолжает меня знакомит со все новыми интересными авторами, живущими или родившимися в вашей стране.

7. Мир меняется, меняется и взгляд на мир. Естественно, что литература тоже явление динамичное. Чем отличается литература прошлого столетия от литературы сегодняшней, на ваш взгляд? И как поэт, и писатель, и как человек, который много ездит по всему миру, скажите, что ждет литературу завтра, каковы ваши прогнозы? Хочу напомнить, в начале 90-х годов у нас, в литературных кругах Узбекистана, был поднят вопрос – «Умирает ли литература?» Конечно, сразу же с пафосом ответили, что пока человечество существует, литература тоже будет жить! А если отказаться от пафоса?

– По-моему, она будет жить и без пафоса. Как мне кажется, сейчас очень сильно меняется «инфраструктура»: читателям не совсем понятно, где искать интересных им писателей. И поэтому у многих создается впечатление, что сильных писателей сейчас нет или почти нет. Но они есть, просто каждому читателю приходится больше усилий тратить на поиски.

Наверное, в новом веке появится просто другая система публикаций, вернее, даже не публикаций, а «рекомендательная система». Понимаете, раньше, когда напечатать книгу или журнал было технически сложно, публикация уже служила рекомендацией. И таких публикаций было, в общем-то, не так уж много, за ними можно было следить – и находить подходящих вам авторов.

А сейчас любой клуб, любое собрание людей, любой отдельный человек может, по идее, опубликовать все, что угодно: и на бумаге, и в сети. Это касается и книг, и журналов. Поэтому сейчас таких «рекомендаций» слишком много, чтобы за всем успевать следить. Более того, сомнительной стала искренность, ценность этих реко-

мендаций: опубликован ли автор потому, что его очень интересно читать, или потому, что он принадлежит к какому-то клубу, междусобойчику?

Хотя, конечно, ценность рекомендаций была всегда под вопросом: и в прошлом многие замечательные авторы публиковались мало или не публиковались вообще, то же касалось и отдельных книг, сейчас считающихся классикой. Здесь мне даже не нужно перечислять имен, они слишком хорошо известны: от ни разу не опубликованных при жизни стихов Павла Когана – до романа «Доктор Живаго»...

8. Сегодня никто не сомневается, что литература и искусство сближают народы, независимо от расы, национальности и религиозного вероисповедания. Дни рождения Навои, Шекспира или Пушкина отмечаются как литературный праздник во многих странах мира. Значит, литература объединяет народы. Но, к большому сожалению, в нынешнем мире не очень доброжелательны к серьезной литературе. Та литература, которую мы знаем и любим, теряет свои позиции. Как вы думаете, как писатель, побывавший во многих странах, как можно разрешить эти наболевшие проблемы в пользу серьезной литературы? И что необходимо для более активного взаимодействия литератур разных стран и более активного взаимосотрудничества писателей?

– Вы знаете, возможно, мы стали слишком «серьезными». Конечно, большой пласт классической литературы – литература не развлекательная... Но из перечисленных вами авторов – Шекспир-то как раз писал «для толпы», для развлечения, для ярких сцен, которые соберут народ и увеличат кассовые сборы театра. Да и у Александра Сергеевича множество вещей озорных, на особую серьезность и пафосность не претендующих.

А что касается «потерь позиций» литературы... У того же Александра Сергеевича есть одна очень мною любимая вещь, «Опровержение на критики и замечания на собственные сочинения» – остроумная, занятая и поучительная статья. Очень рекомендую всем любителям литературы – и особенно людям пишущим – полюбопытствовать. Так вот, там он говорит: «В отношении стихотворений число требователей ограничено. Оно состоит из тех же лиц, которые платят по 5 рублей за место в театре». А теперь давайте представим себе, сколько во времена Пушкина было мест в театре. Поэтому, наверное, стоит признать, что число истинных любителей и ценителей серьез-

ной литературы никогда не было особо большим. Как говорится все в той же статье: «Басни (как и романы) читает и литератор, и купец, и светский человек, и дама, и горничная, и дети. Но стихотворение лирическое читают только любители поэзии. А много ли их?»

Что же касается взаимодействия литератур разных стран, конечно, нужны хорошие переводчики, а еще – разумные законы авторских прав. Дело в том, что и я, и мои друзья уже неоднократно сталкивались с тем, что опубликовать переводы отличных зарубежных авторов очень трудно, если те умерли только недавно, и их правами теперь заведует какое-нибудь агентство. Такие агентства, как правило, интересуют только доход от публикаций, без учета того, что сами переводчики за подобные публикации часто ничего не получают. Продвижение же автора среди русских читателей в такой ситуации, как правило, агентства не интересуют совершенно. Выходит, что нужно или договариваться с живыми авторами, которые, надо сказать, вполне понимая относятся к ситуации, по крайней мере, исходя из моего опыта, или же переводить авторов, умерших более 75 лет назад, то есть тех, чьи работы уже свободны от копирайта. Что, конечно, не сильно способствует взаимодействию культур и взаимопроникновению именно некоммерческой литературы в настоящем, на том начальном этапе, когда только начинают выкристаллизовываться имена появляющихся классиков некоммерческой литературы, в первую очередь, стихов.

9. Во время нашей беседы, когда я привел высказывание пророка Мухаммеда о том, что человек, который знает один язык – это один человек, человек, который знает два языка – это два человека, вам оно понравилось и вы записали его в свой блокнот. Сколько же человек живет в вас? Вы не знали, что в вас живет несколько человек?

– У меня возникало это чувство, и когда я прислушивалась к себе и к моим друзьям, многие из которых тоже говорят на нескольких языках. Помню, когда, живя в Америке, я впервые по-настоящему заговорила по-английски, то есть, не переводя слова и предложения с русского, а просто погружаясь в этот язык и думая его категориями, то у меня даже возник небольшой рассказ об этом погружении – и там была фраза «меня становится две». Наверное, именно поэтому приведенное вами высказывание так сильно меня зацепило, так сильно понравилось: это формулировка того, что я уже понимала и чувствовала, но так хорошо не могла сказать. Так что спасибо вам за эту находку!

Что же касается «количества людей», то, как мне кажется, тут все-таки многое зависит от уровня языка. Два человека во мне живут точно: русскоязычный и англоязычный, и я подозреваю, что италияязычный тоже, хотя практики и «простора для выражения» этому последнему сейчас достается, увы, не так много. Будем считать, два с половиной человека!

10. В октябре этого года вы побывали в Узбекистане. Посетили Бухару, Самарканд, Ташкент. Поделитесь, пожалуйста, своими впечатлениями.

– Я должна абсолютно искренне сказать, что в Узбекистан я просто влюбилась – и теперь мне очень хочется сюда вернуться. У меня появилась еще одна точка на карте, начавшая излучать для меня тепло, переставшая просто быть каким-то абстрактным географическим названием. Во-первых, здесь я встретила невероятно радушных, светлых и мудрых людей; наверное, встреченных мною здесь замечательных людей объединяет «солнечность», на каком бы языке они не говорили.

И, конечно, здесь невероятно древняя, интересная культура. Больше всего меня поразила Бухара, ее древность, сохранившийся дух другой жизни, другого мира, даже другой цивилизации. Очень красив Самарканд, очень зеленый и чистый Ташкент. Каждое место оставило свое теплое впечатление – а сколько еще мест в Узбекистане, в которых я на этот раз не успела побывать!

11. Ваши пожелания нашим читателям...

– У вас замечательные читатели: в зале музея Есенина, выступая перед ташкентскими слушателями, я видела перед собой понимающих, умных, отзывчивых и чувствующих людей. К такой аудитории хочется возвращаться, и приятно, что такие люди есть. Поэтому просто пожелаю вашим читателям не утратить этот дар – чувствовать поэзию, ценить литературу, любить прекрасное, на каком бы языке они не говорили. И еще раз – большое спасибо за гостеприимство, радушие и теплоту, которые я нашла в этой замечательной стране.

2013

VII БЎЛИМ: ЎЗБЕК АДАБИЁТШУНОСЛАРИ

КЕЧАГИ МЕРОСНИНГ БУГУНГИ ҚАДРИ

(Профессор О.Шарафиддинов мероси ҳақида икки оғиз сўз)

«Мунаққиднинг ўзи ким?» деган саволни беради ўз адабий-танқидий мақолаларида устоз Озод ака. Яна уни ўрганилаётган асарнинг 20-30 ва 50 йилдан кейин яшаб қолиш-қолмаслиги доимо безовта қилган. Адабиётнинг халқ ҳаёти билан қанчалик жипс боғланиб-боғланмаганлиги масаласи ҳам олимни ўйлатиб келган.

Озод Шарафиддинов қолдирган адабий-танқидий меросни жиддий бир нигоҳ билан қайта кўриб чиқиш натижасида шундай хулосага келдимки, олим бугунги ёш издошларининг ҳавасини келтирадиган даражада ўз ишини - адабиётни севган. Шеърятга бўлган муҳаббати эса алоҳида бўлган.

80-йилларнинг ўрталари ва 90-йилларнинг бошларида жамиятимизда рўй берган мислсиз ўзгаришлар оқибатида, айниқса, XX аср қадриятларининг бошдан-охир қайта кўриб чиқилганини ёки шунга уриниш бўлганини яхши эслаймиз. Ана шу кезларда жуда яхши тамойилларни дастаклаш қаторида тоғарадаги сувга қўшиб ичидаги болани тўкиб юбориш кайфияти ҳам ҳукм сурганлигини бугун инкор этмаймиз. Ҳатто Озод аканинг ўзи 89-90-йилларда миллий университетда берган дарсларида совет даврида ёзган ўз адабий-танқидий мақолалари мафкурабозлик руҳида эканлигини айтиб, энди улар тамомила яроқсиз ҳолга келганини бот-бот такрорлар эди. Мунаққиднинг юқоридаги фикрларига ўша пайтда заррача эътирозимиз бўлмаган. Қайтага, унинг тантилигига тан берган ҳолда, (ахир, бир олимнинг бутун онгли ҳаёти давомида ёзган китобларидан бир-данига ва бутунлай воз кечиши, уларнинг ёлғон дея эълон қилиши ҳазил эмас!) фикрларини иккала қўлимизни баланд кўтарганча қўллаб-қувватлаганмиз. Хўш, бугун ўша воқеалардан кейин қарийб 20 йилча вақт ўтибди. Озод Шарафиддинов ва унинг авлоди қолдирган китобларни бир-бир варақлайман, мушоҳада қиламан. Тўғри, уларда санъат ва адабиётга ҳукмрон мафкуранинг талабларидан келиб

чикиб ёндошиш бор. Аслида, бундай тенденция ҳамма замонларда ҳам озми-кўпми яшаган ва бундан кейин ҳам яшаб қоладиганга ўхшайди. Бу - бошқа масала. О. Шарафиддинов ва унинг авлоди истиқлолгача ёзиб қолдирган адабий-танқидий мақолаларига келсак, уларнинг гегемон сиёсий мафкурага боғлиқ жиҳатларидан кўз юммаган ҳолда таъкидлаб айтишни истардим: улар олим таъкидлаганидек бутунлай яроқсиз эмас, асло! Албатта, ҳаммаси ҳам кўзга суртиб ўқилмаслиги мумкин, лекин XX аср инсонининг ўй-фикрлари ва кайфиятини ифодалаган бадиий асарларга ўз даврининг адабий танқидий баҳоси сифатида ҳамиша қадр-қийматга эга эканлиги ҳақиқат.

Озод Шарафиддиновнинг «Замон, қалб, поэзияси»сидан тортиб то умрининг сўнгги йилларида чоп этилган «Ижодни англаш бахти» деб номланган китобигача – ҳамма-ҳаммасида адабиётга инсон ҳаётининг ажралмас бир қисми сифатида қараганининг гувоҳи бўламиз. Ҳатто 90-йилларда кўтарилган ва адабиётчи зиёлиларнинг тилида дoston бўлган масала – адабиётнинг ўлиб ё қолиши баҳсига мунаққид 10-15 йил бурун киришганлигини 1981 йилда нашр этилган «Адабиёт-ҳаёт дарслиги» номли рисоласидан билиб оламиз. Таъбир жоиз бўлса айтар эдимки, ушбу мўъжаз рисола адабиётнинг ҳимояси учун битилган эди. «...Жаҳон адабиётининг энг яхши намуналари, биринчи навбатда, бизнинг виждонимизни ҳаракатга келтиради, уни тинимсиз уйғоқ бўлишга ундайди, ҳаётдаги ҳар бир қадимимизни виждон амри билан мослаштириб босишга одатлантиради. Бунга у биздаги адолат ва ҳақиқат туйғусини ўткирлаштириш йўли билан, қалбимизда оламдаги жамики яхши, эзгу нарсаларга шафқат алангасини гуриллатиш билан эришади», деб ёзади мунаққид.

Умуман олганда, олимнинг адабиётнинг инсон ва жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти борасида куйиниб ёзган кўплаб салмоқли фикрлари яшаб қолади, дея ўйлайман. Чунки О.Шарафиддинов танқидчи сифатида ўз даврининг ўқ томирига кўлини қўйиб яшаган олимдир. Бинобарин, Чўлпон, Ғ.Ғулом, Ойбек, Ҳ.Олимжон, Миртемир, Т.Тўла, Зулфия, Э.Воҳидов, А.Орипов, Ҳ.Азиз, Ш.Раҳмон каби ўнлаб шоирларнинг шеърларида акс этган энг устивор жиҳатлар устида фикр юритади, уларни шарҳлайди, таҳлил қилади. Мунаққиднинг «Замон, қалб, поэзия», «Ўзаллик излаб», «Ҳақиқатга садоқат», «Истеъдод жилолари», «Биринчи мўъжиза», «Адабий этюдлар», «Ижодни англаш бахти» каби китобларининг такрор мутолааси шуни кўрсатмоқдаки, олим ўз даврининг деярли асосий адабий-бадиий ҳодисаларига ўз муносабатини билдирган. Муносабатки, самимият ва хайрихоҳлик билан суғорилган. Албатта, бугунги адабиётшуносликнинг эстетик талаблари баландлигидан туриб, юқоридаги китоб-

лардаги деярли ҳамма мақолалар билан баҳслашиш мумкин. Аммо эътиборга молик нарсашуки, мунаққид ўз даври билан ҳамоҳанг нафас олган, унинг қувончидан қувониб, оғриқларига ҳамдард бўлган. Танқидчининг муқаддас вазифаларидан бири шундир эмасми?..

Энди бугунги кунимизга қайтайлик-да, ўйлаб кўрайлик: шу кеча-кундузда ёши 40 ва 50 орасида бўлган қайси забардаст танқидчи борки, унинг адабий-танқидий ишларида ҳозирги давр моҳиятини акс эттирган барча асосий адабий ҳодисалар қамраб олинган бўлсин! Ахир, чинакам мунаққиднинг, одил олимнинг бирламчи вазифаси ўз даври билан ҳамнафас бўлишда эмасми? Ўз даври билан ҳамнафас бўлиш дегани шу даврнинг асосий хусусиятларини ўзида акс эттирган бадиият дурдоналарини баҳоли қудрат таҳлилу тавсиф этишда кўринмайдими?.. Эҳтимол, масала моҳиятини теран англагани боис ҳам О.Шарафиддинов «Мунаққиднинг ўзи ким? Унинг вазифаси, жамиятдаги ўрни нималардан иборат?» деганга ўхшаш саволларни бот-бот ўз олдига қўндаланг қилиб қўйгандир.

«Замон – қалб – поэзия» деб номланган ва тўртта фаслдан иборат каттагина мақоласи олимнинг шеърини англаш йўлидаги жиддий тадқиқоти деса бўлади. Мақоланинг асосий руҳида мафкуравий кўзойнак тақиб олган тадқиқотчининг бўйи баста кўриниб турса-да, барибир, мунаққид поэзиянинг табиатидаги устивор унсурларни таъкидлаб айтишнинг уддасидан чиққан. Ўз вақтининг Ғ. Ғуллом, Шухрат, Уйғун, Назармат, Шукрулло, Мирмуҳсин, М. Бобоев каби номдор шоирлари шеърларидаги ютуқлари билан биргаликда жиддий нуқсонлари (схематизм, иллюстрачилик)ни рўйи-рост кўрсатиб берган. Мунаққид Уйғуннинг «Олтин куз», «Ўзалдир пахтазор» деб номланган шеърини тўлиқ келтиради ва «Шеърми шу асар?» дея савол қўйиб, ўзи жавоб беради: «Ҳа, шеър... Негаки, уни назмда таҳрибали одам ёзгани сезилиб турипти: вазни пишиқ, қофиялари оҳангдор, ҳамма нарсашу ўз ўрнида, ҳатто дурустгина поэтик тасвир ҳам бор («Сонсиз зумрад тобоқда товланади беҳисоб кумуш»). Аммо поэзия борми унда?..»

Олим шеърни таҳлил қилади ва қуйидаги хулосага келади: «Кўриниб турибдики, шеърда бирон янги, чуқур фикр, пахтакор меҳнати ҳақида шоир Уйғундан бошқа ҳеч ким айтиши мумкин бўлмаган гап йўқ. Биз пахтанинг аҳамияти ҳақида, пахта меҳнат билан битиши ҳақида маълумот олдик, холос. Бироқ бу гапни шу шеърни ўқимасдан аввал ҳам яхши билардик-ку!..»

Мирмуҳсиннинг «Ўзбекистон» шеърини таҳлил қила туриб, мунаққид янаям муросасиз бўлади: Шеърда акс этган фикрни назарда тутиб, «тўғри фикр, аммо шу фикрни айтиш учун фақат қофиялаш

илмига эга бўлиш шартми? Бу фикр ҳам бизга аввалдан маълум эди-ку! Нега уни шеър тусида биз ўқишимиз керагу, ўзимиз билган гапни айтган одамни шоир деб улуғлашимиз лозим?» Кўриниб турибдики, О. Шарафиддинов танқидчи деган номни шунчаки кўтариб юрмаган. Шеърга қофия ва туроқларнинг симметрик йиғимидан ўзга нарса деб қараманган ёки қарашнинг уддасидан чиқа олманган назмбозларнинг машқларидаги нуқсонларни аёвсиз фош қилган. Кези келганда айтиш жоизки, мунаққид ҳақ сўзни айтишда жуда жасоратли бўлган. Ғафур Ғуломдек доврўғдор, аллома шоирнинг бир шеърдан тўрт қатор келтиради ва «Бу гап ҳам ўзимга маълум эди. Шунинг учун шоир меҳнати менинг билимимга ҳам, завқимга ҳам катта янгилик қўшолмади» деб ёзади 1962 йилда. Диққатга сазовор томони шундаки, мазкур бандда пролетар дохийси Ленин улуғланган эди. Ғ.Ғулом шеърларининг ютуқ ва камчиликлари ҳақида, айниқса, В.Ленин тўғрисида бугун ҳар ким ўз кўнглидаги гапини айта олади. Бироқ ўтган асрнинг 60-йилларининг аввалида бунга жазм этиш учун мунаққидга энг камида Озод аканинг юрагида ёнган жасоратдан бир учкун даркор эди. Гарчанд, олим Ленин ҳақида лом-мим демаган эса-да, «дохий» шарафланган шеърнинг аслида шеър эмаслигини жудаям тушунарли қилиб ўқувчининг қулоғига етказиб қўйганлигининг ўзи катта гап.

Мунаққид шеърнинг чинакам бадий санъат намунаси бўлиши учун унга образлиқнинг сув билан ҳаводек зарурлиги борасида кўп тўхтаydi. Ҳатто энг муҳим мавзуларда (Ватан, меҳнат, партия, тинчлик кабиларни олим «Муҳим темалар» деб билган) ёзганда ҳам шеърятнинг асосий талабини ёддан чиқармасликка ундаydi. «Муҳим темаларда ёзганда ҳам, поэзиянинг асосий талаби – образли фикрлаш, теманинг янги томонларини топиш, изланиш туфайли кашфиёт яратиш талаби ўз кучини сақлаб қолади», деб ёзади у.

Озод ака ўз Ватанини, халқини чин юракдан севган, бу заминда туғилиб ўсган, вояга етган ижодкорларнинг муваффақиятидан росмана қувона билган, улардан фахрлана олган бағри кенг олим эди. Юқорида Ғ.Ғулом шеъриятидаги камчиликни кўрсатаётганда қанчалик мурасасиз бўлган олим «Халқ бахтининг оташин куйчиси» деб номланган мақоласида худди ўша шоирнинг борлигидан тенгсиз бахтиёр кишига айланади: «Замонлар ўтиб, келажакда жаҳон поэзиясининг тарихи яратиладиган бўлса, унинг XX аср шеъриятига бағишланган бобида Федерико Гарсия Лорка, Пабло Неруда, Нозим Ҳикмат каби машҳур номлар қаторида ўзбек шоири Ғафур Ғуломнинг номи ҳам муқаррар ўрин олади».

Мақолани ёзяману негадир менинг – тадқиқотчининг мулоҳазаларидан кўра мунаққид О.Шарафиддиновдан келтирилган иқти-

бослар кўпайиб кетаётгандек ва бу ҳол адабий-танқидий руҳдаги ҳар қандай мақола учун унчалик ижобий ҳол эмаслиги устида ўйлаб қолдим. Лекин бошқа томондан айтиб кўриш керак, олимнинг ишлари бугун ҳам яшай олишини исбот қилаётгандек туюлган. Мен О.Шарафиддиновнинг бир шоғирди, издоши сифатида у ёзиб қолдирган ўнлаб китоблар бағрида олимнинг уриб турган тирик юрагини ҳис қиламан. Назаримда, муҳими ҳам шу. Унинг тарих саҳнасида тушиб қолган мафкурага чин дилдан ишонгани эса бугунги ёш адабиётшунос олимлар учун ибрат бўлгулик тажрибадир.

Мунаққид яна «Шоир қандай бўлиши керак?» деган саволни қўяди. Унингча, шоир, энг аввало, халқ ҳаётини яхши билиши, руҳан-маънан ўз миллатига тегишли бўлиши, «халқ қалбининг таржимони»га айланиши керак. Ўз тарихидан, маънавий ўзагидан узилган, халқнинг қайнаб турган ҳаётидан кўз юмиб, гул ва булбулнинг тараннум этаётган шоирларни ёқламайди олим. Ғ.Ғулом ижоди ана шу тамойилнинг томонан акси ўлароқ майдонга келганини бот-бот тақдорлайди. Мунаққид яна академик шоир феноменини вужудга келтирган асосий омилларни аниқ ва лўнда ифодалайди: Шарқ мумтоз адабиёти, халқ ижоди ва рус адабиёти Ғ.Ғулом шеърини сув ичган булоқлардир, дейди. «Миллийлик Ғ.Ғулом поэзиясининг либоси ёхуд беағи эмас, балки шеърнинг ички мазмунидан табиий равишда келиб чиқадиган хусусиятдир», деб ёзганда олим поэзиянинг жуда муҳим бир томонига эътибор қилган. Чунки биз кўпинча миллийликни, образли қилиб айтганда, тўн ва дўппида кўраемиз. О.Шарафиддинов асл миллийлик ҳар доим ҳам либос ва безакларда бўлмай, ботиний мазмунда эканлигини таъкидлайди. Энди куйидаги иқтибосга эътибор қилинг: «Ғ.Ғуломнинг поэзияси тарихидаги энг буюк хизматларидан бири – халқчиллик ва ҳаётчиликнинг чексиз имкониятларини, шеърини кўз илғамас уфқлар очиш қудратига эгаллигини, даврнинг энг илғор, энг юксак, энг гуманистик ғояларини китобхонга тез ва осон етиб борадиган тарзда ифодалаш воситаси эканини ўз ижодий практикаси билан исбот қилиб берганидир». Назаримда, Ғ.Ғуломдек улў ўзбек шоири қолдирган шеърини мероснинг энг характерли жиҳатларини биргина шу жумла бағрига сиғдириш учун олим шоир босиб ўтган йўллардан маънан юрган, худди шу йўлларда унга ҳаёлан, фикран йўлдош бўлган бўлмоғи керак.

О.Шарафиддиновнинг 60-йиллар авлоди шоирлари – Э.Воҳидов, А.Орипов, О.Матчон ижодларига бағишланган «Изланиш йўлларида», «Шеърини – қалб ёлқини», «Ҳаққуш ҳикматлари», 70-йиллар авлоди шеърининг таҳлилига бағишланган «Йўл бошида», «Шеър кўп, аммо шоир-чи?» каби мақолаларида акс этган кўпгина

мулоҳазалари ўзининг адабий-танқидий ва мантикий юкига кўра бугун ҳам ўз қийматини йўқотган эмас. Номлари саналган ишларда мунаққид ўзбек шеъриятида юз бераётган улкан ўзгаришлар табиатини ҳис қилишга, англашга ва шунга кўра эврилишлар моҳиятини тушуниш ҳам тушунтиришга уринган. Бу жиҳатдан олимнинг Ғ.Ғулом каби забардаст шоирлардан бири – А.Ориповнинг шеърий ижодига бағишланган «Шеърят – қалб ёлқини» дейилган мақоласи диққатга сазовор. «Ҳаёт билан ҳамнафас» деб номланган тўпلامдан жой олган мазкур мақола, ўйлашимча, бугунги адабиётшунослик тараққиётининг анча юксак поғонасида турган тадқиқотчилар учун ҳам ўзига хос маёқ вазифасини ўтай олади. Вақт топсангиз, эринмасангиз, менинг қораламаларимни шу ерда бир пасга ёпиб, домланинг шу китобидаги мақоласига кўз югуртириб чиқинг-да. Бир қарашда, қолдирган адабий-танқидий меросида андак саёзлик кўринадиган олимнинг теран шеърят билан юзма-юз келгандаги ҳолига бир назар ташланг: «Чинакам шоир, одатда, улкан қалб эгаси бўлади. Унинг қалби оламнинг барча тўфонлари ва осойишталигини, барча ранглари ва жилоларини ўзига жо этади. Курранинг ҳар силқиниши, заминнинг ҳар зилзиласи бу қалбда битмас излар қолдиради. Шоир қалбининг уришида ҳаётдаги жамики оҳанглар ва куйларнинг ҳайқириқ ва нидоларининг акс садосини эшитмоқ мумкин. Инсон бахти учун қайғуриш, ҳақиқат ва адолат, виждон ва диёнатга даъват, ёвузлик ва ёмонликни маҳв этиб, эзгулик ва олийжаноблик тантанасига кўмаклашиш иштиёқи чинакам шоир қалбида шундай зўр дардга айланадики, бу дард бамисоли сўнишни билмайдиган оташин ёлқиндай шоирни ҳаловатдан, фароғатдан, лоқайдликдан маҳрум қилади. Шеърят – шу муқаддас ёлқиннинг ифодаси».

Мунаққид учун шеърят яна «Инсон руҳининг олий ижоди» дир. У гарчанд «А.Орипов янги ўзбек шеърятини яратгани йўқ. У шеър тузилишини ислоҳ қилмади, аксинча, унинг ҳамма шеъри традицион вазнлар асосида туғилган. У поэтик тафаккурнинг янги қонуниятларини ҳам кашф этгани йўқ», деб ёзса ҳам, барибир, абдулла ориповларнинг ўзбек назми тараққиётидаги улугъ хизматини беҳато кўра олади: «Чинакам шоир доимо адабиётга шеърятнинг янгича талқинини олиб келади ва бунда замоннинг эстетик эҳтиёжлари ифодаланади. Шеърят вазифаларини янгича тушуниш, шоирнинг жамият ҳаётидаги ўрнини янгича талқин қилиш Абдулла Орипов учун ҳам характерли». Дарҳақиқат, А.Орипов, Э.Воҳидов, Р.Парфи, О.Матчон каби шоирлар гарчи шеър тузилишида катта – оламшумул ўзгаришлар қилмаган эса-да, мавжуд шеър шаклларида ўлмас асарлар ёза билишди. Чўлпон, Фитрат, Усмон Носирдан кейин,

Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжоннинг 30-йиллардаги ҳукмрон мафкурадан холи, бадиий баркамол шеърларидан, уруш йилларида бармоқ билан санарли даражада оз ёзилган яхши ашъордан кейин то 60-йилларнинг ўрталаригача хувиллаб ётган назмимиз ана шундай шоирларнинг адабиётимиз майдонига кириб келиши билан ўз қаддини тиклади. Бу нарса танқидчи қалбини ҳам тугёнга келтирди. Адабий-танқидий мақолаларининг юки оғирлашди, инсонни таҳлил қилиш тамойилида теранлашиш бўлди. Шулар ҳақида ўйлаганда бир фикр ҳаёлимдан кетмай қолди: Агар мамлакатда Сталиннинг ўлими (1953 й.) дан кейин эсиб қолган илиқлик шабадалари мунаққиднинг олим бўлиб шаклланиш даврига тўғри келганда нима бўларди?.. Тушунаман, ўтмишга бундай қараб бўлмайди. Чунки бу йўлнинг на боши бор, на адоғи. Юқоридаги саволни ўртага ташлашимнинг боиси шуки, 60-йилларда бутун Иттифоқ адабиётида, жумладан, ўзбек шеъриятида юзага келган улкан ўзгаришлар мунаққиднинг таҳлил принципига ҳам жиддий таъсир қилди. Яхши асарларни ўрганар экан, олимнинг нафақат илмий, балки одамийлик қиёфаси ҳам очила борган. Шу маънода мунаққиднинг олим ва одам бўлиб етилиш палласига тўғри келган ҳаёт ва адабиётдаги конфликтсизлик, турғунлик каби ҳолатлар О.Шарафиддинов (ва унинг авлоди вакиллари) истеъдодига маълум маънода тушов солган каби туюлади менга. Йўқса, нега улар истиқлолдан кейин бошқа сифат ва мазмунда ижод қилдилар, қилмоқдалар. Ҳа, Озод Шарафиддинов ижодини мен икки асосий қисмга бўлиб ўрганган бўлар эдим: 1. Истиқлолгача. 2. Истиқлолдан кейин, дея. Истиқлолгача бўлган ижодида мунаққид ўз руҳига, тафаккурига давр солган кишанлардан халос бўлгани йўқ, албатта. Унинг бутун фикрлаш тарзида ҳукмрон мафкуранинг таъсири шундоқ кўриниб турган бўлса-да, барибир, инсонга инсон дея ёндашишнинг, унинг қалб тўлқинларини ҳаққоний акс эттирган бадиий асарларга хайрихоҳ бўлишнинг, уларни қўллаб қувватлашнинг уддасидан чиқа билган. Шунинг ўзи, ўйлайманки, озод акалар яшаган давр учун ўзига хос жасорат эди.

Озод аканинг 70-йиллар авлоди шеъриятига бўлган меҳри бўлакча эди. Чунки айти авлод вакиллари назмида ифода қилган эстетик қарашлар, назаримда, домланинг ботинида яшириниб ётган мазмунга уйғун келган эди. Ватан, адолат, ҳалоллик каби мавзулар ушбу шоирлар шеърларида ўзгача бир маънавий даражадан туриб ёритилганлиги сир эмас. Яна заминий муаммолар, оддий бир инсоннинг доимий ташвишлари ҳам юксак бадиият билан акс эттирилган эди. Жамият ва инсондаги камчилик ва нуқсонларга бўлган танқидий муносабат санъат даражасида ифодаланганлиги мунаққид бо-

тинини яна бир бор тебратиб ўтганлиги ёзган мақолалари (хусусан, «Йўл бошида») дан маълум. Лекин бир нарсани айтиб ўтмасдан ҳеч иложим бўлмаяпти. Домланинг бутун онгли меҳнат фаолияти, адабиётшунослигимиз, таржимачилигимиз ва умуман, маданиятимизга қўшган ҳиссасига чуқур ҳурмат изҳор қилган ҳолда таъкидлаш лозимки, олимнинг шеърятни баҳолашида у ёки бу масала моҳиятига теран кириб, уни руҳий-маънавий ва филологик таҳлил қилиб, бутун бадиияти тароватини «Мана-у» деб кўрсатишида етарсизлик сезилади. Олим тадқиқотларида адабиётдаги ҳодисаларни тездагина умумлаштиришга, уларнинг негизидан асосан, ижтимоий фикр топишга уриниш етакчилик қилган, дейиш мумкин. Гарчанд шеърятимизда А.Орипов, Э.Воҳидов, Р.Парфи, О.Матчон, Х.Худойбердиева, Ш.Раҳмон, У.Азим, Х.Даврон каби ҳар томонлама пишиқ-пухта шоирлар етишиб чиққан бўлса-да, улар бадииятда етиб борган манзилларга фикран, ҳаёлан улашмоқлик, мазкур шоирлар шеърятни баландлигига чиқиб, улар билан басма-бас ташлашиб, керак бўлса, тафаккур силсилаларида улардан-да юқалиб кетишлар, афсуски, йўқ. Назаримда, бундай ижодий бахт нафақат Озод акага, балки унинг авлоди вакилларига ҳам ўша пайтларда камдан кам ҳолларда насиб бўлган. Афтидан, 60-ва 70-йиллар авлоди яратиб қолдирган шеърятнинг ҳақиқий илмий-филологик, руҳий-маънавий, ижтимоий-сиёсий баҳосини бериш ҳалигача давом этапти.

Истиқлол арафаси ва истиқлолдан кейин эса мунаққид тамомила ўзга бир ижодий кайфият билан яшаб ўтди: Ўзини катта олим, моҳир таржимон ҳисоблаган айрим кишилар бутун бир узун умри давомида қилолмаслиги мумкин бўлган ишни домланинг бир ўзи уddалади. Бу нарса, аввало, олимнинг Чўлпон ва унинг ижодини тушуниш ва тушунтиришга бағишланган илмий-маърифий фаолиятида ўзини яққол намоён этди. Биринчилардан бўлиб олим «Чўлпонни англаш» деган рисола ёзди. Устоз мунаққид улуғ шоирни «Дунёдаги истаган адабиётнинг ифтихори бўлишга арзийдиган, ҳар қандай маданиятли жамиятда Худо ато этган буюк истеъдод эгаси тарзида қабул қилинадиган, «устоз», «муаллим» сифатида эъзозланиши мумкин бўлган Чўлпон...» дея алқайди, уни тарихимиз, маданиятимиз ва шеърятимиз саҳнасидаги ўрнини тўғри белгилашга, уни англашга ҳаракат қилади. Назаримда, биргина мана шу мўъжазгина китобчасини ўқиб туриб, О.Шарафиддиновнинг аслида – ичкарида ким бўлганини, унинг орзу ва армонлари, ўй ва ҳаёллари нималардан иборат эканини, ўтмиши – қисмати қандай кечгани-ю бугун ва эртадан нималар кутаётганини ҳис қилиш мумкин. Олим 90-йиллар, яъни Истиқлол даври ёшларини назарда тутиб ёзади: «Уларнинг та-

факкури бизнинг мияларимизни заҳарлаган мафкуравий оғулардан холи, уларнинг адабиётга ёндашиши, адабиётни тушуниши бизнинг авлодга хос бўлган қолиплардан ташқарида. Энг муҳими эса – уларнинг кўнглида қўрқув туйғуси йўқ, улар ўз асарлари билан кимларгадир хушомад қилиш, кимларнингдир кўнглини олишни ўйламайди, эҳтимол, шунинг учунмикин, мен уларни адабиётшуносликни ўзининг асл изига солиб юборишларига ишонаман...»

Олимнинг эзгу тилаклари рўёбини чин дилдан истаган ҳолда қўшимча қилмоқчи эдимки, устоз, сиз ва сизнинг авлодингиз босиб ўтган, ўтаётган адабий-танқидий йўл ҳам ҳеч қачон изсиз кетмагай, аксинча, зиддият ва қарама-қаршиликларга тўла мазкур йўл сиз умид боғлаган ана ўша истеъдодли ва диёнатли ёшлар учун ўзига хос дастуриламал бўлиб хизмат қилгай. Яна бир тилагим шуки, адабиёт илмидек заҳматли йўлдан юраётган ва бундан кейин юргуси ёшларга сизнинг қалбингиздек ҳароратли, ураётгани, яшаётгани, қувонгани ва изтироб чеккани шундоқ билиниб турадиган оловли юрак соғиниб қоламан. Қолганининг эса фурсат, меҳнат ва тажриба билан келишига ишонаман.

2009 йил

ИНШО

**(Профессор У Норматовнинг
“Ижодкорнинг ҳароратли сўзи” китобига сўнгсўз)**

Кириш

Ўзбек адабий танқиди, унинг бугунги савияси, келажакдаги тақдири устоз адабиётшунос олимни ўйлатади, қаердадир севинтирса, қаердадир ташвишга солади. Аммо танқид ҳақида куюнчаклик билан қанча ёзмасин, барибир, мунаққиднинг нияти эзгу, яъни ўзбек адабий танқиди юксалсин! Адабий жараёндан ортда қолмасин, аксинча, байроқни қўлга олган ҳолда олд сафга ўтиб юрсин. Чунки адабий жараён аввалида эмас, ортида юрган адабий танқид, бу – асл танқид эмас, балки ана шу жараённинг аянчли соясидир. Буни олим нозик англаб, ҳис қилади ва туриб-туриб: “Инсоният ҳали улкан истеъдодлар хизматини муносиб қадрлаш даражасига кўтарилгани йўқ”, дея хитоб қилиб қоладики, бу дардли ҳайқириқнинг бир учи келиб танқидга тегади. Шунда беихтиёр хаёлга америкалик машҳур скрипкачи Жошуа Белл келади. 2009 йилда қуйидагича бир экспе-

римент ўтказилади: жаҳонга машҳур, бир кун олдин "Бостон Симфоник Холл"да берган концертининг билет нархи 100-120 доллар бўлган скрипкачи оддий кийим кийган ҳолда метро бекатида тушиб келади ва тик турган кўйи 3,5 млн. доллар турадиган қимматбаҳо скрипкасида дунёларга донғи кетган мусиқаларини чала бошлайди. Шунда, биласизми, нима ҳол рўй беради: ачинарли, аммо бугунги замонавий дунё ва замондош инсоннинг асл юзини очиб ташлайдиган, уларда яширин фожеани шундоқ кўз ўнгимизда намоён этадиган воқеа содир бўлади. Скрипкачи 45 дақиқа мобайнида мусиқа чалади, лекин уни ҳеч ким танимайди, танимагани майли, шу вақт давомида 6 кишигина хиёл тўхтаб мусиқага қулоқ тутгандек бўлади, аммо соатларига қараб олгач, яна шитоб билан йўлларида давом этади, атиги 20 киши пул беради, машҳур скрипкачи бор-йўғи 32 доллар пул йиғади. Энг қизиғи шуки, мусиқани астойдил эшитаман деган саноклипларнинг бари болалар бўлади. 5 ёшли бир бола ана ўшаларнинг орасида эди, бироқ ишга шошаётган онаси унинг кўлидан тортиб олиб кетади. Яъни катталарнинг ҳаммаси ўз қисматининг, кундалик турмуш ташвишларининг, ҳаёт тарзларининг асири. Уларнинг мусиқа тинглашга мутлақо, ҳа, мутлақо имконлари йўқ. Бас, бошқа пайтлари катта-катта пул бериб ҳам концертига кира олмайдиган скрипкачининг, – шундоқ оёқлари остига келиб текин концерт бериб турганида ҳам оддий одамлар бир муддат тўхтаб, – мусиқасини тинглай олмайдилар. "Демак, оддий бир жойда бўлса, гўзалликни кўрмас, ҳеч ким кутмаган маконда юз берса, санъат асарини эътиборсиз қолдирар эканмиз-да! Қиссадан ҳисса – яна бунга ўхшаш не-не мўъжизаларни ҳар куни, ҳар он назардан соқит қилиб, улардан ғофил ҳолда яшаётган эканмиз?" деган саволни қўйишади клип ижодкорлари.

Худди шундай, бугунги ўзбек адабиётида ҳам юқоридаги ҳолни ёдга соладиган воқеалар анчадан бери бор. Қаршисида тўхтаб тафаккур қиладиган асарлар оз бўлса-да яратилди, яратилаётир. Лекин ўқувчи метродаги одамлар каби бепарво, безътибор. Ҳатто адабий танқид ҳам деярли шундай аҳволда, баъзан эса янада заъфарон ҳолларга тушиб туради у: асосий эътиборни чинакам санъат асарларига қаратиш ўрнига, кўпинча, ўртамиёна қораламалар билан андармон бўлиб умрини ўтказади. Ҳа-ҳа, айнан умрини ўтказади... Чунки ўзлигини умрбоқий асарларга бағишламаган адабий танқид ўша асарлар тарих саҳнасидан тушиши билан кўздан ғойиб бўлади, яъни унутилади. Нафақат бугуннинг, балки ҳамма замонларнинг танқидчиси бу аччиқ ҳақиқат устида жиддий ўйлаб кўрмоғи шарт!..

"Хўш, бу гапларнинг ушбу китоб ва унинг муаллифига нима дахли

бор?" деган ҳақли савол туғилади. Гап шундаки, Умарали Норматов ана ўша скрипкачининг олдида бир зум бўлса-да тўхтаган, тўхтай олган камсонли тингловчи-танқидчиларимиздан! Бундай деяётганимнинг сабаби – агар бугунги адабий жараёни энг кўп ва ҳўп кузатаётган тўртта олим бўлса, ўшаларнинг биттаси, шубҳасиз, Умарали ака ҳисобланади. Бир қарашда осон юмушдек туюладиган жараёни кузатиш иши, аслида, жуда машаққатли, жасорат ва матонат, сабр ва тоқат, нуктадонлик ва адолат туйғусини, бутун бошли умрни, унинг баҳор, ёз, куз ва қиш фаслларини ёдга соладиган ҳамма даврларини бутунича сарфлашни талаб қилувчи, адабиёт илмидаги энг оғир вазифалардан биридир. Адабий жараён бу – у ёки бу даврда яшаётган миллат кайфияти акс этган кўзгу, демакдир. Зеро, ҳақиқий ижодкор ҳам, чинакам олим ҳам ўз даври билан бирга яшайди, яъни даврининг уриб турган томирига ташҳис бармоғини қўйиб, унинг дардига малҳам қидириб тонг оттиради...

Асосий қисм

Таниқли адабиётшунос олим, кўпчилигимизнинг устозимиз, филология фанлари доктори, профессор Умарали Норматовнинг навбатдаги, эндигина сиз азиз ўқувчи танишиб чиққан, тўрт қисмдан иборат "Ижодкорнинг ҳароратли сўзи" номли китоби устоз мунаққиднинг ўзигагина хос бўлган услубда битилган. Ўзига хослик, аввало, олимнинг кўпчилигимиздан, аниқроғи, кўпчилик адабиётшунослардан фарқ қилган ҳолда, адабиётга ҳали-ҳанузгача муқаддас олам сифатида қарашда давом этаётганлиги ва бу қарашларини жўшқинликка йўғрилган муҳаббат, таҳлил ва танқид билан омихта қилганлигида кўзга яққол ташланади.

Одатда, ўз соҳасида энг баланд марраларни забт этган мутахассис олимнинг ҳар қандай мавзуда ёзган мақоласида шу соҳага тааллуқли кўпгина сиру асрор яширинган бўлади. Чунончи, Умарали Норматовнинг ушбу тўпلامдан жой олган исталган мақоласини кўринг, у хоҳ ўтган аср адабиётимизнинг дарғалари ижодига бағишланган бўлсин, хоҳ замонавий адабиётимиз вакиллари асарларига, фарқи йўқ, уларнинг барида бутун бошли адабиётимизга аҳамиятли қандайдир фикр, мулоҳаза борлигининг гувоҳи бўласиз.

Китобнинг биринчи қисми **"Янгиланаётган адабий жараён"** деб аталиб, унда шу кеча-кундузда яратилаётган ўзбек адабиёти намуналарига назар ташланади. Иккинчи – **"Адабиётимиз дарғалари"** деб номланган қисмида олим адабиётдаги миссиясини бажариб, бошқача айтганда, адабиётимиз ривожига ўз ҳиссасини қўшиб улгурган катта авлод ижодкорлари ҳақида сўз юритади. **"Хотира-**

лар тилга кирганда” дейилган бўлимида эса, “мозийга қайтиб иш кўрилади” – XX аср аввалида ижод қилган ёзувчи-шоирлар оламига эътибор қилинади. Айни дамда, хотиралар бугунги ижодкорларга алоқадор мулоҳазалар билан ҳам пайваста этилади. Китобнинг тўртинчи – **“Адабий суҳбатлар”** дейилган фаслида устоз адабиётшунос адабиётимизнинг долзарб мавзулари борасида қатор суҳбатлар уюштиради. Ушбу китобнинг таҳлил ҳадафи ўлароқ Андижондан Қорақалпоғистонгача, ёшдан қаригача, наср, назм, адабий танқид, дарслик, қўйингки, турли жанрларда ижод қилган олим, ёзувчи, шоирларнинг бадиий, адабий-танқидий ва эссе йўналишидаги асарлари танланган. (Бу асарлар ҳақида юритилган мулоҳазалар диапозони эса яна-да кенг). Чунончи, Тошкент адабий муҳитида кўпчилик яхши билмайдиган, аммо вилоятларда ўз қалами билан яхшигина ном қозонган ёзувчи, шоирлар ҳам домланинг назаридан четда қолмаган. Жиззахлик ёзувчи Туроб Мақсуднинг “Қайтмас тўлқинлар” романи, бухоролик носир Жўра Фозилнинг “Соҳилдаги уй” ҳикояси, пойтахтда энди-энди тилга туша бошлаган ёшлардан Муяссар Тилавованинг “Кўк ёл қўшиғи” ҳикояси, сурхондарёлик Дилрабо Норқуллованинг қатор шеърлари шулар жумласидандир.

Китобга кирган турли мавзу ва йўналишдаги мақолаларни диққат билан мутолаа қилар эканман, бир нарса менинг хаёлимни доимо банд этиб турди. У ҳам бўлса, устоз мунаққиднинг ҳаёт ва адабиётга бўлган муносабати! Бўлганда ҳам муҳаббатга қоришган муносабати! Эътиқод даражасига юксалган муносабат!.. Шунда ўзимга ўзим дедим: олисдаги (ёдингдаги) ота-онангу ёнингдаги дўсту ёринг, бағрингдаги бола-чақангу қалбингдаги ширин орзуларинг қадар севмагунча адабиёт сени ўз яқинига йўлатмайди, ичкарига киритмайди, ундаги сиру асрордан баҳраманд этмайди, йўқ! Умарали аканинг шу ёшида (82!) ҳам тиним билмай ўқиб-ўрганиб, туғилган жойиyo йилидан, касб-кориyo мансаб-мартабасидан қатъи назар, бутун бошли Ўзбекистониyo ижодкорларига баравар қараб, “йилт” этган истеъдод маҳсулини кафтдаги ниҳолдек авайлаб-асраб таҳлилу тадқиқ этишининг замирида, туб-тубида ана ўша муҳаббат, ана ўша муносабат ётибди!

Умарали Норматов тадқиқот услубига хос жиҳатлардан бири – устоз мунаққид ижодкорларни, уларнинг тадқиқ этилаётган асарларини ўз даври билан бирга олиб ўрганади. Мисол учун, “Олтин зангламас” мақоласида қуйидагиларни ёзади: “Шуҳрат ва, умуман, ўрта авлод адиблари ижоди ҳақида фикр юритганда шу ҳолатни, улар адабиёт майдонида қадам қўйган кезлардаги чигал муҳитни албатта назарда тутмоқ даркор. Шуҳрат шеърляти, насрий асарлари,

драматургиясидаги қатор кам-кўстлар, заифликлар, бир чеккаси ана шу ҳолат билан изоҳланади. Айни пайтда, биз яқдиллик билан олти-мишинчи йиллари ўзбек адабиёти тараққиётида янги босқич бошланганини, мана шу босқич ривожига забардаст адибимиз Шўҳрат ҳам энг яхши шеърлари, романлари билан муносиб ҳисса қўшганлигини, адабиётимизнинг галдаги ривожига муайян ижобий таъсир кўрсатганлигини мамнуният билан эътироф этамиз". Мунаққид мақоласини шундай сўзлар билан якунлайди: "Бош асари номини унинг ўзига, шахсиятига, ижодий меросига ҳам нисбат бериш мумкин, дарҳақиқат, олтин зангламас". Худди шу фикрни домланинг ўзига (домла сиймосида у мансуб бўлган авлодга), у амалга оширган, ошираётган заҳматли, аммо шарафли ишга нисбатан ҳам бемалол қўллашимиз мумкин.

Профессор Умарали Норматов, одатда, ўзи ўрганаётган ижодкор мансуб даврни чуқур билиб олишга ҳаракат қилади. Мабодо, мазкур ижодкор тирик ва домлага замондош бўлса, аксар ҳолда олим уларнинг ўзлари билан ҳаётда яқин мулоқотда бўлган чиқади. Бошқача ифода билан айтганда, устоз мунаққид адиб, шоир ва олимни фақат китоблари орқалигина эмас, балки ҳаёти, шахсияти, ижоддан ташқаридаги амалиёти воситасида ҳам яхши билади. Кўринадики, адабиётшунос олим У.Норматовнинг тадқиқот ишларида биографик метод мезонлари устун мавқега эга. Қолаверса, мунаққид қандай гапирса, шундай ёзади. У тўлиб-тошиб гапиреди, тўлиб-тошиб ёзади ҳам. Домлани мен баҳорда ўзанига сигмай оқадиган тўлин дарёга ўхшатаман. Мунаққиднинг ўзига хос услуби шу тўлғинликда ҳам мужассам. Бу услуб шаклда эргаш гапли қўшма гапнинг қўл ишлатилишидан тортиб, мазмунда аналитик таҳлил руҳидан то бадиа руҳигача бир-бирига пайвандланиб, қўшилиб-чатишиб юзага келадиган бой услубдир.

Устоз мунаққид А.Қодирий, Шўҳрат, Саид Аҳмад, Мирмуҳсин, П.Қодиров, О.Ёкубов, Х.Тўхтабоев, А.Орипов каби катта авлод асарларини қандай билагонлик билан таҳлил этса, Н.Эшонкул, А.Йўлдош каби бугунги авлод ижодини ҳам шундай муҳаббат, билим ва ҳарорат билан таҳлилу тадқиқ этади. Бу жиҳати билан домла биз тенги авлод мунаққидларидан кескин фарқ қилади. Яъни олим ўз тадқиқотлари билан авлодлар ўртасига кўприк ташлайди, ёшроқ мунаққидлар, масалан, Мирмуҳсин асарларига тўхталмаган, тўхталганда эса асосан танқидий ёндашган бўларди. Умарали Норматов Мирмуҳсин асарларидан ҳам фазилатлар қидириб топади: "Эҳтимол, ёзувчи кейинги романлари "Дегрез ўғли", "Чотқол йўлбарси", "Илдизлар ва япроқлар", "Меъмор", "Темур Малик", "Илон ўчида"

“Умид”дагидек бадий мукамалликка, таъсирчанликка эриша олмагандир. Аммо уларда ҳам эътиборга лойиқ лавҳалар, эпизодлар мавжуд”. Бизнинг авлод мунаққидлари эса бироз “торлик” қилган, уч юз-тўрт юз саҳифали романни унинг ичидаги бир-икки “эътиборга лойиқ лавҳалар”и учунгина ёқлаб гапирмаган бўларди. Бу нарса, бир томондан, танқидчилар авлодлари ўртасидаги фарқни кўрсатса, бошқа томондан, устоз мунаққиднинг ёзувчи Мирмуҳсин билан даврдош эканлигини англатади. Албатта, шахсиятдаги ўзига хослик (бағрикенглик) масаласи ҳам бор. Демак, домланинг фикрлари, юқорида айтилганидек, авлодлар ўртасини бир-бирига боғлайдиган ришта вазифасини ўтамоқда. Чунки илмнинг детерминизм мезонлари нуқтаи назаридан қаралганда ҳам тамомила бири иккинчисига ўхшамаган иккита авлод ўртасида-да ўзаро алоқадорлик узвлари мавжуд бўлганлигига гувоҳмиз.

Китобда идеал ва қаҳрамон муаммоси устоз мунаққидни такрор ўзига жалб этади. Бу бежиз эмас. Сабаби, кейинги 20-25 йил мобайнида юртимизда сиёсат, иқтисод, маданият, қадрият, хулласи калом, барча соҳаларда азмий ўзгаришларга юз тутилди. Бунинг оқибатида эса инсон ва жамият дунёқараши ўзгарди. Демак, жамиятда энг оддий кишиларга қадар, ёшдан қаригача, ҳамманинг орзу-мақсадлари ва идеаллари бошқачаланди. Табиийки, янги идеаллар янги қаҳрамонлардагина ўзини намоён эта олади. Ўзгача ифода билан айтганда, бугун адабиётдаги идеал ва қаҳрамон масаласи дунёни бадий-эстетик қабул қилишдаги энг муҳим масаладир. Ҳатто кўрқмай айтиш жоизки, бош масаладир. Адабиётшунос олим адабиётнинг ана шу бош ва энг муҳим масаласини теран англайди ҳамда у ҳақда яна бир катта адабиётшунос олим, профессор Ҳ.Болтабоев билан баҳс-мунозараларга бой суҳбатга толади.

Хулоса

Куни кеча шоир ва танқидчи Раҳимжон Раҳмат билан телефон орқали устоз ва адабиётшунослигимизда у босиб ўтган, ўтаётган йўл ҳақида фикрлашар эканмиз, ўзимизча шундай ўйларга бордик: Умарали Норматовдек юртимизнинг чинакам зиёлиларини ҳеч иккиланмасдан миллатимизнинг фахри, ғурури деб атасак бўлади. Сабаби – домла, ҳам инсонлик, ҳам олимлик шаънига доғ туширмай келаётган камсонли зиёлиларимиздан ҳисобланади. Чунки у чинакам олим ўлароқ адабиёт илми воситасида ўзи мансуб миллат қалбию онгига қулоқ тутиб, ҳақиқий инсон ўлароқ эса миллат севинчию қайғусига шерик, дарддош бўлиб келаётир, энг муҳими, устоз адабиётшунос бу йўлдан ҳеч қачон ва ҳеч бир даврда ортга чекинган ва ё чалғиган

эмас. Зеро, манзилни кўзлаб йўлга тушган Улуғ Йўлнинг чин Йўловчиси ундаги қийинчиликлар – шомолу бўронлар, қору ёмғирлар туфайли ортга қайтиб кетмайди, аксинча, кўзини уфқларга тиккан қўйи юришда давом этади!..

2015 йил

АДАБИЁТНИ ҚИСМАТ БИЛГАН ОЛИМ
(Филология фанлари доктори,
профессор Наим Каримов ҳақида сўз)

Бадиий ижод, эҳтимол, ҳар куни ўқиб-ўрганишни, ундан-да муҳими, ҳар куни ёзиб-чизишни талаб қилмас, аммо олимлик доимий мутолааю ўз устингда бир умр тинмай меҳнат қилишни тақозо этади. Чунки бадиий ижод, бу нафақат билим ва тажрибанинг, балки савқитабий бир ҳолнинг, лаҳзалик илҳомнинг ҳам маҳсулидир. Кўпгина улуғ шоирлар катта илм ва тажрибага эга бўлмасдан ҳам яшаб қоладиган, яшаб қолган асарлар битган, бита олганлар. Чунончи, Рембо, Лермонтов, Усмон Носир... Улар туғма шоир эдилар. Уларни улуғлаган, номларини тарих саҳифаларига ўйиб ёздирган сифатлари бу - шоирлик эди. Олимлик эса... олимлик аксар ҳолда узоқ ва машаққатли меҳнатни, темир интизом ва аримас ғайратни, ўзни онгли равишда у ёки бу соҳага бутунлай бахш айлаб, шу гоё йўлида фидокорона яшашни талаб қилади. Яъни зўр олим бўлиш учун киши бисотидаги энг қимматбаҳо “матох” - умрини тикишига тўғри келади.

Хўш, олимлик нима дегани ўзи? Фақат кашф этишми? Математика, физика, кибернетика, медицина каби фанларни назарда тутсак, ҳа, бўлиши мумкин. Лекин инсоншунослик фани бўлмиш адабиёт илмида аҳвол сал бошқача кўринади менга. Бу ерда қошифлик иши тарозунинг бир томонида турса, бошқа палласида инсоният, наботот ва ҳашорат, қўйинги, бутун тириклик оламига бўлган муҳаббат ётади. Адабиётшуносда шундай муҳаббат бўлмас экан, унинг билағонлигидан, тўртта терминни бошқаларга нисбатан кўпроқ ёдлаб олганидан наф йўқ. Баъзан бу “наф” деганимиз зарар маъносигача турланиб туради. Чунки олим билгич бўлса-ю, тирик мавжудодга нисбатан катта маънодаги муҳаббати оқсаб турса, унинг илми кони зиёндир. Ануширвон: “Кишининг илми бўлса-ю, фитрати шунга яраша бўлмаса, бу унга зиён етказгай ва ортиқча юк бўлгай”, деган экан. Адабиёт илмида одамга муҳаббатсиз “олиб қочилган ҳар қандай арава” оламни менсимаслик юки билан қайтиб қолади. Шуниси хатарли. Билағон-

лик босим ўтириб ишлаш билан келади, лекин муҳаббатни бундай тарзда қўлга киритиб бўлмайди. (Халқимизнинг "Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин", деган ҳикматли сўзини бир эсга олинг-а!) Ҳа, бу ерда шомонлик иш бермайди. Ота-боболаримиз устозларимиз ҳар на қадар кучли бўлишига қарамай, ёмғирни чақирган шомондай одамларни, миллатни, инсониятни севиш фазилатини Яратгандан тилаб ололмаймиз, асло! У аввалбошданоқ берилган, ато этилган бўлади. Шу маънода гоҳида ўзимча ўйлаб кетаман: адабиёт оламига аслида айнан шундайларни танлаб олмоқ керак. Яъни шундай бир имтиҳон шarti ўйлаб топилсаю бу соҳа вакилларининг биринчи топширадиган фани одам ва оламга муҳаббати юзасидан бўлса!.. Чунки боланинг хотираси ўткир, бунинг устига тегирмондан бутун чиқадиган қув характери бўлса, ҳар қандай замоннинг ҳар қандай имтиҳонларидан кўзини чирт юмиб ўтиб кетиши турган гап. Лекин адабиёт дунёсига фақат хотира ва уддабуронлик билан киришнинг ўзи етарлимикан?.. Адабиёт бу, аввало, Инсоншунослик дегани! Адабиётшунослик ҳам, аслида, Инсоншуносликнинг бир синонимидир. Ҳар ҳолда юрагида азим муҳаббати бор олимларнинг тақдирига бўйласангиз, шундай таассуротни туясиз. Бугунги кунда адабий танқид ва, умуман, адабиётшунослик фанининг замондан сезиларли даражада орқада қолиши айни шу хусус билан ҳам, яъни замондош инсон қалбидаги олам ва одамга бўлган азал муҳаббатнинг андак кемтилиб қолгани билан ҳам белгиланса, ажабмас. Агар кучли муҳаббат бўлса, ўз-ўзидан билим ҳам, унинг ортидан катта-катта тадқиқотлар ҳам эргашиб келаверади. Ахир, ўзбекнинг мумтозу замонавий адабиёти ҳазилакам адабиёт эмас. Ишонмасангиз, ана чоғиштиринг: Шекспиру Гётени, Байрону Пушкинни ўзимизнинг Навою Бобурга, Машрабу Чўлпонга қиёслаб ўқинг. Ёки Пабло Нерудая Нозим Ҳикматни, Вознесенскиҳю Евтушенкони улкан замондошларимиз Воҳидову Ориповга, Парфию Раҳмонга солиштириб мутолаа қилинг. Ёки кунимиз шеърий бадиий тафаккурининг чўққиларидан Ҳалима Аҳмедованинг назмий дунёсига бир бўйлаб кўринг-чи! Лекин қани Аҳмедова назми асрорини чақиб, қадоқ бўлган кафтига мағзини олиб кўрса-та билгич "Белинский"ларимиз? Бир-икки ўртача савияда битилган эътирофлардан бошқа тадқиқотни учратганингиз борми?.. Шундай пайтда "бугун бизда профессионал танқид йўқ, адабиётшунослик замондан ортда қолди", дея айюҳаннос солаётганларнинг овозлари янада баланд чиқаётгандек бўлаверади. Лекин кўзни каттароқ очиб, даврни яхлит кўра бошлаганимизда ҳатто ҳозир ҳам катта адабиёт илми уфқида Наим Каримов, Умарали Норматов, Тўра Мирзаев, Абдуғафур Расулов, Иброҳим Ғафуров, Бахтиёр Назаров, Нўъмон

Раҳимжонов, Иброҳим Ҳаққулов, Қозоқбой Йўлдошев, Ҳамидулло Болтабоев каби ўнлаб фидойи олимпаримиз сиймоларини кўриб турамиз. Бу олимлар ўзидан ортиб, ўзгалар ҳақида ўйлай олган, ўзгаларнинг қалбу онгидаги фикр ва туйғуга муҳаббат қўя олган заҳматкашлар ҳисобланади. Чунки адабиёт илми билан шуғулланувчи олим ўз ташвишини унутиб, ўзганинг қувончу қадарини бўлишгани, унга ҳамдарду ҳамнафас бўлгани келган жавонмардлардир. (Биргина Наим Каримовнинг Истиқлол йилларида нашр этилган "Чўлпон" ва "Мақсуд Шайхзода" номли маърифий-биографик романлари зимнидаги катта илм ва мислсиз меҳнатдан ташқари ўз халқи зиёлиларига қаратилган муҳаббат ва садоқат каби юксак туйғулар салмоғини чамалаб кўринг-а!...) Зеро, адабиётшуносликнинг текшириш ҳадафи мавжуд бадий адабиётдир. У бадий ижод намуналарининг сарагини саракка, пучагини пучакка ажратади, бадий адабиёт қонуниятларини очади, тарихини ўрганади, ривожланиш тадрижини тадқиқ этади, хулосалар беради. Мана шу маънода у бадий адабиёт учун энг хайрли ва энг беминнат ишни амалга оширади. Умуман, адабиёт илмини, адабий танқидни жини суймагич айрим шоир, ёзувчи ва драматург дўстларимизнинг қулоқларига шипшиб қўйгим келади: бу соҳалар асло иккинчи даражали эмас. Улар ҳам ўз ҳолича бир фан, бир оламдир. Ўзининг ҳақиқий мутахассиси қўлида бадий адабиётдан сираям қолишмайдиган чинакам ижодга айланувчи сеҳрли соҳадир адабиёт илми. Келинг, яхшиси, адабиётшуносликни ана шундай юксак мартабаларга олиб чиққанларнинг сардорларидан бири профессор Наим Каримов ҳақида икки оғизгина сўз айтишга тутинай...

Устоз адабиётшунос бир умр ўз ишини шараф билан адо этиб келяпти, десам, баландпарвоз гап айтмаганимни ич-ичимдан сезиб тураман. Фақат у киши Бехбудий, Фитрат, Қодирий, Чўлпон, Усмон Носир, Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Зулфия, Шайхзода, Миртемир, Асқад Мухтор каби XX аср ўзбек адабиёти дарғаларининг ижоди мазмун-моҳиятини ўқувчига имкон қадар тўлиқроқ етказиб беришга улгурайин, дея ҳаракат қиляпти. (Қани энди ҳар бир чинакам ижодкорнинг Наим Каримовдай билимдон, ҳалол ва ҳассос тадқиқотчиси бўлса!) Бунинг иккита асосий сабаби бор: аввали, домла XX аср ўзбек адабиётини Навоий ва Бобур давридан кейинги иккинчи олтин давр, деб атайди ва бунга шаксиз ишониб қалам тебратади. Кейини шуки, Наим ака кўз аъзосидаги ўзгаришлар туфайли, минг афсуски, сўнгги вақтларда аввалгидек кўп ва хўб ўқий олмай қолганлигидан ҳозирги адабий жараёни мукамал кузатиш имконига эга эмас. Аммо олимнинг энг катта хизмати, адабиётшуносли-

гимиз тарихига қўшган, қўшаётган қиёсиз улуши - домланинг ўзи юксак баҳолаган "Янги ўзбек адабиёти" пойдеворини қўйган адиб, шоир, драматурглар, бир сўз билан айтганда, ўзбек халқи пешонасига битилган Улкан Зиёлилар ҳаёти ва ижодини автобиографик йўсинда тадқиқ этиб, чиқарилган натижаларни келажак авлод қафтига тутқазиб келаётганидадир. Шўнинг учун бўлса керак, хориждан ўзбек адабиётини ўрганиш учун келган тадқиқотчилардан бири устоз ҳақида шундай деган эди: "Юртимда экан, ўзбек адабиётини ўрганган кўпгина олимлар тўғрисида ўз тасаввурим бор эди. Бу тасаввурлар биздаги мавжуд адабиётлар негизида туғилган эди, албатта. Қизиғи шундаки, Ўзбекистонга келиб, ўша олимлар билан учрашиб узоқ-узоқ суҳбатлашганимдан кейин китоблар берган ўша тасаввурлардан воз кечишимга тўғри келди. Чунки у ерда экан, "дев олим" деганларим кичкина бўлиб чиққани ҳолда, Наим Каримов ҳеч кутилмаганда "дев олим" бўлиб кўз олдимда намоён бўлди!" Ҳа, хорижлик олим дўстимизнинг самимий эътирофларида домланинг олимлик қиёфасини акс эттира оладиган асосий чизиқлардан бири тўғри тортилган, дея ўйлайман. Яъни, бошқача айтганда, Наим ака, ҳеч шубҳасиз, катта масштабдаги олимлар сирасига киради.

Устоз билан 1997 йилдан бери бирга, битта илмий даргоҳда, Тил ва адабиёт институтининг домла раҳбарлик қилаётган "XX аср ўзбек адабиёти" бўлимида ишлаб келаман. Домланинг ҳақиқий шогирдлари қаторида борманми-йўқми, бунисини билмадим-у, аммо шу ўтган 15 йиллик вақт Наим акани мен учун чинакам устоз мақомига кўтарди, десам ҳақ гапни айтган бўламан. Йўқ, битта жойда, "раҳбар-ҳодим" сифатида меҳнат қилаётганимиз учун эмас, асло, мен ҳақиқий маънодаги, маънавий англамдаги устоз-шогирдлик узвини назарда тутяпман. **Аввало, Наим аканинг инсонлик сийрати** устозликка муносиб, деган бўлар эдим. У киши бу дунёга келиб, мол-дунё орттирмади, унга кўнгил боғламади, севган ва билган касбига меҳр қўйиб, унгагина содиқ қолиб хизмат қилди, ҳануз ўз тавридан (позициясидан) бир одим чекинган эмас. Ҳокисор, камтар, шу билан бирга, осон яраланувчан, ҳассос, энг муҳими, ўта ҳалол ва адолатпарвар киши у! Ҳамиша шогирдларининг кўнгли ва тафаккур кучига қараб муомала қилган, яшаган, яшаяпти, асло қўлига эмас, десам, айниқса, бугун мени кўпчилик тушунади, қўллаб-қувватлайди, деб ўйлайман. Ўз таврига эга инсон. Ўзи етиб келган ҳаётини ҳақиқатларни қадрлайди, уларга оғишмай амал қилади. Айнан шу ердан Наим акага хос принциплар ўсиб чиқади. Ҳа, Наим ака принципли инсон! Буни ўзбеклар бурд деб атади. Демак, бурдли инсон. Шу маънода гоҳи-гоҳида турли қинғир ниятлар билан адашиб келиб турадиган

“шогирдваччалар” ёки уларнинг “амакиваччалари”, одатда, муроду мақсадларига етолмайдилар. Чунки домла бундай дамларда қўлга қарамликка чорлаётган “кўнгил”га қайрилиб ҳам қарамайди! Бебурд бўлишни истамайди! Бурдини қаттиқ туриб ҳимоя қилади. Чунки бу ўринда бурд – ҳамма нарса. Бурд бу – олимнинг шаъни, инсоннинг ўзаги. Наим акадек олимларга қараб туриб, олимликнинг, инсонликнинг нақадар юксак шараф, баланд мартаба эканлигини ич-ичингдан туйсан киши.

Кейингиси олимлик, зиёлилик сифатлари. Агар таъбир жоиз бўлса, Наим акани икки оёқли қомусий луғат, деган бўлардим. Ҳазор шукрки, шундай зиёлиларимиз бор. Наим ака ўшаларнинг илғорларидан. Аммо вақт ўтган сайин уларнинг сафи тобора торайиб бораётганлиги ҳам бор гап. Бугуннинг зиёлиси тор мутахассисликнинг теран доирасидан кўпда ташқарига чиқмайди, тўғрироғи, чиқолмай қоляпти. Натижада, улар билан қараёт муайян масала юзасидангина кенгашиш мумкин, холос. Наим акалар билан эса, савол беришга, энг муҳими, тушунишга қурбингиз келса, бас, ижтимоий-гуманитар соҳаларнинг аксариятида бемалол гурунг қилиб, маънавий завқланишингиз мумкин. Шахсан мен домлани нафақат XX аср ўзбек адабиёти бўйича йирик мутахассис, айти дамда жиддий танқидчи, санъатшунос, театршунос, қайсидир маънода тарихчи сифатида ҳам танийман ва қадрлайман. Яқинда домла “Шарқ юлдузи” журналига драматик асар тақдим этди. Бўлиб ҳам ўз асарини. Яна пухта, пишиқ, баланд бир савиядаги асар, денг. Демак, яқин келажакда Наим Каримовнинг ҳалигача ҳеч ким билмайдиган яна бир қирраси очилади: у – драматург.

Кўп вақт бўлгани йўқ, домланинг шогирдларидан бири: “Докторлик мавзуимнинг тасдиқланиши жараёнида илмий маслаҳатчимнинг иштироки шарт бўлиб қолди ва Наим акани Шарқшунослик институтида бўлиб ўтаётган кенгашга таклиф қилдим. Биласизми, у ердаги айрим ўқитувчи-муаллимлар Наим акани бир кўриш орзусида юрган бўлиб чиқди ва кутилмаган учрашувдан уларнинг бошлари осмонга етди”, деди. Менинг ичимдан “Олим бўлсанг, шундай бўл!” деган ҳавас кечди. Чунки Наим ака XX аср ўзбек адабиётидан ташқари шу даврга оид рус ҳамда татар, турк, озорбайжон каби яна қатор қардош халқлар адабиётини жуда яхши билади. Билгани боис ўзбек адабиётининг шарқ адабиёти билан кесишган чорраҳаларида яратилаётган илмий ишларга бемалол раҳнамолик қилади ва шунинг учун ҳам уни Ўзбекистон Фанлар Академиянинг Тил ва адабиёт институтию Миллий университетдан ташқари Шарқшунослик, Санъат, Маданият каби қатор илмий даргоҳларда ҳам худди ўз олимларидек билишади, кутишади, ардоқлашади.

Кўринадики, Наим Каримов деган ўзбекнинг улкан олими феномени юқоридаги икки асосга суянади. Биринчиси, унинг Инсонлик, иккинчиси Олимлик пойдеворидир. Ана шу заминда оёқлари мустаҳкам турган профессор Наим Каримовнинг шахс сифатидаги қиёфаси аллақачон шаклланиб бўлган. Бу кимгадир ёқар, кимгадир йўқ, қатъи назар, домла ўз таврини ўзгартирмайди. Ишонмайсизми? Келинг, унда сизга яқиндагина ўз ҳаётим билан боғлиқ бир воқеани айтиб берай. 2011 йилда каминанинг "Мувозанат" романи асосида "Ўзбек Драма театри" шу номли спектаклни сахналаштирди. Аммо спектакль дастлаб "имтиҳон-кўрик"дан ўтолмади. Шунда режиссёр менга спектаклни "ҳимоя қилиб берадиган" устоз мутахассислардан таклиф қиламиз, йўқса, спектаклга рухсат олишимиз чўзилиб кетиши мумкин, деб қолди. Мен Наим акага вазиятни тушунтириб, спектаклга таклиф қилдим. Ўша кун келди. Спектакль намойиш этилди. Сўнг ҳайъат аъзолари ва мутахассислар қолиб, уни муҳокама қилишга тушишди. Ижобий ва танқидий мулоҳазалар тенгма-тенг айтилиб турувди, денг, сўз навбати устозга келганда, яширмайман, ҳимояга умид боғлаб ўтирувдим, бироқ домла спектакль ҳақида битта илиқ гап айтган бўлса, тўққизта танқидий мулоҳаза билдириб қолса бўладими... Ўша пайтда андак ҳайратланганим, андак аччиқланганим ва ҳатто андак кулгим қистагани (чунки режиссёр чунон ажабланиб, бир менга, бир устозга қараб-қараб кўярди-да!) чин гап. Аммо кейинроқ чуқурроқ ўйлаб кўриб, устозни тушундим ва унга бўлган ўн ҳурматим юз бўлди. Чунки Наим Каримов бошқача бўлолмасди, бўлмайди ҳам. Кимнингдир илтимоси (у шогирди бўлса ҳам) ерда қолмасин деб, ўзи ишонган ҳақиқатларнинг оёқ ости бўлишига қараб туролмайди домла. Аввало, Худо берган нозик феъли, қолмишига, театр соҳасидаги чуқур ва кенг билими унга бошқача йўл тутишга асло йўл қўймайди. Яхшиямки, дунёда оқни оқ, қорани қора дейдиган шундай ўжар одамлар яшаб юради. Эҳтимол, айнан шундайлар туфайли ҳам биз билган дунё дунё бўлиб ўз ўрнида тургандир, дейман баъзан ўзимга ўзим. Спектаклга эса, қайта-қайта ишланиб пишитилгандан кейингина "оқ фотиҳа" берилди.

Филология фанлари доктори, профессор Наим Каримов бугун қутлуг 80 ёшни қаршиламоқда. Ана шундай фурсат доволандан ошиб ўтаётган домлага қараб кўнглим тўлиб, бўғзимга ҳаяжон урилади. Чунки ҳалол илмга бағишланган бундай баракали умр ҳар кимга ҳам насиб этавермайди. Адабиёт, бўлгандаям, катта адабиёт устоз олимнинг қисматиға айланганиға бугун заррача шубҳа йўқ. Домланинг ҳаёти мисолида уққаним бош ҳикмат шундан иборатки, инсон чинакам илмга қандай садоқат билан хизмат қилса, илм ҳам ўз навбатида

худди шундай муҳаббат билан унга жавоб берар экан. Фақат жавоб олим ёзган, ёзаётган бебаҳо асарларнинг кейинги умрию унинг тарбиясини олган шогирдларнинг фаолиятида зуҳур топар экан. Бу болада Наим акага фақат ҳавас қилса арзийди.

Устоз! Оилангиз, шогирдларингиз, ўзбек адабиётшунослиги, санъатшунослиги илми бахтига доимо соғ бўлинг! Мен биламан, ҳали кўнглингизга тугиб қўйган олам-олам илмий ниятларингиз бор, шуларнинг муваффақиятли рўёбини кўриб яшанг! Энг муҳими, сизни яхши кўрамыз! деб, бутун мамлакат бўйлаб сочилиб кетган ва адабиёт илми дунёсида ҳаёт маънисини ахтариб юрган ўнлаб, балки юзлаб шогирдларингиз номидан...

2012 йил

**“ТИЛ ВА АДАБИЁТ” ИНСТИТУТИНИНГ
435-ХОНАСИДАГИ СУХБАТЛАР
(Филология фанлари доктори, профессор,
таржимон Нинель Владиморова ҳақида сўз)**

Мен бу қутлуғ даргоҳга келганимда (1997 йил) Нинель Владимировна қаршидаги чоғроқ хонада якка ўзи ўтириб ишларди. Кутилмаганда опа менинг хонамдаги бўш стол(жой)га кўчиб қолди, денг. Бунинг сабабини дабдурустдан тушунмаган, сезмаганман ўша пайтлар. Кейинчалик, опа билан ҳамхона ва ҳамсухбат бўла боргач эса, фаҳмлай бошлаганман. Опа ёлғизликни севарди, аммо, ўйлашимча, бу севгининг чек-чегараси бор эди. Чунки ёлғизлик унинг ҳаётида жудаям мўл-кўл бўлиб, ташқаринию ичкарини забт этганди. Бас, у гоҳ-гоҳ ёлғизликнинг ўткир тигидан қочишга уриниб турарди. Ўзининг тузуккина хонасидан менинг пачоққина хонамга кўчиб ўтиши сабабларидан биттаси ва, назаримда, асосийси ҳам шу - танҳолик юкини бирмунча енгиллатиш бўлган. Ҳар ҳолда, менга шундай туюлганди. Алқисса, опа билан мен “Тил ва адабиёт” институти биносининг тўртинчи қаватида жойлашган 435-хонада қарийб 12-13 йил давомида бирга ишладик.

Ана шу хонада бизнинг узун, лекин шахсан мен учун кўп жиҳатдан мазмунли гурунглариимиз бошланиб кетганди. Биз турли мавзуларда гаплашар, фикрлашар, ўрни келганда, баҳслашиб ҳам турардик. Опа кўп ўқиган, бинобарин, кўп билар, адабиёту санъатга, маданиятга дахлдор турли масалалар бўйича билагонлик билан суҳбатга қўр ташлар, баъзан қизишиб, ёш болалардек тортишиб ҳам қолар эди. Мен унга “Нинель Васильевна” деб мурожаат қилсам, у киши асосан

"Улугбек", сўнгра, ўртада самимият пайдо бўлгач эса, аҳён-аҳёнда "деточка" деб ҳам муомала қиларди. Унинг характерида рус ва ўзбек миллатлари менталитетидаги айрим чиқиқлар ажойиб тарзда бир-бирига қўшилиб, уйғунлашиб яшарди. Бу нарсани унинг дунёқараши, атрофга муносабати ва, энг муҳими, тилида ошкор бўларди. Опа мураккаб фикрларини русчада гапиратуриб, ифода тарзи қулайроқ бўлган жумлаларни, албатта, ўзбекчада баён этар, шундай қилишни ёқтирарди. Чунки неча бор мен фақат русча гаплашишга ҳаракат қилганимда ҳам у менга ора-орада мамнуният-ла ўзбекча жавоб қайтарарди. Яъни бу усул опанинг ўзига хос нутқ маданиятига айланганди, назаримда. Айтиш жоизки, опанинг ўзбекчани ўқиб тушуниши оғзаки нутқидан бир калла баланд турарди. Шунинг учун ҳам у ҳеч иккиланмасдан ўзбекча асарлар таржимасига қўл урарди. Камина 2009 йилдан бери "Звезда Востока" журналида ишлаш асосида кўпгина рус таржимонлари билан учрашиб, уларнинг иш фаолиятидан анча-мунча хабардор бўлиб юрган бир муҳаррир сифатида таъкидлашни истардимки, бугунки кунда асл матн тағламасисиз, яъни бировнинг кўмагисиз ўзбекчадан тўғридан-тўғри русчага ағдарадиган таржимонлар анқонинг уруғи десам, сал муболаға бўлар-у, лекин бармоқ билан санарли даражада озчиликни ташкил қилади десам, аниқ биламан - асакам кетмайди. Борларини ҳам Нинель Владимирова билан қиёслаш мушкул. Чунки опа нафақат ўзбек тилини грамматик жиҳатдан бинойидек билар, айти пайтда, бу тилда ҳар куни гаплашар, уни яқиндан ҳис қилар, умри давомида, бу тилда битилган насрий адабиётни (ҳикоялар мисолида) XX аср тонготиридан то бугунигача, тадқиқ қилиб яшар эди. Профессор Н. Владимированинг "Развитие узбекской прозы XX века и вопросы художественного перевода" деб номланган ва олиманинг ўлиmidан кейин чоп этилган китоби сўзимизнинг ёрқин мисолидир. У Ўзбекистонда, ўзбеклар орасида яшаганига қарамай, барибир, ўзга миллат вакиласи сифатида кўп жиҳатдан рус маданияти ва маънавияти етиштирган олима эди ва айти хусус унинг ўзбек адабиётини текшириш методикасида алоҳида ёндашув мезонларини пайдо қилгандики, бу ҳол алоҳида аҳамиятга эга тадқиқотчи категориясини билдирарди. Яъни бу, ўзбек адабиёти намуналарини ўзга миллат олими кўзгусига солиниши дегани эди. Шунинг учун ҳам Нинель Владимированинг ўзбек адабиётшунослиги ва таржимачилигида бошқалардан ажралиб турадиган ўрни бор эди. Бироқ минг афсуски, олиманинг бўшаб қолган ўрнини тўлдирадиган, ўзи бошқа миллат ва маданият вакили бўлатуриб, ўзбек адабиётини жон-дилидан ўрганиб яшаётган, бу ҳақда илмий мақолалар, китоблар эълон қилаётган яна шундай бир йирик

тадқиқотчи ва таржимонни учратишнинг қийинлиги бугун Н.Владими́рова қадрини кўз ўнгимизда яна-да бўрттириб кўрсатаётган бўлса, не ажаб. Ўн икки йилдан мўлроқ вақт мобайнида опа билан бир даргоҳда, устига устак, битта кабинетда ёнма-ён ишлаш асносида тушуниб етмаганларимни мана энди, қачонки, опадан узоқ тушгач, юрак-юракдан англаб, ҳис қилиб боряпман. Ва ўзимга ўзим: "Бани одам учун ўзгалар ҳаёти ҳамиша "олдиндан оққан сув-у", ўзинг эса "хом сут эмган банда" мақомида қолаверар экансан-да" деб қўяман.

Албатта, Нинель Васильевна ўзидан кейинга мағзи бутун издошлар қолдириб кетди. Шулардан икки нафаринигина эслаб ўтсам. Филология фанлари доктори Замира Қосимова, филология фанлари номзоди, доцент Саодат Комилова устоз Нинель Владимировна ҳақли равишда фахр туйиши мумкин бўлган шогирдларидан саналади. Биргина Саодат Комилованинг 30 дан ортиқ ўзбек ҳикояларини русчага ўгириб, сўнг Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмаси ҳомийлиги остида 2012 йилда "Река души моей" номли салмоқли китобга айлантирганча Ереван ва Москва шаҳарларида танитиб келганлигининг ўзиёқ опага муносиб шогирд олималар етишиб чиққанидан ва улар ўзбек миллий адабиёти довуғини оламга тарата бошлаганидан дараклаб турибди.

Опанинг ўқтин-ўқтин уйидан телефон қилиб, сал бўғиқ овозда (сигаретнинг таъсири бўлса керак) "Улугбек, қаттасиз, ҳозир маникига келоласизми? Ман сиз билан бир масалада гаплашмоқчи эдим", дейишлари ҳамон кулоқларим остида жаранглайди. Албатта, уйга қуруқ борилмайди, йўлдан ширинликми, печеньеми олиб, Навоий кўчасининг, "Динамо" спорт дўкони орқасидаги уйнинг учинчи кириши, учинчи қаватига кўтарилганча кўнғироқ тугмасини босардим. (Кейинроқ билсам, опа кўнғироқ жарангини унчалик хушламас, меҳмон келадиган пайт элдан бурун эшикни хиёл очиб кўяр экан). Опа кўярда-қўймай мени ўзи ёзиб-чизиб ўтирган столи ёнбошига ўтқазар ва дугоналарию дўстлари, яқинларию шогирдлари дунёнинг аллабир гўшаларидан юборган ғаройиб чойлардан дамлаб, кутиб оларди. Шундай суҳбатларнинг бирида у киши раҳматли умр йўлдошининг қабрига машинада олиб боришимни илтимос қилди. Бордик. Опанинг энгашган қўйи мунғайган қабр устини бегона ўтлару хас-хашаклардан тозалаб, унга эътибор кўрсатиб, сўнг гул қўйиб парвона бўлишлари ҳамон кўз ўнгимда. Мана шундай мулоқотлар ва, асосан, институтнинг 435-хонасида бўлиб ўтадиган суҳбатлар асносида мен опа қалбини, ундаги қувончу оғриқларни, айниқса, ёлғизлик изтиробини, армонлар нафасини яқиндан ҳис қила бошлаган эканман. Ва, биласизми, 2002-2003 йиллар мобайнида ёзилган "Исён ва итоат" романимнинг қаҳрамонларидан бири - Лариса хола образини, ай-

ниқса, унинг ботиний дунёсини чизаётганимда, қаламим беихтиёр опанинг юраги тубидаги ана ўша изтиробларига қараб кетиб қолган кўринади. Шунданми, ташқаридан тамомила бошқа-бошқа аёллардек кўрингани ҳолда, ичкаридан улар (Нинель опа ва Лариса хола) ни туташтирадиган ришталар тўқилиб чиққан экан. Бас, шунинг учун ҳам опа мазкур роман таржимасига қўл урган бўлса, не тонг! Йўқса, мен моҳир мутаржим Нинель Васильевнадан бу ҳақда сўраш у ёқда турсин, ҳатто гап орасида таржимага ишора ҳам қилмаганман. Бунга журъат қаёқда эди у вақтлар? Умуман, ўша кезларда асарларимнинг ўзга тилларга таржимаси ҳақида ўйламаганман. Бунга ҳали жуда-жуда эрта деб билганман. Шундай пайтда денг, опа 435-хонадаги суҳбатларимиздан бирида менга “Улугбек, я начала переводить ваш роман” деб қолганини тасаввур қилинг-а!.. Мен... мен ёш бир ижодкор сифатида ич-ичимдан чунон севиниб кетгандимки, асти кўяверасиз!.. Ҳозир ўйлаб қарасам, ўшанда ўн ҳисса севинишимга асосим бўлган экан. Чунки ўша таржима иши ҳозиргидек икки томонлама - муаллиф ва таржимон ўртасидаги ўзаро фойдали келишув асосида юз бермаган экан, асло. Балки йирик таржимон тасодифан ўзига ёқиб қолган, юраги торини беихтиёр чертиб юборган асарни ўзи хоҳлаб ўзбекчадан русчага ўгирган экан, вассалом...

Нинель опа ёмғирли бир кунда узилди...

У ўлими яқинлашаётганини сезиб яшаганди. Умрининг сўнгги ойу кунларида ҳар кўришганимизда соғлиғидан сўз очар ва нималарнидир уқтирмакчи бўларди. Гапларидан эса унинг худди шарқлиқлар каби ўлимга жиддий тайёргарлик кўраётганини фаҳмлаб қоларди, киши. Бу нарсга кўп ўтмай - опа ёруғ дунёни тарк этган кундан бошлаб факт сифатида ўзини исботлади – марҳума барча маросимларнинг бошидан охирига, миридан сиригача, кунма кун ва босқичма босқич ўйлаб, уларнинг ҳисобу китобини қилиб кетган экан. Буни ўзбеклар “тўғрилигу диёнат”га йўйишса, руслар оддий қилиб “порядочность” деб қўйишади. Ҳа, опа ўлим олдидан ўзининг сўнгги иши билан икки халқнинг қон-қонига сингиб кетган ана шундай баланд фазилатга ишора қилган эди. Аммо унинг бу ҳаракат-сўзини таржима қилишнинг асло ҳожати йўқ. Чунки опа ўзининг сўнг каломини ҳар қандай миллат вакили таржимасиз ҳам тушуна оладиган тил - амал тили, ҳол тили билан айтиб кетишни уддалаган эди. Умуман, одам боласи таржимасиз ҳам очиқ-равшан тушуниладиган ишларни кўпроқ қилса, деб орзу қиласан киши туриб-туриб...

Ҳар ҳолда, опа билан боғлиқ ўша воқеалар вақт ўтган сайин - узоқдан менга шундай сезимларни ҳадя қила бошлади, азизлар...

2013 йил

ЮРТИНИ СУЙДИРГАН ОЛИМ
(Филология фанлари доктори, профессор
Дамин Тўраев ҳақида сўз)

70 йиллик тўйи муносабати билан бўлмаса, бошқа муносабат билан, дейлик, кўнгилнинг эҳтиёжига кўра мен Дамин ака ҳақида, албатта, икки оғиз дил сўзларимни ёзган бўлар эдим. Нега дейсизми? Айтай: чунки мен у кишини танидим ва хуш кўрдим. Албатта, қалам аҳли ҳар таниган одами ҳақида ёзмайди, ҳар таниган одами ҳақида ёзмаслиги ҳам керак, буни биламан. Лекин, айти дамда, ёзиш керак бўлган инсонлар тўғрисида ёзмай кетиш ҳам қалам ҳақини адо қилмасликдир. Зеро, ҳар биримизнинг яқин кишиларимиздан маълум ҳақларимиз бўлгани каби улар олдида муайян бурчларимиз ҳам бор. Улар муҳаққақ равишда адо этилмоғи лозим. Хуллас, каминага Дамин аканинг ботиний дунёси, девқомати янглиғ феъл у атвори, ҳаётга, одамларга ёндашуви ғоят маъқул келиб қолгани бор гап. (Кимдир айнан шу жиҳатлари туфайли у кишини унча хушламаслиги мумкин. Нима ҳам деймиз. Бу ёғи энди инсон зотининг ихтиёридаги ишлардан эмас. Иқ, дид, феъл деган сифатлар банданинг ботинига Холиқ томонидан жо этилган, ахир!). Улар ўз ҳолича шунчалар ўзига хоски, кейинги вақтларда инкубатордан чиққан жўжалардек бир-бирига ўхшаб кетаётган одамларнинг орасидан, жуда узоқдан бўлса-да кўриниб туради Дамин аканинг зоҳирий ва ботиний қиёфаси.

Одамлар бор, уларнинг оламига яқинлашганингиз сари ўзини ва ўзи туғилиб ўсган маконни ерга уради, одамлар бор, билъакс, кўтарди. Дамин акани таниганимдан кейин мен Қашқадарёни илк бор чинакамига танидим, яхши кўриб қолдим, десам, муболаға бўлмас. Ўспиринлик пайтимда бу юртга нисбатан илк илиқ муносабатни забардаст шоиримиз Абдулла Ориповнинг Қашқадарё чўлларидек ҳароратли шеърлари пайдо қилган эди. Шоирнинг "Қарши қўшиғи"ни ўқиб, ҳали водийдан ташқари чиқмаган ўспирин дунёқарашим билан Қашқадарё воҳасини, унинг одамларини озми-кўпми таниганман, уларнинг заҳматли ҳаётини ҳис қилганман. Шеърнинг қуйидаги мисралари маъноси, руҳи ҳали ҳалигача ёдимдан чиқмайди:

*Бу ерларнинг бори шу: қип-қизил саҳро бари,
Фақат сароб жимирлаб чорлар сирли базмга.
Унча ҳам сулув эмас саҳронинг жонзодлари,
Насрга ярашмаса, ярашмайди назмга.*

Лекин қип-қизил саҳронинг ҳам ўз таровати бор: баҳори! Баҳорда ҳамма нарса яшил либос кияди, шоир таъбири билан айтганда, энди оёқланган кўзидай майин шабадада майсалар бош тебратади, кечалар кишига ҳузур бахш этади. Лекин кўклам абадий эмас, у бир пасда ҳув этиб келиб, ҳув этиб кетади. Яна офтоб ҳамма ёқни қовжиратиб қуйдира бошлайди... Шоир томонидан чизилган ушбу манзара анча аянчли, тўғрими? Лекин Ориповнинг шоирлиги шундаки, у ўқувчини мазкур аянчли манзара қуршовида бир умрга қолдириб кетмайди: асинча, унга ёруғ бир умид ҳадя қилади:

*Иложини топса агар, кетмоннинг дастасин ҳам
Ерга қадаб термулиб, кўкартиргувчи бу халқ.*

Биласизми, "Қарши қўшиғи" шеъри "Йиллар армони" тўпламидаги менга энг кўп ёққан шеърлардан бири бўлиб, унинг хотирамда сўзма сўз муҳрланиб қолган икки мисраси ҳам айнан юқоридагилар эди. Нега? Чунки бу мисралар қатида ўша қип-қизил саҳродан эсон-омон чиқиб кетишнинг йўли - келажакка умид билан қарайдиган инсон омили, халқ омили ҳақида сўз борар эди-да. Шеър матнида зуҳур топган бадий воқелик қамалида бирдан бир чора шу омилда мужассам. Шоир ўша бирдан бир омилни тўғри илғай олиб, шеър давомини шу некбин маъно билан тўлдиради. Сўнгра халқнинг йўлида азим дарё - Жайхун пайдо бўлади. Саҳро, халқ ва дарё (яъни умид)! Мана шу уч сўз ифода қилаётган маъно Қарши, Қашқадарё халқи ҳақида кўп нарсаларни айтиб берган эди менга ўшанда, тахминан, 16 ёшларимда. Дарвоқе, яқинда Дамин ака телефонда менга: "Наим акани олиб келинг Қаршига! Мен сизларга дарёни кўрсатаман! Москва шаҳридан оқиб ўтадиган дарёлар ҳам ҳозирги Қашқадарё дарёси олдида ҳеч нима бўлмай қолди!" дея ўз юртидаги азим ўзгаришлардан юраги чексиз ғурур ва севинчга тўлиб бизларни ўз шаҳрига таклиф қила кетди. Болалардагина бўладиган бундайин беғубор қувончдан севинмай, уни тўй арафасида сизлар билан баҳам кўрмай бўладими!..

Дамин акагачаям қашқадарёлик меҳри дарё инсонлар билан кўп бора мулоқотда бўлганман, улар орасида дўстларим ҳам бор. Лекин негадир айнан Дамин Тўраев билан кўришиб, дилдан ҳамсухбат бўлганимдан кейингина катта шоиримиз мадҳ этган қаршилик инсоннинг танти ва улкан қалбини рўйи рост кўриб, уни тушунгандек, ҳис қилгандек сездим ўзимни. (Эҳтимол, Дамин Тўраев ҳамиша муқим бўлиб Қашқадарёда яшаганлиги боисдир, билмадим.) Аслида, ҳар бир одам ўз юртидан кичик бир парчадир. Орамизда яна шундайлар

борки, уларнинг бўйи баста ва феълү атворларида у туғилиб ўсган юртнинг барча асосий сифатлари шундоқ жамулжам бўлади-қўяди. Шу маънода, мен Дамин ака сиймосида Қашқадарёнинг, Қаршининг одамларини танидим.

Қашқадарёда Дамин Тўраев деган ўз фикрига соҳиб, дадил бир профессор олим борлигини 25 йиллар муқаддам ҳам билганман. Унинг яхши одам эканлигига эса кейинроқ гувоҳ бўлдим. Чунки, одатда, аввал олимнинг битиклари билан таниш бўласан, киши, тақдир раво кўрса, унинг инсонлик қиёфасига бўйлаш имкони туғилади-да! Дамин Тўраевнинг шогирдлар суянса, туриб бера оладиган бакуват елкалари борлигини, яъни ғамхўр устозлигини ҳам кўрдим. Бир одамни яхши кўрса, чинакамига яхши кўриб, ёқтирмаса, росмана ёқтирмаслигини, мухатобининг юзига баралла айта оладиган қаттиқ феъли борлигини ҳам тушундим. Келган меҳмонни бошига кўтаришини, ўз юрти, юртидаги одамлар билан чинакамига фахрлана олишига гувоҳ бўлдим. Бир авлод кичик ҳамкасби сифатида у киши ҳақида шуларни билиб олдим. Энди унинг ёнида ҳар куни юрган, у киши билан елкама елка ишлаб келаётган ҳамкасблари Дамин аканинг олимлик ва одамлик сифатларидан янада кўпроқ нарсаларни билишига шубҳа қилмайман. Лекин ўйлайманки, каминанинг билганлари ҳам бир одам ҳақида тўлқинланиб гапириш учун кифоя қилгулик. Хуллас, энди таърифу тавсифимнинг ҳаётий мисолларига қулоқ беринг: “Шарқ юлдузи” журналида ишлаб юрган кезларим Дамин ака Қаршидан сим қоқиб, бўлим муҳарририга Абдуқаюм Йўлдошевнинг “Пуанкаре” ҳикояси ҳақида мақола юборганини айтади. Бўлим муҳаррирининг: “Яхши, ўқиб кўриб сизга жавобини айтамиз”, деган одатдаги гапини ғурурига сингдиrolмай: “Менга унақа расмий гапларни гапирмасдан дангалини айт-қўй ёки Улуғбекнинг ўзи билан боғла”, дея дўқ қилиб қолади профессор. Бўлим муҳаррирининг кўнгли бундай кескин муносабатдан андак озор чекиб, воқеани менга айтиб берганди ўшанда. Дамин ака феълининг баъзида болаларникига ўхшаб кетадиган қиррасини билганим боис, мен ундан зарра қадар инжимадим, муҳаррирни ҳам хафа бўлмасликка чақирдим.

Қарши шаҳрида, халқ тилида Хўжаи жарроҳ дейиладиган (асли “Хўжа Убайд-ал Жарроҳ”) зиёратгоҳга кирдик. Қарасак, ўша ердаги сувдан ҳамма навбатга туриб ичишётган экан. Зиёртчиларнинг кўплигидан навбатга туриб сув ичиш анча вақтни олиши тайин эди. Шунда Дамин аканинг феъли бизни кутишдан қутқарди: “Хов, менга қаранг! Энди бу ёққа келинг!” – қўлидаги чўмични энди сувга тўлдириб севиhib турган 60 ёшлардаги бир зиёратчини имлаб чақирди Дамин ака. – Менми? – ҳайрон бўлди амаки. – Ҳа, сиз, келинг бу ёққа, тез!

Зиёратчи қўлида чўмич билан чоғиб келди. - Булар Тошкентдан, ёзувчилар! - Дея имлади Дамин ака бизларни кўрсатиб. Шу чоғ зиёратчи меҳмонлар билан бош ирғаб сўрашаркан, Дамин ака унинг қўлидаги сув тўла чўмични дадил олди-да, аввал ўзи симириб, сўнг бизга тутди. Биз – уч- тўрт киши сувдан хўплаб идишни қайтардик. Дамин ака сувнинг қолганини ҳам ичиб зиёратчига қаради, унинг озроқ инжигандек бўлганини ҳис қилди, чамаси, мавзуни тамомила ўзга ўзанга буриб юборди: - Қайси уруғдансиз?.. Шунда зиёратчининг тундлашиб бораётган юзи бирдан ёришиб, қайси уруғдан эканию қаерда яшаши тўғрисида жўшиб сўзлай кетди. Ҳадемай, ўртада илиқ муносабат ўрнатилди. Шу асно ташаббусни яна Дамин ака қўлга олиб, ўзининг ҳам қайси уруғдан эканини айтди ва оғзининг таноби қочиб бораётган зиёратчининг қўлига чўмични тутқазиб, “Боринг энди, сувдан ичинг, боринг!” дея уни навбат қаторига йўллаб юборди.

Бу бир кичик ҳаётий эпизод. Лекин шу эпизодда, ўйлайманки, Дамин Тўраевнинг феъли дунёси – самимийлиги, соддалиги, таъбир жоиз эса ва у киши мендан ранжимаса, яхши маънодаги андак тўпорилигию андак қувлиги ва энг муҳими, ўзи бақамти яшаётган одамлар психологиясини нозик тушуна олиши ҳамда яна кўпдан-кўп маънолар мужассам эди.

Ўзбек адабиёти улуг адабиёт. Унинг тадқиқотчилари юрти-мизнинг ҳамма вилоятларида истиқомат қилишади. Лекин бу борадаги гапнинг тўғриси шуки, адабиётимизнинг вилоятлардаги тадқиқотчилари орасида бадиий жараён билан ҳамқадам юрганлари унча кўп эмас. Филология фанлари доктори, профессор Дамин Тўраев ана шу камсонлик фидойи олимлардан ҳисобланади. Пойтахтда, адабий кайфият “қуюқроқ” бўлган муҳитда ҳозирги адабий жараёни кузатиш, янгиланаётган наср, назм ва драматургия тўғрисида мақолалар ёзиб эълон қилиш вилоятдаги олимнинг бу ишларни амалга оширишига нисбатан анчайин осонлигини тан олмоқ керак. Токи, вилоятда яшаб, илмий адабий мақолалар ёзиш, жараёнга мунтазам иштирок этиб муносиб шоғирдлар чиқариш ҳамда китоблар нашр қилишни уддалаётган олимларимизнинг меҳнатларини яна-да кўп қадрлай олайлик. Проф. Д. Тўраевнинг мен мутолаа қилган янги китобларидан бири “Рангин тасвир жилолари” деб номланади ва унда замонавий ўзбек насрининг кейинги одимлари ҳақида илмий залворга эга талай мақолалар бор. Биргина шу мисолнинг ўзиёқ бугун қутлуг 70 ёшни қарши олаётган қаршилиқ олим, ажойиб инсон, меҳрибон устоз, ишончли дўст, филология фанлари доктори, профессор Дамин Тўраевнинг

адабиёт аҳлининг ҳамон пешқадам сафларидан бирида эканини кўрсатиб туради. Тилагимиз шуки, Дамин ака доимо соғу саломат бўлсин ва ўзидан ўзиб кетгучи фарзандларию шогирдлари камолини кўриб яшасин!

2016 йил

ОЛАМГА ҚАЛБИ ОЧИҚ ДОНИШМАНД (Устоз Талъат ака Солиҳов хотирасига)

Фикрламайдиган инсон гиёҳ битмайдиган шўрҳок ер сингари кўзга ботади. Зеро, тафаккур тирикчиликдан аввал тириклик демакдир. У - тунда улкан ўрмон қаърида адашиб юрган инсон кўлида ёнаётган маёқ. Киши гулхан воситасида умрининг сўнгига қадар турли хавф-хатардан сақланиши, егулик пишириб ейиши, ниҳоят, йўл топиб юриши мумкин. Бироқ машъала кишининг ўрмондан эсон-омон чиқиб олишига тўла кафолат бермайди. Чунки ўрмон чиндан ҳам дарахтлар йиғиндисидан иборат жой эмас, балки инсоннинг қалби, сиру асрори, қисмати бўлиб, бу ерда унинг пешона ёзуғи ҳам иштирок этади.

Одамни билмай туриб оламни билмоқчи бўлган олимнинг ҳолига вой! Дунёни англашдан келадиган завқ ва ҳайрат инсон кўнглини тушунишдан туғиладиган шавқу ҳаяжон олдида ҳеч! Аслида, дунёни билиш инсонни билишдан келади. Инсон бошқа бировга қарши эмас, балки ўзи билан ўзи курашиш зарурлигини англаб етган кундан эътиборан унинг ҳақиқий ҳаёти бошланади. Чунки коинотдаги энг улуг жангоҳ - кўнғил. Бошқаси ўзликдан узоқлашиш, бегоналашига қараб кетиб қолади.

Жарлик томон шиддат билан кетаётган ғофидлар тўдасига мудҳиш ҳалокатдан тинмай сўзлаб, йўлдан зудлик билан қайтишлари зарурлигини уқтира-уқтира ҳолдан тойган, бироқ натижа чиқавермагач, ўзи ҳам улар билан кетишга мажбур бўлган, шунда-да ҳақиқатни лаҳза сайин қайтара-қайтара тубсизлик сари оёқ судраб бораётган донишмандга ўхшатаман мен уни. Сон-саноксиз ёғий қўшинлари қаршисида ҳадиксиз жилмайиб турган жангчи ҳам - у. Аслида, домла, Талъат ака Солиҳов ўта ҳокисор бўлиб, бировнинг қаршисига чиқиб ошкора олишишдан йироқ бир зот эди. Бироқ, айни пайтда, у жангчи ҳам эди-да! Талъат аканинг илму маърифати, зиёси, тафаккури ва инсоний қиёфаси унинг жанг қуроллари ҳисобланарди. Жангоҳ унинг

кўнгли, ботини. Қаршисида турган душман эса жаҳолат, кин, адоват, ёвузлик, қолоқлик, дангасалик, қўйингки, инсон камолоти йўлидаги жамики тубан иллатлар.

Инсон фитратиди бир пайтнинг ўзиди ҳам эзгулик, ҳам ёвузлик баробар яшайди. Улар гўё бир нарсанинг икки томонига ўхшайди. Адабиётнинг ибтидоси ҳам шунда: адабиёт инсон кўнглига очилган дарча. Домла бутун умр ана шу дарча олдидан кетмаган, кетолмаган изтироб қулларидан эди. У адабиётни “Оламга нисбатан олам яратиш” деб биларди. Назаримда, бу қараш инсоннинг яратувчилиги ишқи билан боғлиқ. Тасаввуф алломаларида киши Оллоҳнинг сифатларини қайтариб бергандагина комилликка эришади, деган фикр бор. Яратиш банданинг иши эмас, балки Холиқники. Аммо яралмиш табиатан барибир ўз хожасига эргашади, унинг васфлари ила безанмоқчи бўлади. “Оламга нисбатан олам яратиш” ҳам, ажабмаски, қайсидир маънода Яратганга тақлид бўлса. Лекин бу оламнинг қуруқ нусхаси эмас, балки, домла айтмоқчи, модели, оламнинг ўзи эмас, балки гўё худди ўзи. Домла бадиий асар қаҳрамонларини ҳаёт, ҳаёлни эса реаллик деб қабул қилар ва ана шу воқелик кенгликлариди, ўз қаҳрамонлари даврасида яшарди.

“Биз ҳали тухумни ёриб чиқмаганмиз. Биз ўз қобилигимиз ичидан чиқа олайлик” деган фикр ҳам домлага тегишли. Бу, аввало, умуман инсон ҳақида, унинг ўзлиги, ўз фожеасини англаши ва уни енгиб ўтиши зарурлиги ҳақида, қолаверса, миллат, жумладан, ўзбек миллати тўғрисида. Йўқса, у “Ўз нонимиздан бир бурдасини берганга қуллук қиладиган халқ вакили бўлишдан мен ор қиламан!” демасди. Биласизми, айнан мана шундай фикрларида у ҳақиқий жангчига айланарди. Тўғри-да, ҳар бир замоннинг ўз жанги, ўз жанг усуллари ва ўз жангчилари бўлади. Бугун дунёда ақллар жанги кетяпти. Бу жангга совут кийиб, найза билан кириб бориш жангни у бошланмасдан олдиноқ бой бериш билан баробар. Қўлга қурол олмасдан масалани ўзаро фойдали ҳал қилиш бугунги жанг талабларидан биридир. Шунинг учун ҳам домла тафаккур дангасалигидан бот-бот гап очарди. “Бизнинг жисмимиз эмас, тафаккуримиз дангаса” дер ва ёшларни фикрлашга ундарди.

Ҳар қандай инсон эмас, балки изтироб чекаётган инсон гўзал. Чунки дард покловчи неъмат. Азобланаркан, киши гуноҳ қилмайди, қилолмайди. Аксинча, атрофни унутиб ўзи ҳақда жиддий ўйлай бошлайди. Бу инсоннинг ўзлигини англаш сари ташлаган илк қутлуғ қадами. Бироқ дард енгиллашгани сари одамларнинг аксарияти ўзи томон ташланган одимларни бирин-сирин тортиб ола бошлайди. Янада ичкарилаш учун уларда кўпинча матонат етишмайди. Шу

маънода Талъат ака мен билган одамларнинг ичида энг матонат-лиси эди. Ахир, у бутун умр ўзи томон саёҳат қилди, бундан чарчамади, зерикмади. Шунинг учун ҳам домланинг ташқи дунё билан, унинг ашаддий мухлислари билан бўлган муносабати рисоладагидек эмасди. Эҳтимол, ўзлик сари етаклаган куч домланинг ташқи оламдаги муваффақиятсизликлари билан боғлиқдир. Ҳар ҳолда, фоний дунёда ошиғи олчи бўлиб, чинакам дарднинг нималиги билмаган, руҳий зиддиятлар ичида яшамаган, қийналмаган кишидан инсон маънавиятига дахлдор бирон жўяли иш кутиш маҳол. Чунки моддият ва маънавият мисоли икки қутб. Инсон бирданига уларнинг ҳар иккиси томон йўнала олмайди. Бинобарин, яхши асар ёзмоқчи бўлган ёзувчи бу ўткинчи дунёнинг ўзи билан боғлиқ барча ташвишларидан узилмоғи шарт. Ҳеч қурса, асари битгунча. Зеро, башариётнинг сара фарзандлари моддий олам билан ҳамиша уруш ҳолида яшаганликларининг сабаби ҳам, ажабмаски, шу ерда ўз изоҳини топар. Менингча, домланинг бахти ҳам, бошқалар наздидаги "бахтсизлиг" ҳам уни ўзлиги, ўз олами томон бошлаган йўлда мужассам эди. Ҳа, Талъат аканинг бу дунёси худди ташлаб кетилган ҳовли каби хувилларди.

"Бахт нима?" деган саволимга, - "Бахт, балки, ўткинчиликни тушунишдир", деб жавоб берганди домла. Бу маълум маънода инсоннинг ўз қудратию ожизлигини белгилаб олиши, демак. Чунки ўз имконларидан келиб чиқиб орзу қилган одамгина беҳуда изтироблардан фориг бўлғуси. Йўқса, нафснинг ўпқони тубсиз, киши чиқиб бўлмас даражада ичкарилаб кетиши турган гап. Ўткинчиликни тушуниш, яна қайғу ва шодлиқдан бир поғона баландда туриш ёки уларни гўё икки фарзанддек суйиб бағирга босишдир. У - тинимсиз равишда қилинган тафаккур, кашфиёт, ўткинчиликни тушуниш - талабаларнинг ҳаяжондан нафаслари бўғзига тиқилиб берган саволларига жавобан домланинг бир бурда юзида зоҳир бўлган майин табассум. Ниҳоят, ўткинчиликни тушуниш – ўлмай туриб ўлиш, фано топиш...

Инсон - руҳият ва моддият ўзаро куч синайдиган майдон. Умр - олишиш учун белгиланган фурсат. Макону вақт доирасида кечган улуғ муҳорабадан қолган эсдаликлар эса - қисмат, хотира, тарих, адабиёт... Бу худди қишда ташқарининг совуғи-ю ичкарининг иссиғи таъсирида дераза кўзларида пайдо бўлган ажойиб нақшга ўхшайди. Совуқ ва иссиқнинг кучи қанча шиддатли бўлса, нақш ҳам шунча жимжимадор, гўзал чиқади. Худди шундай, қайси бир инсонники, қалбида маънавий ва моддий кучлар беллашуви қанча кескин кечса, унинг кўнгли ва тафаккур олами ҳам шунча теранлашади. Агар ул зот ижодкор бўлса, асарлари шунча мунаққаш чиқади. Талъат ака-

нинг озғин, нозик ва ҳатто, айтиш мумкинки, пачоққина жуссасини, серажин чехрасини, ҳокисор табиатини, паст овозда айтилгучи равон, салмоқли сўзлари қатидаги маъноларни унутиб бўлмайди...

Назаримда, домланинг бор-йўқ қувончи - ўзининг ноёб тафаккури ва қалби чиғириғидан ўтказиб тайёрлаган неъматларини мухлис-ларига инъом этиш эди. Шунинг учун ҳам у ҳар сафар сўзларкан, мулойим боқувчи кўзлари тубидан отилиб чиқувчи улкан тафаккур учқунларини кўрардим. Эҳтимолки, бу учқунлар ҳозирги кунда тун ва ўрмон зулматгоҳида адашиб-қоқиниб юрган гумроҳ – одамийзод қўлига олиши зарур бўлган халоскор машъаладан сачрагандир. Ҳар ҳолда менга шундай туюлади...

1996

VIII БЎЛИМ: ЁЗУВЧИ ПУБЛИЦИСТИКАСИ

ИНСОН БИЛАН ЮКСАЛАР ВАТАН

Қиёфа

Ҳар қандай давлатнинг буюклиги, кучу қудрати, шону шавкати аввало, унинг халқи, шу халқ ичидаги фидойию жонкуяр, элпарвару юртпарвар, донишу оқил фарзандлари билан белгиланади. Сизнинг эътиборингизга ҳаётининг айрим лавҳаларини илина-диганим киши, ҳеч қандай муболағаларсиз, ана шундай инсон. Ҳозир ортимга қайрилиб, уни илк бор қачон, қаерда кўрганимни эслашга уринганим билан мақсадимга етолмаслигимни яхши биламан. Бунга сабаб, эҳтимол, ўшанда унга ҳамма қатори, ўз ташвиши билан андармон юрган миллионлардан бири сифатида қараганим бўлса, ажабмас. Бугун эса манзара бутунлай бошқача: бугун Ортиқали ака мен таниган, билган инсонлар ичида энг ёрқин сиймолардан бири.

Ўзи жиккаккина, ҳокисор, устига-устак, умуртқа поғонасига ёпишган бир умрлик дард боис хиёл эгилиб юради, ҳаракатлари бемалол эмас, оғир, машаққатли. Ўтирса турмоғи, турса ўтирмоғи мушкул. Лекин бу тасвир фақат ва фақат унинг ташқи қиёфасигагина тегишли, асло ботинига эмас. Бу кишининг ботинида эса битта эмас, лоф бўлмаса, ўнта соппа-соғ одамникидан зиёдроқ кучу ғайрат бор. Агар гап фақат куч ва ғайратнинг ўзигагина тегишли бўлганда, мен бу битикларни битиб, тезкор замонамизда сизнинг олтиндан зиёд вақтингизга ҳавола этмасдим. Гап шундаки, ана ўша ҳеч қайга сиғмай тошаётган кучу ғайратга ақлу дониш йўлбошлик қилса, оламшумул натижаларни кутаверинг экан. Бундан ҳам муҳимроғи, ҳамма юсак сифатлар жам бўлиб, Эзгулик деб аталган байроқ остида саф тортса-чи, яхшилик деб аталган қайнар булоққа дуч келганингиз ўша бўларкан. Афлотун айтган экан: "Агар ният эзгу бўлмаса, билим иблисга хизмат қилади", деб. Агар катта билим катта эзгу ният билан қўшилиб кетса-чи?.. Мен сизга мана шу ҳақда ҳикоя қилмоқчиман.

Таржимаи ҳолдан

Марҳаматнинг Хўжаариқ қишлоғида улғайдим ва ўша даврдаги 15-ўрта мактабни "Олтин медал"га тамомладим. Мактабга олти ёшимда қўшни болаларга эргшиб ўқув йилининг ўртасида борганман. Мен билан суҳбатлашиб кўрган ўқитувчи дарҳол ўқишга руҳсат берган. Йил 1958 эди.

7-синфда ўқиганимда шахматни ўрганибоқ ўргатганларни ютганман.

Отам узоқ йиллар бетоб бўлганилиги сабабли, 11 ёшимда далага чиқиб ишлаганман. Одамларнинг уйида минг донасини 7-8 сўмдан фишт қуяр эдим. 1966 йили 8-синфда ўқиганимда қўшнимиз Тошмуҳаммад акани ТошДУ га ўқишга кирганида шаҳарга олиб бориб қўйиб келганман. Фишт қуйиб тўплаган пулимга борганман ўшанда.

Футболни яхши ўйнар эдим. Пахтакор футбол мактабига кириб ўқимоқчи эдим. Отам оламдан ўтиб қолганлиги сабабли бора олмаганман.

Ҳамманинг уйида телевизор бор эди. Бизда имкон бўлмаган. Биз тўрт ака-ука дарс қилар эдик. Натижада, институтларда ўқидик. Йўл кира учун ўзимиз ишлаб пул топганмиз. Шароит оғир бўлганлигидан давлат томонидан йўлқира берилар экан деб Украинанинг Харьков Давлат педагогика институтига ўқишга кирганман. Русчани яхши билмаганим учун бор вақтимни ўз устимда ишлашга қаратганман. Катта ва қадимий шаҳардаги Қороленко номидаги кутубхонада бўш вақтимнинг кўп қисми ўтган. Инглиз ва сунъий эсперанто тилларини ўрганиш учун курсларга қатнаганман. Спорт гимнастикаси билан уч йил шуғулланганман. Кечалари пул топиш учун вагонлардан тоннасини бир сўмдан юк туширган кунларим кўп бўлган. Ярим кечада туриб то эрталабгача китоб ўқир эдим. Вақти келиб ҳаракатларим ўз мевасини берди: аспирантурага йўлланма — характеристикани Ўзбекистондан борган 125 нафар студентдан фақат менга раво кўришди. Чунки талабаларнинг илмий конференцияларида тадқиқот ишларим билан чиқишлар қилишга вақт топа олган эдим. Рус ёзувчиси Юрий Нагибин асарлари асосида "Ранг тасвир сўзларининг стилистикаси" мавзuida тайёрлаган илмий маърузам кўпчилиكنинг эътиборига тушган эди.

Таътилларга келганимда 1969 йилдаги катта қорда йиқилиб тушган уйимизни тиклашга вақтим кетар эди. Керакли қурилиш материалларини олиб беришга ва иш ҳақини тўлашга имконлари йўқ деб дурадгорлар уйимизни қуриб беришга унашмаган. Дурад-

горлик сирларини ўрганганман ўшанда. Оилани моддий тикланиши учун мактабда дарс бериш билан бир қаторда 10 га яқин уйни тикладим...

Дунё ва дунёқараш

Инсоннинг ўзини ўраб турган дунё ҳақида билганлари, аслида, денгиздан томчи. Лекин илмда ҳам илм бор. Олимки, олам мавжудлиги ва ҳаракатланиши қонуниятларини билса ва билганларини одамийзод турмушига озми-кўпми тадбиқ этса, демак, унинг билими ҳар доим, ҳар қаерда асқотади, ардоқланади. Олимки, ҳазрати Румий айтганидек, ўзидан, яъниким, инсондан, унинг моҳиятидан узоқ, ҳаётга алоқаси бўлмаган “илм” билан шуғулланса, унинг умри сувга оқизилган, зое кетган ҳисобланади. Қаҳрамонимиз ўзининг бутун борлиғи билан илк тоифага мансубдир. Ортиқали ака ҳаёти ва амалиётини кузатар, ҳатто бир кунлик иш режаси билан йўл-йўлакай танишиб чиқар эканман, гапнинг индаллоси, ўз-ўзимдан, қилаётган ишларимдан кўнглим тўлмай кетаверади. Чунки ўзини ҳар қанча меҳнаткаш, серғайрат ҳисоблаган инсон ҳам у билан солиштирилганда, жуда назокат билан айтганда, бориб турган дангаса бўлиб чиқаверади-да.

Дунёбехабарлик, алалоқибат инсонни ҳам, миллатни ҳам боши берк кўчага олиб киради.

Дунёбехабарлик эса ана ўша кўчанинг аввало, кенг ва равон, қолаверса, ҳамиша, ҳар вақт очиқ, серқатнов бўлишини таъмин этади. Агар бунга яна некбин руҳ, келажакка, ҳаётга иштиёқ ҳисси қўшилиб кетса борми, нур устига нур деяверинг. Бунга мен Ортиқали ака ҳаётини мушоҳада қилар эканман, такрор иқрор бўламан.

Таржимаи ҳолдан

Оилавий шароит мени доимо тинимсиз меҳнат қилишга ундар эди. Аспирантурага бормоқчи бўлиб турганимда қариндошлардан бири: “онанг жуда қийналиб кетди, унинг ёшидаги аёллар далада ишламай қўйган, у эса ўша ердан бери келолмайди. Яна аёл боши билан ипак қурти тутади. Энди сен ёнига киришинг керак”, деб туриб олди. Ҳар қанақасига олиб кўрмай, қариндош ҳақ эди: онамга ёрдам беришим, укаларимга ҳам ака, ҳам ота ўрнида кўмаклашим зарур эди. (Отам раҳматли қирчиллама ёшида қазо қилиб кетган эди.) Укапаримнинг ҳам институтларда ўқишга ҳақлари бор-ку. Уларни ўқитиш, уйлаш, уй солиб бериш ва синглимни уза-

тишим керак эди. Онамга – оддий деҳқон аёлига – бу огир юкни ташлаб қўйсам, фақат ўзимни ўйласам, инсофдан бўлмас эди. Мактаб, дурадгорлик, томорқада теплицадан олинган даромадлар оила ҳаражатларига етмас эди. Доимо қарз олиб туришга тўғри келарди. Оиланинг моддий муаммоларини ечиш учун бизнес режа бўйича иш юритишимга ҳаёт мени мажбур этган. Ўшанда ёшим ўн иккида эди.

Меҳнатга шундай берилган эдимки, агар бирор иш тугамаса, мен ухлай олмас эдим. Ўша ишни тугатиб ётардим. Бир куни маҳалламизга бир меҳмон келиб тунаб қолибди. Ярим кечадан ошганда уй эгасидан: “тақиллаётган ниманинг овози?” деб сўрабди. Мезбон: “Ортиқали деган йигит ишини тугатмабди-да” деса, меҳмон шундай кетса, соғлиғини йўқотади деган экан.

Тақдирни кўрингки, шундай бўлиб чиқди. 1975 йилда анклозга (ҳаракатсизликка) олиб боровчи спондилоартрозни орттириб олдим. Ҳар қанча даволанмай натижа бўлмади. Ўша даврдаги медицина китобларида жавоб битта: бемор узоғи билан 20 йилгача яшаши мумкин. Барча бўғинлар бирикиб кетиши натижасида унинг ҳаёти азобга айланади. Тинимсиз тиббий қаров керак.

Мени ҳаракатсиз ҳаёт кутар эди. Шунда умри тўшакка михланиб ўтган шўрлик инсонлар кўз олдимга келар, даҳшатга тушар эдим. Кўпчиликнинг раҳми келар эди менга. Орқамдан “Эссиз, ёш экан...” деганларини неча бор эшитганман...

Дард билан яшаш сири

Лекин Ортиқали ака дардга бўйин эгиб таслим бўлиш йўлидан эмас, унга қарши кураш йўлидан борди. Ташҳис юкини нозик елкаларида ҳис қилса ҳамки, ундан-да залворлироқ бошқа куч ҳам бор эдиким, исми ҳаёт бўлиб чиқди. Бемор Ортиқали ака ҳаётга овоз берди, унга кучининг, аввало, иймон кучининг борица талпинди. Чунки унинг зиммасига тақдир томонидан вазифа юклатилган эди. Вазифаки, ҳам ўзи учун, ҳам отаси учун бажариладиган. Вазифаки, бутун оила, укалари ва синглининг қисматларини белгилаб берадиган. Шунинг учун ҳам унинг енгилишга ҳаққи йўқ эди. Ортиқали ака Яратган томонидан инсонга берилган неки қудрат, неки имкон бўлса, барини жамлаб дардни ўзидан нарига итариб ташлашга, уни йўқ деб ҳисоблашга ва гарданига тушган ўша вазифани миқ этмай адо этишга киришди. Бу айтишга осон, холос. Аслида, бунинг нима эканлигини бошидан ўтказганларгина теран ва атрофлича ҳис қилади. Ҳис қилганлар эса кўпинча индамайди, онадан янгидан туғилгандек оламга бошқача қараб, бошқача яшай бошлайди.

Ортиқали акани 1979 йилда даволаган Идрис исмли бир врач 90 -йилларнинг ўрталарида Қримдан келиб, беморни тасодифан йўлиқиб қолган кўшнисидан сўраб суриштиради:

– Ортиқали ака ўтиб кетгандир?

– Нега энди? Ҳаёт.

– Наҳотки!? - Ажабланибди врач. - Ногирондир?

– Ҳа.

– Шол бўлиб тўшакка михланган, тўғрими?

– Нималар деяпсиз? – жаҳли чиқибди кўшнининг. – Ишлаб юрибди. У қилган ишни соғлар қилолмайди. У ҳозир тadbиркор. Марказ ташкил қилган.

– Ишонмайман. Мен уни кўришим керак. Ахир фанда бошқача айтилган. Мени ҳузурига олиб борасиз, - деб туриб олибди врач. - Бу ҳақда тезда академик Цойга ёзишимиз керак, тушуняпсизми? Ахир, бу мўъжиза-ку!

Мўъжиза деймиз-у, аслида ҳар қандай мўъжизанинг ҳам ўз қонунияти, юзага келиш сабаблари бўлади. Кўпинча, эҳтимолдан ғоят узоқ бир неча сабаблар бир жойга жам бўлиб ва энг муҳими, бир-бирига уйғун тушиб, бир-бирини қувватлаб, тўлдириб майдонга чиққан натижа бизнинг дунёбеҳабар нигоҳларимизга мўъжиза бўлиб кўринади. Фикри ожизимча, Ортиқали аканинг дардга чилингандан 20 йил ўтиб, врачлар айтганидек, тахминан 1995 йиллар атрофида вафот этиб кетмаганлиги бир қарашда мўъжиза бўлиб туюлса ҳам, бошқа жиҳатдан ҳаёт қонуни эди. Бўлгандаям Ортиқали ака ҳаётининг қонуни! Чунки бу киши сиймосида ҳаётда қолиб, қолганда ҳам дарди бедавога тушовни бериб қўймай, инсон қаби, инсон ўлароқ яшашнинг барча сабаблари мавжуд эди. Унинг ҳаётдаги бош шиори-га эътибор беринг: “Ҳаёт бу - ҳаракат”.

Бу гап шунчаки, йўлига айтилган олифтагарчилик эмаслигини эса мен жуда яхши ҳис қиламан. Ортиқали ака билан дастлабки жиддий суҳбатимиз, адашмасам, уч соатлар чамаси давом этган эди. Шунда биз бир-биримиз билан гаплашиб қолиб, даврани унутгандик. Суҳбатимиз мавзуси гоҳ тарих, гоҳ кунимиз, гоҳ адабиёт, гоҳ психология, гоҳ тил, гоҳ замонамиз муаммолари устида кечганди. Мен ўша суҳбатда Ортиқали акани, бугун мен билган, мен таниган катта қалбли, улкан Зиёлини ўзим учун кашф қилган эдим. Мавзу ўз йўлига, мавзу борасида билдираётган қарашларининг ўта замонавийлиги, жуда илғорлиги ўз йўлига, мени ҳайратга қўйгани - Ортиқали ака муносабатидаги демократик кайфият ва бу кайфиятда уфуриб турган бениҳоя самимият билан бир қаторда вужудининг мудом, ҳар дақиқа, дақиқа нима бўпти, ҳар сонияда қимирлатиб, ҳаракатлантириб ту-

риши бўлди. Кейин билсам, соғлиқ тақозоси – фақат ҳаракатгина Ортиқали ака гавдасининг қотиб, ҳаракатсиз ҳолга келиб қолишдан асрар эканки, буни ўйлаганим сайин унинг “ҳаёт бу ҳаракатдир” деган шиори мағзини яхшироқ чаққандек бўлавераман. Лекин Ортиқали аканинг ҳаракати фақат ва фақат вужудга қаратилмаганлигини кейинроқ тушуна бордим. У айтган ҳаракат ҳам бадан, ҳам руҳга баравар дахлдор экан. Чунки ҳаракатда ҳам ҳаракат бор. Бойлик, мансаб, шон-шухрат илинжида юрганлар ҳам тинимсиз ҳаракатдалар. Асосий гап, менимча, мана шу ҳаракатнинг нимага хизмат қилаётганида мужассам. Дарҳақиқат, ҳамма ҳаракат қилади. Бироқ биров ҳаракат қилиб ўй бузса, бошқа биров уни тузади. Мана, фарқ қаерда...

Демак, кучли ҳаётпарастлик, бетиним ҳаракат, эзгу ният, кенг дунёқараш, илғор билим воситасида ёруғ орзуларни ҳаётга тадбиқ қилиб, элу юртга фойдалли мақсад сари йўналтириш Ортиқали ака вужудини тўрт мучаси соғларникидек, керак бўлса, уларникидан-да чидамлироқ, қизгин фаолиятга яроқлироқ этиб келаётган сабаблар экан. Одамлар эса буни оддийгина қилиб мўъжиза деб аташаркан. Дарвоқе, яна бир малҳамни унутибмиз: Ҳазилга, дардни енгишга қодир аскияга мойиллик!.. Яхшиси, энг оғир лаҳзалардаги Ортиқали аканинг гапларига ўзингиз эътибор қилинг-а:

2001 йили ўнг оёғим қаттиқ оғриб қолди. Дорилар таъсир қилмас эди. Кечалари уйку йўқ. Оғриқ зўридан инграб чиқардим.

Рентген қилишди. Якка-ёлғиз синглим Ўктамхон врач бўлишига қарамай, кўз ёшини яшира олмай, рентген суратини кўриб:

– Ака! Жуда оғир касалликни енгиб келяпсиз. Буни ҳам енгасиз. Мен сизга ишонаман, – деди.

– Демак, рак!.. – ўйладим. Плёнкани қарасам, оёқ суякларига ўсмалар яққол кўриниб турибди.

Андижонда врачлар барча таҳлиллардан сўнг муҳокама қилиб, оёқни кесишга қарор қилишди. Фақат Асакадаги суяк сил касалликлар санаторийидаги тажрибали врач ташҳисни тасдиқлаши лозим эди. Мени олиб боришди. Врач қўйилган ташҳисни тасдиқлади. Мен кулдим, негадир кўнглим тўқ эди. Врач ажабланиб “нега куляпсиз?” деб сўраган эди, ташҳис аниқ бўлса, демак мен тузаламан, деб жавоб бердим. Ахир, медицинада ташҳиснинг аниқлиги касалнинг 50% га тузалгани, деб айтишади-ку...

У ердан чиққач, синглим ва куёвимга томографияга олиб бординлар, деб илтимос қилдим. Кўнглим қолмаслиги учун ноилож олиб боришди. Мўъжизани қаранг. Томограф “Тери ости инфилтрати” номли бошқа ташҳис қўйди. Лабораторияларда ўрганишиб, керакли антибиотикни аниқлашди. Бир курс даволанишдан

сўнг ҳаммаси ўз ўрнига тушди. Оёқ кесилмади. Унда рентгенда кўринган ўсма-чи? Мени Ортиқали деб бекорга аташмаган. Демак, фақат қулоғимдагина эмас, балки оёқ суягимда ҳам ортиқларим бор экан-да, дедим атрофимдагиларга.

Илк тадбиркорлик

“Бошқаларни ўйлаганимда, кўпчилик манфаати учун бирор ишни амалга оширганимда йўлимдаги мушкулот ҳам ўз-ўзидан бартараф бўлиб кетаверган”, дейди Ортиқали ака.

1989 йилда Ортиқали акага мактабда ижтимоий фойдали меҳнат ташкилотчиси деган вазифа юклатишади. Ўша вақтгача собиқ ташкилотчилар журналга “ўқувчилар қор куради, ойна артди, ҳовли сунпирди, ер ағдарди”, деб ёзиб ойлик олиб келишган. Ортиқали ака бўлса, маошимни ҳалоллаб олай дея енгил машина олиш учун йиғиб юрган пулига ўғил болалар учун икки юк машинада тахталар, қизлар учун эса бир машина тўқув ипи олиб келади ва мактабда кутичалар тайёрлашу тўқув ишларини йўлга қўйиб юборади. Оғзига кучи етмаганлар “Жамғариб юрган пулини фойдасиз ишга сарф қилиб юборди. Эси борми, ўзи?” – дея устидан қулишган. Лекин орадан фурсат ўтиб, ўқувчилар хунарли бўлади, улар тайёрлаган маҳсулот эса даромад келтира бошлайди. Ҳамма ҳайрон. Ахир, ўқувчи болаларнинг бундай ишга қодирлигини ҳеч ким кутмаган эди-да.

– Ким рухсат берди ўқувчиларнинг бозорга чиқишларига? (ўша даврда ўқувчиларни бозорга чиқишларига рухсат берилмас эди) – деб ёзғирганди мутасадди ўртоқ.

– Бу иш Халқ таълими вазирлигининг дарс сеткасига киритилган. Ўқувчиларнинг ўзлари тўқиган маҳсулотни ташлаб юбориш керакми? – жавоб берганди Ортиқали ака.

– Унда пулини нима қиласизлар?

– Ҳаражатдан ошган соф фойданинг умумий йиғилиш қарорига биноан 80% ини ўқувчиларнинг ўзларига ойлик қилиб берилади. Қолган 20% и эса ишлаб чиқаришни ташкил этиш учун болға, игна каби иш қуролларини сотиб олишга сарфланади.

– Дуруст. Бўлар экан-ку! – деб тан берганди ўшанда мутасадди.

Лекин бу билан ҳаммаси хамирдан қил суғургандек силлиқ кечмади. Кунлардан бир кун Ортиқали ака фаолиятини кўролмаган кишилар томонидан хабардор қилинган катта инспектор келиб бақира кетади:

– Болаларни эксплуатация қилиб бойимоқчи бўлган ким ўзи?!

– Мен!

– Ким рухсат берди сизга бундай қилишга?

– Халқ таълими министрлиги, – хужжатларни кўрсатади Ортиқали ака.

– Фойдани нима қияпсиз?

– Умумий йиғилиш қарори бўйича 80%и ўқувчилар маошига, 20%и иш қуролларига сарфланади.

– Сизга нима қолади унда?

– Ахир мен мактабдан 70 сўм маош оляпман-ку!

– Ҳм... – кейин бурилиб, – Хошимжон! – директорга мурожаат қилади катта инспектор. Бу одам ўқувчиларга ҳунар ўргатгани ўз ҳисобидан шароит яратган бўлса, болалар маош олишса, синф хоналарини банд қилишмаса, тагин нима керак сизга? Ўқувчилар ишлаб чиқараётган маҳсулотларнинг сифатига қаранг. Шикоят қилиш ўрнига фахрланиш лозим эмасми, ўртоқ директор. Бу одамнинг ишини бутун областга ёйиш керак, – дея жазолаш учун келган мансабдор шахс Ортиқали акани алқаб кетади. Шу воқеадан сўнг бошқа районлардан иш ўргангани таълим раҳбарлари кела бошлайдилар.

Лекин энг катта эҳтиромни халқ ичидан чиққан оддий бир бобо кўрсатади. Бир йиғинда гап-сўз бўлади:

– Ўқитувчилар ўқитмай қўйди.

– Болаларимиз саводсиз бўпқоляпти.

– Қаерга қарашяпти ўзи булар?..

Шунда Чўмбоғиш маҳалласидан ўша Омонбой бобо ўрнидан туриб Ортиқали аканинг олдига келади, ўқитувчининг эгилган қоматига бўйини тенг қилиб энгашиб гап бошлайди:

– Эй халойиқ! Мен манови Ортиқали домлага таъзим қиламан! Кўриб қўйинглар. Менинг кампирим умрида игна ушламаган эди, келинларим ҳам кампиримга ўхшаб на тикишни ва на тўқишни билишади. Шундай бўп юрганимизда набираларим менга жемпер, пайпоқ тўқиб беришиб қолди. Мана, кўринглар, кийиб юрибман. Уларга “Ким сизларга ўргатди?” десам, «мактабда ўргатишди», дейишди. “Ким ташкил қилган?” десам, манави Зиёнинг ўғлини айтишди. Отангга раҳмат, сира кам бўлмагин, болам!.. – бобо Ортиқали акага юзланиб бағрига босади.

Аслида, энг олий мукофот деганлари шу бўлади. Меҳнати натижасининг мана шу тарзда тан олиниши Ортиқали аканинг дардига малҳам бўлар эди. “Шундай бўлгач, нега тузалмаслигим керак? Менда тузалишга умидгина эмас, ишонч ҳосил бўлар эди!” дейди Ортиқали аканинг ўзи.

Ортиқали ака хотираларидан

Маҳалла қўчаларига газ тушириш учун елиб-югуриб юрганымда қариндошларимиздан бири келиб: «Аҳволингга қара, маймунлар йиғлайди. Одамларни деб куйиб-пишиб юраверасан. Ўзингни ўйласанг-чи? Одамлар сенга нима қилиб берар эди? Сенга битта велосипед олиб миндириб қўярмиди? Қара, сенда ўзинг қурган ўйингдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Менда эса машина, омбор тўла дон, молхонада 6 та сигир, 8 та қўй бор», деб қойиди. Мен мақсадимдан қайтмадим. У онамга кириб, «Ҳафиза опа, ўғлингизни муллага бир ўқитиб қўйинг. Унинг калласи айниб қолибди. Руҳий касалга ўхшайди. Касалхонада даволанса ҳам бўлади», дебди. Онам ўшанда роса йиғлаган, лекин мени ўлимдан қайтармаган. У мендан жуда фахрланар эди.

Ўрнимдан тургазиб қўйишмаса ўзим тура олмас эдим. Лекин буни қарангки, кўпчиликнинг хизматида чопиб юрганымда дардим эсимгаям келмасди, уни унутардим, ўзимни соппа-соғ сезардим. Ўзимча ўйлайман: шу менинг дармоним, мукофотим эмасми?..

Ногиронликни тан олмай ўн икки йил юрганман. Врачлар тергашади. Мен эса «ҳали ёшман, тузалиб кетаман», дея қайсарлик қилардим. Фақат умуртқам тўлиқ қотиб, битта суякка айланиб, гаёдам букилиб қолгандан сўнг ногиронлик гуруҳига ўтишга мажбур бўлганман. Ногиронлик эса менга яна бир мўъжиза – ногиронлик оламини очиб берди. Дунёнинг дардини дарди борлар кўтаради, деган гап тўғрига ўхшайди.

Андижон вилояти ногиронлар жамиятида ожиза бир қизнинг ҳаяжон билан ўз режалари ҳақида гапираётганини кўриб, синглим, дунёдаги энг бахтли инсонга ўхшайсиз, десам, дунёнинг, инсонларнинг гўзаллигини кўзи билан кўра олмайдиган бу қиз:

- Тўғри айтасиз. Мен жудаям бахтлиман. Кўзи очик кўр қилиб яратмагани учун Яратганга шукроналар айтаман, - деганди.

- Раҳмат, синглим! Менинг ҳам кўзимни очдингиз, - дея ҳайратимни яшира олмаганман ўшанда.

Катта мақсадлар сари

1995 йилда Ортиқали ака Марказ яратиш хаёли билан эски бир бинони сотиб олади. Аммо сунъий тўсиқлар шу ондаёқ бошланади. Хўжжатлаштириш учун отнинг калласидек пул сўрашади. Ўша зорманда бўлса йўқ. Бориям бино харидига сарфланган. Нима қилиш керак? Ортиқали аканинг боши қотади. Ахир, ўйлари, режалари нима бўлади энди?..

Шунда Хўжаарик маҳалласидан ёруғлик чиқади. У ернинг маҳал-

ла оқсоқоллари тўпланиб бир иш қилишади. Натижада, Ортиқали акага кўчмас мулк кадастри идорасидан телефон қилишиб, сизлар ногиронлар экансизлар, сотиб олган бинонгизни бепул ҳужжатлаштириб берамиз, дейишади.

“Мўъжизани қаранг! Нархини озроқ тушуриб беришга унамаган ташкилот раҳбарларининг дилига ким бекорга хизмат кўрсатиш истагини солди экан? Бу кўпчилик манфаати учун ишлашга жавоб эмасми?” - деб тўлқинланади Ортиқали ака. Аслида-чи? Аслида, Ортиқали аканинг Хўжаариқ маҳалласига бир вақтлар қилган яхшилиги ўзига қайтган эди. Ўшанда Ортиқали ака елиб-югуриб ўша маҳалланинг газлаштириш ишига бош-қош бўлган эди.

Шундай қилиб “Турон” ўқув маркази жадал қурила бошлади.

Тақдирнинг ўзи тушунтириб қўйди...

Қурилаётган бино учун ойна олинадиган бўлди. Ортиқали ака Қувасойдаги “Кварц” заводига йўл олади. Аммо завод масъул ходими унга ойна сотилмаслигини айтади. Шунда ҳайратангиз бир воқеа юз беради. Ортиқали ака масъул ходимдан санани сўрайди. У “15 май” деб айтади. Ортиқали ака беихтиёр чўнтагидан паспортини олади ва “мана қаранг, мен 15 май куни туғилганман. Ҳисоблаб кўринг. Бугун роса 55 ёшга тўлдим. Ўқитувчи 55 ёшга кирганда нафақага чиқади, юбилей қилади. Яқинлари, дўстлари, жамоаси уни тўрға ўтказди, унга миннатдорчиликлар билдирилади. Унинг учун энг қадрланган кун бўлади бу кун. Мен эса, мана шундай ҳурматдан воз кечиб, ёшларимиз тарбияланадиган бир маскан яратаман, деб юрибман” дейди. Шунда ходим ўрнидан туриб кетади.

– Табриклайман! Қанча ойна керак?

– 200 метр квадрат.

– 400 метр квадрат олинг. Бозорда, қўлда икки баробар қиммат. Ортигини сотсангиз ойна сизга текинга тушади, – деб ўқитувчи тadbиркорга янаям яхшилиқ қилмоқчи бўлади ходим.

– Йўқ, мен эзгу иш бошлаганман. Бунга ҳаром аралашишини истамайман, – дейди Ортиқали ака.

– Ажойиб одам экансизу, 250 метр квадрат олинг унда, лоақал йўлқирангизга яраб қолар...

Ортиқали ака шу ерда тортишмайди ва хато қилганини кейин англайди. Буни унга тақдирнинг ўзи тушунтириб қўйди: ташқаридан юк машинаси қидиради. Қани энди учраса. Ахийри, бир машина топилади. Қарангки, ўша куни йўлиққан биргина машинага 200 м² ойна сиғар экан. Ортиқали акага “тухфа” этилган 50 м² ойна заводда қолади. “Елкамдан тоғ тушди. Менга “яхшилиқ” қилмоқчи бўлган одам

эса ҳайратдан ёқа ушлади”, дейди Ортиқали ака. Шу билан бирга тақдир унинг ўзига ҳам яхши бир дарс ўтиб қўйганини ҳис қилади...

Қурилишдаги мўъжизалар

Қурилишда жуда кўп мўъжизалар юз берди, деб эслайди Ортиқали ака. У Қувасой цемент заводидан цемент, шифер ва алибастр каби хомашёларни завод нархида пул ўтказиш йўли билан сотиб олганига ҳам, ўзи ногирон бўлишига қарамай мактаб қуряпти, дея ҳашарга келган туман аҳолисининг ҳимматига ҳам олам-олам севинди. Айниқса, бир оқсоқолнинг: – “Ҳорманг, иним. Мен ҳам сиз қилаётган савоб ишга ҳисса қўшсам, дейман. Ҳажга деб тўплаётган пулим бор. Биламан, шу тобда сизга маблағ жуда зарур. Мен шу пулни олиб келиб берсам. Ҳаж навбатим келганда қайтариб бераверасиз”, деганини кўп эслайди. Яна Ортиқали ака ўзи мутлақо танимайдиган, билмайдиган одамларнинг “Ҳорманглар-ов!” дея кириб келиб, бир-икки кун беминнат ёрдам бериб кетганларини чинакам мўъжиза дейди. Қурилиш асносида айримларнинг тушлик олиб келишлари ёки тушлик учун пул ташлаб кетишлари одатий ҳолга айланганди.

Ниҳоят, бино қурилиши якунига етиб, навбат ёнбошдаги ташландиқ боғга келади. Ортиқали аканинг саъй-ҳаракатлари туфайли у ҳам қайта таъмирдан чиқарилади. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай Марҳаматда шундай воқеа юз беради: бир муллага ўрта ёшлардаги аёл келиб:

– Бир одамнинг ҳақиға дуо беринг, – дейди.

– У кимингиз бўлади? – сўрайди мулла.

– Ҳеч кимим, – дейди аёл.

– У сизни танийдими?

– Йўқ.

– Қизиқ, сиз танимайдиган ва сизни танимайдиган одамга шунча жойдан ҳаражат қилиб келишингиз сабабини билсам бўладими?

– Ўтган йили Авгон боғидан (боғ Афғонистон урушида ҳалок бўлганлар хотираси учун шундай аталарди) ўтиб кетаётган эдим. Чарчаб бир оз скамейкада дам олмоқчи бўлдим. Олдимга ичиб олган бир йигит келиб тегажоглик қилиб қолди. Қаршилиқ кўрсатдим. Бақирдим. У эса “яхши аёл бўлганингда бу жойда ўтирармидинг?” дея мени изза қилди. Зўрға қочиб қутилгандим ўшанда...

Бугун йўлдан ўтиб кетаётиб боғга қарасам, бутунлай бошқа манзара: атрофи чиройли панжара билан ўралган, гуллар экилган, лайлақлар ва жайронлар макетлари ўрнатилган, ўртага фонтанли суҳбатгоҳ қурилган. Севимли шоиримиз Муҳаммад Юсуфнинг катта портрети тўрида илинган турибди. Одамлардан: “Ким бу ерни обод

қилди?" деб сўрасам, ичкарида гавдаси эгилиб юрган бир ногирон одамни кўрсатишди. Мен тўғри сизнинг олдингизга келиб, нопок ерни поклаган ўша одамга дуо сўраб келдим. У одам фақат аёлларнинггина эмас, эркакларнинг ҳам шаънини ҳимоя қилибди. Чунки мен каби қайсидир эркакнинг аёли, қизи ёки келини ҳам жабр кўриши мумкин эди-ку...

Эл хизматида

2004 йилда халқ депутатлари туман Кенгашига депутатликка Ортиқали аканинг номзоди қўйилади.

Депутатлик фаолияти эса унинг элга хизмат истаги ва интилишларини обдон тоблади: Тош йўли, Чўмбоғиш ва Хўжаариқ маҳалларига 6,7 км узунликда ичимлик суви тармоғи янгитдан тортилади. 2,6 км йўл асфальт билан қопланади. Ўнлаб тадбиркорлик объектлари ишга туширилади. Маҳаллалар ободонлаштирилади. Янги коллеж ишга туширилади. Энг асосийси, сессияда, матбуотда кўтарган ва вилоят Кенгашига, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Сенатига сенатор М.Хўжамбердиев орқали олиб чиққан масаласи – Чўмбоғиш маҳалласидаги ширкат усталари томонидан хом ғишт билан қурилган, кейинчалик мослаштирилган мактабни янгитдан қуриш бўлади. Бу мактаб 2004-2009 йиллар дастурига таъмирлаш учун киритилган эди. Таъмирлашнинг иложи йўқ эди, ўта хароб ҳолга тушиб қолганди. Ортиқали аканинг саъй-ҳаракатлари натижасида 2009-2010 ўқув йилига 120 ўринли янги мактаб ўқувчилар ихтиёрига топширилади.

"Давлатимизда бўлаётган ўзгаришлар, чиқарилаётган қонун ва қарорлар, юрт равнақи, халқ фаровонлиги, ватан ривожини йўлидаги ҳукуматимиз томонидан олиб борилаётган изчил сиёсат тўғрисида аҳолига учрашувларда, давра суҳбатларида узлуксиз тушунтириш ишларини олиб борардимки, натижада сайловчиларда келажакка ишонч, ўзини бунёдкорлик ишига сафарбар этиш истаклари ортиб бораётганини кўрдим", – дейди депутатимиз.

Ортиқали ака депутат сифатида ўзини сайловчиларга ибрат бўлишим керак, деб билди. Эркинлик ва ҳуқуқлардан фойдаланиш, давлат олдидаги фуқаролик бурчини тўлиқ бажариш унга катта имконлар эшигини очиб берди. Тадбиркорликка яратилган ҳуқуқий шароитни аҳолига амалда кўрсатишга азму қарор қилди. Чунки депутатимизга "бизда тўсиқлар кўп, ишлагани кўйишмайди", деган нолишлар сира ёқмас, ҳатто ғашини келтирар эди. Шунданми, "Яхши ният – ярим мол", деган нақл ёнига Ортиқали ака: "кучли хоҳиш (ният) – тўлиқ мол", деб қўшиб қўяди. Чунки у қадимги ҳинд дошизмандларининг "Қалбингиз тубидаги истак(ният) қанчалик кучли

бўлса, иродангиз шунчалик кучли бўлади. Иродангиз қанақа бўлса, ҳаракатингиз шунақа бўлади. Ҳаракатингиз қандай бўлса – тақдирингиз шундай бўлади” деган ҳикматини ёқтиради. Демак, ҳамма гап ният ва ҳаракатда дейди қатъий қилиб.

Давлатимиз эътибори

Давлатимиз ёшлар тарбиясига, маорифга жуда катта эътибор бермоқда. Мен ҳам касбим ўқитувчи эканлиги боис мана шу жараёнга рақобатни олиб кириш, бюджетдан ташқари маблағ жалб этиш орқали камтарона бўлса ҳам ҳисса қўшишни жуда истар эдим.

2005 йилда Ҳамкорбанкнинг Асака филиалидан 15 000 АҚШ доллари эквивалентида кредит олиб тадбиркорликни ривожлантирдим. Марказда компьютер саводхонлиги, инглиз, рус тиллари бўйича ўқув, аҳолига компьютер ёзуви, нусха кўчириш, компьютер ва оргтехникаларни таъмирлаш хизматлари кучайтирилди. Янги ишчи ўринлар яратилиб, ходимлар сони 11 тадан 23 тага кўпайтирилди. Марказ биносини янгитдан қуриш имконияти яратила бошлади.

Ҳикмат излаганга ҳикматдир дунё

“Турон” ўқувчи ёшлар ва ногиронлар ўқув ишлаб чиқариш марказига асосан ногиронлар ишга қабул қилинди. Албатта, аввалига уларга иш ўргатилди. Етарли тажрибага эга бўлишлари билан эса мустақил равишда вазифаларини бажаришга рухсат берилди. “Гулсорахон деган қизимизни фақат бир қўлида ёлғиз бош бармоғи бор. У мижозларга компьютерда ёзув хизмати кўрсатади. Мўъжиза: айтинг, ким ногирон? Ўнта бармоғи билан Гулсорахон ёнида ўтириб хат ёза олмаган мижозми? Ёки бир бармоғи билан хат ёзиб берган инсонми? Кўпчилик томонидан ногиронлик бахтсизлик деб қараладиган бир даврда уларнинг меҳнат қилишларига, фойда келтиришларига шароит яратганимдан, кўзларида бахт учкунларини порлашига сабабчи бўлаётганимдан мен ўзимни энг бахтиёр инсонман, деб айтман ва шу йўл орқали бедаво дардга шифо топишга ўз ҳиссамни қўшяпман, деб ўйлайман”, дейди Ортиқали ака фаҳр билан. Фақат бугина эмас, у яна бир хайрли ишга ҳам қўл урмоқда: ногирон ходимларнинг ўз тенгини топиб турмуш қуришларига ёрдам бермоқда, буни ҳатто инсоний бурчи деб билади. Марказда тўрт оиланинг бунёд бўлиб, тинч-тотув яшаётганидан гоёт севиनाди Ортиқали ака.

Сайловчилар олдидаги бурч

Ҳадемай, Ортиқали ака ҳузурига сайловчилар ўз муаммоларини кўтариб келишадиган бўлишади.

Шукурмерган қишлоғидан бир одам келиб, “тўрт ойдан бери ҳокимга қатнайман, 2 донга чинор сўраб ариза берган эдим. Натижа бўлмади. Вилоятга борган эдим, сизга учрашимни айтишди”, дея Ортиқали акага мурожаат қилади.

– Нега чинор сўрадингиз?

– Қурилишга ишлатаман.

– Қаердан кесмоқчисиз?

– Қува йўлидаги чинорлардан.

– Нима учун сизга ҳоким чинор бериши керак?

– Ахир мен ногиронман. Иккинчи гуруҳ. Бир оёғим протез.

– Хўжаариқ маҳалласига боринг. Жўрабек деган одам бор. Унинг ҳам бир оёғи протез. Лекин бой-бадавлат яшайди. Чунки у ишлайди, дуродгорлик қилади. Тўрт мучаси соғлар ундан қарз сўрайди. Фарзандларингиз борми?

– Ҳа, учта.

– Агар чинорни уйга олиб борсангиз, улар “дадамга ногиронлиги боис нима сўраса, бераверишар экан”, деб ўйламайдиларми? - дейди Ортиқали ака ҳожамамандга. – Болаларингиз меҳнат қилиш ўрнига дадам касал, деб улар ҳам маблағ ундиришга интилмайдиларми?.. Агар сиз меҳнат қилиб, уларга ўрнатилган бўлсангиз, дадам шу ҳолида ишлаяпти, деб ўзларининг ҳам меҳнатга муносабатлари ўзгариши мумкин-ку! Тўрт ойдан бери ҳокимнинг олдида қатнайвериб, асабларингиз ҳам таранг бўлгандир. Балки йўл кирага тўрт ой давомида иккала чинор нархидан кўра кўпроқ пулни сарфлаб қўйгандирсиз?.. Энди айтинг. Шунча гаплардан кейин ҳам ҳокимнинг қабулига кириб, аризангизга қўл қўйдириб берайми?

–Йўқ, асло! Яхшиси, менга нима иш қилишни ўргатсангиз, бас, - ниҳоят ўз аянчли ҳолини англайди шикоятчи.

Ортиқали ака 2004 йилда туман Кенгашига, 2009 йилда эса ҳам туман, ҳам вилоят Кенгашига депутат этиб сайланади..

Бир куни вилоят ҳокимиятига фаол депутат сифатида олиб боришади. Ортиқали аканинг эгилган гавдасини кўрган масъул ходим уни олиб борган туман ҳокимлигининг ходими: «Бу одамни қийнаб нима қиласиз? Бошқа депутат қуриб кетганми?» дейди жаҳл билан.

Ходим хижолат тортади. Ортиқали ака бўлса кулиб кўяди.
Аммо кўп ўтмай ўша масъул ходим бошқалардан кўра кўпроқ Ортиқали акани ёрдамга чақирадиган бўлади.

* * *

Бир олий маълумотли одам ҳаётдан нолиб келади. Ортиқали ака:
– Нимадан норозисиз? – деса, у:
– Ҳаётдан – дейди.
– Сиз ноҳақсиз
– Нега энди, атрофга қаранг, кўнгилни қувнатадиган нима бор?
– Кечирасиз. Мен сизга бир нечта савол бераман. Агар ҳамма саволга розиман, деб жавоб қайтарсангиз, сиз ноҳақ бўлиб чиқасиз. Агар бирорта саволимга норозиман, деб жавоб берсангиз, унда сизга ҳақ берганим бўлсин, – дейди Ортиқали ака.
– Қани...
– Дунёда 50%дан кўпроқ одам тўйиб овқат емайди. Бунинг учун имкони йўқ. Сиз тўйиб овқатланасизми?
– Ҳа.
– Сиз қорнингиз тўйиб овқат еганингиздан норозимисиз?
– Розиман.
– Дунёда 70% одам саводсиз. 2 миллиарддан ортиқ одам ҳарф танимайди. Олий маълумотлиларнинг сони 1%ни ташкил қилади. Сиз дунёдаги 99% одамдан бахтлироқ эканлигингиздан норозимисиз.
– Розиман.
– Дунёда 500 миллионга яқин одам уруш зонасида, ўлим хавфи билан яшайди. Сиз тинч яшаётганингиздан норозимисиз?
– Розиман.
– Дунёда бир кечада бир миллиондан ортиқ одам эрталаб кўзини очмайди – абадий уйқуга кетади. Сиз эрталаб соғ-омон кўз очганингиздан норозимисиз?
– Розиман!
– Дунёда 3 миллиард одам эркин равишда ибодат қила олмайди. Сиз эркин ибодат қила оласизми?
– Ҳа.
– Сиз эркинлигингиздан норозимисиз?
– Розиман.
– Унда сиз нимадан норозисиз?... - синчков тикилади суҳбатдошининг кўзларига Ортиқали ака.
– Ўзимдан. Ўзим ношукур эканман, – дейди хижолат тортиб яна бир шикоятчи.

Эл хизматида

Менинг орзуларимдан бири халқимизни, айниқса, ёшларимизни ватанпаравар этиб тарбияланишига, киндик қони тўқилган юртига гурур туйғусини сингдириб, унинг равнақи учун хизмат қилишига ҳисса қўшишдир. Шу мақсадда ёшларимизга биз яшаётган тумандан чиққан буюк шахслар ҳақида ҳикоя қилувчи иккита катта китоб шаклида варақланадиган паноларни ташландиқ ҳолатдан ёшларимизнинг маънавий марказига айланиб бораётган богга ўрнаттирдим. Китобни ўқиганларнинг кўзларида ўз юртига нисбатан меҳри товланиб бораётганини ҳис қилиб тураман. Меҳмонлар эса “Бу олим марҳаматликми?”, “Бу ижодкорлар ҳам сизларданми?” – деб ҳайратланишади, – агар биз Марҳаматга кўчиб келиб яшасак, бизни ҳам китобингизга киритасизми?” – дейишади. Инсонга, у ким бўлмасин, энг катта соғва – унга бўлган эътибор эканлигини шу ерда янада чуқурроқ сездим. Бу мен томонимдан кўрсатилган озгина эътибор Марҳаматнинг улуғларига қанчалик таъсир этганини билсангиз, ёш боладай қувонганларини кўрсангиз, – сиз ҳам дунёдаги энг бахтли инсонга айланасиз. Улуғлашасиз. Айтинг, бундай маънавий жараённи юрагидан ўтказайтган одамнинг ҳар қандай дарди аримайдими? Бедаво дард ҳам чекинишга мажбур бўлмайдими? Одам бошқаларнинг дарди билан яшаганда, ўз дардини унутади. Мана менинг малҳамларим. Буни пул билан ўлчаб бўлармиди!..

Адабиёт боғи

Мана бир неча йилдирки, ҳар апрель ойида Ортиқали ака Хусанов ташаббуси билан “Турон” боғида халқимизнинг севикли шоири Муҳаммад Юсуф туғилган кунига бағишлаб халқ сайли ўтказилади. Аммо бу сайлга иштирок этишнинг биттагина шарт бор. У ҳам бўлса, қатнашувчи шоир шеърларидан ёки шоир ҳақидаги шеърлардан бирини ёд айтиши шарт. Бир пайтлар, институтда ўқиб юрган кезлари Ортиқали ака улуғ рус ёзувчиси Лев Толстой туғилиб яшаб ўтган гўша - Ясная Полянага бориб, у ердаги одамлар билан ёзувчи ҳақида узоқ-узоқ гаплашган эди. Ўшанда Ясная Полянадаги мансабдор кишидан энг оддий қоровулгача, далада ишлаётган мужиккача, ҳамма-ҳамма Толстойнинг таржимаи ҳолидан тортиб барча асарлари исмини, таърифини, ҳатто уларнинг айримларидан бутун-бутун парчаларни ёд билишлари Ортиқали акани ҳайратга солган эди. Бугун у ўз юртида шундай бўлишини хоҳлайди. Ўлкаси улуғларини халқ билишини, улар амалга ошириб кетган ишлардан яхши хабардор бўлиб, асарларига сингдирилган гоёлару кечинмаларни юрак-юрак-

дан ҳис қилишларини истайди. "Сайлга бутун Ўзбекистонимиздан ташриф буюришади!" дейди у ифтихор билан, - Айтинг, бир ногирон одамнинг атрофида содир бўлаётган шунча яхши ҳодисалар умрига умр қўшмайдими? Худо хоҳласа, мен 100 ёшдан ошаман! – медицина 35 йил аввал узок яшамайди, дея хулоса берган эди. Мен бу хулосани қарийб 15-20 йилдан бери чиппакка чиқариб яшайпман. Чунки юрагимда ҳаётга, Ватанимиз келажагига бўлган умид ва ишонч руҳи барқ уриб туради!

Юракдаги оғриқлар

Менинг дардим – жисмоний дард эмас. Менинг дардим – кўпчиликнинг ҳар хил йўллар билан пул топишни мақсад қилиб олганликларида. Айрим ёшларимизнинг нуфузли олийгоҳларни тамомлаб, ўзи эгаллаган мутахассислиги бўйича эмас, кўпроқ пул топиш илинжида у соҳадан бу соҳага ўтишлари, савдога ўзларини уришлари, бошқа мамлакатларда билимига мос келмайдиган ишларни бажаришлари, ўз устида ишлаб, малакасини ошириш ўрнига фақат пул кетидан бегона соҳаларда сарсон юришлари мени қийнайди. Улар пулнинг мақсад эмас, у ёки бу ишни қандай бажарганининг белгиси ёки натижаси эканлигини тушунмайдилар. Мана, бир мисол:

– Домла, ҳамкорликда иш қилсак. Боғингиз жуда чиройли экан. Мана бу жойга музқаймоқ ташкил қилсам, ана бу ерга гамбургер очсам. Фойданинг яримини сизга берар эдим. Нима дейсиз?

– Мақсадингиз нима, ўғлим?

– Албатта, пул топиш-да, – ҳайрон қарайди менга ёшларимизнинг бир вакили..

– Кечирасиз. Манзилдан адашибсиз.

– Сизнинг мақсадингиз пул топиш эмасми? Ҳозир ҳамма шу мақсадда яшайди-ку? – дейди у янаям ажабланиб.

– Кечирасиз. Қушнинг икки қаноти бўлганидек, ҳаётда ҳам маънавият ва моддийет деган тушунчалар мавжуд... Фақат моддий бойлик ортидан қувишлик узокқа олиб бормади. Бу ер эса хотира хиёбони; маънавият ва маърифат боғи. Атрофимизни қаранг, ҳар қадамда ошхона, чойхона, музқаймоқхона. Лекин шаҳарда 1 дона ҳам китоб дўкони йўқ. Очинг, ёрдам бермаган номард!..

– Китобдан фойда йўқда, – дейди олий маълумотли одамча мендан ҳафсаласи пир бўлиб...

Мана бу мен учун энг оғриқ нуқталардан бири.

Ортиқали аканинг англаб етганлари

Мен бир ҳақиқатни англадим - кўпчилик манфаати орқали одам эзгулик қила олади. Демак, шахсий манфаат доимо умумманфаатга хизмат қилиши керак. Умумманфаат шахсий манфаатдан доимо устун бўлиши шарт. Одам фақат умумманфаатга хизмат қила турибгина шахсий манфаатига эришиши мумкин. Шахсий манфаатни устун қўйганлар қаттиқ адашадилар. Минг афсуски, буни кўпчилик тушунавермайди.

Мен ҳар кун кўпчилик манфати учун хизмат қилишга, менга ёмонлик қилганларга ҳам яхшилик қилишга куч-қувват беришини Оллоҳдан сўраб дуога қўл очаман.

Менинг ягона орзуим - Ўзбекистонимизни буюк давлатлар сафида кўриш ва мана шу мақсадга бор кучимни, билимимни сафарбар этишдир.

Мен ким биландир бирон ишга қўл урмай туриб, у ҳақида, унинг фойдаси ҳақида қайғураман.

– Сиз ҳамкорингизни фойдасини кўзлаб иш қилганингизни сездим. Боиси нимада? – деб сўраб қолишади одамлар.

– Ҳар қандай одам сиздан-да кўпроқ фойда кўрса, сизга интилади. Акс ҳолда сиздан қочади. Улар сизга кўпроқ интилишлари, охир натижада сизга кўпроқ ёрдам беришларини хоҳласангиз, уларга сиздан кўпроқ фойда олишларига имконият яратиб беринг, – дейман уларга.

– Дада, – деди мен билан ишлайдиган катта ўғлим Ҳасанбой, – бизнинг қачон биримиз икки бўлади. Суткада 24 соат, ҳафтада 7 кун ишлаймиз. Ҳамма дам олади, биз эса йўқ. Одамлар ўз шахсий машиналарида юришади, биз эса пиёда. Сиз ҳар ёрдам сўраганга ҳам, нархини тушириб беринглар деганга ҳам, насияга ҳам рухсат бераверасиз.

– Эй ўғлим. Ҳамма бизнинг олдимизга фойда кўргани, мушкулени осон қилгани, ишини битиргани келади. Агар зарар кўрганида келишармиди. Худога шукур қилишимиз керак: Юртимиз тинч, обод. Давлатимизни қара, жадал ривожланмоқда. Биз ҳам ҳалол ва

сидқидилдан меҳнат қилиб, ватанимизнинг ривожланишига ўз ҳиссамиз қўшмоғимиз керак, – десам, у мени тушунди.

Фарзандларимнинг қолган тўрттаси ҳам мени тушинишади. Ўртанчи ўғлим Ҳасанали Тошкентдан бир куни тунда соат иккиларда келди. Ўша куни биз ишимизни тугатаолмай турган эдик. “Дада, бир оз дам олинг”, деб қўлимдан ишни олди. У йўлда чарчаб келган деб ишдан қайтарсам, уни ҳаёт манбаси, ҳалоллик булоғи – меҳнатдан қайтарган бўламан-ку. Меҳнатсиз ҳаёт ўғрилиқдир, ҳаромдир. Ҳалол яшайман, деган одам меҳнат қилмоғи зарур. Ногирон ҳолим билан мен меҳнат қилаётганимнинг ўзи улар учун ибрат, дарс, мактаб. Тоғаларининг раҳми келади жиянларига, Ортиқали болаларини эксплуатация қиляпти, деб қойишади баъзан. Лекин фарзандларим ёнимда туришади. Агар улар мени тушунмаганларида, қўлламаганларида, яхши ўқимаганларида, олийгоҳларни битириб қўлтиғимга кирмаганларида менинг дардим енгиллашармиди? Улар ҳам мен каби умумманфаатга хизмат қиладилар. Демак, улар она Ватанимизга хизмат қиладилар. Мен бунга ишонаман.

«Ўзбекистон келажаги буюк давлат», дейилди. Ҳаққи рост. Билим эса ўша буюк келажак калитидир. Мен айнан шунинг учун ўқув ишлаб чиқариш марказини очганман.

Менинг ютуқларимнинг сири – отам, онам, турмуш ўртоғим, фарзандларим, яқинларим, “Турон” жамоаси, мустақиллик берган эрк, ҳуқуқ, имконият, бурч, буюк ва улуг Ўзбекистон халқи, инсоният эришган натижалар, она Замин. Мен оладиган куч, эрталиқ кунга ишонч ҳам улар. Барчаси учун Оллоҳга минг бор шуқур қиламан. Ундан юртимизга тинчлик, омонлик ва ривож сўрайман.

Маънавият дарси

Мамлакатимизнинг турли вилоятларидан келган зиёли, шоир ва ёзувчилар билан ҳар хил тадбирлар олиб боргани, уларга қадим Мингтепани таништириб чарчамагани боис бир куни қўшни маркет эгаси пичинг аралаш Ортиқали акадан сўраб қолибди:

- Қачон қарамайлик, тўрт-бешта шоир ёзувчини ортингиздан эрғаштириб юрганингиз юрган. Сўрасам, маънавият даргалари, дей-

сиз. Ҳайрон бўламан. Бугун нимага керак ўша зиёли тарқатаётган маънавият?

Ортиқали ака ўз феълига яраша босиқлик билан жавоб берибди:

– Сиз ҳар кун иш якунида ҳайҳотдек дўконингизга биттагина кулф осиб бежавотир уйингизга кетасиз, тўғрими?

– Тўғри.

– Йўлда сизга ҳеч ким ҳужум қилмайди, йўлтўсарлик қилиб пул-мул талаб қилмайди, буям тўғрими?

– Ҳа.

– Уйга келганингизда оилангиз соғ-саломат сизни кутиб олади, бир коса ризқингизни олдингизга қўяди ва сиз кечаси яхши ҳордиқ чиқариб, тонгда яна ишингизга хотиржам йўл оласиз. Келасиз, талланмаган, ёқилмаган, ташиб кетилмаган дўконингизни очасиз ва гўё ҳаммаси шундай бўлиши керакдек савдонгизни бошлайсиз, тўғрими?

– Тўғрилиқка тўғри, аммо буларнинг менинг саволимга нима дахли бор? – жиғибийрони чиқибди дўкондорнинг.

– Шунинг учунки, ана ўша сиз тушунмаётган, тўғрироғи, тушунишни истамаётган маънавият туфайлигина сиз мана шундай соғ-саломат, эмин-эркин ўз ишингиз билан машғул бўлиб юрибсиз, дўконингизни тунашмаяпти, ўзингизга озор етказишмаяпти. Сиз назарга илмайётган ёзувчи зотию барча зиёли халқи маънавият элчилари, тарғиботчилари бўлади. Тагини суриштирсангиз, сиз улардан ўла ўлгунингизча қарздорсиз.

Инсон имконларига чегара йўқ

Ортиқали ака ҳаётини, амалга оширган ишларию ёруғ ўйларини ҳар сафар ўйлаганимда Инсон деб аталган мавжудотнинг жуда кўп юксак сифатлари бир жойда жам бўлаверади. Қаранг, ўзимча шунча гапларни айтибману унинг шахмат билан боғлиқ ҳаётини, ўзининг шахмат бўйича мастерликка номзод эканлигини бу соҳада неча-неча республика чемпионати қатнашчиларини, ҳатто ғолибларини етиштириб берганлиги ҳақида лом-мим демабман. У барпо этган, Марҳамат шаҳри марказига кўрк бўлиб қўшилган 3 қаватли "Турон" ўқув маркази биносининг ажойиботларию Ортиқали ака ихтиро қилган биттагина печь ёрдамида катта иморатнинг учала қаватидаги 30 га яқин хоналарнинг иситишга муваффақ бўлганлиги борасида ҳам тўхталишга имкон топмабман. Ўқув марказида 5-6 ўқувчидан иборат гуруҳ тузиб, синф хонасининг ўзида айланма ҳаракат асосида, компьютерлар воситасида янгича ўқитиш методикасини жорий этганлиги ҳақида ҳам индамай ўтибман. Бинонинг учинчи қавати тўлиғича

туман рассомлари марказига айлантирилганлиги, у ерда кўпдан-кўп кўзни ва кўнгилни яшнатадиган, инсонни фикрлашга ундайдиган расмларнинг борлиги тўғрисидаги гурунгимиз ҳам бошқа сафарга қолибди. Майли-да, муҳими улар бор-ку! Борлиги билан ҳам узоқдан бўлса-да, кўнглимизни ёритиб туради.

Сийратингда ватан яшасин (ёки Ортиқали Ватанпарвар)

Ватан ҳақида кўп гапирамиз, уни севиш, ардоқлаш, ҳимоя қилиш тўғрисида бир-биримизга ваъзлар айтамыз, уқтирамиз, китоблар ёзамиз, буларнинг бари яхши. Лекин Ортиқали ака каби ватандошларимизнинг борлиги, уларнинг қилган амаллари, айтган сўзлари, бошқаларга тирик намуна эканликлари Ватан ва унинг мазмун-моҳияти борасида энг теран ҳақиқатларни англатиб туради. “Наҳотки, Ватанни шунчалар беминнат, шунчалар адолик билан севиш мумкин бўлса?!” дея ўзимга ўзим савол бераман ва беихтиёр илдизни қидириб кетаман... Ортиқали аканинг отаси 1940 йили совуқ ўлкаларда ҳарбий хизматда эди. У постда 3 кун қор остида қолиб кетади. Натижада, оёқларини совуққа олдиради. Врачлар “иккаласини ҳам кесамиз, агар кесмасак, сени бу оёқлар 15-20 йилдан сўнг ўлимга олиб боради”, дейишади. Шунда Зиёвуддин ака: “Сизлар 15 йилни айтяпсизлар. Мен юртимга ўз оёқларим билан кириб бориб, унинг ойдек жамолига бир бора тўйиб, кучоғида бир маротаба чуқур нафас олсам бас, бу дунёдан армонсиз кетаман”, деб жавоб қилади ва оёқларини кесишларига кўнмайди. Мана, ўша илдиз, Ватанга бўлган Ортиқали акадаги меҳр-муҳаббат илдизи! Бу дунёда одамларнинг касб-коридан ташқари ўз табиати, феъли, қилиқ-қийёфаси, амали, сўзи натижасида қозонган алоҳида номи, сифати бўлади. Йўқ, бу лақаб эмас, ундан чандон катта маънога эга исм. Мисол учун халқимиз ўтирганни бўйро, юрганни эса дарё, дейди. Худди шундай Ортиқали аканинг ҳам Андижонда бир алоҳида сифати, оти бор – Ватанпарвар! “Наҳотки, Ватанни шундайин севиш мумкин?!” дея боз ўз-ўзимга савол берганимда, энди, кўз ўнгимда бунинг мумкин эканлигини бутун ҳаёти билан исбот қилиб келаётган Ортиқали акадек чинакам ватанларварлар намоён бўлади. Чунки уларнинг сийратига бир қарабоқ Ватаннинг нима эканлигини тушунасан, ҳис қиласан, киши! Сенинг ҳам кўнглингда шундай бўлиш, шундай яшаш ва шундай ёниш туйғулари жўш уради!

2013 йил

СЎЗ ҚУДРАТИ

Бу воқеа ўтган асрнинг сўнги чорагида, аниқроғи, 1987 йилда Украинанинг Бела́я Церковь шаҳри, "Киев ҳарбий округи"га қарашли горнизонларнинг бирида бўлиб ўтганди. Ёшим нақ 19 да, томирларда қон эмас, гўё олов оқади. Юрсам, оёғимдан қанот чиқиб вужудимни осмонларга учуриб юборгудек бир палла! Яна денг, хизматдан озод бўлиб, уйга, жонажон Ўзбекистонимизга жўнаб кетишга саноқли ойлар қолган, календарга тикилиб, вақтнинг ҳисобини қилиб юрган кезларим. Ана шундай кунларнинг бирида хизмат мақоми бўйича оддий аскар, яъни мен, украиналик дароз сержант йигит (омон бўлгурнинг фамилияси Хиврич эди) билан ҳозирги тушунчамга кўра арзимас бир масала устида гап талашиб қолдик-да, бирпасда жўжаҳўрозлардек олишиб кетсак бўладими... Ёшлик-да, ёшлик...

Аксига олиб ўша куни "Киев ҳарбий округи" генерал-полковниги ёнимиздаги катта майдонда горнизон қўшинини кўриқдан ўтказаятган экан. Кимнинг иши бу - билмадим, аммо "жўжаҳўроз"лар ўртасидаги келишмовчилик, кимсан - ўша генерал жанобларининг муборак қулоқларига етибди, қаранг! Хуллас, кўп ўтмай мени ўша майдонга, генералнинг қошига олиб боришди.

— Как фамилия, солдат?

Айтдим.

— Откуда родом?

— Из Узбекистана.

— Сколько служить осталось?

— Несколько месяцев...

— Нет, солдат! Ты ещё долго служить будешь. Как минимум 3 года, — деди у гулдураган бас овоз билан.

Менинг ичим музлаб, шошиб қолган тилим гўлдиради:

— Извините меня, пожалуйста, товарищ генерал-полковник, больше не повторится, — дедим ёлборган оҳангда. — Я сам не знаю как это случилось...

— Скоро узнаешь и поймешь все в исправительной колонии. Понял? Как ты посмел ударить сержанта — вышестоящего по званию, тебе там все объяснять. Так что иди, позови командира роты!

Мен энди тамоман эсанкираб қолаёзгандим. "Нахотки!.. Нахотки, биринчи бўлиб қўл кўтарган кишига жавоб қайтарганим учун мени қамаб юбораверишса?!", дея даҳшатга тушдим. Ахир, бу бор-йўғи иккита бўз йигитчанинг оддий бир тўқнашуви-ку!..

— Кругом! — буйруқ берди баланд ва жаҳлдор овозда генерал.

— Поймите меня правильно, он сам первым начал, а я ответил...

– вазиятни тушунтирмоқчи бўлдим ўзимча, аммо бу билан унинг газабини баттар қўзғаб қўйган эканман.

– Ты так ответил, что бедняга чуть не угодил в больницу! Вот та-кой, твой ответ, да?!

– Прощу простить меня...

– Кругом!

Мен ноилож қолдим ва честь бердим-да, ортга бурилдим.

– За командиром ша-го-о-ом марш!

Мен карахт ҳолда тўғрига қараб одим ота бошладим ва... шу он ортимдан яна “Стой!” деган буйруқни эшитдим у юрагим ҳапқириб тақа-тақ тўхтадим.

– Кругом!

– Мен тагин генералга юзланиб қолдим.

– Что у тебя в сапоге? – сўради у кутилмаган қизиқиш билан.

– Журнал... – дедим янги бир айб устида қўлга тушгандек икки карра бўшашиб.

– А ну-ка, дай-ка сюда.

Мен этигим қўнжига икки буклаб тиқиб қўйганим журнални чиқариб бердим. Генерал журнал юзини тўғрилаб, ўқиш учун ён томонга бурди. (Чунки журнал исми вертикалига ёзилганди-да). “Ешлик” деб ўқиди у “ё” ҳарфини “е”га айлантириб. (Ўзим нима ҳолдаман-у, ўша лаҳзада кулгим қистаганига ўлайми...)

– Узбекский журнал, да? – сўради у мендан.

– Так точно! – дедим овозим аранг чиқиб.

– Как переводится этот твой “Ешлик”?

– Юность, – жавоб бердим мен.

...Оҳ, Яратган Эгам! Менинг қутулишим шу биргина сўзга боғлиқ бўлиб турган экан-ку! Эшитяпсизми сиз ҳам, биргина шу сўзга!..

Генерал кўзини журналдан узиб, узоқларга қадади. Бирпасдан сўнг эса эшитилар-эшитилмас қилиб “Ах, юность, юность!..” деди ўзига ўзи ва чукур-чукур хўрсинди. Мен индамай кутдим... узоқ кутдим... Бир маҳал генерал хушини тўплаб олиб менга боқдию “Ладно, солдат, я тебя прощаю. Иди к своим, иди...” деди негадир энди маъюс оҳангда. Унинг беш дақиқа бурунги момоқалдиروқдек гулдираган овозидан асар ҳам қолмаганди, ажаб...

Олис ёшлик чоғим – ўн тўққизимда мен ўшанда нима воқеа содир бўлганини, гапнинг сираси, ёлчителиб тушунган эмасман. Чунки у пайтда “генерал бирданига шаштидан тушдию мен тайин балодан қутулиб қолдим”, деб билганман. Воқеанинг мағзини эса, мана энди, чинакамига чақаяпман, десам, муболаға бўлмайди. Чунки биргина “Юность”, яъни “Ёшлик” деган сўз ҳаётнинг аччиқ-чучугини анча-мун-

ча тотиб қўйган генерални ажаб эмаски, ўз ёшлиги сари етаклаб кетган ва уни бир муддат ўша ажиб лаҳзаларда кездирган бўлса! Ва у хаёлан ёнгинасидаги плац – аскарлар саф тортиб турган ҳарбий майдондан ўша олис ёшлик чоғларига хаёлан сафар қилган, шунда ўзининг ҳам гоҳида қизиққонлик қилиб ҳозирги “жўжахўрозлар” каби ёқалашиб юрган кезларини кўргану бундай “гап”лар ёшлар учун, ёшлик учун нафас олишдек табиий эканлигини англаган, наинки англаган, балки юрак-юракдан ҳис қилган, инчунин, мени жазолашга эмас, кечиришга эҳтиёж туйган бўлса, не ажаб!..

Мен бугун ўша олис воқеани шундай тушунаман ва тушунтираман. Унинг ўзга талқини йўқдек мен учун... бугун!..

Воқеан, мен, орадан 25-26 йил ўтгач, “Ёшлик” журнали, бу журналга ярашиғлиқ ном бўлиб тушган “ёшлик” сўзининг мазмун-моҳияти ёшлигимда мени ана шундай бегона ва аччиқ қисматдан халос этган ҳамда бугунги тақдиримга қараб одим отишимга ўз ҳиссасини қўшган экан, дегим келади. Ва “Шундан кейин ҳам сўзнинг, муборак каломнинг қудратини писанд қилмай кўргин-чи!..” деб қўяман гоҳида ўзимга ўзим.

2013 йил

МУНДАРИЖА

I БЎЛИМ: ИСТИҚЛОЛ ВА БАДИИЙ ТАФАККУРДАГИ ЭВРИЛИШЛАР

Истиқлол даври ўзбек адабиёти манзаралари ёки (Эркин бадиий тафаккурнинг жаҳонга юз тутиши)	3
Истиқлол адабиёти – озод тафаккур адабиёти	17
Замон ва бугунги ўзбек шеърияти	21

II БЎЛИМ: ДАВР, АДАБИЁТ ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК

Янги ўзбек адабиётшунослиги муаммолари	27
XX аср янги ўзбек шеъриятида идеал муаммоси	32
XX аср ўзбек шеъриятида поэтик образ ва унинг тадрижи	42
Бадиийлик мезонларининг умрзоқлиги	49

III БЎЛИМ: ҚОДИРИЙ ВА ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ

Замонавий ўзбек насрида Қодирий анъаналари	54
Қодирийнинг хизмати нимада?	69
Қодирий насри тили хусусида	77
Абдулла Қодирий ва Эркин Воҳидов	80
Абдулла Қодирий ва Абдулла Орипов	84
Абдулла Қодирий ва Муҳаммад Юсуф	86
Замоналар зайли ва асарга ёндашув	91

IV БЎЛИМ: ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕК АДАБИЁТИДАН АЙРИМ САҲИФАЛАР

Лирик ҳарорат ва поэтик маҳорат ёхуд “Бахт куйчиси”нинг ғамгин нолалари	97
Эркин Воҳидов ва унинг шоҳ асари ёхуд жаҳолатга қарши исён	101
Рауф Парфи билан беш учрашув	113
Қисмати - шоирлиги, шоирлиги - қисмати	118

Бир мисра остидаги минг хазина	125
Зиёли – жамият виждони	132
Танқид мунаққид билан тирик	134
“Эмас осон бу майдон ичра турмоқ”	139
Ҳикматлар изидан	143
Рангларни тебратаётган шоира	145
Янгиланаётган бадий тафаккур меваси	149
Маталчи	153

V БЎЛИМ: ЖАҲОН АДАБИЁТИ МАСАЛАЛАРИГА БИР НАЗАР

Адабиёт – олдинда ёнган чироқ	158
Таржима – кўнгиллар мулоқоти	181
“Муаллиф ўлими”га сиз ҳам овоз берасизми?	199
Томчиман бир... Денгизга ташна	223
Пушкин даҳоси ва таржима хусусида	231
Жамият ичра самимият баҳоси	237
Кичкинанинг катталарга “насиҳат”и	243
Тарихий эврилиш ва бадий тафаккур	248
Модернизмни билиш ғарбпарастлик дегани эмас	251

VI БЎЛИМ: АДАБИЙ СУҲБАТЛАР

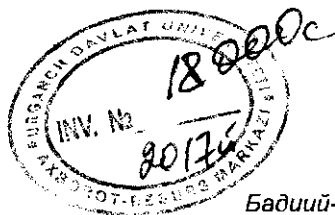
Адабиёт юрак қони билан ёзилади	254
Ижодий эркинликнинг тотли мевалари	273
Умидбахш адабиёт эҳтиёжи	282
Рухни уйғотувчи сўз	299
Инсон - табиат ва жамият маҳсули	309
Ёзувчи ўқувчи руҳини уйғота олсин!	314
Адабиёт - ҳақиқатга ишора демак	319
Аввало, руҳият	322
“Учмоққа қанот йўқ, вале учгайман”	329
Ҳаммаси... Ва яна бир чимдим омад ҳақида	332
Мир без границ	337

VII БЎЛИМ: ЎЗБЕК АДАБИЁТШУНОСЛАРИ

Кечаги мероснинг бугунги қадри	345
Иншо	353
Адабиётни қисмат билган олим	359
“Тил ва адабиёт” институтининг 435-хонасидаги суҳбатлар	365
Юртини суйдирган олим	369
Оламга қалби очиқ донишманд	373

VIII БЎЛИМ: ЁЗУВЧИ ПУБЛИЦИСТИКАСИ

Инсон билан юксалар ватан	377
Сўз қудрати	398

Бадиий-публицистик нашр

Улуғбек ҲАМДАМ

РУҲНИ УЙҒОТГУВЧИ СЎЗ

*(Илмий ва публицистик мақолалар,
тақризлар, суҳбатлар)*

Мухаррир:
Ғафур Умурзоқов

Мусахҳих:
Ирода Мухиддинова

Бадиий муҳаррир:
Василий Бурцев

Техник муҳаррир:
Файзулло Азизов

“Tug'on zamin ziyo” нашриёти

Лицензия: АЛ № 278. 2016 йил 11 январ.

Теришга 2017 йил 15 январда берилди.

Босишга 2017 йил 07 мартда рухсат этилди.

Бичими: 60x84 1/16. “Times New Roman” гарнитурасида
офсет босма усулида газет коғозида босилди.

28,5 шарт. б.т. 23,72 ҳисоб нашр. таб.

Адади 500 нусха. 43-сон буюртма.

“Мухаррир нашриёти” матбаа бўлимида чоп этилди.
100011, Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани, 20^а-мавзеи,
Сўгалли ота кўчаси, 5-уй. E-mail: muharrir@list.ru.

Улуғбек
ҲАМДАМ

РУҲНИ УЙҒОТГУВЧИ СЎЗ

Мазкур тўпلامдан ёзувчи ва адабиётшунос олим У.Ҳамдам (Улуғбек Ҳамдамов) нинг кейинги йиллар мобайнида Республикамизнинг қатор газета ва журналларида, илмий анжуман тўпلامларида чоп этган мақолалари, суҳбатлари, муайян асарларга ёзган сўзбошилари, тақризлари ва публицистикаси ўрин олган. Мундарижадаги ҳар бир мақола ва суҳбатларнинг мавзу кўлами гоёта ранг-баранг бўлиб, улар ўзбек ва жаҳон адабиёти, адабиётшунослик ва таржимашуносликнинг талай масалаларини қамраб олади. Тўплам адабиётшунослар, филолог мутахассислар, тил ва адабиёт соҳасида таълим олувчи талабалар ҳамда адабиёт муаммоларига қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

ISBN 978-9943-4831-0-1

9 789943 483101

РУҲНИ УЙҒОТГУВЧИ СЎЗ

Улуғбек ҲАМДАМ